

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 7

Μαρία Λεοντσίνη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ' (668-685)

Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας

ΑΘΗΝΑ 2006

Άνω τμήμα του ψηφιδωτού του Κωνσταντίνου Δ' και της συνοδείας του στον Άγιο Απολλινάριο in Classe (Ραβέννα)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ' (668-685)

Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 7

Maria Leontsini

CONSTANTINE IV (668-685)
The last emperor of the Early Byzantine Period

ATHENS 2006

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 7

Μαρία Λεοντσίνη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ' (668-685)
Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας

ΑΘΗΝΑ 2006

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «Βυζαντινού κάτοπτρον»: Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα – ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει κατά 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρω έργου.

ISSN 1106-8949

ISBN 960-371-033-4

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: Ανθή ΓΚΟΡΟΥ

- © Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
- © National Hellenic Research Foundation
Institute of Byzantine Research
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα. FAX: (210) 72 73 629

Distribution: National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens-GR. FAX: (+30 210) 72 73 629

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα	11-12
Πρόλογος	13-14
Ευχαριστήριο	15-16
Βραχυγραφίες	17-35

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Μεθοδολογικές αφητηρίες και δεδομένα της έρευνας	37-43
2. Τα σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας: ονοματοδοσία, επευφημίες, επικλήσεις	43-54
3. Η Κωνσταντινούπολη έδρα του <i>ήμερωτάτου και παγγαλήνου δέσποτος</i>	54-63

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΔΥΣΗ

Α΄. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

1. Η Ιουστινιάνεια κληρονομιά τον 7ο αιώνα: η Ορθοδοξία στο Βυζάντιο και τη Δύση	64-68
2. Η αυτοκρατορική κυριαρχία στη Δύση και οι παπικές αντιδράσεις	68-74
3. Η επιστροφή του στρατού: Σεήρος - Σεβήρος - Saburrus - Σαβώριος	74-79
4. Σχετικά με τη μετάβαση του Κωνσταντίνου Δ΄ στη Σικελία (668)	79-84
5. Το ψηφιδωτό του Αγίου Απολλιναρίου in Classe: <i>victor ac triumphator/νικητής και τροπαιοῦχος</i>	84-90

Β'. ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΡΕΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ' ΣΕ
ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ

1. Νομισματική παραγωγή και επικοινωνίες στη Δύση και την Ανατολή	90-104
2. Δημοσιονομικές ανισομέρειες ανάμεσα στη Δύση και τις ανατολικές επαρχίες	104-115

ΜΕΡΟΣ Β'
Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Α'. ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

1. Η κεντρική διοίκηση	116-127
2. Ο Κωνσταντίνος Δ' και οι <i>Βυζάντιοι</i>	127-136
3. Η μνεία του <i>ύποστρατήγου Θράκης</i> και το θέμα Θράκης	136-145
4. <i>Τὴν θάλασσαν πλώϊμον ἐποίησε: σχετικά με τη διοίκηση του στόλου</i>	145-150
	150-158

Β'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

1. Ιστοριογραφικές κατασκευές	158-161
2. <i>Πρῶτον ὑμῖν καὶ ἐξαίρετον τὸ τῆς ὀρθοδοξίας καθέστηκε κεφάλαιον</i> : ο αυτοκράτορας και η σύγκληση της Σ' Οικουμενικής Συνόδου	161-175
3. <i>Adstante synclitu simulque et patriarcha</i> : εκκλησιαστική ιεραρχία και σύγκλητος στην Σ' Οικουμενική Σύνοδο	175-184

ΜΕΡΟΣ Γ'
Η ΑΝΑΤΟΛΗ

Α'. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΥΠΑΙΘΡΟ ΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟ ΑΙΩΝΑ

1. Οι πόλεις της Μικράς Ασίας	185-191
2. Πολίσματα και κάστρα στα Βαλκάνια	191-196
3. Οι «κοινωνικές κορυφές» της Θεσσαλονίκης και ο <i>φιλόχοι-στος βασιλεύς</i>	197-202
	202-212

Β'. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ Β' ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ Δ'	
1. Οι σχέσεις του Κώνσταντος Β' με το στρατό της Μικράς Ασίας	212-218
2. Ο στρατός επί Κωνσταντίνου Δ'	219-221
3. <i>Ώψικιον</i> , <i>Ρωμαϊκή δύναμις</i> και θεματικός στρατός: ο Κωνσταντίνος Δ' και ο στρατός του Κώνσταντος Β'	221-229
Γ. Η «ΕΙΡΗΝΙΚΗ» ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΑΡΑΒΩΝ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ	
1. Η ειρήνη με τον χαλίφη Μωαβία (677/8)	229-232
2. Αντανakλάσεις στη Δύση: η «δεσποτική ειρήνη» (678)	232-240
3. Η ειρήνη με τους Βουλγάρους (680/1) και οι βυζαντινές αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις: σύγκλητος και στρατιωτική ηγεσία	240-244
4. Ο Κωνσταντίνος Δ' και τα προβλήματα της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων	244-249
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	
1. Οι κύριες γραμμές της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ'	250-253
2. Η υστεροφημία του αυτοκράτορα	253-261
Γενικό ευρετήριο	262-275
Αγγλική περίληψη	277-280

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο παρών έβδομος τόμος της σειράς των Μονογραφιών του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών αποτελεί τη βελτιωμένη και επαυξημένη μορφή της διδακτορικής διατριβής της κ. Μαρίας Λεοντοίνη, η οποία εγκρίθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι προφανές ότι η πραγμάτευση του θέματος φέρει τα χαρακτηριστικά της ερευνητικής ομάδας του Προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, στην οποία η συγγραφέας ανήκει.

Η προσφορά του παρόντος βιβλίου είναι ουσιαστική, καθότι σε αυτό εξετάζονται οι παράγοντες, οι οποίοι συνέβαλαν στη μετάβαση από την πρώιμη στη μέση βυζαντινή εποχή. Υπό το πρίσμα αυτό παρουσιάζονται τα προβλήματα που είχαν ανακύψει στο Βυζάντιο κατά τον 7ο αιώνα και αξιολογείται η αντιμετώπισή τους εκ μέρους του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ'. Η Μαρία Λεοντοίνη, λοιπόν, εξετάζοντας εξονυχιστικά τις ευάριθμες πηγές της εποχής, καθώς και άλλες μεταγενέστερες που αναφέρονται σε αυτήν, μελετά τη βασιλεία του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της σε ζητήματα θεσμών, κυρίως πολιτικά, εκκλησιαστικά και στρατιωτικά.

Χαίρομαι ιδιαίτερα που η συγκυρία επέτρεψε ώστε το βιβλίο μιας από τις πρώτες φοιτήτριές μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στις αρχές της δεκαετίας του '80, να αποτελεί μια από τις πρώτες εκδόσεις του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών επί της δικής μου θητείας.

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας
Διευθυντής Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών
Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο χαρακτηρισμός «ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας» που αποδίδει η Μαρία Λεοντσίνη, συγγραφέας του παρόντος βιβλίου, στον Κωνσταντίνο Δ' (668-685), είναι επιγραμματικό συμπέρασμα της πολυδιάστατης έρευνας που προηγήθηκε και σημαίνει «ο τελευταίος αυτοκράτορας, στη βασιλεία του οποίου επιχειρήθηκε, στα μέτρα της εποχής, να επιβληθεί σε Ανατολή και Δύση η Ιουστινιάνεια πολιτική και κοινωνική κατάσταση». Ιουστινιάνεια πολιτική και κοινωνική κατάσταση σημαίνει συνολικά: στήριξη στη Δύση/Ρώμη και τη συγκλητική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης για την επιβολή της Ορθοδοξίας στην απειθαρχη και ρέπουσα σε αιρέσεις Ανατολή που, τότε, αναδεικνύει ως πρόμαχό της ένα μαχητικό στρατό προερχόμενο από την ύπαιθρο, από την επαρχία. Δεν πρόκειται, συνεπώς, καθόλου για κάποιον από τους υπότιτλους που συναντά ο αναγνώστης στις συνήθεις μονογραφίες.

Η διατριβή πρωτοτυπεί ως προς τη διάρθρωση του υπό πραγματέυση θέματος, εντοπίζοντας από την αρχή τα σημεία εκείνα, όπου αναδεικνύεται μια νέα θεώρηση των πραγμάτων: αντί να ακολουθήσει την παραδοσιακή κατά τομείς διαίρεση της ύλης (εσωτερική πολιτική, εξωτερική πολιτική, εκκλησιαστική πολιτική, κ.λ.π.) επιλέγει έναν εκ πρώτης όψews γεωγραφικό, στην πραγματικότητα, όμως, ιεραρχικό τρόπο ανάπτυξης των περιεχομένων. Όπως έχω αναφέρει και αλλού, η ερμηνεία των πηγών μπορεί να είναι αποτελεσματική μόνο όταν, σε ένα προγενέστερο στάδιο, έχει διευκρινιστεί με σαφήνεια το τι συμβαίνει γενικά στην κοινωνία και στη συγκεκριμένη εποχή που αναφέρονται οι πηγές. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση η παράθεση των πηγών είναι μια απλή μετάφρασή τους, εξίσου ακατανόητη, όπως και το πρωτότυπο. Η συγγραφέας του βιβλίου βάσισε την έρευνά της στα διαφορετικά σημεία εκκίνησης των στοιχείων της παράδοσης από τη μια πλευρά και νεοτερικότητας από την άλλη και, προσπάθησε ανάμεσα σε αυτή την κύρια αντίθεση, να μελετήσει τη δράση της κεντρικής εξουσίας. Από εκεί και πέρα, ανέλυσε τους θεσμούς και τις νοοτροπίες, εντάσσοντάς τους είτε στην παράδοση, είτε στη νεοτερικότητα και, ανάλογα με τα αποτελέσματα της ανάλυσής της, διαμόρφωσε το πλάνο του βιβλίου της με έναν ιδιαίτερα ευκρινή τρόπο, αποφεύγοντας οποιαδήποτε από τις τόσο συχνές κοινοτοπίες στα σύγχρονα πονήματα. Και, κάτι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, στο βιβλίο της Μαρίας Λεοντσίνη λείπουν ε-

ντελώς τα κεφάλαια εκείνα, όπου η προσωπική της έρευνα δεν θα είχε να προσθέσει νέα στοιχεία και συμπεράσματα (π.χ. οι αραβικές επιδρομές).

Πα να αποβεί γόνιμη μια έρευνα έχει ανάγκη από το δικό της οξυγόνο που δεν είναι άλλο, από το συνδυασμό των μνείων των πηγών με την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, στην οποία αναφέρονται οι πηγές. Οποιοσδήποτε κρίσεις και να διατυπωθούν για τα αποτελέσματα της πολλές φορές βασανιστικής έρευνας της Μαρίας Λεοντοίνη, θεωρώ βέβαιο ότι το βιβλίο αυτό θα εμφυσήσει οξυγόνο στην κοινή προσπάθεια για τη δημιουργία της νέας γνώσης και θα τονίσει με σαφήνεια τη διαφορά της ποιότητας από την ποσότητα.

17. VI. 2004

Τηλέμαχος Λουγγής

ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟ

Το βιβλίο αυτό στηρίζεται στη διδακτορική μου διατριβή, την οποία ανέλαβα στο πλαίσιο του Προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας», όταν Διευθυντής του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών ήταν ο Νίκος Οικονομίδης. Η έρευνα της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' είχε στόχο τη μελέτη της αυτοκρατορικής πολιτικής και την τοποθέτησή της στη βυζαντινή αυτοκρατορική παράδοση. Η συστηματική ενασχόληση με μια περιορισμένη ενότητα της Βυζαντινής Ιστορίας πραγματοποιήθηκε με την αξιοποίηση της υποδομής και της νέας επιστημονικής γνώσης, όπως προκύπτει από τις αναζητήσεις ενός ερευνητικού προγράμματος και με στόχο την ανάδειξη των όψεων του θέματος, οι οποίες δεν είχαν έως σήμερα μελετηθεί. Για τους παραπάνω λόγους, καθώς και την ενίσχυση της έρευνάς μου με υλικό και κυρίως με γόνιμη καθοδήγηση, ευχαριστώ τον Διευθυντή Ερευνών του Προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» και μέλος της τριμελούς επιτροπής της διδακτορικής μου διατριβής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κ. Τηλέμαχο Λουγγή.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα επίσης να εκφράσω στην εισηγήτρια της διατριβής, καθηγήτρια του Ιστορικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών κυρία Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά για τη συμβολή της και τις υποδείξεις της σε όλα τα στάδια συγγραφής. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω την καθηγήτρια του Ιστορικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών κυρία Κωνσταντίνα Μέντζου-Μειμάρη για την αμέριστη συμπαράστασή της και την παραχώρηση του υλικού του Προγράμματος «Ευρετήριο Χριστιανικών και Βυζαντινών Επιγραφών», το οποίο διευθύνει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ευχαριστίες ακόμη απευθύνω στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής καθηγήτριες κυρίες Μαρία Παναγιωτίδη και Άννα Ραμού-Χαψιάδη, την επίκουρη καθηγήτρια κυρία Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, την επίκουρη καθηγήτρια κυρία Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη και τον καθηγητή κ. Νικόλαο Γκιολέ.

Επιμέρους τμήματα της μελέτης διάβασε ο ομότιμος καθηγητής της Νομικής Σχολής Αθηνών κ. Σπύρος Τρωιάνος, τον οποίο ευχαριστώ για τις συμβουλές και τις παρατηρήσεις του. Το μέρος, στο οποίο πραγματεύομαι τη νομισματική παραγωγή κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ', διάβασε η επίκουρη καθηγήτρια κυρία Βάσω Πέννα, στην οποία εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες

μου. Η εργασία αυτή θα ήταν αδύνατον να ολοκληρωθεί χωρίς την ηθική και επιστημονική συμπαράσταση των ερευνητών και μελών του Προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» κυρίας Βασιλικής Βλυσίδου και κυρίων, Στυλιανού Λαμπάκη και Αλέξιου Σαββίδη. Την ευγνωμοσύνη μου θα ήθελα ακόμη να εκφράσω στην υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου, κυρία Ελένη Μολφέση για την υπομονή και τη βοήθειά της καθόλη τη διάρκεια της έρευνάς μου. Τέλος, πολλά οφείλω στο ζήλο και το ενδιαφέρον που επέδειξε η κυρία Ανθή Γκόρου του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών για την αριότερη τυπογραφική παρουσίαση του βιβλίου. Για τη διακριτική τους βοήθεια ευχαριστώ επίσης τα μέλη της Γραμματείας του Ι.Β.Ε. κυρίες Μαίρη Παχόρ και Ζαμπέλα Λεοντάρα.

Ιδιαίτερος οφείλω να ευχαριστήσω τον Διευθυντή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, καθηγητή κ. Ταξιάρχη Κόλια, για την ευγενή καλοσύνη να συμπεριλάβει το παρόν βιβλίο στις εκδόσεις του Ινστιτούτου καθώς και τη βοήθειά του στις τελικές βελτιώσεις πριν από την έκδοσή του.

Μ. Λ.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

α) Πηγές

- ACO, 2, 1: *Acta conciliorum oecumenicorum, Concilium Lateranense a. 649 celebratum, Series secunda, volumen primum*, έκδ. R. Riedinger, Βερολίνο 1984.
- ACO, 2, 2: *Acta conciliorum oecumenicorum, Series secunda, volumen secundum, Concilium Universale Constantinopolitanum tertium, Partes 1-3*, έκδ. R. Riedinger, Βερολίνο 1990-1993.
- Αγαθίας Σχολαστικός: *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, έκδ. R. Keydell [CFHB II], Βερολίνο 1967.
- Agnellus, *LP Ecclesiae Ravennatis: Agnellus, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, έκδ. O. Holder-Egger, MGH (SSRL), Αννόβερο 1878.
- Αναστάσιος Σιναΐτης, *Sermo adversus Monotheletas: Anastasii Sinaitae, Opera. Sermones Duo in Constitutionem Homini secundum Imaginem Dei necnon Opuscula Adversus Monotheletas*, έκδ. K.-H. Uthemann [Corpus Christianorum, Series Graeca 12], Turnhout-Leuven 1985.
- Bar-Hebraeus: *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, Bar-Hebraeus*, μτφρ. E. A. W. Wallis Budge, τόμ. I, Λονδίνο 1932 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1976).
- Bedaе Venerabilis, *Chronica: Bedae Venerabilis, Chronica*, έκδ. Th. Momssen, MGH (AA), XIII, III, Βερολίνο 1898, 247-327.
- Βίος Άνδρέα Σαλοῦ: *The Life of St Andrew the Fool*, έκδ. L. Rydén [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 4], τόμ. I-II, Uppsala 1995 (BHG N. Auct. 115z).
- Βίος Γερμανοῦ: *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὁμολογητοῦ*, έκδ. L. Lamza, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730). Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen. Mit dem griechisch-deutschen Text der Vita Germani am Schluss der Arbeit* [Das östliche Christentum 27], Würzburg 1975, 200-240 (BHG N. Auct. 697).
- Βίος Μαξιμου: *Εἰς τὸν Βίον καὶ τὴν ἄθλησιν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Μαξιμου*, PG 90, στήλ. 68A-109B (BHG 1234).

- Βίος* (συριακός) *Μαξίμου*: S. Brock, An Early Syriac Life of Maximus the Confessor, *An. Boll.* 91 (1973), 299-345 (= *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, XII).
- Βίος* *Στεφάνου Νέου*: *Βίος και πολιτεία όμολογία τε και άθλησις του όσιου πατρος ήμων Στεφάνου του νέου του μαρτυρήσαντος έν τοις χρόνοις του άσεβοϋς Κωνσταντίνου του Κοπρωνύμου*, έκδ. Marie-France Auzéry (introduction, édition et traduction), *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, Aldershot-Hampshire 1996 (BHG 1666).
- Βίος* *Θεοδώρου Συκεών*: *Βίος του όσιου πατρος ήμων Θεοδώρου άρχιμανδρίτου Συκεών, συγγραφείς παρά Γεωργίου μαθητου αυτού και ήγουμένου της αύτης μονής*, έκδ. A.-J. Festugière, *Vie de Saint Théodore de Sykéon* [Subs. hag. 48], τόμ. I-II, Βρυξέλλες 1970 (BHG N. Auct. 1748).
- Bury, *Imperial Administrative System*: J.B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a revised Text of the Kletorologion of Philotheos* [The British Academy Supplemental Papers 1], Λονδίνο 1911.
- Χρονικόν Μονεμβασιάς*: P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *REB* 21 (1963), 5-49 (= *Essais sur le monde byzantin*, Var. Reprints, Λονδίνο 1980, II).
- Χρονογραφία σύντομος*: *Anonymi Chronographia Syntomos*, έκδ. A. Bauer [Teubner], Λιψία 1909.
- Χρονογραφικόν σύντομον*: *Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Χρονογραφικόν σύντομον*, έκδ. C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Λιψία 1880, 79-135.
- Coll. Seyrig*: J.-Cl. Cheynet - Cécile Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991.
- Continuatio Byzantia Arabica*: *Continuatio Byzantia Arabica a. DCCXLI*, έκδ. Th. Mommsen, MGH (AA) XI, II, Βερολίνο 1894, 323-369.
- Continuatio Hispana*: *Continuatio Hispana a. DCCCLXXXIII*, έκδ. Th. Mommsen, MGH (AA) XI, II, Βερολίνο 1894, 323-369.
- Dated Seals*: N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Ουάσιγκτον 1986.
- De Administrando Imperio*: *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, έκδ. G. Moravcik - R.J.H. Jenkins [CFHB I], Ουάσιγκτον 1967.
- De cerimoniis*: *Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae byzantinae*, έκδ. I. I. Reiske [CSHB], Βόννη 1829-1830.
- De obsidione avarica*: *Λόγος διαλαμβάνων περι της των άθέων Άβάρων τε και Περσών κατά της θεοφυλάκτου πόλεως <μανιώδους κινήσεως> και ό-*

πως φιλανθρωπία Θεοῦ διὰ τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου ἐρρύσθη ἀναχωρησάντων αὐτῶν μετ' αἰσχύνῃς πολλῆς, ἐκδ. S. Szádeczsky-Kardoss - Therese Dér - Therese Olajos, *Breviarium homiliae Theodori Syncelli de obsidione avarica Constantinopolis*, *An. Boll.* 108 (1990), 147-182 (*BHG N. Auct.* 1078m).

De thematibus: Costantino Porfirogenito De thematibus, Introduzione, Testo critico, Commento, ἐκδ. A. Pertusi [Studi e Testi 160], Βατικανό 1952.

Dennis, *Three Treatises: Three Byzantine Military Treatises*, ἐκδ. G. T. Dennis [CFHB XXV], Ουάσιγκτον 1985.

Διονύσιος Tellmaharensis: *Dionysius Tellmaharensis*, ἐκδ. A. Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles, including two Seventh-Century Syriac Apocalyptic Texts*, intr. transl. and annotated by S. Brock with added annotation and a historical introduction by R. Hoyland, Λίβερπουλ 1993.

D. O. Seals: Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and at the Fogg Museum of Art, ἐκδ. J. Nesbitt - N. Oikonomides, τόμ. 1-4, Ουάσιγκτον 1991-2001.

Ευάγριος, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία: Evagrius, The Ecclesiastical History*, ἐκδ. J. Bidez - L. Parmentier, Λονδίνο 1898 (ανατύπ. Ἄμστερνταμ 1964).

Γεώργιος Κεδρηνός: *Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum*, ἐκδ. J. Bekker [CSHB], Βόννη 1838-1839.

Γεώργιος Μοναχός: *Georgii Monachi Chronicon*, ἐκδ. C. de Boor, τόμ. Β', Λιψία 1904 (ανατύπ. P. Wirth, Στουτγάρδη 1978).

Γεώργιος Πισίδης, *Χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τιμίων ξύλων: Γεωργίου Πισίδη, Ἀὐτοσχέδιοι πρὸς τὴν γενομένην ἀνάγνωσιν τῶν κελεύσεων χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τιμίων ξύλων*, ἐκδ. L. Tartaglia, Carmi, Τορίνο 1998, 243-246.

Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἡράκλειον τὸν Βασιλέα: Γεωργίου Πισίδη, Εἰς Ἡράκλειον τὸν Βασιλέα καὶ εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ ὅτε ἐξήρχετο ἀπὸ τῆς πόλεως*, ἐκδ. L. Tartaglia, *ό.π.*, 72-139.

Gesta Episcoporum Neapolitanorum: Gesta Episcoporum Neapolitanorum, ἐκδ. G. Waitz, MGH (SSRL), Αννόβερο 1877 (ανατύπ. 1964), 397-439.

Grierson, *Catalogue*, 2,1, 2,2 : P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 2: Phocas to Theodosius III*, 2, 1: *Phocas to Heraclius (602-641)*, 2, 2: *Heraclius Constantine to Theodosius III (641-641)*, Ουάσιγκτον 1968.

Gouillard, *Aux origines: J. Gouillard, Aux origines de l'Iconoclisme: le témoignage de Grégoire II?*, *TM* 3 (1968), 242-307 (= *La vie religieuse à Byzance*,

- Var. Reprints, Λονδίνο 1981, IV).
- Haldon, *Three Treatises: Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, έκδ. J. Haldon [CFHB XXVIII], Βιέννη 1990.
- Histoire des Pauliciens: Ch. Astruc - W. Conus-Wolska - J. Gouillard - P. Lemerle - D. Papachryssanthou - J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, Texte critique et traduction, *TM* 4 (1970), 2-227.
- Hypomnesticum de Théodore Spoudée: R. Devreesse, Le texte grec de l'Hypomnesticum de Théodore Spoudée, *An. Boll.* 53 (1935), 49-80.
- Ιωάννης Ζωναράς: *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, έκδ. L. Dindorf, τόμ. Γ', Λιψία 1883.
- Ιωάννης Μαλάλας: *Ioannis Malalae Chronographia*, έκδ. I. Thurn [CFHB XXXV], Βερολίνο 2000.
- JGR: Jus Graecoromanum*, έκδ. I. Ζέπος - Π. Ζέπος, τόμ. Α'-Η', Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 21962).
- Kleinchroniken: Die byzantinischen Kleinchroniken*, έκδ. P. Schreiner [CFHB XII, 1-3], Βιέννη 1975-1979.
- Κολτσιδα-Μακρή, *Μολυβδόβουλλα: Ιωάννα Κολτσιδα-Μακρή, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα Συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών* [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης 4], Αθήνα 1996.
- Κωνσταντίνος Μανασσής: Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Ο. Λαμφίδη [CFHB XXXVI, 1], Αθήνα 1996.
- Laurent, *Corpus*, II: V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, II: L'administration centrale*, Παρίσι 1981.
- Laurent, *Corpus*, V: V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V, 1-3: L'Église*, Παρίσι 1963-1972.
- Laurent, *Vatican*: V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailler Vatican*, Βατικανό 1962.
- Lemerle, *Miracles* [Θαύματα Ἁγίου Δημητρίου, Δίηγησις τῶν θαυματουργιῶν τοῦ ἁγίου καὶ πανενδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου]: P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, I: Le Texte* II: *Commentaire*, Παρίσι 1981.
- Λέων Διάκονος: *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori augusti*, έκδ. C. B. Hase [CSHB], Βόννη 1828.
- LP, I: Le Liber Pontificalis: Texte, introduction et commentaire*, έκδ. L. Duchesne [Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome], τόμ. I, Παρίσι 21955.

- Mansi: J. D. Mansi κ.ά., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμ. X-XI, Φλωρεντία-Βενετία 1759-1798 (ανατύπ. J. Martin - L. Petit, Παρίσι-Λιψία 1901-1927, Graz 1960-1962).
- Μαυρικίου Στρατηγικόν: *Das Strategikon des Maurikios*, έκδ. G. T. Dennis, μτφρ. E. Gamillscheg [CFHB XVII], Βιέννη 1981.
- Μιχαήλ Σύρος: *La Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche 1166-1199*, έκδ. J.-B. Chabot, τόμ. II, Παρίσι 1901 (ανατύπ. Βρυξέλλες 1963).
- Νεαοαί Ἡρακλείου: *Die Novellen des Kaisers Herakleios*, έκδ. J. Konidares, *FM 5* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 8], Frankfurt am Main 1982, 33-106.
- Νεαοαί Ἰουστινιανού: *Novellae Justiniani*, έκδ. R. Schoell - G. Kroll, *Corpus Juris Civilis*, τόμ. III (ανατύπ. Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972).
- Νικηφόρος (de Boor)-Νικηφόρος (Mango): *Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μαυρικίου βασιλείας*, έκδ. C. de Boor, *Nicéphori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica* [Teubner], Λιψία 1880· νεότερη έκδ.: C. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History. Text, Translation and Commentary* [CFHB XIII], Ουάσιγκτον 1990.
- Notitia/Darrouzès, *Notitiae*: J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981.
- Oikonomidès, Liste arabe: N. Oikonomidès, Une liste arabe des stratèges byzantins et les origines du thème de Sicile, *RSBN 1/11* (1964), 121-130 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance [VII-XVe s.]*, Var. Reprints, Λονδίνο 1976, VII).
- Oikonomidès, Listes: N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*, Παρίσι 1972.
- Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικά: *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai. Introduction, Translation and Commentary*, Averil Cameron - Judith Herrin, in conjunction with A. Cameron, R. Cormack and Charlotte Roueché [Columbia Studies in the Classical Tradition 10], Leiden 1984.
- Πασχάλιον Χρονικόν: *Chronicon Paschale*, έκδ. L. Dindorf [CSHB], Βόννη 1832.
- Πάτρια: *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, έκδ. T. Preger, τόμ. Β', Λιψία 1907.
- Παύλος Διάκονος, *HL: Pauli Historia Langobardorum*, έκδ. L. Bethmann - G.

- Waitz, MGH (SSRL), Αννόβερο 1878 (ανατύπ. 1964), 12-193.
- Περί συνόδων και αίρέσεων: Γερμανοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, πρὸς Ἄνθιμον, λόγος διηγηματικὸς περὶ τε τῶν ἁγίων συνόδων καὶ τῶν κατὰ καιροῦς ἀνέκαθεν τῷ ἀποστολικῷ κηρύγματι ἀναφνεισῶν αίρέσεων*, PG 98, στήλ. 40A-88B.
- Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων: Procopii Caesariensis opera omnia*, I: *De Aedificiis libri IV*, ἐκδ. J. Haury - G. Wirth, Λιψία 1964.
- Ψελλός, *Ἱστορία σύντομος*, Michaelis Pselli, *Historia Syntomos*, ἐκδ. W. Aerts [CFHB XXX], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1990.
- Ψευδο-Φρεδεγάριος: *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor* στο: *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jhs*. [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Bd. IVa], ἐκδ. A. Kusternig, Darmstadt 1982.
- Sebeôs: *Histoire d'Héraclius par l'énéque Sebéos*, μτφρ. F. Macler, Παρίσι 1904.
- Seibt, *Bleisiegel*: W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, I. Teil: *Kaiserhof*, Βιέννη 1978.
- Συνέσιος Κυρήνης: *Synesii Cyrenensis Epistolae*, ἐκδ. A. Garzya, Ρώμη 1979.
- Syn. Eccl. CP: Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris)*, ἐκδ. H. Delehay, Βρυξέλλες 1902.
- Synodicon Vetus: The Synodicon Vetus. Text, Translation and notes*, ἐκδ. J. Duffy - J. Parker [CFHB XV], Ουάσιγκτον 1979.
- Συριακό Χρονικό/Brock, Syriac Fragment: S. Brock, A Syriac Fragment on the Sixth Council, *Oriens Christianus* 57 (1973), 63-71 (= *Syriac perspectives on Late Antiquity*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, XIII).
- Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία: Sozomenus, Kirchengeschichte*, ἐκδ. J. Bidez - G. Chr. Hansen, Βερολίνο 1960.
- Θαύματα Ἁγίου Ἀρτεμίου: Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου*, V.S. Crisafulli - J. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios*, Leiden-N. York-Köln 1997.
- Θεοφάνης: *Theophanis Chronographia*, ἐκδ. C. de Boor, τόμ. Α'-Β', Λιψία 1883, ανατύπ. Ν. Υόρκη 1980· αγγλ. μτφρ.: Θεοφάνης (Mango), *The Chronicle of Theophanes Confessor AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by C. Mango and R. Scott with the assistance of G. Greatrex, Οξφόρδη 1997.
- Θεοφύλακτος Σιμοκάττης: *Theophylacti Simocattae Historiae*, ἐκδ. C. de Boor - P. Wirth, Στουτγάρδη 21972.

- Translatio Sancti Mercurii: Translatio Sancti Mercurii*, έκδ. G. Waitz, MGH (SSRL), Αννόβερο 1878 (ανατύπ. 1964) 576-580.
- Zacos - Veglery: G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. 1, I-III, Βασιλεία 1972.

β) Βιβλιογραφία

- Ahrweiler, *Mer*: Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966.
- Angelidi, *Pulcheria*: Christine Angelidi, *Pulcheria. La Castità al Potere (c. 399-455)*, Μιλάνο 1996.
- Antoniadis-Bibicou, *Douanes*: Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'“Octava”, le “Kommerkion” et les commerciaires*, Παρίσι 1963.
- Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*: Hélène Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. À propos du “Thème des Caravisiens”*, Παρίσι 1966.
- Archbishop Theodore: Archbishop Theodore, Commemorative Studies on his Life and Influence*, έκδ. M. Lapidge, Καίμπριτζ 1995.
- Asdracha, *Thrace orientale*: Catherine Asdracha, *La Thrace orientale et la Mer Noire. Géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe s.), Géographie historique du monde méditerranéen* [Byzantina Sorbonensia 7], Παρίσι 1988, 221-309.
- Beck, *Senat und Volk*: H.-G. Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel*, *Bayer. Akademie der Wissensch. Phil.-Hist.Kl. Sitzungsberichte* 1965, 1-75 (= *Ideen und Realitäten in Byzanz*, Var. Reprints, Λονδίνο 1972, XII).
- Beihammer, *Byzantinische Urkundenwesen in arabischen Quellen*: A.-D. Beihammer, *Nachrichten zum byzantinischen Urkundenwesen in arabischen Quellen (565-811)* [Ποικίλα Βυζαντινά 17], Βόνην 2000.
- Berger, *Patria*: A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* [Ποικίλα Βυζαντινά 8], Βόνην 1988.
- BHG*: Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca* [Subs. hag. 8a], Βρυξέλλες 1957.
- BHG Auct*: Fr. Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae* [Subs. hag. 47], Βρυξέλλες 1969.

- BHG N. Auct.*: Fr. Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae* [Subs. hag. 65], Βρυξέλλες 1984.
- Brandes, *Finanzverwaltung*: W. Brandes, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt am Main 2002.
- Brandes, *Städte*: W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* [BBA 56], Βερολίνο 1989.
- Breckenridge, *Numismatic Iconography of Justinian II*: J. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II (685-695, 705-711)*, Ν. Υόρκη 1959.
- Bréhier, *Institutions*: L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, ανατύπ. Παρίσι 1970.
- Brooks, *Arabs*: E. W. Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources*, *JHS* 18 (1899), 182-208.
- Brooks, *Sicilian Expedition*: E. W. Brooks, *The Sicilian Expedition of Constantine IV*, *BZ* 17 (1908), 455-459.
- Brown, *The Church of Ravenna*: T. S. Brown, *The Church of Ravenna and the Imperial Administration in the Seventh Century*, *EHR* 94 (1979), 1-28.
- Brown, *Gentlemen and Officers*: T. S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy AD. 554-800*, British School at Rome 1984.
- Bury, *Later Roman Empire*: J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800)*, τόμ. I-II, Λονδίνο 1889 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1966).
- Byzantine Diplomacy: Byzantine Diplomacy. Papers from Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, έκδ. J. Shepard - S. Franklin, Aldershot 21995.
- Byzanz im 7. Jahrhundert: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, έκδ. Fr. Winkelmann - Helga Köpstein - H. Ditten - Ilse Rochow [BBA 48], Βερολίνο 1978.
- Cheyne, *Du prénom au patronyme*: J.-Cl. Cheyney, *Du prénom au patronyme: Les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles)*, *SBS* 1 (1987), 57-66.
- Christides, *Byzantine Libya*: V. Christides, *Byzantine Libya and the March of the Arabs towards the West of North Africa* [BAR International Series 851], Οξφόρδη 2000.
- Christou, *Byzanz und die Langobarden*: K. Christou, *Byzanz und die Langobar-*

- den, Αθήνα 1981.
- Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β1: Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β'1: 610-867, Θεσσαλονίκη 21993.
- Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή: Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Έκλογή, ανάγερεις και στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, Αθήνα 1956.
- Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος: Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος*, Αθήνα 1949.
- Chrysos, *Byzantine Diplomacy: E. Chrysos, Byzantine Diplomacy, A. D. 300-800, Byzantine Diplomacy*, 25-39.
- Chrysos, *The title Βασιλεύς: E. K. Chrysos, The title Βασιλεύς in Early Byzantine International Relations, DOP 32 (1978)*, 31-75.
- Constantinople and its Hinterland: Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Οξφόρδη, Απρίλιος 1993, έκδ. C. Mango - G. Dagron, Καίμπριτζ 1995.
- Cosentino, *Prosopografia: S. Cosentino, Prosopografia dell'Italia Bizantina (493-804)*, Μπολόνια 1996.
- Dagron, *Constantinople: G. Dagron, Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des "Patria"*, Παρίσι 1984.
- Dagron, *Empereur et prêtre: G. Dagron, Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Παρίσι 1996.
- Des Parthes au Califat: Des Parthes au Califat: quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, έκδ. Nina Garsoian - J.-P. Mahé, Παρίσι 1997.
- Diehl, *Ravenne: Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, Παρίσι 1888.
- Diehl, *Afrique: Ch. Diehl, L'Afrique byzantine (533-709)*, τόμ. I-II, Παρίσι 1896.
- Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen: H. Ditten, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, Byzanz im 7. Jahrhundert*, 73-160.
- Dölger, *Regesten: F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, I. Teil: Regesten von 565-1025 [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit]*, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965.
- Donner, *Early Islamic Conquests: F. McGraw Donner, The Early Islamic Conquests*, Princeton-N. Jersey 1981.
- Durliat, *Ville: J. Durliat, De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des substances [Collection de l'École française de Rome 136]*, Παρίσι 1990.
- Foss, *Ankara: Cl. Foss, Late Antique and Byzantine Ankara, DOP 31 (1977)*, 27-

- 87 (= *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Var. Reprints, Λονδίνο 1990, VI).
- Foss, *Ephesus*: Cl. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Καίμπριτζ 1979.
- Foss, *Sardis*: Cl. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge Mass.-Λονδίνο 1976.
- Gelzer, *Themenverfassung*: H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* [Abhandlungen der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse], Λιψία 1899 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1966).
- Παννόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ Αἰγαίου: Π. Παννόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Μεσοβυζαντινὴ περίοδο, *Πρακτικὰ Συνεδρίου Τριήμερο Αἰγαίου*, 21-23. 12. 1989 [= *Παρνασσός* 32 (1990), 200-224].
- Παννόπουλος, Σισίνιος Ῥενδάκις: Π. Παννόπουλος, Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικοτήτων: Σισίνιος Ῥενδάκις (μέσα Ζ' αἰῶνος-718), *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973) [Λεμῶν. Τιμητικὴ προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Τωμαδάκη], 579-583.
- Γκιολές, *Μνημειακὴ ζωγραφικὴ*: Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανικὴ τέχνη. Μνημειακὴ ζωγραφικὴ (300-726)*, Αθήνα 1991.
- Goubert, *Byzance*, II,1-II,2: P. Goubert, *Byzance avant l'Islam* τόμ. II: *Byzance et l'Occident sous les successeurs de Justinien Ier: Byzance et les Francs*, Παρίσι 1955· τόμ. II, 2: *Rome, Byzance et Carhage*, Παρίσι 1965.
- Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*: P. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique (R)EB* 2 (1944), 5-78.
- Grabar, *Empereur*: A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Παρίσι 1936 (ανατύπ. Λονδίνο 1971).
- Grierson, *Tombs and Obits*: P. Grierson, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)*, *DOP* 16 (1962), 1-63.
- Grumel, *Regestes: Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Actes des patriarches*, I: *Les registes de 381 à 715* par V. Grumel, Παρίσι 1932.
- Guilland, *Logothètes: Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, *REB* 29 (1971), 5-115.
- Guilland, *Patrices*: R. Guilland, *Patrices de Constantin IV à Théodose III*, *Ἑλληνικά* 23 (1970), 287-298 (= *Titres*, VIII).
- Guilland, *Recherches*, I-II: R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. I-II [BBA 35], Βερολίνο-Άμστερνταμ 1967.
- Guilland, *Titres*: R. Guilland, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Var. Reprints,

Λονδίνο 1976.

- Guillou, *Régionalisme*: A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Ρώμη 1969.
- Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 3: W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini, 3: Von Heraclius bis Leo III./Alleinregierung (610-720)*, Βιέννη 1981.
- Haldon, *Praetorians*: J. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* [Ποικίλα Βυζαντινά 3], Βόννη 1984.
- Haldon, *Seventh Century*: J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Καίμπριτζ 1990.
- Hartmann, *Geschichte*, I: L.M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, Bd. I: *Das italienische Königreich*, Λιψία 1897 (ανατύπ. Hildesheim 1969).
- Harvey, *Expansion*: A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press 1989 [= *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, όπου και οι παραπομπές].
- Head, *Justinian II*: Constance Head, *Justinian II of Byzantium*, Wisconsin 1972.
- Hendy, *Studies*: M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1985.
- Herrin, *Christendom*: Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton-N. Jersey 1987.
- Hommes et Richesses: Hommes et Richesses dans l'empire byzantin*, έκδ. V. Kravari - J. Lefort - C. Morisson [Réalités byzantines 1/3], τόμ. I- II, Παρίσι 1989, 1991.
- Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Βιέννη-Μόναχο 1978 [= *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα 1987-1994, όπου και οι παραπομπές].
- I Bizantini in Italia: I Bizantini in Italia*, έκδ. Vera von Falkenhausen, Μιλάνο 1982.
- Jaffé, *Regesta*: Ph. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum Natum 1198*, Βερολίνο 1851.
- Janin, *Constantinople byzantine*: R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσι 21964.
- Janin, *Géographie ecclésiastique*: R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Παρίσι 21969.
- Janin, *Grands centres*: R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres*

- byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébisonde, Athènes, Thessalonique), Παρίσι 1975.
- Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*: H. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Βιέννη 1982.
- Kaegi, *Unrest*: W.E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843: an Interpretation*, Άμστερνταμ 1981.
- Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*: W.E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, Πρίνστον 1978.
- Kaplan, *La chrétienté byzantine*: M. Kaplan, *La chrétienté byzantine du début du VIIe siècle au milieu du XIe siècle*, Παρίσι 1997.
- Kaplan, *Hommes et terre*: M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle* [Byzantina Sorbonensia 10], Παρίσι 1992.
- Καραγιαννόπουλος, *Ίστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ίστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1987.
- Karayannopoulos, Konstantin der Grosse und der Kaiserkult: I. Karayannopoulos, Konstantin der Grosse und der Kaiserkult, *Das byzantinische Herrscherbild*, έκδ. H. Hunger [Wege der Forschung 351], Darmstadt 1975, 109-132.
- Kazhdan, *History of Byzantine Literature*: A. P. Kazhdan, in coll. with L. F. Sherry - Christine Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-850)* [Ερευνητική Βιβλιοθήκη 2], Αθήνα 1999.
- Kolias, *Byzantinische Waffen*: T. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia XVII], Βιέννη 1988.
- Κουντούρα-Γαλάκη, *Κληρός*: Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ό βυζαντινός κληρός και ή κοινωνία τών «σκοτεινών αιώνων»*, Αθήνα 1996.
- Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*: Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Αθήνα 1993.
- Laiou, Exchange and Trade: Angeliki Laiou, Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries, *The Economic History of Byzantium*, έκδ. Angeliki Laiou [Dumbarton Oaks Studies XXXIX], τόμ. 2, Ουάσιγκτον 2002, 697-770.
- Lemerle, *Agrarian History*: P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979.
- Lemerle, Invasions et migrations: P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, *RH* 211 (1954), 265-308 (= *Essais sur le monde byzantin*, Var. Reprints, Λονδίνο 1980, I).

- Lemerle, *Πρώτος βυζαντινός οὐμανισμός*: P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Παρίσι 1971 [= *Ὁ πρώτος βυζαντινός οὐμανισμός*, Αθήνα 21985, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, όπου και οι παραπομπές].
- Lemerle, Pauliciens: P. Lemerle, L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, *TM* 5 (1973), 1-113 (= *Essais sur le monde byzantin*, Var. Reprints, Λονδίνο 1980, IV).
- Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*: Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και νηρησείες στην πρόμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996.
- Leontsini, Adherence to the Chalcedonian Creed: Maria Leontsini, Adherence to the Chalcedonian Creed and organisation of the Byzantine Army in the Seventh Century, *Bsl* 62 (2004), 71-78.
- Λεοντοίνη, Βασιλική δορυφορία: Μαρία Λεοντοίνη, Από τη βασιλική δορυφορία στην τελετουργική συνοδεία: η ανάδειξη των σκριβώνων από τη σύγκλητο, *Σύμμεικτα* 15 (2002), 53-65.
- Leontsini, Les communications maritimes: Maria Leontsini, Les communications maritimes en Méditerranée occidentale et les "flottes byzantines d'intervention" au VIIe siècle, *Mesogeios* 13-14 (2001) [Hommage à J. Jrmscher], 109-122.
- Λεοντοίνη, Θρησκευτικές πεποιθήσεις: Μαρία Λεοντοίνη, Θρησκευτικές πεποιθήσεις και γλωσσική διατύπωση τον 7ο αιώνα, *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα 2001, 73-87.
- Lilie, *Reaktion*: R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert* [Miscellanea Byzantina Monacensia 22], Μόναχο 1976.
- Lilie, "Thrakien" und "Thrakesion": R.-J. Lilie, "Thrakien" und "Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, *JÖB* 26 (1977), 7-47.
- Lounghis, *Ambassades*: T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980.
- Λουγγής, *Δοκίμιο*: T. K. Λουγγής, *Δοκίμιο, για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρ-*

- κεια των λεγόμενων «Σκοτεινών Αιώνων» (602-867), Αθήνα 1985.
- Λουγγής, *Ιδεολογία*: Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993.
- Λουγγής, *Ιταλία*: Τ. Λουγγής, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την άλωση του Μπάρι 395-1071 μ.Χ.*, Αθήνα 1989.
- Lounghis, *Obsequium*: T. C. Lounghis, *A Deo conservandum imperiale obsequium: Some notes concerning byzantine field troops during the Dark Ages*, *Bsl* 52 (1991), 54-60.
- Λουγγής, *Ιουστινιανός*: Τ. Λουγγής, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος. Κοινωνία πολιτική και ιδεολογία τον 6ο μ. Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Magdalino, *The History of the Future*: P. Magdalino, *The History of the Future and its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda, The Making of Byzantine History: Studies dedicated to D. M. Nicol*, έκδ. R. Beaton - Charlotte Roueché, Οξφόρδη 1993, 3-34.
- Magi, *La Sede Romana*: L. Magi, *La Sede Romana nella corrispondenza degli imperatori e patriarchi bizantini (VI-VII sec.)* [Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 57], Ρώμη-Louvain 1972.
- Mango, *The Art of the Byzantine Empire*: C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire: 312-1453. Sources and Documents*, N. Jersey 1972.
- Mango, *Βυζάντιο*: C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980 [= *Βυζάντιο: Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα 21990, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, όπου και οι παραπομπές].
- Mango, *Le développement urbain de Constantinople*: C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècle)*, Παρίσι 1985.
- Mango, *La culture grecque et l'Occident*: C. Mango, *La culture grecque et l'Occident au VIIIe siècle* [SCIAM XX], Σπολέτο 1973, 683-721 (= *Byzantium and its Image*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, VI).
- Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*: M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, τόμ. I, Μόναχο 1911.
- Martindale, *Prosopography, IIIA-III B*: J.-R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire AD 527-641*, τόμ. IIIA-III B, Cambridge University Press 1992.
- McCormick, *Eternal Victory*: M. McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and Early Medieval West*, Παρίσι-Καίμπριτζ 1986.
- Μικρά Ασία των Θεμάτων*: Βασιλική Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων* [Ερευνητική

Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα 1998.

- Μισίου, *Διαθήκη*: Διονυσία Μισίου, *Η διαθήκη του Ηρακλείου Α΄ και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Morrisson, *Diffusion de la monnaie*: Cécile Morisson, *La diffusion de la monnaie de Constantinople: routes commerciales ou routes politiques?, Constantinople and its Hinterland*, 77-89.
- New Constantines: New Constantines, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, St. Andrews, Απρίλιος 1993, έκδ. P. Magdalino, Καίμπριτζ 1994.
- Oikonomidès, *Fiscalité*: N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996.
- Oikonomidès, *Premières mentions des thèmes*: N. Oikonomidès, *Les premières mentions des thèmes dans la Chronique de Théophane*, *ZRVI* 16 (1975), 1-8.
- Oikonomides, *Silk trade*: N. Oikonomides, *Silk Trade and Production in Byzantium from Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi*, *DOP* 40 (1986), 33-53.
- Ostrogorsky, *Cities*: G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *DOP* 13 (1959) 47-66 (= *Zur byzantinischen Geschichte*, Darmstadt 1973, 99-118).
- Ostrogorsky, *Ίστορία*: G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Μόναχο 31963 [= *Ίστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφρ. Ι. Παναγιόπουλος, Αθήνα 1978, τόμ. 1-2, όπου και οι παραπομπές].
- Ostrogorsky, *Seventh Century*: G. Ostrogorsky, *The Byzantine Empire in the World of Seventh Century*, *DOP* 13 (1959), 1-21 (= *Zur byzantinischen Geschichte*, ό.π., 80-98).
- Πάλλας, Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας Θεολογικής Έννοιας*, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 127-131.
- PmbZ*: Fr. Winkelmann - R.-J. Lilie - Claudia Ludwig - T. Pratsch - Ilse Rochow, κ.ά., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, τόμ. 1-6, Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1999-2002.
- Proudfoot, *The Sources of Theophanes*: Anne Proudfoot, *The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty*, *Byz.* 44 (1974), 367-439.
- Richards, *The Popes and the Papacy*: J. Richards, *The Popes and the Papacy in the*

- Early Middle Ages 476-752*, Λονδίνο-Βοστώνη 1979.
- Riedinger, *Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte*: R. Riedinger, *Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte des siebenten Jahrhunderts*, Βιέννη 1979.
- Rösch, *ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*: G. Rösch, *ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ: Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischen Zeit* [Byzantina Vindobonensia X], Βιέννη 1978.
- Sansterre, *Les moines grecs*: J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne*, τόμ. I-II, Βρυξέλλες 1980.
- Stein, *Histoire du Bas-Empire*: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, τόμ. 2, Παρίσι-Βρυξέλλες-Άμστερνταμ 1949.
- Ševčenko, *The Search for the Past*: I. Ševčenko, *The Search for the Past in Byzantium around the Year 800*, *DOP* 46 (1992) [Homo Byzantinus. Papers in Honor of A. Kazhdan], 279-283.
- Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ': Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, Κωνσταντῖνος Γ' (Κώνστας) 642-668*, τόμ. Δ', Αθήνα 1972.
- Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε': Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, Κωνσταντῖνος Δ' 668-685*, τόμ. Ε', Αθήνα 1974.
- Syrie: La Syrie de Byzance à l'Islam VIIe-VIIIe siècles*, *Actes du Colloque International, Lyon - Maison de l'Orient Méditerranéen*, Paris, Institut du Monde Arabe, 11-15/7 1990, έκδ. P. Canivet - J. P. Rey-Coquais, Δαμασκός 1992.
- Thomas, *Private Religious Foundations*: J.-P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [Dumbarton Oaks Studies XXIV], Ουάσιγκτον 1987.
- TIB 1: J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia* [TIB 1], Βιέννη 1976.
- TIB 2: Fr. Hild - M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [TIB 2], Βιέννη 1981.
- TIB 3: P. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia* [TIB 3], Βιέννη 1981.
- TIB 4: K. Belke - M. Restle, *Galatien und Lykaonien* [TIB 4], Βιέννη 1984.
- TIB 6: P. Soustal, *Thrakien (Thrake, Rodope, Haimimontos)* [TIB 6], Βιέννη 1991 (ανατύπ. 2004).
- TIB 7: K. Belke - N. Mersich, *Phrygien und Pisidien* [TIB 7], Βιέννη 1990.
- TIB 10: J. Koder - P. Soustal, *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)* [TIB 10], Βιέννη 1998.
- Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee*: O. Treitinger, *Die oströmische*

- Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*, Darmstadt 1956.
- Τρωιάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*: Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμένη Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ της ἔργο*, Αθήνα 1992.
- Turner, *The Trouble with the Trinity*: D. Turner, *The Trouble with the Trinity: The Context of a Slogan During the Reign of Constantine IV (668-685)*, *BMGS* 27 (2003), 68-119.
- Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*: J.-L. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)* [Geschichte der griechischen Patriarchen von Konstantinopel IV], Ἀμστερνταμ 1972.
- Vryonis, *Παρακμή*: Sp. Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971 [= *Ἡ παρακμή τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος-15ος αἰ.)*], μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές].
- Wattenbach-Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*: W. Levison, I. Heft: *Die Vorzeit von den Anfängen bis zur Herrschaft der Karolinger*, Βαϊμάρη 1952.
- Winkelmann, *Der monenergetisch-monotheletische Streit*: Fr. Winkelmann, *Der monenergetisch-monotheletische Streit* [BBS 6], Frankfurt am Main 2001.
- Winkelmann, *Die östlichen Kirchen*: Fr. Winkelmann, *Die östlichen Kirchen in der Epoche der christologischen Auseinandersetzungen (5. bis 7. Jahrhundert)* [Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen 1/6], Βερολίνο 1980.
- Winkelmann, *Rangstruktur*: Fr. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert. Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung* [BBA 53], Βερολίνο 1985.
- Yannopoulos, *Hexagramme*: P. Yannopoulos, *L'hexagramme. Un monnayage byzantin en argent du VIIe siècle* [Numismatica Lovaniensia 3], Louvain-La-Neuve 1978.
- Yannopoulos, *Manifestations*: P. Yannopoulos, *Les manifestations monétaires des tendances inflationnistes de l'économie byzantine au VIIe siècle*, *JÖB* 32/2 (1982), 115-129.
- Yannopoulos, *Société profane*: P. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain, 1975.
- Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ἱστορία*: Δ. Α. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ἱστορία (324-1071)*, Αθήνα 1972.

γ) Περιοδικά-Σειρές

AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
An. Boll.	<i>Analecta Bollandiana</i>
BAR	British Archaeological Reports International Series
BBA	Berliner byzantinistische Arbeiten
BBS	Berliner byzantinistische Studien
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
Bsl	<i>Byzantinoslavica</i>
Byz.	<i>Byzantion</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
Δίπτυχα	<i>Δίπτυχα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν</i>
DMA	<i>Dictionary of the Middle Ages</i> , Ν. Υόρκη 1982-1989
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΕΕΒΣ	<i>Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EHR	<i>The English Historical Review</i>
EI	<i>The Encyclopaedia of Islam</i>
EO	<i>Échos d'Orient</i>
FM	<i>Fontes Minores</i>
GRBS	<i>Greek Roman and Byzantine Studies</i>
IEE	<i>Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JÖB (JÖBG)	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (Byz. Gesellschaft)</i>
MEFRA	<i>Mélanges de l'École Française de Rome</i>
MGH (AA)	<i>Monumenta Germaniae Historica (Auctores Antiquissimi)</i> , έκδ. G. Pertz, Th. Mommsen κ.ά., Βερολίνο 1877-1919.
MGH (SSRL)	<i>Monumenta Germaniae Historica (Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX.)</i> έκδ. Societas Aperiendis Fontibus, Αννόβερο 1878 (ανατύπ. 1964).
MGH (SSRM)	<i>Monumenta Germaniae Historica (Scriptores Rerum Merovingicarum saec. VI-IX.)</i> έκδ. Societas Aperiendis Fonti-

	bus, Αννόβερο 1878.
NZ	<i>Numismatische Zeitschrift</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , τόμ. I-III, έκδ. A.P. Kazhdan κ.ά., Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991.
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus series graeca</i> , έκδ. J.-P. Migne
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
RH	<i>Revue historique</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i> συνεχίζει ως <i>Rivista di Bizantinistica</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SCIAM	Settimane di Studio del centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Σπολέτο.
Subs. hag.	Subsidia hagiographica
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
Var. Reprints	Variorum Reprints
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Μεθοδολογικές αφηρησίες και δεδομένα της έρευνας

Η βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' (668-685) ανήκει σε μια εποχή, η οποία είναι γνωστή ως «σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου». Κύρια χαρακτηριστικά της ήταν η υποχώρηση των αρχαίων θεσμών και η γενικότερη οικονομική ύφεση. Οι νεότεροι μελετητές αποκάλεσαν την εποχή αυτή «σκοτεινή» κυρίως, εξαιτίας της ισχνής ιστοριογραφικής τεκμηρίωσης. Έχοντας επίγνωση αυτών των δυσχεριών, ο Ανδρέας Στράτος αφιέρωσε στους βυζαντινούς αυτοκράτορες του 7ου αιώνα έξι τόμους με στόχο την ανασύσταση των γεγονότων της περιόδου¹. Στη σειρά αυτή εντάχθηκε και η πρώτη σχετική με τον Κωνσταντίνο Δ' μονογραφία. Το εγχείρημα της σύνθεσης αυτοτελών τόμων αποσκοπούσε στην αξιοποίηση του υπάρχοντος υλικού κατά ενότητες στη διάρκεια κάθε μιας από τις βασιλείες του 7ου αιώνα. Με την παρούσα εργασία επιδιώχθηκε η μελέτη της επίδρασης της κεντρικής εξουσίας και των ρεισμάτων της στην κοινωνία και τους θεσμούς της. Έτσι, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε εναρμονίστηκε με μια ιδιόμορφη δυναμική, με κύριο στόχο πάντοτε να παρουσιαστούν με ομοιογένεια τα επιμέρους ζητήματα και να αποφευχθεί η παρατακτική κατάταξη (αρχή της βασιλείας, Άραβες, Ιταλία, Βαλκανική, Βούλγαροι, Εκκλησία, εσωτερική πολιτική, κ.ά.)². Παράλληλα, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της στάσης εκείνων των δυνάμεων της κοινωνίας, οι οποίες συγκρούστηκαν με τις παλαιότερες πολιτικές δομές και όσους επέμεναν να τις ενισχύουν κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'. Η πρώτη, λοιπόν, προσπάθεια της έρευνας είχε ως στόχο να διακρίνει και να περιγράψει με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια ποιοι από τους θεσμούς της περιόδου 668-685 έτειναν να οπισθοδρομούν και ποιοι αποτέλεσαν ουσιώδεις παράγοντες των κοινωνικών εξελίξεων.

---

1. Βλ. τα σχόλια στον πρόλογο του Δ. Ζακυθνού στο πρώτο από τα βιβλία της σειράς του Α. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τόμ. Α'-ς', Αθήνα 1965-1977: Α', νι και 23-24.

2. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 193-195 (πίνακας περιεχομένων).

Έναυσμα για την έρευνα και την αξιοποίηση των δεδομένων αποτέλεσε η μελέτη των αντιδράσεων της κεντρικής εξουσίας έναντι των φαινομένων της εποχής, όπως η παρακμή και η πτώση των πόλεων και των παλαιών ρωμαϊκών θεσμών, που εκπροσωπούνταν σε αυτές, καθώς και η αγροτοποίηση των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας³. Αυτές οι ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής είχαν διαφορετικά χαρακτηριστικά στην κοινωνία και τους θεσμούς σε Δύση και Ανατολή. Οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες, όπως η δραστηριότητα των νομισματοκοπειών, είναι άμεσα κατανεμημένες στο παλαιό δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και την Ανατολή αυτήν την περίοδο⁴. Τα δεδομένα αυτά που οδήγησαν στην ανατροπή ισορροπιών σε Ανατολή και Δύση διερευνήθηκαν λεπτομερώς κατά την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Η κατάταξη, συνεπώς, της ύλης έχει κοινούς παρονομαστές όχι τους απλούς γεωγραφικούς προσδιορισμούς Ανατολή-Δύση, αλλά την έρευνα της κοινωνίας (συγκρούσεις, αντιθέσεις ή συνέχειες) σε Ανατολή και Δύση.

Η μελέτη των αντιδράσεων της κεντρικής εξουσίας στην ανάδειξη νέων κοινωνικών δυνάμεων και θεσμών ήταν επίσης κίνητρο για την ανίχνευση και κατανοήση των προθέσεων και των επιλογών της. Η εξέταση του αυτοκρατορικού θεσμού ως δύναμης απορρόφησης ή καταστολής των νέων κοινωνικών δυνάμεων αποδείχθηκε στην πορεία της έρευνας πολύ πιο αποδοτική από οποιαδήποτε παραδοσιακή κατάταξη, η οποία θα ακολουθούσε το γράμμα μιας γεγοντολογικής καταγραφής, αλλά θα αγνοούσε το πνεύμα και τους στόχους της αποτύπωσής της στις πηγές. Η βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ', όπως ήδη αναφέρθηκε, ανήκει στους «σκοτεινούς αιώνες» και από την άποψη αυτή, η δυνατότητα άμεσης πληροφόρησης είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Όσα σύγχρονα ή κοντινά με αυτήν γραπτά τεκμήρια έχουν διασωθεί, αφορούν στο μεγαλύτερο μέρος τους θρησκευτικά θέματα και συνδέονται με τις προοιμιακές ενέργειες ή τις επωδούς της 5' Οικουμενικής Συνόδου, η οποία υπήρξε το κορυφαίο επίση-

---

3. Στη Δύση η διαδικασία αυτή ήταν πιο έντονη τον 5ο αι: F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Παρίσι 21964, 223-236 και 391-393· K. Bosl, *Geschichte des Mittelalters*, Μόναχο 1974, 38-40. Από τους A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, (264-602)*, 2 τόμ., Οξφόρδη 1964 και Emilienne Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, 2 τόμ., Παρίσι 1969, οι βαρβαρικές επιδρομές έχουν αποτιμηθεί ως συνιστώσα της πτώσης του ρωμαϊκού κράτους της Δύσης.

4. Την ιδιότητα κατάσταση που επικράτησε τον 7ο αι. με την απουσία νομισματοκοπειών στη Μικρά Ασία τονίζει ο A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 48-49.

μο γεγονός της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Από την άλλη πλευρά, το σύνολο της πληροφόρησής μας, όπως αντλείται από την *Ίστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου (750-828)⁵ και τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη του Ομολογητή (760- 817)⁶, φέρει το ειδικό βάρος των περιστάσεων της εποχής τους. Αρκετά πλησιέστερες στα γεγονότα του 7ου αιώνα είναι οι δυτικές πηγές, με πιο πλούσια σε σχετικές ειδήσεις, την *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου (720 -799)⁷.

Οι αμεσότερες μαρτυρίες για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' βρίσκονται στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου, τα οποία αποτυπώνουν με αδρές γραμμές τις ορθόδοξες πεποιθήσεις του αυτοκράτορα και του οικείου του περιβάλλοντος. Σε αυτά περιλαμβάνονται οι επιστολές που αντήλλαξε ο αυτοκράτορας με τους πάπες της Ρώμης και εκφράζουν επανειλημμένα τις θέσεις του υπέρ της Χαλκηδόνειας Ορθοδοξίας. Διαφορετική είναι η αντιμετώπιση της εκκλησιαστικής, κυρίως, πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' από τις πηγές, οι οποίες έχουν σωθεί σε συριακή γλώσσα και εκφράζουν συνήθως πεποιθήσεις σχετικές με εκείνες που είχαν υιοθετηθεί από τις Εκκλησίες της Ανατολής. Οι ανατολικές πηγές, συριακές, αρμενικές και αραβικές, φωτίζουν ωστόσο όψεις των γεγονότων, τις οποίες μερικές φορές αποσιωπούν τα βυζαντινά κείμενα. Οι συγκρίσεις ανάμεσα σε δεδομένα βυζαντινών, δυτικών και ανατολικών πηγών αποδείχτηκαν πολλαπλά χρήσιμες για τη διερεύνηση της υποδοχής της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' από τη βυζαντινή κοινωνία. Το σύνολο των γραπτών πηγών προβάλλει το εκκλησιαστικό έργο του αυτοκράτορα χωρίς να αναφέρεται πάντοτε διεξοδικά στις στρατιωτικές αντιδράσεις, οι οποίες εκδηλώθηκαν κατά τη βασιλεία του.

Πληροφορίες σχετικά με τους τόπους και τα πρόσωπα, την οικονομία, τη διοίκηση και το στρατό στα χρονικά όρια της υπό εξέταση βασιλείας, στην κατεύθυνση της λεπτομερούς αξιολόγησης των δεδομένων μας, αντλήθηκαν από τις σφραγίδες και τις επιγραφές⁸. Η αποσπασματικότητα και το ολιγάριθμο των πηγών έκανε αναπόφευκτη την επανάληψη των ίδιων μνείων και στα τρία μέρη

5. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ίστορία*, 7-13.

6. Για την αναντιστοιχία ανάμεσα στην ινδικτιώνα και το έτος από κτίσεως κόσμου για το διάστημα ανάμεσα στα έτη 609/19-713/4 της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη βλ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, 7, σημ. 2· Proudfoot, *The Sources of Theophanes*, 366-439.

7. Το έργο αυτό σταματάει το 744, έτος το οποίο συμπίπτει με το θάνατο του Λιουτπράνδου (713-744): C. Chase, *Paul the Deacon, DMA*, 9, 467-468.

8. Οι επιγραφές που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία προέρχονται από το Πρόγραμμα «Ευρετήριο Χριστιανικών και Βυζαντινών Επιγραφών» του Πανεπιστημίου

της εργασίας. Η αναλυτική αυτή προσέγγιση ήταν όμως πρόσφορη για την πολύπλευρη και εξαντλητική αξιοποίηση των δεδομένων μας. Η λεπτομερής εξέταση μιας βασιλείας, η οποία βρίσκεται στο μεταίχμιο της πρωτοβυζαντινής και της μεσοβυζαντινής εποχής, παρουσιάζει ενδιαφέρον, επειδή στις πηγές αποτυπώνονται οι αντιδράσεις τόσο απέναντι στις παλαιές και ισχύουσες αξίες και τους θεσμούς, όσο και στα αιτήματα, τα οποία έφεραν στο προσκήνιο οι νέες κοινωνικές δυνάμεις.

Πα την κατανόηση και την ερμηνεία των πολιτικών προτιμήσεων του αυτοκράτορα διαφωτιστική είναι η μελέτη των μέσων, τα οποία εξέφραζαν επίσημα την ιδεολογία της αυτοκρατορικής εξουσίας· ανάμεσα σε άλλα, ιδιαίτερη θέση έχει η μεγαλειώδης αναπαράσταση του Κωνσταντίνου Δ' και της συνοδείας του στο ψηφιδωτό του Αγίου Απολλυναρίου στο λιμάνι της Ραβέννας. Οι αυτοκρατορικές απεικονίσεις στα νομίσματα και οι επευφημίες, παράλληλα με τις διαθέσεις και την αισθητική της κεντρικής εξουσίας, αντανακλούν και τις προσδοκίες της ιθύνουσας τάξης της Κωνσταντινούπολης για επιστροφή στην αρχαία ρωμαϊκή παράδοση. Στα ιδεώδη αυτά, τα οποία συνέδεαν το ρωμαϊκό παρελθόν της αυτοκρατορίας με τις νέες ανάγκες του 7ου αιώνα, εντάσσεται και η τάση των πηγών να επαινούν την Κωνσταντινούπολη.

Η πληροφόρηση σχετικά με την προσωπογραφία των αυτοκρατόρων του 7ου αιώνα είναι, επίσης, ισχνή. Τα βιογραφικά στοιχεία του Κωνσταντίνου Δ⁹ είναι και αυτά εξαιρετικά περιορισμένα, παρά την εξαντλητική αξιοποίηση των πηγών στην ήδη υπάρχουσα μονογραφία για τη βασιλεία του. Στις πηγές καταγράφονται περισσότερο οι αναγκαιότητες που επέβαλλαν τις κύριες γραμμές της διακυβέρνησης και της συμπεριφοράς του αυτοκράτορα και όχι οι προσωπικές του προτιμήσεις. Τα βιογραφικά στοιχεία του αυτοκράτορα, τα οποία μάς είναι γνωστά μέσω των ιστορικών αφηγήσεων, σχετίζονται με την ανάδειξή του στο θρόνο και άλλα μείζονα γεγονότα της εποχής του. Ο Κωνσταντίνος Δ' υπήρξε ο

Αθηνών· τις ευχαριστίες μου για τη χρήση επιγραφικού υλικού από το Πρόγραμμα εκφράζω και από εδώ στην επικεφαλής του καθηγήτρια κα Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη.

9. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 164-166) επιχειρήσει να σκιαγραφήσει το πορτραίτο του αυτοκράτορα και να αποδώσει τις αποφάσεις του στο δειλό ή αναβλητικό χαρακτήρα του· η παρούσα έρευνα δεν εντόπισε στις πηγές στοιχεία για την προσωπικότητα του αυτοκράτορα. Οι αποτυπώσεις των προσωπογραφικών τύπων στις πηγές μελετήθηκαν από τον J. N. Ljubarskij, *Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos*, *DOP* 46 (1992), 177-186. Πα τα αυτοκρατορικά πορτραίτα στα νομίσματα βλ. Grabar, *Empereur*, 9, σμμ. 2· B. Baldwin, *Physical Descriptions of Byzantine Emperors*, *Byz.* 51 (1981), 19.

τρίτος κατά σειράν διάδοχος του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641) και πρωτότοκος γιος του Κώνσταντος Β' (641-668). Γεννήθηκε γύρω στο 650 και στέφθηκε συναυτοκράτορας το 654, ενώ λίγο αργότερα (659), οι αδελφοί του Ηράκλειος και Τιβέριος έλαβαν και αυτοί βασιλικούς τίτλους. Ανέβηκε στο θρόνο το 668 μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β' στη Δύση¹⁰. Μολονότι η ανάδειξή του υπήρξε ομαλή, με την έννοια ότι ο Κωνσταντίνος Δ' ήταν ήδη εστεμμένος, όσα προηγήθηκαν και επακολούθησαν κατά το έτος της ανόδου του στην εξουσία, δεν παρουσιάζονται με σαφήνεια στις πηγές. Αυτή η ατελής και συγκεχυμένη πληροφόρηση οδήγησε μεταγενέστερα τους ίδιους τους βυζαντινούς ιστοριογράφους σε νέες συγχύσεις, στη διαλεύκανση των οποίων αφιέρωσα το πρώτο μέρος του βιβλίου με τον τίτλο: Η Δ ύ σ η.

Κατά την κρίσιμη περίοδο της ανόδου του νέου αυτοκράτορα στην εξουσία, προβάλλει έντονα στις πηγές η στήριξη του από το νεοσύστατο θέμα του Οψικίου και τον στόλο. Οι δυνάμεις αυτές θα απαλλάξουν στη συνέχεια την Κωνσταντινούπολη από την αραβική πολιορκία και θα ενισχύουν στο εξής, την αυτοκρατορική πολιτική. Η δράση τους παρουσιάζεται στο δεύτερο μέρος, το οποίο επιγράφεται: Η Κ ω ν α τ ι ν ο ύ π ο λ η. Σε αυτό το τμήμα του βιβλίου εξετάζονται οι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί θεσμοί επί Κωνσταντίνου Δ'. Ο θεσμός της αυτοκρατορικής διαδοχής, ενισχυμένος ήδη από τον Ηράκλειο, διατηρήθηκε και στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'. Η εδραιωμένη και ισχυρή αυτή αυτοκρατορική παράδοση υπηρετήθηκε πιστά από τους Βυζαντιούς, τους υψηλούς αξιωματούχους της πρωτεύουσας, οι οποίοι προσφέροντας την αμέριστη υποστήριξη τους στο νεαρό διάδοχο του Κώνσταντος Β', ενίσχυσαν και τις πολιτικές τους βλέψεις για ισορροπία με τη Δύση. Οι αξιωματούχοι αυτοί βρέθηκαν μετά την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' σε καίριες θέσεις της κρατικής ιεραρχίας και έπαιξαν θεμελιώδη ρόλο στην εκκλησιαστική πολιτική.

Ο σημαντικός ρόλος αυτών των ισχυρών παραγόντων της Κωνσταντινούπολης αναφαιίνεται στην ενίσχυση του στρατού του Οψικίου, την οποία επιδίωκε ο Κωνσταντίνος Δ' με σκοπό τη δημιουργία ενός αντίβαρου έναντι των θεμάτων της Μικράς Ασίας. Το τρίτο μέρος, που επιγράφεται: Η Α ν α τ ο λ ή, αναφέρεται στη σύνθεση και στην πολιτική στάση των στρατιωτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας την εποχή αυτή. Οι σχέσεις του Κωνσταντίνου Δ' με το στρατό των ανατολικών θεμάτων, οι ανταρσίες των οποίων εκδηλώθηκαν με την άνοδό του στο θρόνο, τοποθετήθηκαν σε αυτό το τελευταίο τμήμα της εργασίας και εξετάζονται, α-

10. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 7-8.

φού μελετηθούν οι ενισχυμένες από την αυτοκρατορική πολιτική δραστηριότητες των αρχαιοπρεπών κοινωνικών δυνάμεων στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη. Η αντιπολιτευτική στάση των μικρασιατικών θεμάτων από τη βυζαντινή ύπαιθρο, στην οποία κυριαρχεί η αγροτοποίηση¹¹, αντισταθμίζεται στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' με τη βοήθεια των στρατευμάτων, τα οποία μνημονεύονται ως ρωμαϊκές δυνάμεις. Επειδή, ωστόσο, δεν αναφέρεται τότε το Οψίκιον, αν και είχε ήδη συγκροτηθεί¹², ενώ γίνεται μνεία της *Ρωμαϊκής δυνάμεως*, εξετάστηκε κατά πόσον οι ρωμαϊκές δυνάμεις είναι το ίδιο το *Όψικιον* ή και τμήματά του. Η υπεκφυγή των πηγών να αποκαλέσουν θέμα αυτόν τον στρατό της Κωνσταντινούπολης και η προτίμηση του όρου *Ρωμαϊκή δύναμις* οδήγησε στο ερώτημα κατά πόσον η διάκριση αυτή απηχεί τυχόν διαφοροποιήσεις της στρατιωτικής υπόστασής του, και, κυρίως, της πολιτικής του φυσιογνωμίας, όπως δείχνει η στήριξη που προσέφερε στην κεντρική εξουσία επί Κωνσταντίνου Δ'.

Στις πηγές προβάλλονται επίσης με ευκρίνεια αρκετά από τα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Οι προτιμήσεις, καθώς και οι ιδέες όσων στήριζαν την πολιτική του αυτοκράτορα, παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την έρευνα των πολιτικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων της περιόδου. Διαφωτιστικές είναι οι δυσμενέστερες κρίσεις των πηγών για τον πατέρα του Κωνσταντίνου Δ' και προκάτοχό του στο θρόνο, Κώνσταντα Β', αλλά και τον γιο και διάδοχό του, Ιουστινιανό Β', οι οποίες κάνουν περισσότερο σαφή την τάση εξιδανίκευσης της βασιλείας του. Γενικά, η μελέτη αυτής της βασιλείας, η οποία ανήκει σε έναν αιώνα μετάβασης από την πρῶμη στη μέση βυζαντινή περίοδο, έγινε περισσότερο πρόσφορη με την παρακολούθηση στις πηγές της διεγκυστίνδας ανάμεσα στην πομπώδη αυτοκρατορική ενίσχυση των παλαιών θεσμών και τις δυναμικές διεκδικήσεις των νέων στρατιωτικών σχηματισμών της Μικράς Ασίας¹³. Η εξέταση της αποτύπωσης των γεγονότων στις πηγές και η ανίχνευση των αντιλήψεων, που απηχούσαν τις μεταβολές των προτεραιοτήτων της βυζαντινής κοινωνίας, υπήρξαν τα κριτήρια της αξιολόγησης της σύντομης αυτής βασιλείας στο σύνο-

11. Ν. Σβορώνος, *Η Βυζαντινή επαρχία*, Αθήνα 1991, 17-18.

12. Haldon, *Praetorians*, 143-149, 164-182.

13. Η απουσία πληροφόρησης σχετικά με την εξέλιξη των αξιωματών ανάμεσα στον 6ο α., οπότε διαθέτουμε το *De magistratibus populi romani* του Ιωάννη Λυδού, και τη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι αντιστρόφως ανάλογη των μεταβολών στην κρατική οργάνωση την περίοδο που εξετάζουμε: Oikonomidès, *Listes*, 24-26. Για την αποτίμηση της κοινωνικής δυναμικής των θεσμών και των μεταβολών τους βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 85-92· Haldon, *Seventh Century*, 443-458.

λό της. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι η πληροφόρηση που διαθέτουμε, η οποία συνοδεύεται κατά το πλείστον με θετικές κρίσεις για τον αυτοκράτορα, δεν παύει να είναι έμμεση και αρκετά μεταγενέστερη ακόμη και για γεγονότα, όπως η καταστολή των θεματικών εξεγέρσεων στις αρχές της βασιλείας του, η θριαμβευτική απομάκρυνση των Αράβων από την Κωνσταντινούπολη και η δεσποτική ειρήνη (678). Ο Κωνσταντίνος Δ', ενισχυμένος από αυτά τα γεγονότα, προχώρησε στη σύγκληση της 5' Οικουμενικής Συνόδου (680-681) και την εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων (680-681). Όλες αυτές οι ενέργειες μολονότι μπορούν να εληφθούν ως πραγμάτωση των προσδοκιών του αυτοκράτορα, φαίνεται ότι αποτέλεσαν κεντρικές επιδιώξεις της συγκλητικής αριστοκρατίας για την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνας (451). Η επιστροφή στη Χαλκηδόνα ορθόδοξη παράδοση, η ύστατη προσπάθεια για τη στήριξη αρχαιότερων θεσμών της πρωτοβυζαντινής διοίκησης και η υιοθέτηση συμβόλων από την εποχή του Ιουστινιανού Α' οδήγησαν στο χαρακτηρισμό του Κωνσταντίνου Δ' ως του τελευταίου πρωτοβυζαντινού αυτοκράτορα¹⁴.

2. Τα σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας: ονοματοδοσία, επευφημίες, επικλήσεις

Αποτυπώσεις της αυτοκρατορικής ιδεολογίας εντοπίζονται στα σύμβολα των νομισμάτων και των σφραγίδων. Τα αυτοκρατορικά πορτραίτα, όπως και τα θρησκευτικά, ενέπνεαν σεβασμό στους Βυζαντινούς¹⁵. Η απεικόνιση του ανώτατου άρχοντα στα νομίσματα προσέφερε επιπλέον εγγυήσεις για τους τίτλους και την αξία τους. Η μελέτη των εμβλημάτων στα νομίσματα στάθηκε αρωγός για την ανίχνευση των επιμέρους συστατικών της επίσημης αυτοκρατορικής πολιτικής. Τον 7ο αιώνα, παράλληλα με τη χρήση παλαιότερων ρωμαϊκών συμβόλων, είχαν αρχίσει να προβάλλονται νέα στοιχεία στις αυτοκρατορικές απεικονίσεις. Τα θρησκευτικά σύμβολα στα νομίσματα και τις σφραγίδες, όπως ο Σταυρός πάνω σε σφαίρα, είχαν ήδη προτιμηθεί από τους αυτοκράτορες του 6ου αιώνα και

14. Σημείο τομής για την επιβίωση αρχαϊκών στοιχείων θεωρείται η βασιλεία του Ηρακλείου, κατά την οποία χάθηκαν οι ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, Συρία, Αίγυπτος, κλπ. βλ. Bury, *Later Roman Empire*, II, 246, σημ. 1. Η σχέση, ωστόσο, του Βυζαντίου με αυτές τις περιοχές είχε ήδη αλλάξει τον 6ο αιώνα και η αραβική κατάκτηση έκανε την απομάκρυνση αυτή μάλλον πιο προφανή.

15. N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals* [Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 7], Ουάσιγκτον 1985, 16.

η χρήση τους είχε γίνει σταθερότερη μετά τον Ιουστινιανό Α¹⁶. Οι αλλαγές στους συμβολισμούς και τα αισθητικά πρότυπα των νομισμάτων είχαν γίνει περισσότερο εμφανείς με το πέρασμα από τον 6ο στον 7ο αιώνα. Κατά τη βασιλεία του Φωκά (602-610), ο οποίος στα νομίσματά του απεικονίστηκε με Σταυρό χωρίς τη σφαίρα¹⁷, το κύριο βάρος των μεταβολών παρατηρείται στην απόδοση των προσωπογραφικών στοιχείων του αυτοκράτορα¹⁸. Ο νέος αυτός χαρακτήρας των αυτοκρατορικών πορτραίτων στα νομίσματα έγινε μονιμότερος στη βασιλεία του Ηρακλείου (610-641) και του εγγονού του Κωνσταντος Β' (641-668). Επί Κωνσταντίνου Δ', δεν διατηρήθηκε αυτή η πρόσφατη παράδοση, αλλά έγινε στροφή σε πρότυπα βασισμένα στους αυτοκρατορικούς συμβολισμούς του απώτερου παρελθόντος.

Στην αναχρονιστική αυτή στάση εγγράφονται οι επευφημίες προς τον αυτοκράτορα, οι οποίες απαντούν στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου· οι ηχηρές αυτές εκδηλώσεις εξέφραζαν το νέο περιεχόμενο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, αντλώντας ιδέες από αρκετά παλαιότερες εποχές. Ανάλογη μίμηση του παρελθόντος είναι εμφανής στη μεγαλειώδη ψηφιδωτή παράσταση του Κωνσταντίνου Δ' και της συνοδείας του στη Ραβέννα¹⁹. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, το πνεύμα των συμβολισμών της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στα νομίσματα, τις επευφημίες και τις αναπαράστασεις ερχόταν σε αντίθεση με εκείνο των προκάτοχων του. Οι αλλαγές των επιμέρους στοιχείων των νομισμάτων, στις οποίες προχώρησε ο Κωνσταντίνος Δ', σχετίζονταν τόσο με προσωπογραφικές ιδιαιτερότητες, όσο και με τις ιδεολογικές προτιμήσεις του²⁰.

Κατά την πρώτη περίοδο της βασιλείας του, ο Κωνσταντίνος Δ' εμφανιζόταν στα νομίσματα, αγένειος²¹. Με την απεικόνιση χωρίς γένειο, πέρα από στυλιστικές επιλογές, θα μπορούσε να δηλώνεται και το νεαρό της ηλικίας του²². Ο

16. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 84-85· Yannopoulos, *Hexagramme*, 56.

17. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 85.

18. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 147.

19. Για το ψηφιδωτό στον Άγιο Απολλινάριο in Classe βλ. πιο κάτω, στο Μέρος Α'.

20. W. Wroth, *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Σικάγο 1966, xxix-xxx και xc. Η επαναφορά των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών στα νομίσματα είχε ήδη αρχίσει επί Φωκά: Marlia Mundell Mango, *Imperial Art in the Seventh Century, New Constantines*, 112.

21. Grierson, *Catalogue*, 2. 2, 1, 91-92· ό.π., 2, 2, 514-515· Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 149-151.

22. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, 72-73· 125-129· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 12-13· Grierson, *Tombs and Obits*, 32-33· Koliass, *Byzantinische Waffen*, 211, σημ. 139.

Κωνσταντίνος Δ' εμφανίζεται και σε σφραγίδες χωρίς γένειο²³ πράγμα που είναι απόλυτα φυσικό, καθώς οι απεικονίσεις των αυτοκρατόρων σε σφραγίδες έχουν συχνά κοινά σημεία με εκείνες που υπάρχουν σε νομίσματα. Η πρώτη εμφανής αλλαγή στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' ήταν η κατάργηση της μακριάς γενειάδας από το πορτραίτο του αυτοκράτορα. Αυτήν την απεικόνιση είχαν επιλέξει για τα νομίσματά τους ο Φωκάς²⁴, στη συνέχεια ο Ηράκλειος, αλλά και ο Κώνστας Β'. Με γένειο, όχι πάντως όσο αυτό του πατέρα του, παρουσιάζεται σε νομίσματα ο Κωνσταντίνος Δ' μετά το 674²⁵. Σε σχέση με τις απεικονίσεις των προκατόχων του, του προπάππου του Ηρακλείου και του πατέρα του Κώνσταντος Β', ο οποίος υπήρξε ο «Πωγωνάτος» των πηγών της μεσοβυζαντινής εποχής²⁶, με την υπερβολικά μακριά γενειάδα και το μουστάκι, η διαφορά στην απεικόνιση του Κωνσταντίνου Δ' είναι σημαντική και δεν αποκλείεται να εντάσσεται και αυτή στη γενικότερη «καθαρεύουσα» προσπάθεια επιστροφής στα πρότυπα των προηγούμενων αιώνων.

Σε γενικές γραμμές, η μορφή του Κωνσταντίνου Δ', η οποία ήταν χαραγμένη στα νομίσματα, παραπέμπει στα αυτοκρατορικά πορτραίτα του 5ου και 6ου αιώνα²⁷. Εμβλήματα, όπως η ένσταυρος σφαίρα και το στέμμα διατηρήθηκαν από τον ιδρυτή της δυναστείας, Ηράκλειο²⁸. Η απεικόνιση από την άλλη πλευρά του Σταυρού στα μολυβδόβουλλα του Κωνσταντίνου Δ'²⁹ δείχνει ότι τα νεότερικά σύμβολα ήταν πλέον παγιωμένα παρά τις τάσεις επιστροφής στο παρελθόν³⁰.

23. Laurent, *Vatican*, αρ. 7· Zacos - Veglery, αρ. 21, 22, 23 και αρ. 16-20 (με τον Κώνσταντα Β').

24. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 89· E. W. Brooks, Who was Constantine Pogonatus?, *BZ* 17 (1908), 460-462. Για τη γενειάδα: Διονυσία Μισίου, Η πολιτική στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, επιμ. Χριστίνα Αγγελίδη, Αθήνα 1989, 54-55· Marie-France Auzéry, *Prolegomènes à une Histoire du poil*, *TM* 14 (2002) [Mélanges G. Dagron], 1-12.

25. Brooks, Sicilian Expedition, 455-459· Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 405.

26. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 13-18 και Ε', 13.

27. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 514.

28. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 84-85.

29. Zacos - Veglery, αρ. 22a-b· Ioanna Koltzida-Makre, The Representation of the Cross on Byzantine Lead Seals, *SBS* 4 (1994), 43-51.

30. Grabar, *Empereur*, 239-243· Σύμφωνα με τον A. Frolov (*La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte* [Archives de l'Orient Chrétien 7], Παρίσι 1961, 189-190), τη λιτάνευση τμημάτων του Τιμίου Σταυρού κατά την αβαροσλαβική πολιορκία το 626, μαρτυρούν μεταγενέστερες πηγές. Για την τελετή της Ύψωσης του Σταυρού (*Πασχάλιον Χρονικόν*, 703,13-15) βλ. L. Ph. Bouras - A. Cutler, Cross, cult of the, *ODB*, I, 551.

Η υπατική χλαμύδα, η οποία δεν απαντά μετά τον Ιουστινιανό Α', χρησιμοποιήθηκε επίσης σε περιορισμένη κλίμακα σε νομίσματα των προκατόχων του Κωνσταντίνου Δ'³¹. Το στέμμα, η σφαίρα και η χλαμύδα χωρίς λώρο, υιοθετήθηκαν μόνο για το έτος 668, όταν δηλαδή ο Κωνσταντίνος Δ' διαδέχθηκε τον πατέρα του στο θρόνο. Τα στοιχεία αυτά άλλαξαν, από το 669 και έως τα τέλη της βασιλείας του, οπότε στην αυτοκρατορική αναπαράσταση κυριάρχησαν σταδιακά, στρατιωτικά σύμβολα, όπως το δόρυ και ο θώρακας, ενώ από το 674 και πέρα προστέθηκε και η ασπίδα³².

Η σημασία, η οποία αποδόθηκε από τον Κωνσταντίνο Δ' σε αυτά τα παλαιότερα στρατιωτικά σύμβολα, ήταν ανάλογη της έκδοσης μεγάλων νομισμάτων αντίστοιχων με εκείνα της εποχής του Ιουστινιανού Α'. Τα νέα μεγάλα νομίσματα αντικατέστησαν τις μικρές και κακοτυπωμένες φόλλεις του προκατόχου του στο θρόνο και πατέρα του, Κώνσταντος Β'³³. Το γεγονός αυτό έχει αποτιμηθεί από τον Ph. Grierson ως ένα ακόμη εγχείρημα για την επαναφορά αρχαιότερων πρακτικών. Η τάση, όμως, πιστής αντιγραφής προτύπων, που είχαν προβληθεί έντονα επί Ιουστινιανού Α', γίνεται περισσότερο έκδηλη και εντυπωσιακή στις παραστάσεις των νομισμάτων, τα οποία κόπηκαν κατά την τελευταία φάση της βασιλείας του. Η μίμηση αυτή είναι πιθανό να παραπέμπει στη γενικότερη εμμονή, η οποία εκφραζόταν σε όλη την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' σχετικά με την επαναφορά των παλαιών ιδεωδών και την ενίσχυση των ρωμαϊκών παραδόσεων.

Η εγκατάλειψη όσων εμβλημάτων είχαν εισαγάγει και αποτυπώσει στα νομίσματά τους οι αυτοκράτορες τον 7ο αιώνα ήταν, συνεπώς, άμεσα συνδεδεμένη με τις γενικότερες ανάγκες επιστροφής σε αυτά τα αρχαιότερα ρωμαϊκά πρότυπα. Οι «καινοτομίες» αυτές γίνονται, όπως είδαμε, ορατές στα νομίσματα μετά το 669. Ακόμη πιο χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της στροφής ήταν η επικράτηση κραυγαλέων ομοιοτήτων στις δυο τελευταίες φάσεις της βασιλείας του (674-681 και 681-685), σε μικρές λεπτομέρειες, όπως αυτές του κράνους του αυτοκράτορα, με εκείνο της γνωστής απεικόνισης του Ιουστινιανού Α' ως ιππέα³⁴, στην αναμνη-

31. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 79.

32. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 74-75· Grabar, *Empereur*, 13-14· Yannopoulos, *Manifestations*, 35· Koliass, *Byzantinische Waffen*, 211.

33. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 510· L. Schindler, *Die Reform des Kupfergeldes unter Konstantinos IV*, *NZ* 86 (1955), 33-35· Yannopoulos, *Manifestations*, 123-124· Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 157-159· Haldon, *Seventh Century*, 415.

34. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 74-75, σημ. 131, 135· του ίδιου, *Catalogue*, 2, 2, 516, σημ. 16.

στική κοπή του μεταλλίου για το Βανδαλικό πόλεμο. Η προτίμηση του αυτοκράτορα στη στρατιωτική ενδυμασία των νομισμάτων με το θώρακα και το κέρανος θα μπορούσε να παραπέμψει στην Ορθοδοξία του Κωνσταντίνου Δ' καθώς και στις βιβλικές παρακαταθήκες, που ενσωματώθηκαν στην αποστολική ρήση για τον θώρακα της πίστεως και την περικεφαλαία της σωτηρίας, με την οποία παραβάλλεται η εκκλησιαστική του πολιτική από τον πάπα Λέοντα Β' (682-683)³⁵. Επίσκοποι και κοσμικοί αξιωματούχοι τόνισαν, άλλωστε, στον πανηγυρικό λόγο της 5' Οικουμενικής Συνόδου, με τον οποίο προσφωνήθηκε ο αυτοκράτορας, *ἀντεπανέστημεν πρὸς τοὺς ἐπαναστάντας καὶ ἀνθοπλισάμεθα τοῖς προαρξαμένοις*, ενώ ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ' στο ίδιο κείμενο επαινείται ως *καθοπλιζόμενος με πανοπλία, κόρυ, θώρακα καὶ θυρεὸ θεοσεβείας*³⁶, πράγμα που είναι ανάλογο των συμβολισμών των νομισμάτων του.

Η απεικόνιση του Κωνσταντίνου Δ' με βάση πρότυπα παρωχημένων εποχών έδειχνε τη γενικότερη επιθυμία για την επανασύνδεση με αρχαιότερες αξίες, από τις οποίες το Βυζάντιο είχε απομακρυνθεί. Η τάση αυτή σχετιζόταν έμμεσα με το αίτημα της επαναφοράς στην Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας, η οποία είχε ήδη αποκτήσει ισχύ και σταθερότητα στη Δύση και απολάμβανε την αναγνώριση του πάπα Ρώμης³⁷. Η Εκκλησία της Ρώμης, με την εκκλησιαστική πρωτοκαθεδρία έναντι της Κωνσταντινούπολης, είχε αναδειχθεί σε αυθεντία της Ορθοδοξίας ανεπίληπτη από αιρετικές παρεκκλίσεις τον 7ο αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Δ', παρά το γεγονός ότι δεν απευθύνθηκε από την αρχή της βασιλείας του στον κύριο και ισχυρό εκπρόσωπο της Δύσης, τον πάπα της Ρώμης, φαίνεται να το έπραξε αρκετά έγκαιρα (678)³⁸ στηρίζοντας μάλιστα το αίτημα αυτό με μια Οικουμενική Σύνοδο.

35. *ACO*, 2, 2, 2, 882,4-5· Turner, *The Trouble with the Trinity*, 111-112. Για τη στροφή στον τριαδικό συμβολισμό βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', 135.

36. *ACO*, 2, 2, 2, 816,15-16· 820,6-10· ο Κωνσταντίνος Δ' στη σάκρα του προς τη Ρώμη επικαλείται την προτροπή της *Προς Εφεσίους Επιστολής* για την αντιμετώπιση των αιρετικών με την πανοπλία του πνεύματος: *ACO*, 2, 2, 2, 858,17-18.

37. *ACO*, 2, 2, 1, 874,24-876,1· 907,7-15. Το νόημα της Ορθοδοξίας έγινε αντικείμενο διεκδίκησης τόσο από την Εκκλησία της Ρώμης, όσο από όλα τα πατριαρχεία της Ανατολής, τα οποία αμφισβητούσαν τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων: Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 33-39. Για τις θεολογικές συζητήσεις με αφορμή τον Μονοθελητισμό βλ. Winkelmann, *Der monenergetisch-monotheletische Streit*, 13-21.

38. Dölger, *Regesten*, 242· Lounghis, *Ambassades*, 138.

Οι επικλήσεις σε προγενέστερους ορθόδοξους αυτοκράτορες συνδέονταν με την έκδηλη ανάγκη ενός νέου θριάμβου της Ορθοδοξίας στην 5' Οικουμενική Σύνοδο και της συμφιλίωσης ανάμεσα στον πάπα Ρώμης και την Κωνσταντινούπολη³⁹. Οι αποφάσεις αυτής της Συνόδου κατέληξαν στη σκληρή καταδίκη όσων αμφισβητούσαν την Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας. Αυτή η επιθυμία του αυτοκράτορα υποστηρίχθηκε σθεναρά στη Σύνοδο από τους κοσμικούς αξιωματούχους, τους εκπροσώπους της Εκκλησίας της Ρώμης και την πλειονότητα των ανώτατων εκκλησιαστικών παραγόντων του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης⁴⁰. Σύμφωνα με τα Πρακτικά της Συνόδου, ο Κωνσταντίνος Δ' επευφημήθηκε ως *νέος Κωνσταντίνος, νέος Θεοδόσιος, νέος Μαρκιανός και νέος Ιουστινιανός*⁴¹. Επίκληση στην Ορθοδοξία του Ηρακλείου γίνεται μόνο μια φορά και, μάλιστα, από τον μονοθελητή Μακάριο Αντιοχείας, ενώ το όνομα του Κώνσταντος Β' δεν μνημονεύεται καθόλου στη Σύνοδο⁴². Οι επικρίσεις των προπατόρων και προκατόχων του Κωνσταντίνου Δ' λίγο νωρίτερα, στη Σύνοδο του Λατερανού (649)⁴³ φαίνεται ότι υπήρξαν καταλυτικές για την υστεροφημία τους στην Κωνσταντινούπολη.

Στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη, αντάξιοι συγκρίσεων με τον Κωνσταντίνο Δ' θεωρούνται οι παλαιότεροι αυτοκράτορες, οι οποίοι είχαν καθιερωθεί ως κατεξοχήν εκφραστές και προστάτες της ομοφωνίας με τη Ρώμη⁴⁴. Η επιστροφή στην Ορθοδοξία με μια Οικουμενική Σύνοδο και η επίσημη καταδίκη των νεότερων δογματικών αποκλίσεών της, του Μονοθελητισμού και του Μονοενεργητισμού, αλλά και των παλαιότερων αιρέσεων, ενίσχυσε τον Κωνσταντίνο Δ' πολιτικά, όπως δείχνει η συγκυρία της οριστικής απομάκρυνσης των αδελφών

39. Η αυστηρότητα των μέτρων έναντι του πάπα Ρώμης, επί Κώνσταντος Β', εξαντλήθηκε με την εξορία του πάπα Μαρτίνου (649-653) και οι σχέσεις αποκαταστάθηκαν επί Βιταλιανού (657-672): Lounghis, *Ambassades*, 109-110.

40. Για τους διαφωνούντες τα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου είναι σκοτεινά: W. Brandes, Apergios von Perge: ein Phantomhäretiker, *JÖB* 48 (1998), 35-40.

41. *ACO*, 2, 2, 1, 210,15-19 και *ACO*, 2, 2, 2, 702,11-13· 750,3-4· 798,10-11.

42. Στα Πρακτικά της Συνόδου αποφεύγεται η αναφορά σε προκατόχους του Κωνσταντίνου Δ': *ACO*, 2, 2, 1, 228,20.

43. *ACO*, 2, 1, 164,25· 194,22.

44. Στην επιστολή (680/1) του επισκόπου Μεδιολάνων (Μιλάνου), Mansuetus, προς τον Κωνσταντίνο Δ' (Mansi XI, 203C-206B) τονίζεται ότι η Ορθοδοξία υποστηρίχθηκε *per excellentissimos reges Christianae religionis amatores*, δηλαδή, τους αυτοκράτορες Θεοδόσιο Β' (408-450), Μαρκιανό (450-457) και Ιουστινιανό Α' (527-565). Για την υπογραφή του στην αναφορά της Συνόδου της Ρώμης: *ACO*, 2, 2, 1, 148,16.

του και της στέψης του γιου του, Ιουστινιανού⁴⁵. Η επευφημία *νέος Ἰουστινιανός*⁴⁶, την οποία απηύθυναν στον αυτοκράτορα οι συγκλητικοί και οι επίσκοποι, εξέφραζε την προτίμησή τους για την ανασύσταση των αξιών του βου αιώνα, ανάμεσα στις οποίες ήταν η δυναμική επαναφορά της Ορθοδοξίας. Με την επίκληση στον Ιουστινιανό Α' ερχόταν στο προσκήνιο του 7ου αιώνα η πιο πρόσφατη αυτοκρατορική καταδίκη των αιρέσεων της Ανατολής μέσω μιας Οικουμενικής Συνόδου (5 Μαΐου-2 Ιουνίου 553)⁴⁷.

Ο Κωνσταντίνος Δ', απορρίπτοντας τη θρησκευτική πολιτική των προκατόχων του, ονόμασε τον γιο του Ιουστινιανό, συνδέοντας το ρωμαϊκό παρελθόν της αυτοκρατορίας με τη θριαμβευτική επιστροφή στην Ορθοδοξία⁴⁸. Η ονοματοδοσία του διαδόχου διέκοπτε την Κωνσταντίνεια παράδοση, η οποία είχε ενισχυθεί από τον Ηράκλειο και υιοθετηθεί, στη συνέχεια, από τους διαδόχους του Κωνσταντίνο Γ' και Κώνσταντα Β'⁴⁹. Ο Ηράκλειος συγκρίνεται με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο από τον Γεώργιο Πισίδη και η κοσμολογική σημασία της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού, μετά το νικηφόρο αγώνα των Βυζαντινών κατά των Περσών, παραλληλίζεται με την εύρεσή Του από την μητέρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου Αγία Ελένη⁵⁰. Στην *Ἱστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου σημειώνεται επίσης ότι ο εγγονός του Ηρακλείου επευφημήθηκε ως νέος Κωνσταντίνος, κατά τη διάρκεια δημόσιων εκδηλώσεων (Σεπτέμβριος 641)⁵¹. Η Κωνσταντίνεια ιδεολογία ήταν εμπεδωμένη στις πρακτικές των αυτοκρατορικών αναγορεύσεων και επευφημιών και ικανοποιούσε τις επιδιώξεις της συγκλητικής αριστοκρα-

45. Θεοφάνης, 360,19-20.

46. *ACO*, 2, 2, 2, 210,19- 702,12· 750,4· 798,10-12.

47. Ευ. Χρυσός, *Ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατά τὴν ἔριν περὶ τὰ Τρία Κεφάλαια καὶ τὴν Ἐ' Οἰκουμένην Σύνοδον* [Ανάλεκτα Βλατάδων 3], Θεσσαλονίκη 1969, 134-140.

48. J. Haldon, Constantine or Justinian? Crisis and Identity in Imperial Propaganda in the Seventh Century, *New Constantines*, 95-107.

49. Διονυσία Μισίου, Η πολιτική σημασία της ονοματοδοσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων, *Βυζαντιακά* 3 (1983), 135-159.

50. Γεώργιος Πισίδης, *Χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν Τιμίων Ξύλων*, 242-244, 47-63· βλ. και J. Beaucamp - R. Bondoux - J. Lefort - M.-Fr. Auzépy - I. Sorlin, *La Chronique Pascale: Le temps approprié, Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité*, Παρίσι 1984, 464.

51. Νικηφόρος, 30,25-26: *εὐθὺς οὖν τὸν στεφθέντα Κωνσταντῖνον οἱ ὄχλοι μετονομάζουσι*: πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή*, 67-72· Dagron, *Empereur et prêtre*, 50.

τίας. Με τις επικλήσεις στους ορθοδόξους διαδόχους του Κωνσταντίνου Α' τονίζονται όμως επαρκέστερα και η αναγκαιότητα για τη σύγκληση μιας Συνόδου⁵².

Η επευφημία νέος Κωνσταντίνος⁵³ βέβαια εξέφραζε τόσο τη νομιμότητα της αυτοκρατορικής διαδοχής, όσο και την τήρηση της Ορθοδοξίας. Η αναγνώριση αυτή καταγράφεται ήδη στις αποφάσεις της Συνόδου της Χαλκηδόνας (8-31 Οκτωβρίου 451). Σε αυτήν την κατεξοχήν ορθόδοξη Σύνοδο ο αυτοκράτορας Μαρκιανός (450-457) επευφημήθηκε ως νέος Κωνσταντίνος⁵⁴. Από την άλλη πλευρά, η επίκληση του Κωνσταντίνου Δ' ως νέου Ιουστινιανού τόνιζε τον ιδιαίτερο ζήλο για τη σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου και την καταδίωξη των αιρετικών με νομοθετικά μέτρα. Εξάλλου, η συλλογική μνήμη στη βυζαντινή πρωτεύουσα διατηρούσε ζωντανή την αμφίπλευρη υποστήριξη του Ιουστινιανού Α' από την άρχουσα τάξη στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη· η επιθυμία για την ανάκτηση αυτών των παλαιών δυναμικών ισορροπιών υιοθετήθηκε από τη σύγκλητο και προβλήθηκε έντονα στις πηγές κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'⁵⁵. Η αποκατάσταση των σχέσεων με τη Ρώμη και τον ισχυρό εκκλησιαστικό της άρχοντα ήταν ταυτισμένη με το πρότυπο της Ιουστινιάνειας πολιτικής. Σε αυτές τις συνθήκες ο αυτοκράτορας, έχοντας κινήτρο την ορθόδοξη πολιτική, και η σύγκλητος, αναπολώντας τις παλαιές της εξουσίες, φαίνεται να ονόμασαν

52. ACO, 2, 2, 1, 134,26· 210,17· ACO, 2, 2, 2, 750,3-4· 798,11· 808,13· W. Brandes, Konstantin der Grosse in den monotheletischen Streitigkeiten des 7. Jahrhunderts, *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμ. Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα 2001, 89-107.

53. Karayannopoulos, Konstantin der Grosse und der Kaiserkult, 108-132· Yannopoulos, Manifestations, 123-124· J. Haldon, Constantine or Justinian?, *ό.π.*, 95-107. Συγγήσεις προέκυψαν με τις αναγραφές των ονομάτων του Ηρακλείου-Κωνσταντίνου (= Κωνσταντίνου Γ') και του γιου του, Κώνσταντος Β' και στη συνέχεια του Κωνσταντίνου Δ' σε νομίσματα: Grierson, Catalogue, 2, 2, 402, σημ. 2. Τη συμβολική σημασία της απεικόνισης του Κωνσταντίνου Δ' με τους αδελφούς του έχει τονίσει ο Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', 135.

54. Πα τις επευφημίες προς τον Μαρκιανό και την Πουλχερία βλ. *Concilium Universale Chalcedonense* (έκδ. E. Schwartz), ACO, II, 4,1-2, Βερολίνο-Λυβία 1936, 152· F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, Ουάσινγκτον 1966, 781-784, 789, 797· P. Th. Camelot, *Épêse et Chalcedoine*, Παρίσι 1961, 136-137· Rösch, *ΟΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*, 148.

55. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογη*, 72: η αρχή της αφήγησης του Θεοφάνη (σ. 342,9-19) στη βασιλεία του Κώνσταντος Β' με μια παράθεση της προσφώνησης της συγκλήτου από τον νέο αυτοκράτορα, δείχνει «αύξησιν τῆς πολιτικῆς τῆς ἰσχύος (...)»· επίσης υπογραμμίζεται (στο *ἴδιο*, σ. 74) ότι και ο Κωνσταντίνος Δ' στηρίχθηκε στη σύγκλητο.

Ιουστινιανό, τον διάδοχο του θρόνου και μετέπειτα αυτοκράτορα, Ιουστινιανό Β⁵⁶. Με την Ιουστινιάνεια ονοματοδοσία συνδέονταν γενικότερα οι βλέψεις για το αυτοκρατορικό αξίωμα, όπως δείχνει η καταδίκη σε θάνατο του πατέρα του μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανού Α' (715-730), πατρικίου Ιουστινιανού, στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ⁵⁷. Σύμφωνα με τον *Βίο* του Γερμανού, η καταγωγή του ανώτερου αυτού αξιωματούχου από την οικογένεια του Ιουστινιανού Α' και η αποδοχή του από την κοινωμία της πρωτεύουσας εκλήφθηκαν ως κίνητρο ανταρσίας κατά του αυτοκράτορα⁵⁸.

Παράλληλα με τις αναβιώσεις των ρωμαϊκών συνηθειών που είχαν έρθει στο προσκήνιο κατά τον 6ο αιώνα, η αυτοκρατορική ιδεολογία αντλούσε θρησκευτικούς συμβολισμούς από την Παλαιά Διαθήκη σε Ανατολή και Δύση⁵⁹. Τον Σολομόντα, ως ιδανικό βασιλιά, επικαλείται ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ' σε επιστολή του προς τον πάπα της Ρώμης⁶⁰. Στην 4' Οικουμενική Σύνοδο οι συχνές αναφορές στο βιβλικό βασιλιά Δαβίδ⁶¹ και η επευφημία νέος Δαβίδ⁶², συνδέθηκαν με τη θριαμβευτική αποδοχή της ορθόδοξης πολιτικής και της πάταξης των αιρέσεων. Η προαότητα της εξουσίας του Δαβίδ, όπως εξαιρείται σε επίγραμμα του Γεωργίου Πισίδη⁶³, συνδέεται, στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Δ', με την ειρήνη που επήλθε στις σχέσεις Ανατολής - Δύσης μετά την επιβολή της Ορθοδοξίας. Ο Κωνσταντίνος Δ' αναφέρεται ως *συστατικώτατος βασιλέων, έκδικητής*

56. Πα τη στέψη του Ιουστινιανού Β' και τη χρονολόγηση της συμβασιλείας του με τον Κωνσταντίνο Δ' βλ. Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, Ἰουστινιανός Β', Λεόντιος καὶ Τιβέριος (685-711)*, Αθήνα 1977, τόμ. 5', 12-13.

57. *Βίος Γερμανοῦ*, 202· πρβλ. το σχόλιο του Bury, *Later Roman Empire*, II, 303 για την πιθανή καταγωγή των επιφανών αυτών πατρικίων από τον οίκο του Ιουστινιανού Α'.

58. *Βίος Γερμανοῦ*, 202 (= *Κωνσταντίνος ὁ Πρωγωνάτος (...)* ἄμα τῷ μετὰ νύκτας ἐκ Σικελίας ἐπαναζεῦξαι)· *Syn. Eccl. CP.*, στήλ. 677-678 (= *αὐτὸ δὲ τοῦτο ὁ τοῦ Ἡρακλείου ἐγγονος ζηλοτυπῆσας ἀπέκτεινεν*). Πρβλ. Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 56-57.

59. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee*, 130, σημ. 2· Dagron, *Empereur et prêtre*, 70· Marlia Mundell Mango, *Imperial Art in the Seventh Century*, ὁ.π., 126-130· Haldon, *Constantine or Justinian?*, ὁ.π., 99.

60. *ACO*, 2, 2, 2, 856,22· Πάλλας, *Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία*, 129-130.

61. *ACO*, 2, 2, 1, 76,5· 116,16-24· 258,8.

62. *ACO*, 2, 2, 720,1· 772,18. Ο Σωζομενός στο προοίμιο της *Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας* του αναφέρει τον Σολομόντα και τον Δαβίδ ως πρότυπα βασιλέων: Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι (4ος-7ος αἰ.)*, Αθήνα 1997, τόμ. Α', 162-163.

63. Γεωργίου Πισίδη, *Εἰς τὸν Δαβίδ*, 490.

της ἐκκλησίας και νέος Δαβίδ στις επιστολές του πάπα Λέοντος Β' (682-683)⁶⁴ και του πατριάρχη Ιωάννη Σ' (712-715)⁶⁵. Η υποδειγματική στάση του συνέχισε να επιδοκιμάζεται στη Ρώμη, όπως δείχνουν οι επιστολές του πάπα Γρηγορίου Β' (715-731) προς τον Λέοντα Γ' (717-741)⁶⁶. Η πρόνοια του Κωνσταντίνου Δ' για τη σύγκληση Συνόδου, η οποία επαινείται επίσης στις επιστολές αυτές⁶⁷, προβάλλεται μεταγενέστερα ως μείζον έργο της βασιλείας του από τον πατριάρχη Νικηφόρο⁶⁸ και τη Χρονογραφία του Θεοφάνη⁶⁹.

Τα πρότυπα για τον αυτοκράτορα, εκλεκτό του Θεού, ο οποίος προστάτευε την Ορθοδοξία, ίσχυαν στη Δύση ήδη, τον 6ο αιώνα. Βιβλικοί συμβολισμοί είχαν χρησιμοποιηθεί επίσης από τους εκκλησιαστικούς παράγοντες της Εσπερίας για να περιγράψουν την κοσμική εξουσία των Φράγκων ηγεμόνων⁷⁰. Σχεδόν παράλληλα με τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' συναντούμε παρόμοιες τάσεις στο απώτερο άκρο της Δύσης, στο βασίλειο των Βησιγόθων. Η αναφορά στον Δαβίδ χρησιμοποιήθηκε μάλιστα στο έργο *Historia Wambae Regis* για να υμνήσει τον μονάρχη τους⁷¹. Η οικουμενική διάσταση του προτύπου του Δαβίδ γίνεται εμφανέστερη, όταν ο επίσκοπος Τολέδου Ιουλιανός (680-690), κορυφαίο μέλος της 12ης Συνόδου του Τολέδου (680/1) και συντάκτης του παραπάνω κειμένου, συνδυάζει αυτή τη βιβλική αναφορά με την ανακοίνωση των αποφάσεων της Σ' Οικουμενικής Συνόδου στη Δύση⁷². Η σύγκριση ενός αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης με τον Δαβίδ είχε διαθρυληθεί στην Ανατολή ήδη, κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου. Ο Ηράκλειος αποκαλείται Δαβίδ στα ποιήματα για τους περι-

64. ACO, 2, 2, 882,1-5.

65. ACO, 2, 2, 904,24· 908,16· Grumel. *Regestes*, 322.

66. Gouillard, *Aux origines*, 287· Haldon, *Seventh Century*, 399-402, σημ. 78.

67. Gouillard, *Aux origines*, 28.

68. Νικηφόρος, 35,26-36,5-7.

69. Θεοφάνης, 359,25-28.

70. R. A. King, *The Barbarian Kingdoms, The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, έκδ. J. H. Burns, Καίμπριτζ 1988, 136.

71. Ιουλιανός Τολέδου, *Historia Wambae Regis*, έκδ. W. Levison MGH (SSRM), 494-499· P. Goubert, *Administration de l'Espagne byzantine*, *REB* 4 (1946), 71-133· H.-J. Diesner, *König Wamba und der westgothische Frühfeudalismus*, *JÖB* 18 (1969), 7-35.

72. Suzanne Teillet, *Des Goths à la nation gothique*, Παρίσι 1984, 585-590· 614-617· Πάλλας, Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία, 127-131. Για τη μεσολάβηση του πάπα Λέοντος Β' (682-683) στη γνωστοποίηση της αυτοκρατορικής «κελεύσεως» για την Σ' Οικουμενική Σύνοδο στη Δύση βλ. Lounghis, *Ambassades*, 124. Για τον επίσκοπο Ιουλιανό βλ. T. F. Ruiz, *Julianus of Toledo, DMA*, 7, 181.

κούς πολέμους⁷³ και την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626⁷⁴, στα οποία εγκωμιάζεται ως αυτοκράτορας-νικητής αλλόθρησκων εχθρών. Μια σειρά απεικονίσεων με σκηνές από τη ζωή του Δαβίδ σε ασημένιους δίσκους, οι οποίοι βρέθηκαν στο θησαυρό της αρχαίας Λαπίθου⁷⁵ (στην επαρχία Κυρήνειας, στην Κύπρο) και φέρουν εγγράρακτη σφραγίδα με το αυτοκρατορικό μονόγραμμα, έχουν συσχετισθεί με τους αγώνες του Ηρακλείου εναντίον του Χοσρόη Β'· άλλωστε, ο ίδιος αυτοκράτορας εξυμνείται στο *Χρονικό* του Ψευδο-Φρεδεγαρίου ως *novus David*⁷⁶, ενώ είναι ακόμη γνωστό ότι το όνομα Δαβίδ είχε δοθεί σε έναν από τους γιους του⁷⁷.

Αν η επονομασία Δαβίδ απηχούσε για τον Ηράκλειο το θαυμασμό προς έναν αυτοκράτορα θριαμβευτή έναντι εξωτερικών εχθρών, το περιεχόμενο αυτό αλλάζει για τον Κωνσταντίνο Δ' και εκφράζει το θρίαμβο της εξόντωσης των πολιτικών του αντιπάλων, των αρετικών και των εχθρών της Ορθοδοξίας. Η στάση του Κωνσταντίνου Δ' δεν επαινείται βέβαια σε όλες τις πηγές. Σε ένα απόσπασμα συριακού *Χρονικού* για την 5' Οικουμενική Σύνοδο⁷⁸ η πολιτική του Κωνσταντίνου Δ' δεν θεωρείται ανάξια της ευσέβειας του Δαβίδ, εξαιτίας της σκληρότητας που επέδειξε στους αδελφούς του. Το *Χρονικό* αυτό⁷⁹ επικρίνει όσους επευφημούσαν τον Κωνσταντίνο Δ' ως Δαβίδ⁸⁰, επειδή η βίαιη κατάργηση των έννομων δικαιωμάτων των συγκληρονόμων του στην αυτοκρατορική εξουσία,

73. Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἡράκλειον τὸν Βασιλέα*, 94,113.

74. *De obsidione avarica*, 181.

75. Για τη χρονολόγησή τους ανάμεσα στο 613 και το 629/30 βλ. Erica Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps* [The Dumbarton Oaks Research Library and Collection] Ουάσιγκτον 1961, 178· J. Trilling, *Myth and Metaphor at the Byzantine Court*, *Byz.* 48 (1978), 249-263· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ἱστορία*, 28-29.

76. Ψευδο-Φρεδεγάριος, Δ', IV, 64-65, σελ. 230· πρβλ. St. Wander, *The Cyprus Plates and the Chronicle of Fredegar*, *DOP* 29 (1975), 345-347· βλ. επίσης, και την παρατήρηση της Proudfoot, *The Sources of Theophanes*, 415 για ανάλογη διήγηση στην *Continuatio Hispana* του Ισιδώρου Σεβίλλης.

77. Νικηφόρος, 27,5 και 31,24· Martindale, *Prosopography*, IIIA, David 8· Haldon, *Seventh Century*, 52. Σε μεταγενέστερες συριακές πηγές (Μιχαήλ Σύρος, XI, 426· Bar-Hebraeus, 96) αναφέρεται επίσης ότι και ο Ηρακλωνάς επευφημήθηκε ως νέος Δαβίδ.

78. Brock, *Syriac Fragment*, 65-66. Πρόκειται για ένα απόσπασμα συριακού χρονικού, το οποίο αναφέρει στρατιωτική στάση κατά τη διάρκεια της Συνόδου· πρβλ. Στρέτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 138-139· Kaegi, *Unrest*, 168.

79. S. Brock, *The Syriac Background*, *Archbishop Theodore*, 31.

80. Catherine Jolivet-Lévy, *L'image du pouvoir dans l'art byzantin à l'époque de la dynastie macédonienne (867-1056)*, *Byz.* 57 (1987), 456-464.

των αδελφών του Ηρακλείου και Τιβερίου⁸¹, και η κατάπνιξη της στρατιωτικής εξέγερσης που εκδηλώθηκε κατά τη Σύνοδο, ήταν ασύμβατες με το παράδειγμα του βιβλικού βασιλιά. Ο Κωνσταντίνος Δ' τιμήθηκε, λοιπόν, με την επευφημία αυτή, όχι ως συνεχιστής του Ηρακλείου, αλλά ως σθεναρός διώκτης των εχθρών της Ορθοδοξίας. Για όσους είχαν, σύμφωνα με αυτό το συριακό *Χρονικό*, ταχθεί με τους εξεγερμένους στρατιωτικούς της Συνόδου, επικεφαλής των οποίων ήταν ο πατριός Λέων⁸², ο αυτοκράτορας δεν ήταν αντάξιος αυτής της επευφημίας, επειδή η πολιτική της πάταξης των αιρέσεων στόχευε στη φυσική εξόντωση των πολιτικών του αντιπάλων.

3. Η Κωνσταντινούπολη έδρα του *ήμερωτάτου και παγγαλήνου δέσποτος*

Στις ιδιαίτερες συνθήκες της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' η βυζαντινή πρωτεύουσα παρέμενε η μόνη μεγάλη πόλη στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Η σημασία που αποκτούσε γινόταν ακόμη μεγαλύτερη, όταν η άρχουσα τάξη προτιμούσε να συγκεντρώνει στη βυζαντινή πρωτεύουσα το σύνολο των διοικητικών υποθέσεων. Η θέση της Κωνσταντινούπολης ως πρωταρχικού εκκλησιαστικού κέντρου της Ανατολής είχε ήδη αναδειχθεί με την επιδίωξη της επίσημης αναγνώρισης των *ΐσων πρεσβείων* της με εκείνα της *πρεσβυτέρας Ρώμης* στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας⁸³. Η αρχιερατική έδρα της Κωνσταντινούπολης δημιουργούσε, έτσι, ένα ισχυρό αντίβαρο στην παραδοσιακά ενισχυμένη θέση του πάπα Ρώμης. Πάντως, η αναγνώριση αυτή δεν έθιγε την εκκλησιαστική πρωτοκαθεδρία της *πρεσβυτέρας Ρώμης*. Η ισορροπία αυτή ήταν πάντοτε σταθερή, αφού ακόμη και σε μεταγενέστερα κείμενα, όπως η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, ο εκκλησιαστικός θρόνος της Ρώμης μνημονεύεται ως *οίκου-μενικός, καθολικός και άποστολικός*⁸⁴. Οι σχέσεις με τη Ρώμη δοκιμάστηκαν,

81. Για τον τίτλο του αυγούστου των αδελφών του Κωνσταντίνου Δ' και τα ανάλογα διάσημα (insignia), όπως το στέμμα με Σταυρό βλ. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 402-403.

82. Brock, *Syriac Fragment*, 65-66.

83. *Concilium Universale Chalcedonense*, ό.π., ACO, II, 1,3· πρβλ. ό.π., ACO, II, 2, 2, 46-47· P. Lemerle, *L'Orthodoxie byzantine et l'œcuménisme médiéval: les origines du "schisme" des Églises*, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 4e série, 2 (1965), 229-231 (= *Essais sur le monde byzantin*, Var. Reprints, Λονδίνο 1980, VIII)· Ευ. Χρυσός, 'Η διάταξις τῶν συνεδριῶν τῆς ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Κληρονομία* 3/2 (1971), 259-281.

84. Θεοφάνης, 3,20· 17,26· 385,3· 408,21· 410,12· 427,33.

ωστόσο, από την αυστηρή πολιτική του Κώνσταντος Β' έναντι του πάπα και την αμφισβήτηση των δικαιοδοσιών του στην Ιταλία και τη Δύση. Ο Κωνσταντίνος Δ' επιχείρησε να αμβλύνει την κρίση αυτή με επιστολή προς τον *οικουμενικόν* πάπα Ρώμης Δόνο (676-678)⁸⁵. Παράλληλα όμως, προσπαθούσε να τηρήσει τις ισορροπίες με τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως Γεώργιο Α' (679-686), τον οποίο επίσης αποκάλεσε *οικουμενικόν* πατριάρχη της Νέας Ρώμης⁸⁶, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό ότι και οι δύο εκκλησιαστικοί ηγέτες ήταν ισοδύναμοι εγγυητές της αποκατάστασης της Χαλκηδόνας Ορθοδοξίας σε Δύση και Ανατολή⁸⁷.

Η αναγνώριση του θρόνου της Κωνσταντινούπολης ως οικουμενικού και η επιδίωξη επικοινωνίας με τον προκαθήμενο της Εκκλησίας της Ρώμης από τον Κωνσταντίνο Δ' εξέφραζαν την επιθυμία για συμπαράσταση από τη Δύση, την εποχή που οι αραβικές επιδρομές είχαν αρχίσει να συρρικνώνουν τα εδάφη της αυτοκρατορίας στα ανατολικά σύνορα (Αρμενία-Συρία) και δημιουργούσαν απαιτήσεις για την άμυνα στην Ανατολή. Επιπλέον, η βοήθεια του πάπα έδειχνε απαραίτητη για τον Κωνσταντίνο Δ', επειδή αισθανόταν αδύναμος να αντιμετωπίσει τις νέες δυσκολίες, οι οποίες προέρχονταν από τις δογματικές ερμηνείες της Ανατολής και είχαν βρει έδαφος στην Κωνσταντινούπολη με τις νεοτερικές θέσεις του Μονοθελητισμού και του Μονοενεργητισμού⁸⁸. Μνείες για την παλαιά Ρώμη γίνονται πολύ συχνά στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου· ο χαρακτηρισμός, όμως, της Κωνσταντινούπολης ως *νέας Ρώμης*, ιδιαίτερα στο θέσπισμα⁸⁹ της δέκατης όγδοης συνεδρίας, αποδίδει πανηγυρικά την οριστική ανάδειξη της πρωτεύουσας ως κέντρου της Ορθοδοξίας στην Ανατολή, ανακαλώντας πάντοτε την ορολογία της Συνόδου της Χαλκηδόνας. Η Κωνσταντινούπολη είχε αρχίσει να ονομάζεται, επίσης, *νέα Ιερουσαλήμ* από τον 6ο αιώνα⁹⁰. Ο χαρακτηρισμός αυτός απηχούσε την αναγνώριση της πρωτοκαθεδρίας του πατριαρχείου της πρωτεύουσας στην εκκλησιαστική ιεραρχία της Ανατολής στη

85. *ACO*, 2, 2, 1, 2,9.

86. *ACU*, 2, 2, 1, 10,19.

87. Τρωϊάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 12-13.

88. Winkelmann, *Der monenergetisch-monotheletische Streit*, 27-33.

89. *ACO*, 2, 2, 2, 768,1-770,3.

90. Magdalino, *The History of the Future*, 3-34· Sabine MacCormack, *Christ and Empire. Time and Ceremonial in Sixth Century Byzantium and Beyond*, *Byz.* 52 (1982), 302, σημ. 65· Angelidi, *Pulcheria*, 62-63.

Σύνοδο της Χαλκηδόνας⁹¹ και την ενισχυμένη θέση του αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως.

Εξάλλου, με τη μεταφορά του Τιμίου Σταυρού από την Ιερουσαλήμ επί Ηρακλείου⁹² επανακαθορίστηκε η αντίληψη ότι η Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε ως νέο θρησκευτικό και λατρευτικό κέντρο. Ο συσχετισμός της βυζαντινής πρωτεύουσας με την *Ιερουσαλήμ* προσέλαβε επίσης εσχατολογική έννοια⁹³, δεδομένου ότι τα ανατολικά πατριαρχεία (Αντιοχείας, Αλεξανδρείας, Ιεροσολύμων) βρισκόνταν πλέον υπό αραβική κατοχή. Η Κωνσταντινούπολη εμφανιζόταν στον *Βίον* του Ανδρέα Σαλού (χρονολογείται μετά τα μέσα του 7ου και πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα⁹⁴ ή κατά τα μέσα του 10ου αιώνα⁹⁵) ως η πόλη που προοριζόταν να διασώσει τα λείψανα των αγίων και του Πάθους⁹⁶. Το τελεολογικό περιεχόμενο αυτού του συμβολισμού σηματοδοτούσε, κατά τον C. Mango, μια νέα άποψη για το ρόλο της βυζαντινής πρωτεύουσας, η οποία διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» και φαίνεται να επέζησε ως το τέλος του Βυζαντίου. Η προσδοκία για την καθυπόταξη των *Ίσμαηλιτών* ήταν, επιπλέον, διαδεδομένη στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο αυτή. Στο ίδιο κείμενο είναι διάχυτη ακόμη η αίσθηση ότι στη βυζαντινή πρωτεύουσα -έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας- βρισκόταν η μοναδική διέξοδος σωτηρίας.

Η προστασία της αυτοκρατορίας από τους Άραβες περιγράφεται και σε εκτενές στιχούργημα, το οποίο στο επίτιπλό του έφερε την επιγραφή: *Θεοδοσίον τοῦ γραμματικοῦ στίχοι δι' ἰάμβων εἰς τὰ ἀραβικά πλοῖα ὅταν εἶλον αὐτὰ οἱ χριστιανοὶ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει βασιλεύοντος Ἡρακλείου τοῦ θεοσεβοῦς*⁹⁷.

91. G. Dagron, *Les moines et la ville. Le monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcedoine*, *TM* 4 (1970), 272-276 (= *La romanité chrétienne en Orient*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, VIII).

92. Γεώργιος Πισίδης, *Χάρις τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τιμῶν ξύλων*, 242,25· Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη*, 143.

93. *Βίος Ἀνδρέα Σαλοῦ*, II, 260,3812· L. Ryden, *The Andreas Salos Apocalypse*, *DOP* 28 (1974), 226, σημ. 66, 229-237· Dagron, *Constantinople*, 324-328· Mango, *Βυζάντιο*, 245-250· Haldon, *Seventh Century*, xii.

94. C. Mango, *The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered*, *RSBS* 2 (1982) [Miscellanea A. Pertusi II], 309-310 (= *Byzantium and its Image*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, VIII).

95. *Βίος Ἀνδρέα Σαλοῦ*, I, 54-56.

96. *Βίος Ἀνδρέα Σαλοῦ*, II, 260,3812-3814 και 272,3977-3979· Mango, *Βυζάντιο*, 246· N. H. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople*, *An. Boll.* 67 (1949) [Mélanges P. Peeters], 165-177.

97. Η μνεία αυτή έκανε επιφυλακτικό τον S. Gero (*Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, Louvain 1973, 172-176) για την απόδοση της πολιορκίας στον Ηράκλειο.

Πρόσφατα, ο D. Olster πρότεινε την προσθήκη της φράσης *Κωνσταντίνου ἐκγό-
νου Ἡρακλείου*⁹⁸, την οποία είχε πιθανόν απαλείψει ο αντιγραφέας του κώδικα
σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, ο στίχος *ποῦ δὲ διήρεις νῆες αἰ πυρεκβόλοι*⁹⁹ συν-
δέει τη θεματική του ποιήματος με την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης ἐπὶ
Κωνσταντίνου Δ' (673-678). Ο στίχος αυτός θα μπορούσε ὄντως να παραπέμπει
στη διήγηση της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη για τη χρήση του υγρού πυρός ἐπὶ
Κωνσταντίνου Δ'¹⁰⁰. Ο ηττημένος αραβικός στόλος αποκαλείται ἀπὸ τον δημι-
ουργό του ποιήματος, ως *στραταρχία* του Φαραώ, απηχώντας ἕναν ἱερό και με
βιβλική χροιά θρίαμβο¹⁰¹. Το ποίημα αφιερώνεται στα ἐπινίκια και ἐξιστορεῖ την
επικράτηση ἔναντι ἀλλοδόξων ἐχθρῶν, προσδίδοντας θρησκευτική διάσταση σε
αυτὴν τη νίκη. Παρατηρήθηκε, ἐπίσης, ἀπὸ τον D. Olster ὅτι ἀπὸ το ποίημα α-
πουσιάζουν νύξεις σχετικές με το ζήτημα της προστασίας της πρωτεύουσας ἀπὸ
το κατεξοχὴν συμβολὸ της, την Θεοτόκο¹⁰², σε ἀντίθεση με τις θριαμβευτικές
αναφορές στο Χριστό, οι οποίες αμύζουν περισσότερο στην περίοδο αιχμῆς
των χριστολογικῶν συζητήσεων του 7ου αἰώνα. Μνεία στην παρέμβαση της
Θεοτόκου κατὰ την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, ἐπὶ Κωνσταντίνου Δ'
(674-678) γίνεται σε μεταγενέστερα κείμενα, ὅπως η *Oratio historica in festum
Acahthisti*¹⁰³. Η Θεοτόκος αναφέρεται στα Πρακτικά της ᾿ Οικουμενικῆς Συνό-

---

Δέχτηκε ὁμως την ἀποψη του Σπ. Λάμπρου (Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων δευτέρα πολιορκία τῆς
Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεοδόσιος Γραμματικός, *Ἱστορικά μελετήματα*, Αθήνα 1884,
133) για το ἔτος 717.

98. D. Olster, Theodosius Grammaticus and the Arab Siege of 674-678, *Bsl* 56 (1995)
[Στέφανος, *Studia byzantina ac slavica*, VI. Vavřinek ad annum sexagesimum quintum de-
dicata], 23-28. Πα τον Θεοδόσιο Γραμματικό βλ. Kazhdan, *History of Byzantine Literature*,
144· Δ. Χ. Καλαμάκη, *Λεξικά τῶν Ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ γενικῆς
θεωρήσεως τῆς Πατερικῆς Λεξικογραφίας*, Αθήνα 1992, 32.

99. Λάμπρος, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων δευτέρα πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως,
ὁ.π., 130.

100. Olster, Theodosius Grammaticus and the Arab Siege of 674-678, ὁ.π., 23-28.

101. Λάμπρος, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων δευτέρα πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως
ὁ.π., 133. Ο Πισίδης (*Εἰς Ἡράκλειον τὸν Βασιλέα*, 2. I, 80, 36 και σημ. 29) ἀποκαλεῖ τον
Χοσρόη Β' (591-628) *Φαραώ*· πρβλ. Lemerle, *Miracles*, I, §191, 178,19.

102. Averil Cameron, The Theotokos in sixth-century Constantinople, *The Journal of
Theological Studies* 29 (1978), 101 (= *Continuity and Change in Sixth-Century Byzantium*,
Var. Reprints, Λονδίνο 1981, XVI).

103. *Διήγησις ὠφέλιμος ἐκ παλαιᾶς ἱστορίας συλλεγεῖσα*, PG 92, στήλ. 1352 και
1352D· Proudfoot, The Sources of Theophanes, 380 και 427· *De obsidione avarica*, 160-161,

δου ως προστάτιδα της πρωτεύουσας· η αναφορά αυτή σχετίζεται επίσης με τη δογματική της Συνόδου¹⁰⁴ και συμβαδίζει με την καθιέρωση της ελετείου του εορτασμού της Κοίμησης της Θεοτόκου την περίοδο αυτή στη Δύση (7ος αι.)¹⁰⁵.

Επί Κωνσταντίνου Δ', η πρωτεύουσα¹⁰⁶ πάντως αποκλήθηκε *θεοφύλακτος βασιλὶς πόλις*¹⁰⁷ και, μετά την 5' Οικουμενική Σύνοδο, καθιερώθηκε ως τόπος του θριάμβου της Ορθοδοξίας και της οριστικής κατατρόπωσης των αιρέσεων¹⁰⁸· ο συμβολισμός αυτός επισφραγίστηκε με τη σύγκληση της Συνόδου στο παλάτι. Με αυτήν την έννοια το νεοσύστατο θέμα του Οψικίου, ως μόνο παρόν από τα θέματα στη Σύνοδο, έλαβε την προσηγορία *θεοφύλακτον* και στις δυτικές πηγές αποκλήθηκε ως *obsequium pietatis imperialis*¹⁰⁹. Στο θρησκευτικό συμβολισμό της Κωνσταντινούπολης προστέθηκαν οι ευχές και οι αποκαλυπτικές προσδοκίες για την απόκρουση των Αράβων, οι οποίοι ήταν ένας αλλόθρησκος εχθρός. Το πνεύμα αυτό εκφράζεται στον Βίο του Ανδρέα Σαλού, κείμενο με κωνσταντινουπολίτικη προέλευση¹¹⁰. Οι ιδέες της εκ θεού προστασίας της πρωτεύουσας είναι και σε αυτόν τον Βίο, ανάλογες με τα όσα διατυπώνονται στο πανηγυρικό ποίημα για την λύση της πολιορκίας της, το 678. Ομοιότητα ανάμεσα στα δύο αυτά κείμενα εντοπίζεται, επίσης, στη μάλλον υπέρμετρη χαρά για την κατατρόπωση των Αράβων. Το βασικό θέμα της ταπείνωσης των Ισμαηλιτών απαντά, εκ-

170, 177· M. Van Esbroeck, *Le culte de la Vierge de Jérusalem à Constantinople aux 6e-7e siècles*, *REB* 46 (1988), 181-190.

104. *ACO*, 2, 2, 1, 126,26-130,15· 218,21-226,24, κ.ο.κ· Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, 135-142· Πάλλας, Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία, 129-130.

105. Leena Mari Peltomaa, *The Tomus ad Armenios de fide of Proclus of Constantinople and the Christological Emphasis of the Akathistos Hymn*, *JÖB* 47 (1997), 25-35· A. Wenger, *L'Assomption de la T. S. Vierge dans la tradition byzantine du VIe au Xe siècle*, Παρίσι 1955, 140-141.

106. P. Alexander, *The Strength of Empire and Capital as Seen through byzantine Eyes*, *Speculum* 37 (1962), 342-343 (= *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, Var. Reprints, Λονδίνο 1978, III).

107. *ACO*, 2, 2, 1, 4,4· 396,7· 496,15· *ACO*, 2, 2, 2, 528,16· 850,8· Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, 135-142.

108. *ACO*, 2, 2, 2, 854,17.

109. Πομπή των παπικών λεγάτων από το παλάτι προς την Παναγία των Βλαχερνών *-caballos stratos (...)* cum *obsequio pietas imperialis*-αναφέρεται στον *Βίο Αγάθωνος* (678-681), *LP*, I, 351. Για την κατεξοχήν προέλευση του Οψικίου από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα βλ. Lounghis, *Obsequium*, 54-57· του ίδιου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 163-164.

110. Mango, *Βυζάντιο*, 246.

τός από τον Βίο του Ανδρέα Σαλού και σε άλλα αποκαλυπτικά κείμενα, όπως το προφητικό κείμενο του (Ψευδο-) Μεθοδίου Πατάρων, ο αρχικός πυρήνας του οποίου τοποθετείται στα τέλη του αιώνα σε περιοχές, οι οποίες είχαν πρώτες γνωρίσει την αραβική κατοχή¹¹¹. Αυτή η αντίληψη, για την αποτελεσματική δράση των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης κατά των βαρβάρων, και ιδιαίτερα των Σαρακηνών, καταγράφεται και στη συνοδική επιστολή του Σωφρονίου Ιεροσολύμων (634-638)¹¹², εκφράζοντας τη συλλογική προδοσία όσων είχαν συγκεντρωθεί στην Κωνσταντινούπολη για την απαλλαγή της αυτοκρατορίας από την αραβική απειλή.

Η πίστη της οριστικής πτώσης των Αράβων απαντά και στο μεταγενέστερο αποκαλυπτικό κείμενο του Δανιήλ¹¹³. Στον Βίο του Ανδρέα Σαλού περιγράφεται επίσης η έλευση ενός αυτοκράτορα, ο οποίος προοριζόταν να *ήμερώσει τὰ ξανθὰ γένη*¹¹⁴ για να αντιμετωπίσει τις απειλές από την Ανατολή. Τα *ξανθὰ γένη*, ανάλογα με την περιοχή ή την εποχή, στην οποία συντάσσονται τα αποκαλυπτικά κείμενα, θα μπορούσαν να αντιστοιχούν σε λαούς, που άφησαν τις αρχέγονες πε-

---

111. A. Lolos, *Die Apokalypse des Ps.-Methodios*, Meisenheim am Glan 1976, 20-21· Elisabeth Jeffreys, *The Image of the Arabs in Byzantine Literature, The 17th International Byzantine Congress Major Papers*, Ν. Υόρκη 3-8. Αυγούστου 1986, 305-321· για την πολιορκία του 674-678 ως *terminus post quem* για τη σύνθεση του έργου του (Ψευδο-) Μεθοδίου βλ. Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 21-22.

112. *ACO*, 2, 2, 1, 492,3.

113. P. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 63, 70, 161· G. J. Reinink, *The Romance of Julian the Apostat as a Source for Seventh Century Syriac Apocalypses, Syrie*, 75-86. Για τον Σταυρό στα νομίσματα του Ηρακλείου βλ. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 82, πίν. 19 και 94-99.

114. *Βίος Ἀνδρέα Σαλοῦ*, II, 262,3841· η έννοια του ρήματος *ήμερώω-ᾶ* απαντά ήδη στον Ηρόδοτο και, σύμφωνα με το *Μέγα Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (ἐκδ. Δ. Δημητράκου, Αθήνα 1950, τόμ. 4, 3260), προϋποθέτει την εξημέρωση διὰ κατακτήσεως και την υποταγή. Σε κείμενα θεολογικά, το επίθετο *ἡμερος* παραπέμπει στο χριστιανικό βάπτισμα: G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Οξφόρδη, 1961, 607. *Ξανθὰ γένη* μνημονεύονται στη σλαβονική αποκάλυψη του Δανιήλ: βλ. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, ὁ.π., 70, σημ. 49 και 161· H. Wolfram, *Byzanz und die Xantha Ethne (400-600), Das Reich und die Barbaren*, ἐκδ. E. Chrysos - A. Schwarz, Βιέννη 1989, 237-245. Σύμφωνα με τον *Βίον Ἀνδρέα Σαλοῦ* (II, 270,3932), ένας αυτοκράτορας θα αφιχθεί με στόλο στη Ρώμη, όπου θα στρατεύσει τα *ξανθὰ γένη*· η αυτοκρατορική ναυτική εκστρατεία στη Δύση -αν δεχθούμε ότι το κείμενο για τον Ανδρέα Σαλό απηχεί πραγματικότητες, που αναφέρονται σε εποχές παλαιότερες του 10ου αι.- είναι αυτή του Κωνσταντίνου Β', ο οποίος δεν απαντά πλέον ως *ήμερώτατος* ή *γαληνότατος*, όπως ο Κωνσταντίνος Δ'.

ποιθήσεις τους και μεταστράφηκαν στο Χριστιανισμό¹¹⁵. Οι μνείες για τα *ξανθά γένη* δηλώνουν εκείνους τους λαούς της Δύσης, για τους οποίους υπήρχε η προσδοκία της συμμαχίας με το Βυζάντιο και της ένταξής τους στην κοινότητα της Ορθοδοξίας. Αυτή την αντίληψη για τη μεταστροφή των *ξανθών γενιών* στην Ορθοδοξία θα μπορούσε να εξεφράζε και ο χαρακτηρισμός *ήμερώτατος* του αρχιδιακόνου του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Θεοδώρου, για τον Κωνσταντίνο Δ'¹¹⁶. Στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου και το έργο γνωστό ως απόσπασμα περί πολεμικής τέχνης (*De militari scientia*) *ξανθά ἔθνη* είναι οι Φράγκοι και οι Λογγοβάρδοι, οι οποίοι παλαιότερα θεωρούνταν αντίπαλοι της αυτοκρατορίας¹¹⁷.

Οι Σλάβοι, με τους Φράγκους και τους Λογγοβάρδους, είχαν όμως ήδη περιληφθεί στα ἔθνη της Δύσης, τα οποία είτε βρίσκονταν ενταγμένα, είτε έτειναν να ενταχθούν στην Ορθοδοξία, σύμφωνα με την επιστολή του πάπα Αγάθωνος προς τον Κωνσταντίνο Δ' (680)¹¹⁸. Η αναφορά της υποταγής των *ξανθών γενιών* στον Βίον του Ανδρέα Σαλού θα μπορούσε, λοιπόν, να εκληφθεί ως προσδοκία για την προσχώρησή τους στην Ορθοδοξία, πράγμα που εξηγεί, γιατί στην Κωνσταντινούπολη τον 7ο αιώνα δεν είχαν πάντοτε συναίσθηση της πολιτικής και πολιτι-

115. Λογγοβάρδοι, Σλάβοι και αρκετά μεταγενέστερα, οι Ρως: Mango, *The Life of St. Andrew the Fool*, *ό.π.*, 306-307. Σύμφωνα με μεταγενέστερη προσθήκη στο *Χρονογραφικόν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου σε σχόλιο χειρογράφου, κτήτορας του οποίου ήταν ο Καισαρείας Αρέθας, η κυριαρχία επί των *ξανθών ἔθνων* συνδέεται με τον Ιουστινιανό Β' και σημαίνει την καθυπόταξη των Σλάβων: Mango, *ό.π.*, 307· για το ρόλο που δίνουν στα *ξανθά γένη* αποκαλυπτικά κείμενα από τον 7ο αι. έως τον 9ο αι. βλ. του ίδιου, *Βυζάντιο*, 245.

116. *ACO*, 2, 2, 2, 766,1· 888,23. Στη δέκατη όγδοη συνεδρία της 5' Οικουμενικής Συνόδου αναφέρεται επίσης ως *παγγάλληνος δέσποτας*: *ACO*, 2, 2, 2, 764,28· 890,20-23. Πολύ παραστατικά παρουσιάζεται η αντίθεση ανάμεσα στην εξημέρωση των νεοφώτιστων βαρβαρικών ἔθνων και στον χριστιανό, αλλά εικονομάχο μεταγενέστερο αυτοκράτορα Λέοντα Γ', ο οποίος χαρακτηρίζεται *ἄγριος καὶ ἀήμερος*: Gouillard, *Aux origines*, 297.

117. *Μαυρικίου Στρατηγικόν*, XI, 3,1-46· G. Dagron, "Ceux d'en face". Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins, *TM* 10 (1987), 209-215. Σε σχόλια, τα οποία χρονολογούνται το 10 αιώνα, αναφέρεται: *Λογγιβαρβία δὲ ἀπὸ τινος Λογγιβάρβου τοῦ πρώτως κατασχόντος τὴν χώραν, ἐφ' ὅτῳ καὶ μέγα ἐξήνηστος γένειον· λόγγη γὰρ παρὰ Λογγιβάρβους τὸ μέγα, βάρβα δὲ τὸ γένειον*: A. Diller, *Excerpts from Strabo and Stephanus in Byzantine Chronicles, Transactions of the American Philological Assoc.* 81 (1950), 247 (= *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ 1983, 6)· Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Γ', 167-168.

118. *ACO*, 2, 2, 1, 132,27· Jaffé, *Regesta*, 1625.

στικής απομάκρυνσης της Δύσης¹¹⁹. Αυτή η αγωνία και η επιδίωξη για την πολιτική στήριξη της Κωνσταντινούπολης από τη Δύση, με τον προσηλυτισμό των *ξανθῶν ἔθνῶν* στο Χριστιανισμό, η οποία γίνεται ορατή στα κείμενα των Αποκαλύψεων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκφράζεται και από τη μνημονευόμενη επί Κωνσταντίνου Δ' *δεσποτική ειρήνη*¹²⁰· πρόκειται για την ειρήνη, η οποία ελαινήθηκε από τη Δύση και πανηγυρίστηκε με τη συμμετοχή εκπροσώπων της στην Κωνσταντινούπολη, μετά τη νίκη του Κωνσταντίνου Δ' επί των Αράβων το 678¹²¹.

Ο Κωνσταντίνος Δ' δεν πραγματοποίησε πολυτελείς εκστρατείες μακριά από την Κωνσταντινούπολη, σε αντίθεση με τον προκατόχο του, Κώνσταντα Β'. Πέρα από την πιθανολογούμενη ναυτική εκστρατεία στις αρχές της βασιλείας του (668) και τη βεβιασμένη και ίσως υποχρεωτική, αλλά οπωσδήποτε πρόσκαιρη, παρουσία του στη βουλγαρική εκστρατεία το 680, δεν απομακρύνθηκε από την πρωτεύουσα για εκστρατείες, όπως ο προπάππος του Ηράκλειος και ο πατέρας του, Κώνστας Β'. Σε αντίθεση μάλιστα με τον Κώνσταντα Β', ο οποίος πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του, σε αδιάκοπες εκστρατείες και καταγράφεται στις πηγές ως αυτοκράτορας μισητός στην Κωνσταντινούπολη¹²², ο Κωνσταντίνος Δ' φαίνεται να ήταν αγαπητός από τη σύγκλητο και το στρατό της πρωτεύουσας, το Οψίκιον. Ο Κωνσταντίνος Δ', τη μοναδική φορά που βρέθηκε μακριά από την πρωτεύουσα, εγκατέλειψε την κρισιμότερη εκστρατεία του 680 στο Δούναβη για να επιστρέψει όσο το δυνατόν συντομότερα. Είναι όμως άξιο προσοχής το γεγονός ότι, κατά το κρίσιμο αυτό έτος για τις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, δόθηκε προτεραιότητα στη διευθέτηση της Ορθοδοξίας. Η επιβολή της απορρόφησε τη στιγμή εκείνη ολοκληρωτικά το ενδιαφέρον και τις φροντίδες του Κωνσταντίνου Δ' και όσων τόν περιστοίχιζαν στην Κωνσταντινούπολη.

Οι ενέργειες για την επίσημη κατοχύρωση της Ορθοδοξίας στην πρωτεύουσα με τη σύγκληση της 5' Οικουμενικής Συνόδου του 680/1 είχαν την αποδοχή και τις ευλογίες του πάπα Ρώμης και ανέδειξαν την Κωνσταντινούπολη, σε προ-

---

119. Lemerle, *Πρώτος βυζαντινός οὐμανισμός*, 19-20· για τη χαλάρωση των δεσμών της Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη: Brown, *Gentlemen and Officers*, 159-163· G. Cavallo, *La cultura Italo-Greca nella Produzione Libreria, I Bizantini in Italia*, 497-504.

120. Νικηφόρος, 33,6-10· Θεοφάνης, 356,7.

121. Β. Ρ. Tsangadas, *The Fortifications and Defence of Constantinople*, Ν. Υόρκη 1980, 110-133. Βλ. σχετικά στο οικείο κεφάλαιο στο Μέρος Γ.

122. Θεοφάνης, 351,24· Μιχαήλ Σύρος, XI, 446.

πύργιο της ευσέβειας και της Ορθοδοξίας¹²³. Ο Κωνσταντίνος Δ'¹²⁴, θέτοντας στόχο την κατατρόπωση των αιρέσεων, ευνοήθηκε πολιτικά και στη συνέχεια, το έργο του αυτό υμνήθηκε στις πηγές. Έτσι, θα μπορούσε να εξηγηθεί, γιατί τα κωνσταντινουπολικά, αλλά και τα δυτικά κείμενα με τις ορθόδοξες πεποιθήσεις¹²⁵, διάκεινται φιλικά προς τον αυτοκράτορα και τού παραχωρούν μια εξέχουσα θέση στην Ιστορία. Οι πηγές αυτές, με τους ύμνους και τους επαίνους τους προβάλλουν την πρωτεύουσα ως σύμβολο της νίκης εναντίον των Αράβων και της προάσπισης της Ορθοδοξίας. Η διαπίστωση του C. Mango ότι η Κωνσταντινούπολη¹²⁶, που «απειλείται» από την Ανατολή και μάλιστα σε πολλά επίπεδα, έχει ανάγκη από τη βοήθεια της Δύσης, επιβεβαιώνεται από την έρευνα για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'. Η δογματική κρίση, η οποία εμφανίστηκε στην Κωνσταντινούπολη πριν από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ', εξαιτίας της ανοχής του Μονοθελητισμού και του Μονοερευγητισμού από τους προκατόχους του Ηράκλειο και Κώνσταντα Β', διευθετήθηκε υπέρ της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνος από τον Κωνσταντίνο Δ'. Από την άλλη πλευρά, η πολιτική σταθεροποίηση του τελευταίου επήλθε με την επαναφορά των θέσεων της Ορθοδοξίας στην Κωνσταντινούπολη, με την εποπτεία του κλήρου και της συγκλήτου¹²⁷ και κατοχυρώθηκε με την αναγνώρισή του στη Δύση.

Απόλυτη έκφραση της Ορθοδοξίας στη Δύση αποτελούσαν οι πεποιθήσεις του πιο ισχυρού εκπροσώπου της, του πάπα Ρώμης. Η ανακήρυξη της Ορθοδοξίας από αυτήν τη Σύνοδο οδήγησε στη σύνθλιψη των παλαιών αιρέσεων, αλλά και των νεότερων αποκλίσεων της Ορθοδοξίας, οι οποίες εμφανίστηκαν τον 7ο αιώνα. Οι θρησκευτικές αντιπαραθέσεις ευνοούνταν από τις συγκρούσεις των νέων και ανερχόμενων δυνάμεων στη βυζαντινή κοινωνία με τις παλαιότερες. Οι

123. Guillou. *Régionalisme*, 252-254.

124. Ο R.J.H. Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries, A.D. 610-1071*, Τορόντο 1987, 48-49, μολονότι υποστηρίζει ότι ο Κωνσταντίνος Δ' στη Σύνοδο αυτή τήρησε αρχικά ουδέτερη στάση, δέχεται τελικά ότι ενισχύθηκε πολιτικά. Για τη στάση του Κωνσταντίνου Δ' βλ. και Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 116-131· Dagron, *Empereur et prêtre*, 305.

125. Πρόκειται για την ανάγκη να παρουσιαστεί στις πηγές νικητής. Για την ανάδειξη νικητών αυτοκρατόρων, σε προγενέστερη περίοδο βλ. Karayannopoulos, *Konstantin der Grosse und der Kaiserkult*, 109-132· Λουγγής, *Ιδεολογία*, 71-75.

126. *Γῆν Ἰσραὴλ* ονομάζει την πρωτεύουσα το 626 ο Θεόδωρος Σύγκελλος: *De obsidione avarica*, 177· Κουντούρα-Γαλάκη, *Κλήρος*, 47-50.

127. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 116-117· W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Καίμπριτζ 1992-1993, 218-220.

αλλαγές αυτές ήταν ορατές στην Κωνσταντινούπολη¹²⁸. Η υποχώρηση της παλαιάς ορθόδοξης αριστοκρατίας των πόλεων στις επαρχίες της Μικράς Ασίας και η συρρίκνωση των ζωτικών εδαφών της αυτοκρατορίας επιτάχυνε την αγροτοποίηση και την ανάδειξη των θεσμών της θεματικής διοίκησης.

Στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', εμφανίστηκε στην Κωνσταντινούπολη η αντίφαση της πολιτικής επικράτησης έναντι των μικρασιατικών θεμάτων και της αναχαίτισης από εκεί, σύμφωνα πάντα με τις διθυραμβικές πηγές, της εξ Ανατολών απειλής με τη *δεσποτική ειρήνη*¹²⁹. Η ιδιαίτερη αυτή κατάσταση, η οποία ανατράπηκε πολύ σύντομα μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Δ', έδωσε το περιθώριο στην ανώτερη τάξη της πρωτεύουσας να ανασυντάξει τις δυνάμεις της και να αντιμετωπίσει τις αλλαγές που είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους. Για την ευόδωση αυτής της πολιτικής ο αυτοκράτορας και το οικείο του περιβάλλον αναζήτησαν ερείσματα σε παραδοσιακούς πολιτειακούς θεσμούς, όπως η σύγκλητος, καθώς και στη διατήρηση των οικονομικών ισορροπιών με τη Δύση.

---

128. C. Mango, The Development of Constantinople as an Urban Center, *The 17th International Byzantine Congress Major Papers*, Ουάσιγκτον 3-8 Αυγούστου 1986, 117-136.

129. Για τη συνέχεια του Ρωμαϊκού από το Βυζαντινό κράτος βλ. Δ. Α. Ζακυθινός, Το Βυζάντιον μεταξύ Άνατολης και Δύσεως, *ΕΕΒΣ* 28 (1958), 373-74· Κ. Άμαντος, Άνατολή και Δύσις, *Γλωσσικά Μελετήματα*, Αθήνα 1964, 413-417· *D. O. Seals*, 1, 1-2.

ΜΕΡΟΣ Α': Η ΔΥΣΗ

Α'. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

1. Η Ιουστινιάνεια κληρονομιά τον 7ο αιώνα: η Ορθοδοξία στο Βυζάντιο και τη Δύση

Η πολιτική και ιδεολογική κληρονομιά του Ιουστινιανού Α' ήταν φυσικό να αποτελεί για πολλά χρόνια πρότυπο για την άσκηση της βυζαντινής πολιτικής έναντι της Δύσης¹. Η Ιουστινιάνεια αντιμετώπιση της Δύσης περιλάμβανε τόσο την επέμβαση δια των όπλων όσο και την επιβολή της Ορθοδοξίας στους αιρετικούς, καθώς και την ταύτιση σε πολιτικό επίπεδο Ρώμης και Κωνσταντινούπολης, πάπα και αυτοκράτορα². Σε αυτήν τη διάσταση, η πολιτική και η ιδεολογία του Ιουστινιανού Α' μπόρεσε να αποτελέσει το αντικείμενο μίμησης για δύο αυτοκράτορες τόσο διαφορετικούς όπως ο Κώνστας Β' και ο Κωνσταντίνος Δ'. Ο πρώτος θα μπορούσε να διεκδικήσει μερίδιο της Ιουστινιάνειας πολιτικής σε ό,τι σχετίζεται με την ένοπλη επέμβαση στη Δύση³, με μια όμως διαφορά από την εποχή του Ιουστινιανού Α': το 663 που εκστρατεύει στην Ιταλία, η εκκλησιαστική

---

1. Lounghis, *Ambassades*, 112-113 και 118. Προϋπόθεση της *renovatio imperii* επί Ιουστινιανού Α' ήταν, μεταξύ άλλων, η *reconquista*, η σταθεροποίηση της Ορθοδοξίας, η αναδιοργάνωση της διοίκησης και της νομοθεσίας: Haldon, *Seventh Century*, 15-20. Βλ. τώρα Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 225-245.

2. Λουγγής, *Ιταλία*, 129.

3. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 104-106· Λουγγής, *Ιδεολογία*, 88. Στην *Ιστορίαν σύγτομον* του πατριάρχη Νικηφόρου δεν αναφέρεται η εκστρατεία αυτή. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (357,11-12) ο Κώνστας Β' αναφέρεται ως *Κωνσταντίνος ό εις την δύσιν*· ο εκδότης του κειμένου C. de Boor, στο κριτικό υπόμνημα σημειώνει: *του εις την δύσιν τελευτήσαντος ή δε κατά την δύσιν έτελευτα*. Οι διευκρινίσεις είναι αναμενόμενες, επειδή ο Κώνστας Α' (333/337-350) υπήρξε αυτοκράτορας του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας.

πολιτική του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ήταν χαρακτηρισμένη ήδη ως αιρετική από τη Σύνοδο του Λατερανού (649)⁴.

Από τη βασιλεία του Ηρακλείου, τα όρια της Ορθοδοξίας και της αιρετικής απόκλισης δέχονταν ποικίλες μεταβολές, οι οποίες επιχειρήθηκε να ελεγχθούν από τους ύψιστους εκφραστές της κοσμικής εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη. Στη Ρώμη, αντίθετα, η εκκλησιαστική Ορθοδοξία ήταν σταθερή και απόλυτα ταυτισμένη με την τήρηση των αποφάσεων της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, αλλά και την αναγνώριση της διοικητικής εκκλησιαστικής πρωτοκαθεδρίας του πάπα. Ο Κωνσταντίνος Δ⁵, σε αντίθεση με τον πατέρα του, η μνήμη του οποίου καταδικάζεται από την Εκκλησία⁶, παρέμεινε στην Ιστορία ως ο κατεξοχόν ορθόδοξος αυτοκράτορας και απεικονίστηκε στη Δύση (Ραβέννα) με επισκοπική πρωτοβουλία ως νέος Ιουστινιανός. Επιπλέον, συγκάλεσε, ακριβώς όπως ο Ιουστινιανός Α', μια Οικουμενική Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό την πάταξη των αιρετικών δοξασιών και την κατοχύρωση της Ορθοδοξίας, η οποία ήταν αναγνωρισμένη από όλους τους πάπες της Ρώμης⁷.

---

4. Ο Κώνστας Β' συνδέθηκε σε όλες τις δυτικές πηγές, πέρα από τις επιβλητικές εκστρατείες του εναντίον των Λογγοβάρδων, με την επιβολή του διατάγματος του «Τύπου», το οποίο καταδικάστηκε από τη Σύνοδο του Λατερανού (ACO, 2, 1, 390, 12· βλ. και Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 108-109). Για τη δήμηση εκκλησιαστικών θησαυρών βλ. Παύλος Διάκονος, *HL*, V, 11· *Bedae Venerabilis Chronica*, 314, επίσης βλ. και *Gesta Episcoporum Neapolitanorum*, 30, 417-418· *Translatio Sancti Mercurii*, 576-578. Για τη μυθιστορηματική πλοκή της διήγησης για την ανακομιδή των λειψάνων του αγίου Μερκουρίου βλ. Η. Delehaye, *La Translatio Sancti Mercurii Beneventum, Mélanges d'hagiographie grecque et latine* [Sub. hag. 42], Βρυξέλλες 1966, 189-195.

5. Συγγύσεις είχαν προκαλέσει οι αναφορές στη μνήμη αυτοκρατόρων με το όνομα Κωνσταντίνος τις οποίες επέτεινε η χρήση, άλλοτε για τον Κωνσταντίνο Δ' και άλλοτε για τον Κώνσταντα Β', του επιθέτου Πωγωνάτος. Το επίθετο νέος στο *Syn. Eccl. CP* (στήλ. 12) αφορούσε, μάλλον, τον Κωνσταντίνο Δ' και είχε στόχο τη διάκρισή του από τους δυσσεβείς προκατόχους του, Ηράκλειο, Κωνσταντίνο Γ' και Κώνσταντα Β' κατά την Patricia Karlin-Hayter, *Quel est l'empereur Constantin le nouveau commémoré dans le Synaxaire au 3 Septembre?*, *Byz.* 36 (1966), 623-626· A. Luzzi, *Per l'identificazione degli imperatori bizantini commemorati nel Sinassario di Costantinopoli*, *RSBN* 33 (1996), 45-66.

6. *Syn. Eccl. CP*, στήλ. 48 και 55· πρβλ. τους υστερότερους χαρακτηρισμούς *εὐσεβέστατος καὶ πρᾶτατος* για τον Κωνσταντίνο Δ' και *δυσσεβής καὶ μαυφόνος* για τον Κώνσταντα Β': *Kleinchroniken*, τόμ. XII/1, 134. Βλ. επίσης στον Επίλογο.

7. Ενδεικτικά για την αποδοχή της 5' Οικουμενικής Συνόδου στη Δύση βλ. *Βίος Αγάθωνος* (678-681), *LP*, I, 351-352· *Βίος Λέοντος Β'* (682-683), *LP*, I, 359· *Βίος Ιωάννη Ε'* (685-686),

Η γενική κατάσταση στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας από την εποχή του Ιουστινιανού Α' είχε αλλάξει ριζικά, με την έννοια ότι η Ορθοδοξία δεν αμφισβητείτο στα εδάφη της Ιουστινιάνειας ρωμαϊκής *reconquista*⁸. Οι διπλωματικές δραστηριότητες και οι πολιτικές πρωτοβουλίες του πάπα είχαν πλέον την αποδοχή όλων των δυτικών ηγεμόνων⁹. Η αναζήτηση ενός ισχυρού συμμάχου στο πρόσωπο του πάπα Ρώμης υπήρξε σημαντικός παράγοντας για την αποστασιοποίηση των νέων κρατών της Δύσης από το Βυζάντιο¹⁰. Στην Ισπανία το Βησιγοθικό βασίλειο, το οποίο είχε μεταστραφεί στην Ορθοδοξία από τον Ρεκάρεδο (586-601)¹¹, είχε καταφέρει (μεταξύ 624 και 629) να απομακρύνει τις βυζαντινές δυνάμεις επί Σβινθίλα (621-631). Η Βρετανία¹², από την εποχή του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου (590-604) συνδέθηκε στενότερα με τη Ρώμη. Ο Θεόδωρος Ταρσού και ο μοναχός Αδριανός, που αναδιοργάνωσαν την Εκκλησία της τον 7ο αιώνα, υπήρξαν απεσταλμένοι του πάπα Ρώμης. Στον πάπα Ρώμης¹³ έβρισκαν, επίσης, τα κράτη των Λογγοβάρδων¹⁴, από τη βασιλεία του Ροθάριου (638-656), τη μεσολαβήτρια εκείνη δύναμη για την επίσημη αναγνώρισή τους από την αυτοκρατορική εξουσία της Κωνσταντινούπολης¹⁵.

LP, I, 366· *Bios Κόωνος* (686-687), *LP*, I, 368· *Bios Κωνσταντίνου Α'* (708-715), *LP*, I, 391 και σμ. 22· πρβλ. J. B. Bury, *A greek world in the Liber Pontificalis*, *BZ* 5 (1896), 570-571.

8. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 314-315.

9. O. Bertolini, *I Papi e le missioni fino alla metà del secolo VIII* [SCIAM 14], Σπολέτο 1967, 327-359.

10. Teillet, *Des Goths à la nation gothique*, *ό.π.*, 335-336.

11. *Syn. Eccl. CP*, στήλ. 169-171· Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 53-58 και 74-76· J. Fontaine, *Conversion et culture chez les Wisigoths d'Espagne* [SCIAM 14], Σπολέτο 1967, 87-147 (= *Culture et spiritualité en Espagne du IVe au VIIe siècle*, Var. Reprints, Λονδίνο 1986, V)· Lounghis, *Ambassades*, 86· Haldon, *Seventh Century*, 34· J. Arce, *The City of Mérida (Emerita) in the Vitas Patrum Emeritensium (VIth Century A.D.)*, *East and West: Modes of Communication*, έκδ. E. Chrysos - I. Wood, Leiden - Boston - Köln 1999, 4-5.

12. R. S. Lopez, *Le problème des relations anglo-byzantines du septième au dixième siècle*, *Byz.* 18 (1948), 139-162 (= *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations* Var. Reprints, Λονδίνο 1978, IV)· Goubert, *Byzance*, II, 2, 171-173.

13. Για τις σχέσεις του Ροθαρίου με τον πάπα Θεόδωρο (642-649) βλ. Jaffé, *Regesta*, 1590· Lounghis, *Ambassades*, 352-354· A. Kazhdan, *The Notion of Byzantine Diplomacy, Byzantine Diplomacy*, 8-9.

14. McCormick, *Eternal Victory*, 284-296· P. Delogu - A. Guillou - G. Ortalli, *Lombardi e Bizantini*, Τορίνο 1980.

15. Lounghis, *Ambassades*, 90-91· Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 196-198.

Οι ορθόδοξοι σύμμαχοι της βυζαντινής αυτοκρατορίας Φράγκοι¹⁶, ήδη από την εποχή του Αναστασίου Α'¹⁷ και στη συνέχεια του Ιουστινιανού Α'¹⁸, συμμετείχαν στην προσπάθεια του Βυζαντίου για την reconquista της Ιταλίας. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και την εποχή του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582-602)¹⁹. Επί των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Β' (565-578), Τιβερίου Β' (578-582) και Μαυρικίου (582-602) περιορίζονται πάντως οι εκστρατείες στην Ιταλία²⁰, αφού, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, οι Βησιγόθοι ήταν ήδη ορθόδοξοι από τη βασιλεία του Ρεκάρεδου (586-601). Στην ανεξάρτητη στάση των Φράγκων τον 7ο αιώνα είχε επιπλέον συντελέσει το γεγονός ότι η μεταστροφή στην Ορθοδοξία ολόκληρης της Δύσης είχε γίνει με αποκλειστική ευθύνη της Ρώμης και χωρίς την παραμικρή ανάγκη πολιτικής ή στρατιωτικής επέμβασης του Βυζαντίου²¹. Από την πλευρά αυτή, η εκστρατεία του Κώνσταντος Β' στη Δύση εναντίον κρατών, τα οποία έτειναν να ενταχθούν στη σφαίρα της Ορθοδοξίας, όχι απλά τον απομάκρυνε από το Ιουστινιάνειο πρότυπο²², αλλά συντέλεσε στο να αποκτήσει ο αυτοκράτορας αυτός τη φήμη του ιερόσυλου. Η φήμη αυτή, είναι πολύ πιθανό να διαμορφώθηκε υπό την επίδραση της παπικής γραμματείας (curia) όπως εκφράζεται λίγο μεταγενέστερα από τον πάπα Γρηγόριο Β' (715-731)²³ ως τη Χρο-

16. Goubert, *Byzance*, II, 1, 86-92· G. Tessier, La conversion de Clovis et la christianisation des Francs [SCIAM 14], Σπολέτο 1967, 149-189.

17. T. C. Lounghis, Ambassadors, Embassies and Administrative Changes in the Eastern Roman Empire Prior to the Reconquista, *Das Reich und die Barbaren*, ό.π., 143-154· βλ. και πιο πάνω στην Εισαγωγή.

18. Λουγγής, *Ιταλία*, 95· Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, 116-120· McCormick, *Eternal Victory*, 328-333.

19. Παύλος Διάκονος, *HL*, III, 17, 31· βλ. και Goubert, *Byzance*, II, 2, 23-24 και 25-26. R. Browning, 'Ο Αιώνας τοῦ Ιουστινιανού, *IEE*, Z', Αθήνα 1978, 177· οι Φράγκοι αποτέλεσαν και επί Ιουστίνου Β' απειλή για το δυτικό σύνορο του κράτους των Αβάρων: Browning, *IEE*, ό.π., 208. Στην *Historia Wambae Regis* του επισκόπου Τολέδου Ιουλιανού (680-690) οι Φράγκοι και οι Γότθοι της Ιταλίας είναι έθνη ισότιμα: Teillet, *Des Goths à la nation gothique*, ό.π., 582-584· McCormick, *Eternal Victory*, 297-302· Haldon, *Seventh Century*, 341.

20. Goubert, *Byzance*, II, 2, 139· Teillet, *Des Goths à la nation gothique*, ό.π., 449-455.

21. I. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 1994, 71-86.

22. Ο Κώνστας Β' κατηγορήθηκε για την πρόθεσή του να μεταφέρει την πρωτεύουσα στη Ρώμη: Ostrogorsky, *Ιστορία*, Α', 189· Haldon, *Seventh Century*, 59· G. B. Thomas, The Seventh Century Revolution- East and West, *Classica et Mediaevalia* 28 (1967), 330-343.

23. Guillard, *Aux origines*, 291.

νογραφία του Θεοφάνη²⁴, η οποία δεν αποκλείεται να αντλεί από την ίδια πηγή της *Ιστορίας* του Ψευδο-Φρεδεγαρίου²⁵.

2. Η αυτοκρατορική κυριαρχία στη Δύση και οι παπικές αντιδράσεις

Η διαμόρφωση νέων ισχυρών κρατών ήδη από τις αρχές του 7ου αιώνα, όπως το Λογγοβαρδικό βασίλειο πλάι στο αρχαιότερο βασίλειο των Φράγκων, διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην πολιτική και διοικητική κρίση με τη Δύση²⁶. Τα Εξαρχάτα της Ραβέννας-Πενταπόλεως και της Αφρικής, τα οποία διατηρήθηκαν έως τα μέσα του 8ου αιώνα και τα τέλη του 7ου αντίστοιχα, αποτελούσαν τους μόνους πυρήνες της πολιτικής και στρατιωτικής παρουσίας του Βυζαντίου στη Δύση. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων της βυζαντινής επικυριαρχίας και τα μέτρα, τα οποία επέλεγε η Κωνσταντινούπολη να εφαρμόσει στη Δύση, προσφέρουν ένα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για μια σύγκριση ανάμεσα στη στάση του Κωνσταντίνου Δ' με εκείνη του πατέρα του και προκατόχου του Κώνσταντος Β'. Ο Κώνστας Β', ακόμη και πριν πραγματοποιήσει την εκστρατεία του, οι λόγοι της οποίας έχουν οπωσδήποτε συγκαλυφθεί από τη βυζαντινή ιστοριογραφία²⁷, δεν φάνηκε να αντιμετωπίζει δογματικές αντιθέσεις από τον πάπα Βιταλιανό (657-672)²⁸, παρά την πολιτική της καταστολής των αντιδράσεων του προκατόχου του πάπα Μαρτίνου (649-653)²⁹, ο οποίος είχε αντιταχθεί σθεναρά στη θρησκευτική του πολιτική, εξαιτίας του «Τύπου» (648)³⁰. Από την άλλη

24. Η καταδίκη του Μαξίμου του Ομολογητή, παρότι στηλιτεύεται από τον Θεοφάνη σε πολλά σημεία της *Χρονογραφίας* του, τοποθετείται στο έτος 656/7, το οποίο έχει ως πρώτο γεγονός την εκστρατεία του Κώνσταντος Β' κατά *Σκλαυνίας* (σ. 347,6). Για τον χρονογράφο η κακοδοξία και η δυσσέβεια οδήγησαν τον αυτοκράτορα στη σκληρή τιμωρία του αγίου και των μαθητών του: στο ίδιο, 347,7-14 και 351,19-20.

25. Λουγγής, *Ιδεολογία*, 71-73.

26. Guillou, *Régionalisme*, 231-236 και Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 87-89.

27. Σχετικά με την ιδέα του Κώνσταντος Β' να μεταφέρει την πρωτεύουσα στη Δύση (με βάση τη μνεία του Θεοφάνη, 348,4-6) και την αποδοχή του σχολιασμού του Ostrogorsky (*Ιστορία*, Α', 189) για την αυτοκρατορική ιδεολογία, η οποία εκφράστηκε αρκετά νωρίτερα από τον Μαυρίσιο και τον Ηράκλειο βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 206-207· Haldon, *Seventh Century*, 59,.

28. Στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου η μνήμη του Βιταλιανού αναφέρεται ως *όσια*· βλ. ενδεικτικά ACO, 2, 2, 2, 586,20· 610,2· 614,13,21· Haldon, *Seventh Century*, 311.

29. Magi, *La Sede Romana*, 20-227· Richards, *The Popes and the Papacy*, 202-203.

30. Lounghis, *Ambassades*, 109-110.

πλευρά, ο Κωνσταντίνος Δ΄ είναι αυτός που ανανέωσε στην πράξη την αναγνώριση της εκκλησιαστικής πρωτοκαθεδρίας του πάπα και ενίσχυσε την Ορθοδοξία με μια Οικουμενική Σύνοδο, κάτι που έγινε αποδεκτό, όχι μόνο από τους πάπες αλλά και ολόκληρη τη Δύση³¹.

Η πιο ευνοϊκή ενέργεια του Κωνσταντίνου Δ΄ έναντι του πάπα, η οποία μνημονεύεται στον *Βίον* Βενεδίκτου (684-685), ήταν η άμεση αναγνώριση της εκλογής του Ποντίφηκα της Ρώμης, χωρίς αυτοκρατορική έγκριση και τη σύμφωνη γνώμη του εξάρχου Ραβέννας. Αυτή η εμφανής ευχέρεια να γίνεται η χειροτονία του πάπα μετά την εκλογή του *e vestigio absque tarditate*³², κατοχυρώθηκε με *jussio* του Κωνσταντίνου Δ΄. Η αυτοκρατορική έγκριση, σύμφωνα με το *Liber Pontificalis*, θα μπορούσε να αντικατασταθεί, όπως έχει σχολιάσει ο εκδότης του L. Duchesne, με αυτήν του εξάρχου Ραβέννας. Για την υπόθεση αυτή δεν παρέχονται όμως ακριβείς πληροφορίες στο *Liber Pontificalis*: στο σχετικό χωρίο του σημειώνεται ότι η *jussio* απευθυνόταν προς τον *venerabilem clerum et populum atque felicissimum exercitum Romane civitatis*, δηλαδή την αριστοκρατία της Ρώμης. Σε αυτήν φαίνεται λοιπόν να εκχωρούνται οι αρμοδιότητες για την παλική εκλογή χωρίς να προαπαιτείται η αναγνώριση της Κωνσταντινούπολης ή της Ραβέννας.

Ο Κωνσταντίνος Δ΄, πέραν των διοικητικών διευκολύνσεων που προσέφερε στην Εκκλησία της Ρώμης, είναι φανερό ότι τήρησε μια ριζικά αντίθετη στάση από αυτήν του Κώνσταντος Β΄ στον τομέα της φορολογικής πολιτικής. Ο Κώνσταντος Β΄ είχε επιβάλει στους *habitatores* και τους *possessores* της Ιταλίας φορολογικά μέτρα, τα οποία χαρακτηρίστηκαν από τις δυτικές πηγές ως *tales afflictiones*³³. Η ηχηρή αυτή αντίδραση, εκφράστηκε κατά την εκστρατεία του Κώνστα-

31. Ενδεικτική είναι η επιστολή του πάπα Αγάθωνος σχετικά με τη γνωστοποίηση, μέσω αποκριαρίων του, των αποφάσεων της 5΄ Οικουμενικής Συνόδου στον *archiepiscopo Viennensi* με την παράκληση να τις ανακοινώσει σε *omnibus Galliarum episcopis*: Epp., III, 1, MGH, Βερολίνο 21957, αρ. 10, 91-92.

32. *Βίος Βενεδίκτου Β΄* (684-685), *LP*, I, 363· Dölger, *Regesten*, 252· E. Stein, *La disparition du Sénat de Rome à la fin du VIe siècle*, *Opera Minora Selecta*, Αμστερνταμ 1968, 309-310· Lounghis, *Ambassades*, 124.

33. *Βίος Βιταλιανού* (657-672), *LP*, I, 344. Στον Βίο, επίσης, του πάπα Μαρτίνου (649-654) περιέχεται το απόσπασμα (*LP*, I, 337) που εκφωνήθηκε από τον έξαρχο Ολύμπιο και απαριθμούσε όσους ήταν υποχρεωμένοι να υπακούσουν στον «Τύπο» (648) ανάμεσα στους οποίους, εκτός από τον κλήρο της Ρώμης αναφέρονται οι *hieraticos possessorum atque habitatorum*. Σχετικά με τους *possessores* στην Ιταλία βλ. Guillou, *Régionalisme*, 147-148· Brown, *Gentlemen and Officers*, 216.

ντος Β' από την ανώτερη κοινωνική τάξη της Ιταλίας³⁴ και παρέμεινε ζωντανή ως την εποχή της καταγραφής της στον Βίο του πάπα Βιταλιανού (657-672). Αυτό δείχνουν τουλάχιστον οι επικρίσεις για την επιβολή φορολογίας *per diagrafa seu capita atque nauticatione*³⁵, η οποία αφορούσε αδιακρίτως *populo seu habitatoribus vel possessoribus provinciarum Calabriae, Siciliae, Africae vel Sardiniae*. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας εφάρμοξε χωρίς εξαίρεση αυτά τα οικονομικά μέτρα στην επικράτειά του, κρίνοντας αυτόνομη την επιβολή τους.

Ο Κωνσταντίνος Δ', αντίθετα με τον Κώνσταντα Β' εισήγαγε πολιτική φορολογικών απαλλαγών τόσο για την Εκκλησία της Ρώμης³⁶, όσο και τον κλήρο της Ραβέννας³⁷. Τα *privilegia*, τα οποία αναγράφονται στο ειλητάριο, που παραδίδεται από τον Κωνσταντίνο Δ' στον επίσκοπο Ρεπαράτο, στο ψηφιδωτό του Αγίου Απολλιναρίου in Classe³⁸, δήλωναν την αλλαγή στην πολιτική στάση της Κωνσταντινούπολης έναντι της Ραβέννας· ανάλογη ήταν και η εύνοια των οικονομικών δραστηριοτήτων του κλήρου της πόλης που είναι γνωστές από το *praecipitum* (671/77) του Κωνσταντίνου Δ'³⁹. Από τις δύο αυτές διαφορετικές μεταξύ τους φορολογικές πολιτικές, διαπιστώνεται ότι ο αυτοκράτορας, ο οποίος μεταγενέστερα χαρακτηρίστηκε ως αιρετικός, φορολόγησε σκληρά την εκκλησιαστική περιουσία, ενώ ο ορθόδοξος αυτοκράτορας φαίνεται ότι την απήλλαξε από

34. T. S. Brown, *The Interplay between Roman and Byzantine Traditions and Local Sentiment in the Exarchate of Ravenna* [SCIAM 34], Σπολέτο 1988, 145-151.

35. *Βίος Βιταλιανού*, LP, I, 344· Παύλος Διάκονος, HL, V, 11· Dölger, *Regesten*, 234. Είναι λογικό το σπράτευμα του Κώνσταντος Β' να επισιτιζόταν από τις τοπικές αγροτικές μονάδες, όπως δείχνει η μαρτυρία του Διονυσίου Tellmaharensis (σ. 187) για τη Σικελία.

36. Στον Βίο του πάπα Ιωάννη Ε' (LP, I, 366) αναφέρεται ότι ο Κωνσταντίνος Δ' απήλλαξε από τη φορολογία με *alias divales jussiones relevans annonocapita patrimoniorum Siciliae et Calabriae, sed et coemptum frumenti similiter* Dölger, *Regesten*, 250.

37. Agnellus, *LP Ecclesiae Ravennatis*, 115· Dölger, *Regesten*, 237.

38. Τα *privilegia* για το αυτοκέφαλο της Ραβέννας παραδόθηκαν στον αρχιεπίσκοπό της, Maurus, από τον Κώνσταντα Β' μέσω του διαδόχου του, Reparatus, ο οποίος είχε τότε μεταβεί στη βυζαντινή πρωτεύουσα· μεταγενέστερα ο Reparatus παρέλαβε, επίσης, από τον Κωνσταντίνο Δ' φορολογικά προνόμια με τα οποία έχει συνδεθεί η επιγραφή του ψηφιδωτού: Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 130-131. Για τις συσχετίσεις άλλοτε με τον Κώνσταντα Β' και άλλοτε με τον γιο του και τις επισκευές του ψηφιδωτού τον 7ο αιώνα βλ. O. Demus, *Zu den Apsismosaiken von Sant' Apollinare in Classe*, JÖB 18 (1969), 229-238.

39. Guillou, *Régionalisme*, 177-178· Brown, *The Church of Ravenna*, 20-22.

τα μέτρα αυτά⁴⁰. Κατά τη διάρκεια όμως της παραμονής του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία, η στάση του πάπα Βιταλιανού (657-672) υπήρξε ανεκτική, ενώ αντίθετα λίγο προηγούμενα ο Μαργρίνος Α' είχε αντιδράσει στο αυτοκρατορικό διάταγμα του «Γύπου» με συνέπεια να απαχθεί «ατίμως» με αυτοκρατορική εντολή στην Κωνσταντινούπολη.

Επομένως, ο τρόπος, με τον οποίο πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στις διαδοχικές βασιλείες, η επιβολή της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δύση είναι ενδεικτικός της γενικότερης πολιτικής διαφοροποίησης ανάμεσα στους διαδοχικούς αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης. Η αντιμετώπιση πάντως της Δύσης από το Βυζάντιο, ακόμη και μετά την εισβολή των Λογγοβάρδων στην Ιταλία και τη σταδιακή κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της, παρέμενε οπωσδήποτε προσηλωμένη σε Ιουστινιάνεια πρότυπα⁴¹. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι μετά τον Ιουστινιανό Α', ίσχυε η αντίληψη ότι οι Λογγοβάρδοι έπρεπε να αντιμετωπίζονται όπως παλαιότερα οι αρειανοί Οστρογότθοι⁴², δηλαδή να υποτάσσονται ολοκληρωτικά στο Βυζάντιο. Η καθυπόταξη των Λογγοβάρδων δεν θα μπορούσε να αποτελεί ωστόσο κριτήριο για την ανίχνευση της βυζαντινής πολιτικής έναντι της Δύσης, επειδή οι συνθήκες είχαν στο μεταξύ αλλάξει. Αυτή η αλλαγή απεικονίζεται κυρίως στις ανοικτές επεμβάσεις του παπικού παράγοντα στο πολιτικό προσκήνιο και όχι στα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρήματα.

Η δραστηριοποίηση αυτή είναι πολύ εμφανής στο πρόσωπο του Γρηγορίου Α' του Μεγάλου (590-604), ο οποίος συνέβαλε στην ολοκλήρωση της προσχώρησης των δυτικών λαών στο Χριστιανισμό τόσο με τον εκχριστιανισμό της Αγγλίας⁴³, όσο και με το σταδιακό προσηλυτισμό των Λογγοβάρδων, κατά την περίοδο της βασιλείας του Αγιούλφου (590-610) και της συζύγου του Θεοδελίν-

---

40. Διαφωτιστική είναι η μνεία στις επιστολές του μεταγενέστερου πάπα Γρηγορίου Β' (Gouillard, *Aux origines*, 295) προς τον Λέοντα Γ' ότι ο κλήρος στην Σικελία κατηγορήσε τον Κώνσταντα Β' ως αιρετικό, γεγονός που οδήγησε τον Μζεξ σε ανταρσία.

41. Hartmann, *Geschichte*, I, 248· Guillou, *Régionalisme*, 108-109· Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 213, κ.ε.

42. Hartmann, *Geschichte*, I, 291, κ.ε., 356-357· Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 110-111, 369, σημ. 2, σχετικά με την πολιτική του Ιουστινιανού Α' έναντι των Γότθων βλ. Z. V. Udalcova, *Italija i Vizantija v VIom veke*, Μόσχα 1959, 321, κ.ε, 339, κ.ε. 396, κ.ε· Lounghis, *Ambassades*, 89-90.

43. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, II/2, 163-169· Lemerle, *Πρώτος βυζαντινός ούμανισμός*, 20-21.

δης, γνωστής για τις αγαστές σχέσεις της με τη Ρώμη⁴⁴. Όλοι αυτοί οι εκχριστιανισμοί είχαν αρχίσει χωρίς την παραμικρή ανάγκη βοήθειας ή επέμβασης από το Βυζάντιο. Ο πάπας Γρηγόριος Α' με τον ιεραποστολικό και διπλωματικό ρόλο του ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους Λογγοβάρδους, φαίνεται ότι κατόρθωσε να επεμβαίνει αδιάλειπτα στη ρύθμιση του προβλήματος πολέμου-ειρήνης, πράγμα που ανέδειξε την Αγία Έδρα σε ισχυρό πολιτικό παράγοντα στη Δύση και απαραίτητο σύμμαχο της αυτοκρατορίας⁴⁵.

Με την έναρξη του 7ου αιώνα ο Φωκάς (602-610) αντιμετώπιζει τη νέα κατάσταση στη Δύση επιχειρώντας ειρηνικές διαπραγματεύσεις με τους Λογγοβάρδους⁴⁶. Η συμμαχία αυτή φαίνεται να ικανοποίησε τον πάπα στον οποίο είχε στο μεταξύ ανανεωθεί επισήμως η αναγνώριση της εκκλησιαστικής του πρωτοκαθεδρίας⁴⁷. Το 610, παρά την ανατροπή του Φωκά από τον Ηράκλειο, οι ισορροπίες με τη Δύση διατηρούνται. Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος αναγκάστηκε να αποδεχτεί την ειρήνη στην Ιταλία, όπου ο στρατός του Εξαρχάτου βρισκόταν σε συνεχή άμυνα είτε επειδή δεν είχε τα μέσα, είτε επειδή δεσμευόταν από την υπάρχουσα συνθήκη με τον πάπα⁴⁸. Στην Κωνσταντινούπολη γινόταν έτσι ορατό ότι οι πάπες είχαν τη δυνατότητα, λόγω και της αμεσότητας της θέσης τους, να ρυθμίζουν τα πολιτικά πράγματα της Ιταλίας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι έλεγχος του πάπα σήμαινε πρώτα απ' όλα υποταγή της Ρώμης στα αυτοκρατορικά κελεύσματα. Παραδείγματα της πρόθεσης για την επιβολή της αυτοκρατορικής ισχύος

44. Παύλος Διάκονος, *HL*, IV, 41· J. Zeiller, Étude sur l'arianisme en Italie à l'époque ostrogothique et à l'époque lombarde, *MEFRA* 25 (1905), 127-146· St. Fanning, Lombard Arianism Reconsidered, *Speculum* 56 (1981), 241-258· Lounghis, *Ambassades*, 100-101· Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 190, σημ. 2.

45. R. A. Markus, Gregory the Great's Europe, *Byz.* 49 (1981), 566-578 (= *From Augustine to Gregory the Great*, Var. Reprints, Λονδίνο 1983, XV)· P. Delogu, The Papacy, Rome and the Wider World in the Seventh and Eighth Centuries, Early Medieval Rome and the Christian West, *The Medieval Mediterranean* 28 (2000) [*Essays in Honor of D. A. Bullough*, έκδ. Julia Smith], 197-220.

46. Dölger, *Regesten*, 157· Goubert, *Byzance*, II, 2, 20· P. Lemerle, Les répercussions de la crise de l'empire d'Orient au VIIe siècle sur les pays d'Occident [*SCIAM* 5], Σπολιέτο 1958, 721-724 (= *Le monde de Byzance: Histoire et institutions*, Var. Reprints, Λονδίνο 1978, IV)· Richards, *The Popes and the Papacy*, 171-174· Lounghis, *Ambassades*, 105.

47. Dölger, *Regesten*, 155. H. J. Diesner, *Byzanz, Rom und die Langobarden*, *JÖB* 25 (1976), 31-45· Lounghis, *Ambassades*, 104-105· Haldon, *Seventh Century*, 42.

48. Το 611 ο Ηράκλειος κάνει ειρήνη με τους Λογγοβάρδους: Παύλος Διάκονος, *HL*, IV, 40· Dölger, *Regesten*, 164· Lounghis, *Ambassades* 105-106.

στη Ρώμη αποτέλεσε η αποστολή της «Εκθεσης» (638) και ακόμη πιο καθαρά η βίβανυση συμπεριφορά του εξάρχου Ισαακίου (625-643), ο οποίος ληλάτησε την παπική περιουσία στο Λατεράνο⁴⁹. Με δεδομένη την προσπάθεια επιβολής στον πάπα με το διάταγμα της «Εκθεσης», η στάση αυτή των βυζαντινών στρατευμάτων της Ιταλίας πρέπει όντως να τρομοκράτησε την Ρώμη, όπως τουλάχιστον έδειξε η συμπεριφορά του πάπα Ονωρίου (625-638). Οι στρατιωτικές αυτές αντιδράσεις γίνονταν πιο σκληρές, όσο περισσότερο γινόταν αντιληπτό στους Βυζαντινούς ότι δεν υπήρχε άλλος τρόπος να κάνουν τις θελήσεις τους σεβαστές στη Δύση⁵⁰. Το αγριότερο μέτρο, όμως, για την επιβολή της αυτοκρατορικής θέλησης, το οποίο πρέπει να ξεπέρασε ακόμη και την ανάμνηση της διαγωγής του εξάρχου Ισαακίου⁵¹, ήταν η αμείλικτη απαγωγή του πάπα Μαρτίνου από τον Κώνσταντα Β' (έξαρχος Θεόδωρος Καλλιοπιάς 643-645 και 653)⁵².

Αυτή η αυτοκρατορική παρέμβαση πρέπει να σήμαινε ενιαία αυτοκρατορική πολιτική έναντι του πάπα Ρώμης από τη βασιλεία του Ηρακλείου σε αυτήν του Κώνσταντος Β' με στόχο την κυριαρχία στη Δύση. Η αντίδραση στην τάση της βυζαντινής πρωτεύουσας να ελέγχει τη Δύση δεν φαίνεται να σταμάτησε⁵³, παρά τα αυστηρά μέτρα εναντίον του πάπα Μαρτίνου και του Μαξιμίου του Ομολογητή⁵⁴ επί Κώνσταντος Β'. Η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη τονίζει μάλιστα ότι ο Κώνστας Β' *πολλούς τῶν ἐσπερίων ἐπισκόπων ἐτιμωρήσατο*⁵⁵, γεγονός που υποδεικνύει ότι οι αντιδράσεις ήταν συνεχείς κατά τη βασιλεία του. Επρόκειτο, συνεπώς, για μια ακόμη καμπή στις σχέσεις αυτοκράτορα και πάπα, η οποία θεωρήθηκε άξια αναφοράς στις πηγές. Η θρησκευτική πολιτική του Κώνσταντος Β', όπως εκφράστηκε στο διάταγμα του «Τύπου» (648), έκανε τέλος πιο

49. *Βίος Σεβερίνου* (640), *LP*, I, 328· Lounghis, *Ambassades*, 424, σημ. 2· Brown, *Gentlemen and Officers*, 265.

50. Λουγγής, *Ιταλία*, 125· Brown, *Gentlemen and Officers*, 179· Haldon, *Seventh Century*, 309-310.

51. *Βίος Θεοδώρου* (642-649), *LP*, I, 331-332· Λουγγής, *Ιταλία*, 143.

52. *LP*, I, 339· Λουγγής, *Ιταλία*, 126-127· Vera von Falkenhausen, *I Bizantini in Italia*, 20-29.

53. Επί πάπα Βιταλιανού (657-672) το νομισματοκοπείο της Ρώμης συνέχιζε να εκδίδει νομίσματα μνημονεύοντας τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, ενώ επί Σεργίου Α' (687-701), άρχισαν να εισάγονται παπικά μονογράμματα: Cécile Morriison - J. N. Barranton, *La trouvaille de monnaies d'argent byzantines de Rome (VIIe-VIIIe siècles): analyses et chronologie*, *RN* 30 (1988), 149-165.

54. Θεοφάνης, 332,2-4.

55. Θεοφάνης, 332,4-5.

προφανή τον απώτερο σκοπό της εκστρατείας και παραμονής του Κώνσταντος Β' στη Δύση. Η παρουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα στην Ιταλία, παρά το γεγονός ότι έδειχνε να εμπνέει το σεβασμό, δεν κατόρθωσε τελικά να μεταβάλει αυτήν την ισορροπία δυνάμεων στην Δύση, της οποίας τον έλεγχο έτεινε όλο και περισσότερο να αποκτά ο πάπας Ρώμης. Ανεξάρτητα λοιπόν, από το πραγματικό γεγονός ότι ο Κώνστας Β' ήταν μισητός στους *Βυζαντιούς*⁵⁶, στόχος του πρέπει να ήταν η υποταγή όλων εκείνων των αρχαιοπρεπών δυνάμεων της Δύσης, οι οποίες επιχειρούσαν να επιβάλουν στην υπόλοιπη αυτοκρατορία την παλαιά τάξη πραγμάτων, με την παπική παρέμβαση για την επιβολή της Ορθοδόξιας διαμέσου μιας Οικουμενικής Συνόδου. Ο Κώνστας Β' όχι μόνο δεν μπόρεσε να ανατρέψει αυτή την κατάσταση, αλλά πλήρωσε το εγχείρημά του με τη ζωή του, χωρίς μάλιστα να βρει αποδοχή ούτε στην Ανατολή, όπως δείχνει το ίδιο το παράδειγμα της βασιλείας του γιου του, Κωνσταντίνου Δ'.

3. Η επιστροφή του στρατού: Σεήρος-Σεβήρος- Saburgus-Σαβώριος

Για το γεγονός της δολοφονίας του Κώνσταντος Β' στη Σικελία και της επιστροφής του στόλου στην Ανατολή, έχουμε την ακόλουθη μνεία στα *Πάτρια* Κωνσταντινούπολεως: *Σεήρος, πατριίκιος και αδελφοποιητός Κώνστα βασιλέως τού ἔγγονος Ἡρακλείου τού ἀνααιρεθέντος ἐν τῷ βαλανείῳ εἰς Σικελίαν, (...) μετὰ τὸ σφαγῆναι ἐν Σικελίᾳ τὸν βασιλέα ἐκεῖνος παρέλαβεν τὸν στόλον τὸν Ῥωμαϊκὸν καὶ ἀνῆλθεν ἕως τὸν Φοῖνικα*⁵⁷. Εάν πράγματι αυτή η πληροφορία αληθεύει, ο πατριίκιος Σεήρος ήταν επίσημα αναγνωρισμένος ως αδελφός του Κώνσταντος Β', δηλαδή άνθρωπος της απολύτου εμπιστοσύνης του, και μετά τη δολοφονία του αυτοκράτορα έφερε πίσω το στόλο ως τον Φοίνικα⁵⁸. Ο Σεήρος αυτός τέθηκε επι-

56. Θεοφάνης, 351,16-17 και 24.

57. *Πάτρια*, 251-252,108· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 15.

58. Ίσως πρόκειται για μια χρονικά πρωθύστερη ανακολούθια του θανάτου του Κώνσταντος Β' το 668 και της ναυμαχίας στο Φοίνικα το 655. Λίγο πριν από τη ναυμαχία του 655, ο Μωαβία είχε λεηλατήσει *τὴν γῆν τῶν Ῥωμαίων μέχρι καὶ τῆς Ῥόδου* (Ahrweiler, *Mer*, 440) γεγονός που παραπέμπει στην ομώνυμη πόλη της Περαίας των Ροδίων (θέμα Κιβυρραιωτών): *De thematibus*, 78,21-22, όπου παραθεματίζεται ο Στράβων (*Γεωγραφικά*, 14, 3 8, *The Geography of Strabo* [The Loeb Classical Library], London-Cambridge-Massachusetts 41979, τόμ. 6, 319) και ο Στέφανος Βυζάντιος [*Ἐθνικά*, έκδ. Α. Meineke, Chicago Illinois 1992 (α' έκδ. Βερολίνου 1849)], 669. Βλ. επίσης Η. Blum, *Die Vitae Nicolai Sionitae*, Βόννη 1997, 37,2 σελ. 55 και 109.

κεφαλής στόλου, που χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά των στρατών των Αρμενικών και Ανατολικών από τη Δύση στη μικρασιατική τους κοιτίδα⁵⁹. Η κατάπλευση του στόλου στο Φοίνικα και όχι στην Κωνσταντινούπολη είναι πιθανό να οφείλεται στην ανασφάλεια που είχε δημιουργήσει στο στράτευμα η δολοφονία του Κώνσταντος Β' και μάλλον προεικόνιζε την επερχόμενη σύγκρουση ή τουλάχιστον την ασάφεια της κατάστασης στην αυτοκρατορία.

Η πληροφορία που σώζουν τα *Πάτρια* Κωνσταντινουπόλεως σχετικά με τον πατρίκιο Σευήρο, ιδρυτή γηροκομείου στο Δεύτερον⁶⁰, μαρτυρεί έμμεσα και ορισμένα γεγονότα σχετικά με τη δράση του επί Κώνσταντος Β'⁶¹. Σύμφωνα με αυτά, είναι φανερό ότι ο αδελφοποιητός⁶² του Κώνσταντος Β', πατρίκιος Σεβήρος, βρισκόταν με τον αυτοκράτορα στη Σικελία. Στο χωρίο αυτό, ανάμεσα στα άλλα, παρατίθεται, όπως είδαμε, η πληροφορία για τη μεταφορά του *Ῥωμαϊκοῦ στόλου* από τη Σικελία στην Ανατολή (Φοίνικας). Τα στρατεύματα, τα οποία είχαν ακολουθήσει στη Δύση τον Κώνσταντα Β', επέστρεψαν χωρίς τον αυτοκράτορά τους, έχοντας επικεφαλής έναν υψηλό αξιωματούχο. Είναι ωστόσο άξιο προσοχής το γεγονός ότι, ενώ ο πατρίκιος Σευήρος διέθετε έναν οίκο στην πρωτεύουσα και δεσμούς με την οικογένεια του αυτοκράτορα, οδήγησε το στρατό του σε ένα αρκετά απομακρυσμένο μικρασιατικό λιμάνι. Η συμμετοχή του Σεβήρου στην εκστρατεία του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία θα μπορούσε να συσχετισθεί με τη μνεία ενός στρατηγού *Saburrus* στην *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου⁶³. Το λατινικό κείμενο της *Ιστορίας* του Παύλου Διακόνου α-

59. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 15-19, ο οποίος θεωρεί -χωρίς να το στηρίζει- ότι η μεταφορά του στόλου από τον πατρίκιο Σεβήρο τοποθετείται χρονικά μετά την ανταρσία του Μζεξ, ενώ το αντίθετο είναι εξίσου πιθανό.

60. *Πάτρια*, 251-2. Ο Α. Berger (*Patria*, 525-526) αμφισβητεί την ιστορικότητα του προσώπου του Σεβήρου επειδή αποτελεί μοναδική αναφορά και υποθέτει ότι το γηροκομείο του Σεβήρου, αυτού, πιθανόν να σχετιζόταν με τα *Σευεριανά* του 5ου αι., που μνημονεύονται στον *Βίο της Αγίας Ματρώνας* (AASS, Nov. III, 806-823). Ο R. Janin (*Constantinople*, 423), ωστόσο, διαχώρισε παλαιότερα τις αναφορές αυτές. Αν, όμως, ισχύει η μεταγενέστερη χρονολόγηση του *Βίου* αυτού, τότε και η μνεία των Σευεριανών θα μπορούσε να συσχετισθεί ασφαλέστερα με τον Σεβήρο· Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 25.

61. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 246-257) όταν περιγράφει την ανταρσία δεν αναφέρεται στον πατρίκιο Σεβήρο. Το βάρος της νεότερης έρευνας επικεντρώθηκε ως τώρα στην ταύτιση της μνείας για την ύπαρξη των κτισμάτων (γηροκομείου και ναού) στον οίκο του Σεβήρου, στην Κωνσταντινούπολη.

62. Berger, *Patria*, 526, σημ. 112. Ο Σεβήρος αναφέρεται ατυχώς ως εγγονός του Ηρακλείου: Thomas, *Private Religious Foundations*, 116.

63. Παύλος Διακόνος, *HL*, V, 10.

ναφέρει ότι μαζί με τον αυτοκράτορα στην Ιταλία, ήταν ένας *Saburrus*. Το ότι ήταν εξαιρετικά οικείος του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β' φαίνεται από την αποστογή του Παύλου Διακόνου ότι ο *Saburrus* ήταν ένας *ex eius optimatibus*⁶⁴, αλλά και από το γεγονός ότι ταυτόχρονα αναφέρεται ο υπερβολικός ισχυρισμός για τις είκοσι χιλιάδες στρατό υπό τις διαταγές του. Έως τώρα, ο *Saburrus* αυτός ταυτίστηκε με τον Σαβώριο τον Περσογενή, ο οποίος επαναστάτησε επί Κώνσταντος Β' και κατά του Κωνσταντίνου Δ' το 667/8⁶⁵. Αν ο Σευήρος -Σεβήρος -Saburgus -Σαβώριος⁶⁶ είναι ένα και το αυτό πρόσωπο, η δράση του δείχνει να συγκλίνει και στις τρεις ξεχωριστές μνείες, πρώτα στην *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου, ύστερα στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη και, τέλος, στα *Πάτρια* Κωνσταντινουπόλεως.

Τόσο ο Σευήρος, όσο και ο Σαβώριος δείχνουν να είναι ευγενείς γόνοι της περσαρμενικής αριστοκρατίας⁶⁷· ο Σευήρος ή Σαβώριος ανήκε στο κοινωνικό στρώμα, από το οποίο περιστοιχιζόταν πραγματικά ο Κώνστας Β'. Αυτή η κοινωνική προέλευση του Σευήρου απηχείται στην πληροφορία για την μετατροπή του οίκου του σε γηροκομείο. Ο Σευήρος-Σαβώριος βρισκόταν σε άμεση επαφή με τον Κώνσταντα Β' και τον ακολουθούσε παντού. Ο αυτοκράτορας εμπιστευόταν μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις στον πιστό στρατηγό του αλλά και τις δυσκολότερες των αποστολών⁶⁸. Επίσημα εξάλλου, κατά την εκστρατεία του Κών-

64. Παύλος Διάκονος, *ό.π.* Για την παρουσία Αρμενίων στρατηγών στο στρατό του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία βλ. και Brown, *Gentlemen and Officers*, 66-67, μόνο που ο Αρμένιος Μζεξ δεν ήταν ο δολοφόνος του Κώνσταντος Β'.

65. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 220-221, σμμ. 772) υιοθετεί με επιφύλαξη την άποψη του Th. Hodgkin (*Italy and her Invaders*, Οξφόρδη 1892-99, τόμ. 6, 275) για την ταύτιση του Saburgus με τον Σαβώριο. Στην καταστολή, όμως, της στάσης του Σαβωρίου φαίνεται ότι είχε άμεση ανάμιξη ο διάδοχος του θρόνου Κωνσταντίνος Δ': Θεοφάνης, 348,29-350,27· Kaegi, *Unrest*, 166-167.

66. Το όνομα Σαβούρ, το οποίο παραπέμπει στο περσικό Sapur, απαντά σε σφραγίδα του 7ου αιώνα: *Σαβούρ, δούλου τῷ Θεῷ, Zacos - Veglery*, αρ. 979Α. Η σφραγίδα αυτή, η οποία φέρει στο κέντρο και στις δύο πλευρές της, επιγραφή κατ' εξαίρεση τοποθετημένη κάθεται είναι αρκετά ασυνήθιστη.

67. Nina Garsoian, Notes préliminaires sur l'anthroponymie arménienne du Moyen Âge, *L'Anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes Méditerranéens Médiévaux* [Collection de l'École Française de Rome 226], Ρώμη 1996, 227-232.

68. Παρότι ο Διονύσιος Tellmaharensis (σ. 189) μαρτυρεί ότι ο Σαβώριος είχε την πρόθεση να δολοφονήσει τον Κώνσταντα σε συνεργασία με τον Μωαβία κατά την εξέγερσή του, κάτι ανάλογο δεν μαρτυρείται από βυζαντινές πηγές.

σταντος Β' στην Ιταλία, ο πατρίκιος Σευήρος-Σαβώριος θα μπορούσε να φέρει τον τίτλο του στρατηγού των Αρμενιάκων, που διοικεί δεκαπέντε χιλιάδες στρατό⁶⁹, έναν αριθμό, που πλησιάζει αυτόν της *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου. Η αριθμητική δύναμη των στρατευμάτων, που μνημονεύει ο Παύλος Διάκονος, είναι πολύ μεγάλη και δείχνει υπερβολική επιπλέον, η μεταφορά ενός τόσο μεγάλου στρατού στη Δύση απαιτούσε έναν αρκετά μεγάλο στόλο, ακόμα και αν η χωρητικότητα των πλοίων, η οποία γνωρίζουμε ότι τον 7ο αιώνα ήταν μεγαλύτερη εκείνης των μέσων του 10ου αιώνα⁷⁰, οπότε διαθέτουμε καταλόγους πλοίων για τις εκστρατείες του 911 και του 949 για την Κρήτη⁷¹.

Η στάση του στρατηγού των Αρμενιάκων Σαβωρίου Περσογενοῦς⁷² από την άλλη πλευρά, εντάσσεται στη Χρονογραφία του Θεοφάνη στο τελευταίο έτος της βασιλείας του Κωνσταντος Β' και δείχνει, λόγω της χρονικής της τοποθέτησης, να στρέφεται κατά αυτού του αυτοκράτορα. Σύμφωνα όμως με την αρκετά εκτενή περιγραφή⁷³ της καταστολής της από τον Κωνσταντίνο Δ' και τους απεσταλμένους του μετά Ρωμαϊκής δυνάμεως⁷⁴, είναι σαφές ότι ο στρατηγός των Αρμενιάκων Σαβώριος και τα επαναστατημένα στρατεύματά του βρισκόνταν κατά τη διάρκεια της στάσης στη Μικρά Ασία, δηλαδή αρκετά κοντά στον τόπο που οδήγησε τα στρατεύματα της Ιταλίας ο πατρίκιος Σευήρος. Εάν, συνεπώς συνδυαστούν οι διηγήσεις της Χρονογραφίας του Θεοφάνη και των Πατρίων Κωνσταντινουπόλεως, δίνουν στην πραγματικότητα πληροφορίες πολύ κοντά στον αρχικό πυρήνα των γεγονότων. Σύμφωνα λοιπόν με αυτές, ο Σευήρος-Σαβώριος είναι πιθανό να επέστρεψε μετά από μακροχρόνια παραμονή στη Σικελία με τον Κωνσταντα Β', ίσως ακόμη και κατά διαταγή του αυτοκράτορα, με το στόλο και όσο από το στρατό των Αρμενιάκων βρισκόταν έως τότε στη Δύση και

69. Σχετικά με την αριθμητική δύναμη των θεμάτων βλ. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Άμστερνταμ 1966, 98· Haldon, *Seventh Century*, 251-253.

70. Oikonomidès, *Fiscalité*, 112, σημ. 156. Για τους δρόμους: Ahrweiler, *Mer*, 410-411· V. Christides, *Byzantine dromon and Arab Shini: The Development of the Average Byzantine and Arab Warships and the Problem of the Number and Function of the Oarsmen*, *Tropis III, 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Αθήνα 1995, 111-119.

71. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 92-93.

72. Θεοφάνης, 348,29-30.

73. Η εξιστόρηση της ανταρσίας του Σαβωρίου στη Χρονογραφία του Θεοφάνη αποτελεί μια εμβόλιμη διήγηση: Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 227-228. Η επιλογή να δοθεί βάρος και έκταση σε αυτό το γεγονός δεν πρέπει να είναι τυχαία στο σημείο αυτό.

74. Θεοφάνης, 350,20.

αποβιβάστηκε στον Φοίνικα. Η υπόθεση αυτή, αν και ως κύριο επιχείρημά της, θα μπορούσε να έχει την πύκνωση των αραβικών επιδρομών στη Μικρά Ασία⁷⁵, προσκρούει στην αναφορά των *Πατρίων* για την επιστροφή του πατρικίου Σεβήρου, μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β'. Ακόμα και αν ο Σαβώριος επέστρεψε το 667 και όχι το 668⁷⁶, θα εξεγέρθηκε επί Κώνσταντος Β', αλλά κατά του Κωνσταντίνου Δ' και του περιβάλλοντός του· αυτό γίνεται φανερό από τη μαρτυρία των πηγών σχετικά με την καταδίωξή του, την οποία ανέλαβε ένας από τους *Βυζαντίους*, ο κουβικουλάριος Ανδρέας.

Η αντίθεση ανάμεσα σε όσους περιέβαλαν τον πατέρα του νεαρού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ' και σε όσους «προστάτευαν» τον ίδιο, είναι όχι μόνο κραυγαλέα, αλλά φαίνεται να είναι αντίθεση πολιτικής και όχι προσώπων⁷⁷. Στο σημείο αυτό η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, στην οποία σημειώνεται ότι η εξέγερση στρεφόταν *κατά Κώνστα τοῦ βασιλέως*⁷⁸, θα μπορούσε ίσως να σφάλλει ή να παραποιεί τις πηγές της ή ακόμη και να διαστρεβλώνει σκόπιμα την αλήθεια, μετατοπίζοντας το έτος επειδή, όπως είπαμε πιο πάνω, δείχνει εύνοια προς τον Κωνσταντίνο Δ'. Ακόμη και αν τίποτε από αυτά δεν ισχύει, το γεγονός ότι η εξέγερση έγινε στη Μικρά Ασία, ενώ ο Κώνστας Β' βρισκόταν στη Δύση, αν και ήταν τυπικά αυτοκράτορας ως το 668, είναι φανερό ότι στρεφόταν στην ουσία εναντίον του Κωνσταντίνου Δ' και όσων τον περιστοιχίζαν στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Σευήρος των *Πατρίων* Κωνσταντινουπόλεως δεν έχει ακόμη προκαλέσει την προσοχή της έρευνας. Γενικά όμως, είναι πιθανή η ταύτιση των ονομάτων που αναφέρονται στα τρία αυτά κείμενα, δηλαδή την *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου, τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη και τα *Πάτρια* καθώς και στην εξέλιξη του ονόματος από το Saburigus και Σαβώριος στο Σευήρος και Σεβήρος. Αν αληθεύει η ταύτιση, με τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω,

75. Ο Θεοφάνης (σ. 348,27) αναφέρει μάλιστα, ότι ο Φαδαλάς είχε διαχειμάσει στην Εξάπολη. Ο R.-J. Lilie (*Reaktion*, 72, σημ. 47) αμφισβητεί τη μνεία, αλλά δέχεται ότι κατά την απουσία του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία είχαν σημειωθεί αρκετές επιδρομές στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

76. Εδώ μάλλον ακριβολογεί η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 348,29).

77. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη (σ. 351,16-24), ο Κώνστας Β' επέβαλε σκληρές διώξεις σε όσους δεν συμφωνούσαν με την πολιτική του. Έτσι, θα μπορούσε να εξηγηθεί γιατί ο Μιχαήλ Σύρος (XI, 446-447) αντίθετα ψέγει τον Κωνσταντίνο Δ', ο οποίος δεκατρία χρόνια αργότερα (τέλος 681) επέβαλε ανάλογες ποινές σε όσους δεν υιοθετούσαν την Ορθοδοξία· βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 854,25-855,4.

78. Θεοφάνης, 348,30· Μιχαήλ Σύρος, XI, 455.

και δεχθούμε ότι η μνεία για την επιστροφή του στόλου από τη Σικελία υπό τον πατρίκιο Σευήρο τοποθετείται το 667 και όχι το 668, τότε πιθανόν να δίνεται λύση στα άλυτα μέχρι τώρα προβλήματα σχετικά με την ταύτιση του Σαβώριου και τους λόγους της εξέγερσής του, τη χρονολογία της επιστροφής του κύριου όγκου του στρατού και του στόλου από τη Δύση στην Ανατολή και τη σχετικά εύκολη καταστολή της ανταρσίας του στρατού των Ανατολικών υπό τον Μζεξ στη Σικελία⁷⁹.

4. Σχετικά με τη μετάβαση του Κωνσταντίνου Δ' στην Ιταλία (668)

Το 668 είναι το έτος κατά το οποίο ο Κωνσταντίνος Δ' διαδέχθηκε τον πατέρα του, Κώνσταντα Β'⁸⁰. Είναι γνωστό ότι οι βυζαντινές και οι ανατολικές πηγές μνημονεύουν το έτος αυτό μια ναυτική εκστρατεία του νέου αυτοκράτορα στη Σικελία με σκοπό την εκδίκηση του φόνου του αυτοκράτορα-πατέρα του και την καταστολή της ανταρσίας των στρατευμάτων που βρισκόνταν ακόμη εκεί και είχαν ανακηρύξει αυτοκράτορα τον Αρμένιο Μζεξ⁸¹. Η εκστρατεία αυτή περιγράφεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη⁸², όπως και στο σύνολο των βυζαντινών πηγών, ως *πλείστη ναυστολία*. Αν όμως εξετάσουμε τις πηγές, που μνημονεύουν αυτήν την εκστρατεία στο σύνολό τους, και τις συγκρίνουμε με όσες συντάχθηκαν πιο κοντά στον τόπο και το χρόνο του γεγονότος, δηλαδή στη Δύση, γίνεται φανερό ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία⁸³ δεν βρίσκουμε αναφορές για ναυτική εκστρατεία με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Δ'⁸⁴. Πλησιέστερα έργα,

79. Για τον Μζεξ ως στρατηγό των Ανατολικών βλ. Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 70-71.

80. Η καθυστερημένη ανακήρυξη της υπατείας του νεαρού διαδόχου Κωνσταντίνου Δ' οφείλεται, ίσως, στην αναταραχή που δημιούργησε η επανάσταση του Μζεξ στην Ιταλία· βλ. σχετικά Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 8-9.

81. I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, SBS 1 (1987) 79-8· Ph. Grierson, *A Sermis of Mezezius (668-9)*, *Numismatic Chronicle* 146 (1986), 231-232, πίν. 25d. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 352,3) ο Μζεξ αποκαλείται επίσης *βασιλεύς*.

82. Θεοφάνης, 352,5· πρβλ. Γεώργιος Μοναχός, 718, 5-6· Γεώργιος Κεδρηνός, 763,20· Ιωάννης Ζωναράς, 222,3-5. Ο Μιχαήλ Σύρος κάνει μια ακόμα πιο σκοτεινή αναφορά (XI, 455) σχετικά με στάση του Ιωάννη, γιου του Μζεξ, στη Σικελία, την οποία κατέπνιξε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ', κατά τον ένατο χρόνο της βασιλείας του· πρβλ. Zacos - Veglery, αρ. 388.

83. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 16, σημ. 43.

84. Η μετάβαση του Κωνσταντίνου Δ' στη Σικελία έχει ήδη, αμφισβητηθεί από τον Brooks, *Sicilian Expedition*, 455-459· Guillou, *Régionalisme*, 160.

τα οποία αναφέρονται στη μετάβαση του Κωνσταντίνου Δ' στη Δύση, είναι το *Χρονικόν* του Γεωργίου Μοναχού (έγραψε ανάμεσα στα έτη 843-871)⁸⁵ και η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (οπωσδήποτε μετά το 813)⁸⁶. Αντίθετα, από τις δυτικές πηγές, οι περισσότεροι αξιόπιστες και πλησιέστερες στο γεγονός είναι η *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου⁸⁷ γύρω στο 780 με 783 και ο *Bios* του πάπα Αδεοδάτου (672-676) στο *Liber Pontificalis*⁸⁸, η σύνταξη του οποίου τοποθετείται το αργότερο ως το 875. Σε ό,τι αφορά τη μνεία του Γεωργίου Μοναχού⁸⁹ που θυμίζει αυτή του Θεοφάνη⁹⁰, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται μόνο για πηγή, η οποία προσδίδει θρησκευτική φόρτιση στα πολιτικά γεγονότα, αλλά κάνει λόγο και για παρόμοια εκστρατεία στην Ιταλία του Λέοντος Γ' (717-741)⁹¹.

Αμφισβητήσιμη είναι και η μνεία του Θεοφάνη για την εκστρατεία του νέου αυτοκράτορα στη Δύση. Εδώ, πρέπει να παρατηρηθεί ότι ολόκληρη η αφήγησή του για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' κυριαρχείται από μια εμφανή προσπάθεια μετατόπισης του κέντρου βάρους των συνεπειών των γεγονότων προς όφελος του αυτοκράτορα αυτού, τον οποίο συμπαθεί. Αυτό γίνεται πολύ πιο σαφές στη διήγηση της ροής των γεγονότων, που βρίσκονται χρονικά πολύ κοντά στην άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δ'. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη μνημονεύονται στις αρχές της βασιλείας του δύο στασιαστικές κινήσεις, ενώ ο Κωνσταντίνος Δ' ήταν εστεμμένος συναυτοκράτορας ήδη, από το 654. Η πρώτη από

85. Ακόμη και αυτές οι πλησιέστερες βυζαντινές πηγές σε σχέση με τα γεγονότα συνολικά της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' είναι αρκετά μεταγενέστερες: Α. Μαρκόπουλος, Συμβολή στην χρονολόγηση του Γεωργίου Μοναχού, *Σύμμεικτα* 6 (1985), 221-223.

86. G. Ostrogorsky, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jh., *BNJ* 7 (1930), 1-5· Proudfoot, *The Sources of Theophanes*, 367-439.

87. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 267-270.

88. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 17: τα γεγονότα αυτά τοποθετούνται κακώς επί Αδεοδάτου Β' (672-676), ενώ συνέβησαν επί Βιταλιανού (657-672), γεγονός που δείχνει ότι η ανταρσία είχε εξαρχής συσκοπισθεί.

89. Γεώργιος Μοναχός, 718,5-8: *ὅπερ ἀκούσας Κωνσταντίνος κατέλαβεν τὴν Σικελίαν μετὰ πλείστης ναυμαχίας καὶ χειρωσάμενος Μιζίζιον καὶ τὸν φονέα τοῦ πατρὸς ἀνεῖλεν σὺν τοῖς στασιασάσασιν, καὶ οὗτος ἐπανελθὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐδέχθη παρὰ πάντων εὐφημούμενος.*

90. Θεοφάνης, 352,4-7: *μετὰ πλείστης ναυστολίας τὴν Σικελίαν κατέλαβεν.*

91. Λέων ὁ βιάνυσος (...) ἐπὶ τὰ ἐσπέρια μέρη ἐκπεμφθεὶς (...) καταλαβὼν τὰ ἐκεῖσε ἐν πλωτηρσίοις δρόμωσι (...) καὶ ἀνθὺς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἀναγορευέται βασιλεύς: Γεώργιος Μοναχός, 737,10-18· *Ἐπιστολὴ τῶν τριῶν πατριαρχῶν πρὸς τὸν βασιλέα Θεόφιλον, The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilos and Related Texts*, ἐκδ. J. A. Munitiz - J. Chrysostomides - E. Harvalia-Crook - Ch. Dendrinos, Camberley, Surrey 1997, 101,3-11.

αυτές αναφέρεται ένα έτος πριν από την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο (667) και η δεύτερη ένα έτος μετά (669). Τα θεματικά στρατεύματα, τα οποία εκδήλωσαν αυτές τις αντιπολιτευτικές στάσεις απέναντι στον διάδοχο του Κωνσταντος Β' προέρχονταν από τη Μικρά Ασία. Ο νέος αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος Δ' κατέπνιξε τόσο τη στάση του θέματος των Αρμενιάκων με επικεφαλής τον στρατηγό Σαβώριο (667/8), όσο και του θέματος των Ανατολικών, η ηγεσία του οποίου δεν μνημονεύεται (669).

Αν και η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη δεν αναφέρεται στην αιτία της στάσης του θέματος των Αρμενιάκων, η ανοικτή επικοινωνία των στασιαστών με τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, Άραβες, δείχνει ότι τα εξεγερμένα στρατεύματα δεν αναγνώριζαν τη νέα εξουσία και διαφωνούσαν με τον τρόπο της αντιμετώπισης των αραβικών επιδρομών από τον Κωνσταντίνο Δ'. Από την άλλη πλευρά, η στάση των Ανατολικών είναι σαφέστερο ότι είχε ως αίτημα τον επιμερισμό της βασιλικής εξουσίας ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ' και τους αδελφούς του. Και τα δύο αυτά αιτήματα των μικρασιατικών θεματικών στρατών ασκούσαν κριτική σε μείζονα ζητήματα της αυτοκρατορίας. Η πρώτη στάση, μολονότι είναι με σαφήνεια τοποθετημένη το 667⁹², στην ουσία στρεφόταν με βάση τη διήγηση του Θεοφάνη εναντίον του Κωνσταντίνου Δ' και των ανθρώπων οι οποίοι τόν στηρίζαν στην Κωνσταντινούπολη. Για την αντιμετώπιση των Αρμενιάκων ο Κωνσταντίνος Δ' απέστειλε τον Ανδρέα *κουβικουλάριο*, όπως για την καταστολή της στάσης των Ανατολικών τον *πατρίκιο* Θεόδωρο Κολωνείας.

Καθώς λοιπόν, η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη επιχειρεί να ευνοήσει τον Κωνσταντίνο Δ', η παρουσίαση της δυναμικής κατάπνιξης της ανταρσίας του Μζεζ στη Σικελία μοιάζει να ολοκληρώνει την εικόνα του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος εξοντώνει τους εχθρούς του, σε Δύση και Ανατολή. Τα δύο αυτά μείζονος σημασίας για την εκτίμηση της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' στασιαστικά γεγονότα παραμένουν σκοτεινά: οι αιτίες της δυσαρέσκειας των μικρασιατικών στρατιωτικών σχηματισμών από τη μια πλευρά και της εξέγερσης του Μζεζ από την άλλη, έχουν συγκαλυφθεί επιμελώς στις πηγές. Η ελλειπτική πληροφόρησή μας σχετικά με τα κίνητρα αυτών των εξεγέρσεων οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι οι θεματικές ανταρσίες των Αρμενιάκων και Ανατολικών δεν μνημονεύονται στην *Ιστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου, μολονότι συνδέονται με σημαντικές πτυχές της ιστορίας της Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένη ακόμη, καθώς και αποσπασματική,

92. Για τις διάφορες εκδοχές στη χρονολόγηση βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 253-257.

φαίνεται η πληροφορία που παραδίδεται στον *Βίον* του πατριάρχη Γερμανού και τη *Χρονογραφία* του Γεωργίου Κεδρηνού για τη θανάτωση του *πατρικίου* Ιουστινιανού, μετά την κατάπνιξη της στάσης του Μζεξ στη Σικελία⁹³.

Παρά τις ανισομέρειες στην πληροφόρησή μας, τα προβλήματα, τα οποία αντιμετώπισε ο Κωνσταντίνος Δ' κατά το έτος της ανόδου του στην εξουσία, είναι αρκετά εμφανή στις πηγές: είναι πιθανό τα προβλήματα να προήλθαν και από την ανασφάλεια, η οποία είχε προκληθεί στην πρωτεύουσα με την αποδημία του Κώνσταντος Β' στη Δύση. Ο συντάκτης του *Βίου* του πατριάρχη Γερμανού αποδίδει σε άδικη συκοφάντηση την καταδίκη σε θάνατο του *πατρικίου* Ιουστινιανού από τον Κωνσταντίνο Δ', την οποία δεν απέτρεψε η συμπάθεια που έτρεφαν στο πρόσωπό του, ο στρατός, η σύγκλητος και ο λαός της Κωνσταντινούπολης. Το περιστατικό αυτό δείχνει ότι ο Κωνσταντίνος Δ' συνάντησε αντιδράσεις κατά την άνοδό του στο θρόνο, αλλά ταυτόχρονα κατόρθωσε να βρει συμπαραστάτες, οι οποίοι έκτοτε αποτέλεσαν τα ερείσματα της βασιλείας του. Πέρα από τη γενικότερη σύγχυση των πληροφοριών για την παράδοση της εξουσίας στον Κωνσταντίνο Δ', η κατάπνιξη της στάσης του πατρικίου Ιουστινιανού δικαιολογεί και από μια ακόμη πλευρά τη δύσκολη συγκυρία για τον νεαρό αυτοκράτορα, η οποία δεν θα του επέτρεπε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα σε μια τόσο κρίσιμη στιγμή⁹⁴.

Σχετικά με την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' από όλες τις δυτικές πηγές, η λεγόμενη *Continuatio Hispana* της *Ιστορίας* του Ισιδώρου Σεβίλλης, ένα κείμενο αρκετά απομακρυσμένο από τα γεγονότα, το οποίο είναι πάντως, μάλλον αμεσότερο από όλες τις άλλες πηγές και που, κατά πάσα πιθανότητα, συντάχθηκε τον 8ο αιώνα, ίσως μετά το 741⁹⁵, αναφέρει τα εξής: (...) *Constantinus Constantii filius imperio coronatur. (...) hic apud Siracusam audiens seditione suorum occisum patrem cum classe qua potuit, palatium petiit et tronum gloriose triumphando conscendit*⁹⁶. Η έκφραση, *cum classe qua potuit palatium petiit*, δεν συνδέεται με κανένα τρόπο με τον τοπικό προσδιορισμό *apud Syracusam* και δηλώνει σαφέστατα ότι ο Κωνσταντίνος Δ' μόλις πληροφορήθηκε το θάνατο του πατέρα του στις Συρακούσες εξαίτιας συνωμοσίας,

93. *Βίος Γερμανού*, 202· Γεώργιος Κεδρηνός, 704,2· *Syn. Eccl. CP.*, στήλ. 677-678.

94. Για τις ασάφειες σχετικά με τη στάση: Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 57.

95. Wattenbach-Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, I, 91.

96. *Continuatio Hispana*, 40, 345. Περίπου το ίδιο χωρίο στην *Continuatio Byzantia Arabica*, 25, 344.

έσπευσε να καταλάβει ή να διεκδικήσει το παλάτι, υποστηριζόμενος από όλο το στόλο μπορούσε να έχει υπό τις διαταγές του.

Η μνεία αυτή διαβάστηκε, πιθανόν, ως ναυτική μετακίνηση του νέου αυτοκράτορα και επειδή αποτελούσε σημαντική αναφορά σχετικά με τα γεγονότα του 668, εκλήφθηκε από τον συντάκτη της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη⁹⁷ ως ένδειξη ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄ έκανε κάποια εκστρατεία με το στόλο. Αν έτσι συμβαίνει, τότε είναι πολύ πιθανό από αυτήν την ανάγνωση να προήλθαν οι μεταγενέστερες συγχύσεις. Το νόημα όμως, του χωρίου είναι ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄ εξασφάλισε την κατάληψη του θρόνου του στην Κωνσταντινούπολη με τη βοήθεια του στόλου. Το χωρίο αφήνει επιπλέον ανοικτό το ενδεχόμενο ο αυτοκράτορας, αν και νόμιμος διάδοχος, να μην υποστηριζόταν στην ίδια την πρωτεύουσα πλην του στόλου⁹⁸, ή ότι ο στόλος αποτελούσε πιθανότατα το κύριο στήριγμα του αυτοκράτορα, πράγμα το οποίο προκύπτει και από άλλες πηγές⁹⁹.

Η ανταρσία του Μζεξ στη Σικελία, σύμφωνα με τις δυτικές, δηλαδή τις επιτόπιες πηγές, Παύλο Διάκονο και *Liber Pontificalis*, αντιμετωπίστηκε από τα τοπικά στρατεύματα και τους στόλους της Ιταλίας, Καμπανίας, Ιστρίας και Αφρικής (με συμμετοχή και της Σαρδηνίας) και όχι από το στόλο της Κωνσταντινούπολης. Αν, από την άλλη πλευρά, αληθεύει η μνεία του Παύλου Διακόνου ότι ο Μζεξ ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας *absque orientalis exercitus voluntate*¹⁰⁰, τότε διαπιστώνουμε ότι ο στρατός του θέματος των Ανατολικών, ο οποίος βρισκόταν με τον Κώνσταντα Β΄ στη Σικελία, φαίνεται να παρέμεινε πιστός στον αυτοκράτορά του. Δεν έχουμε, όμως, καμμία άλλη αναφορά σχετικά με το πώς αντιμετωπίστηκε στη συνέχεια η εξέγερση του Μζεξ¹⁰¹ από το στρατό των Ανατολικών το φθινόπωρο του 668, δηλαδή την ίδια ακριβώς εποχή που μαρτυρείται ο στόλος στη Δύση με επικεφαλής ή όχι τον Κωνσταντίνο Δ΄.

Το απόσπασμα του Παύλου Διακόνου σχετικά με τη θέληση του *orientalis exercitus* μοιάζει ανάλογο με τη φράση του Θεοφάνη (σ. 352,3) *βιασάμενοι τουτον*, η οποία όμως αντιστοιχεί στον Μζεξ και όχι στο στρατό. Η αντίφαση ανάμεσα στις δύο αυτές περιγραφές είναι ενδεικτική για τις δυσκολίες να καταγρα-

97. Proudfoot, *The Sources of Theophanes*, 413-415.

98. Η συγκρότηση των ναυτικών δυνάμεων περιγράφεται διαφορετικά από τον Α. Στράτο (*Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 15-19).

99. *ACO*, 2, 2, 1, 10,1-2. Βλ. και στο οικείο υποκεφάλαιο στο Μέρος Β'.

100. Παύλος Διάκονος, *HL*, V, 12· πρβλ. *Βίος Αδεοδάτου* (672-676), *LP*, I, 346.

101. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 13-14.

φεί με τον ίδιο τρόπο και να διασωθεί η ανάμνηση ενός γεγονότος στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη. Η ενθύμηση της επιστροφής και αποβίβασης σε κάποιο λιμάνι της Μικράς Ασίας, των στρατευμάτων των Αρμενιάκων και, ίσως, στη συνέχεια των Ανατολικών που είχαν υπό τον Κώνσταντα Β' (663) εκστρατεύσει στη Δύση, είχε πιθανότατα γίνει αιτία συγχύσεων που προκλήθηκαν στις πηγές, εξαιτίας της εναλλασσόμενης πολιτικής στάσης των αυτοκρατόρων έναντι της Δύσης¹⁰² και της ιδιαίτερης και σημαίνουσας στάσης που εκφραζόταν από το στρατό στο ζήτημα αυτό. Είναι όμως πολύ αμφίβολο, εάν αυτά τα θεματικά στρατεύματα επέστρεψαν, επιθυμώντας να στηρίξουν τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' ή ευχόμενα ότι η νέα αυτοκρατορική αρχή θα ακολουθούσε το παράδειγμα του Κώνσταντος Β'¹⁰³.

Τον πυρήνα της αλήθειας, ο οποίος κρύβεται πίσω από όλες αυτές τις μνείες των πηγών αποτελεί, μάλλον, η διαπίστωση ότι ο στόλος ήταν η μοναδική δύναμη, στην οποία κατά την κρίσιμη αυτή στιγμή μπορούσε να στηρίζεται ο νέος αυτοκράτορας. Τη νομιμότητα της αρχής του Κωνσταντίνου Δ' σε Δύση και Ανατολή, την οποία ο Μζεζ είχε επιχειρήσει να ανατρέψει συνεχίζοντας ίσως την πολιτική του Κώνσταντος Β', επέβαλε τελικά ο στόλος με την ουσιαστική του συμβολή στην καταστολή της ανταρσίας του στρατού¹⁰⁴.

5. Το ψηφιδωτό του Αγίου Απολλιναρίου in Classe: *victor ac triumphator/νικητής και τροπαιοῦχος*

Μια ψηφιδωτή παράσταση του Κωνσταντίνου Δ' και της συνοδείας του κοσμεί το αριστερό τμήμα της αφίδας της Βασιλικής του Αγίου Απολλιναρίου στο λιμάνι Classis, νότια της Ραβέννας¹⁰⁵. Η αναπαράσταση αυτή του Κωνσταντίνου Δ'

102. Λουγγής, *Ιδεολογία*, 72-73.

103. Θεοφάνης, 348-350· 352, 18-22. Στην *Ιστορίαν σύντομον* του Νικηφόρου παραλείπονται και οι δύο ανταρσίες των θεματικών στρατών, όπως άλλωστε ολόκληρη η βασιλεία του Κώνσταντος Β' εξαιτίας της απουσίας σχετικής πληροφορόρησης: Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 224. Πρβλ. Ševčenko, *The Search for the Past*, 286-288.

104. Στην καταστολή της ανταρσίας του Μζεζ συνέπραξαν στρατιωτικές δυνάμεις από τη Δύση, σύμφωνα με δυτικές πηγές, ενώ, σύμφωνα με τη βυζαντινή ιστοριογραφία, πραγματοποιήθηκε εκστρατεία από τον Κωνσταντίνο Δ' βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 16-19.

105. Τις Κλάσσεις ως έδρα του Ναρσή και του στρατού του αναφέρει ο Αγαθίας (Α', 20,5)· J. Rougé, *Ports et escales dans l'empire tardif [SCIAM 25]*, Σπολέτο 1978, 120-121·

σε τιμητική θέση πλάι στον τάφο του πολιούχου της, αγίου Απολλινναρίου¹⁰⁶, είναι πιστή αντιγραφή της περίφημης ψηφιδωτής παράστασης του Ιουστινιανού Α' στον Άγιο Βιτάλιο της ίδιας πόλης¹⁰⁷. Οι αναλογίες τους δεν αφορούν μόνο την ουσία της Ορθοδοξίας του Κωνσταντίνου Δ' και την αποδοχή της από τη Δυτική Εκκλησία, αλλά και την «άγνευσιον» απεικόνισή του. Αυτή η ψηφιδωτή απεικόνιση¹⁰⁸ σε έναν ναό που ανήκει στη βυζαντινή φάση των μνημείων της πόλης¹⁰⁹, αποτελεί την καλύτερη απόδειξη για την τάση της επιστροφής στο παρελθόν η οποία επικράτησε στη διάρκεια της βασιλείας του.

Για το μνημειώδες αυτό ψηφιδωτό διαθέτουμε και μια περιγραφή στο έργο του επισκόπου Ραβέννας, Agnellus (γύρω στα 840), σύμφωνα με την οποία σε αυτό εικονίζονται ο Κωνσταντίνος και οι γιοι του¹¹⁰. Στην παράσταση αυτή είναι, ωστόσο, σαφές ότι απεικονίζεται ο Reparatus, ο οποίος παρέλαβε τα *privilegia* της Ραβέννας από τον Κωνσταντίνο Δ'¹¹¹. Η σύγχυση αυτή είναι αρκετά πιθανό να οφείλεται στη γενικότερη τάση της εσκεμμένης απόκρυψης ή ανασκευής του έργου του Κωνσταντίνου Β' από τον Κωνσταντίνο Δ' ή όσους τον στήριζαν πολιτικά στη Ραβέννα, μετά την επικράτηση της δικής του ορθόδοξης πολιτικής. Άλλωστε, ο όρος *privilegia* παραπέμπει πράγματι στην εκχώρηση των φορολογικών

Vera von Falkenhausen, Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.), *Πρακτικά τῷ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου, Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, επιμ. Χριστίνα Αγγελίδη, Αθήνα 1989, 719.

106. Grabar, *Empereur*, 108-109· Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη*, 126.

107. Head, *Justinian II*, 22-23· Ch. Barber, The Imperial Panels at San Vitale: a Reconsideration, *BMGS* 14 (1990), 19-42. Τα ψηφιδωτά των βιβλικών αρχιερέων, τα οποία βρίσκονται απέναντι από το αυτοκρατορικό ψηφιδωτό, μμούνται επίσης τις Ιουστινιάνειες απεικονίσεις του Αγίου Βιταλίου: Marlia Mundell Mango, *Imperial Art in the Seventh Century, New Constantines*, 115.

108. C. Cecchelli, Modi orientali e occidentali nell'arte del VII secolo in Italia (Note preliminari) [SCIAM 5], Σπολιέτο 1958, 390-392· Brown, *The Church of Ravenna*, 20-23.

109. Fr. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes*, Stuttgart 1989, III, 129.

110. Agnellus, *LP Ecclesiae Ravennatis*, XXVI, 115: *Constantinus major imperator patris Eraclii et Tiberii*. Ο C. Mango (*The Art of the Byzantine Empire*, 130-131) αποδίδει σε σύγχυση την ταύτιση με τον Κώνσταντα Β' και όχι τον Κωνσταντίνο Δ'. Για την τυπολογία στις απεικονίσεις προσώπων βλ. E. Kitzinger, Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art, *ZRVI* 8/1 (1963) [Mélanges G. Ostrogorsky], 185-193.

111. Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 130, σημ 36· Brown, *The Church of Ravenna*, 20-23.

προνομιών στην Εκκλησία της Ραβέννας από τον Κωνσταντίνο Δ' και όχι στην παραχώρηση αυτοκεφάλου από τον Κώνσταντα Β'¹¹².

Η επιδίωξη για την απεικόνιση του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης στη Δύση και η απόδοση τιμών στο πρόσωπό του για τους δεσμούς φιλίας με τις πόλεις της, αντανakλούσε από την άλλη πλευρά την προσδοκία για την περαιτέρω διατήρηση ειρηνικών σχέσεων με το Βυζάντιο. Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι, από όσο γνωρίζουμε μέχρι τώρα, ούτε ο Ιουστινιανός Α' επισκέφθηκε τη Ραβέννα, ούτε ο Κωνσταντίνος Δ' με αρκετά μεγάλη βεβαιότητα ταξίδεψε ως εκεί, παρά τις αντίθετες μνείες που διαθέτουμε για την εκστρατεία του στη Δύση (668) από πηγές, οι οποίες συντάχθηκαν στην Ανατολή¹¹³. Οι δύο αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης δοξάστηκαν όμως σε μεγάλους ναούς της Ραβέννας σε μια πόλη με ιδιαίτερη γεωγραφική και πολιτική σημασία για το Βυζάντιο και τις ναυτικές δυνάμεις του στη Δύση. Οι ψηφιδωτές αυτές παραστάσεις, Ιουστινιανού Α' και Κωνσταντίνου Δ', παρά το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν με απόσταση εκατόν είκοσι χρόνων, είναι άξιες ιδιαίτερης προσοχής, επειδή εμφανίζουν αρκετά κοινά στοιχεία¹¹⁴.

Στο ψηφιδωτό του Κωνσταντίνου Δ', ο κλήρος βρίσκεται στην ίδια πλευρά και πλάι στον αυτοκράτορα, αλλά είναι σαφώς πολυμελέστερος από εκείνον της παράστασης του Ιουστινιανού Α'. Η αναλογία είναι ακριβώς διπλάσια στο ψηφιδωτό του Κωνσταντίνου Δ' (δύο στον Ιουστινιανό Α', τέσσερις-ένας επίσκοπος και τρεις διάκονοι-στον Κωνσταντίνο Δ'). Αρκετές ομοιότητες παρουσιάζουν επίσης, πολλά μοτίβα τα οποία αφορούν λεπτομέρειες της διακόσμησης και στις δύο αυτές ψηφιδωτές παραστάσεις. Αναλογίες παρατηρούνται ακόμη στην απόδοση των κιώνων που τις πλαισιώνουν και στη στάση του αυτοκράτορα στη δεξιά πλευρά της παράστασης, στα κοσμήματα, ακόμα και στα καμπάγια, δηλωτικά της αυτο-

112. Ο Ο. Demus (*Zu den Apsismosaiken*, ό.π., σμμ. 38) έχει αναρωτηθεί γιατί δεν απεικονίζεται ο επίσκοπος Maurus· επίσης, άλλοι μελετητές θεωρούν ότι στο πλαίσιο των επισκευών των προσώπων, που ήδη ανάγονται στον 7ο αιώνα πρέπει να υπήρξε *damnatio memoriae* για τον Maurus, ο οποίος είχε επιτύχει την αυτοκεφαλία της Ραβέννας με τη βοήθεια του Κώσταντος Β'. Αν και αυτή η άποψη θεωρήθηκε υπερβολική από τον Ο. Demus, η καταστροφή ορισμένων πορτραίτων του ψηφιδωτού θα μπορούσε να περιλαμβάνει και τον ίδιο τον Κώνσταντα Β', ο οποίος ήταν ο κατεξοχήν μισητός από τον κλήρο της Ιταλίας βυζαντινός αυτοκράτορας

113. Brooks, *Sicilian Expedition, 455-459*. Σχετικά με την πολιτική του Κωνσταντίνου Δ' έναντι του κλήρου της Ραβέννας βλ. Guillou, *Régionalisme*, 176-179.

114. J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Παρίσι 1923, 50-52.

κρατορικής εξουσίας¹¹⁵. Η όλη παράσταση στέφεται από χριστιανικές περιστερές κάτω από πολύχρωμη αφίδα, στα δύο άκρα της οποίας υψώνονται κίονες. Στην κορυφή των κίωνων στέκονται ρωμαϊκοί αετοί (aquilae), οι οποίοι αποτελούσαν εμβλήματα αντάξια μιας αυτοκρατορικής παράστασης¹¹⁶.

Εκτός όμως από την πολυαριθμότερη παρουσία του κλήρου στο ψηφιδωτό του Κωνσταντίνου Δ', η οποία ήδη επισημάνθηκε, διακρίνουμε ακόμη ορισμένες διαφοροποιήσεις σε ό,τι αφορά στα πρόσωπα της αυτοκρατορικής οικογένειας. Οι αδελφοί του αυτοκράτορα, Ηράκλειος και Τιβέριος, οι οποίοι διακρίνονται από το φωτοστέφανο¹¹⁷, φέρουν ακριβώς την ίδια ενδυμασία με αυτήν των ανώτερων αξιωματούχων, Τριβωνιανού και Ιωάννη Καππαδόκη, οι οποίοι πλαισιώνουν τον Ιουστινιανό Α'. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποθεθεί ότι οι αδελφοί του Κωνσταντίνου Δ', αν και φέρουν φωτοστέφανο, δεν εμφανίζονται ως συναυτοκράτορες, αλλά ως ανώτατοι αξιωματούχοι, ενώ τα διακριτικά της αυτοκρατορικής εξουσίας προορίζονταν μόνο για τον Κωνσταντίνο Δ'. Η έντονη όμως διαφορά, σε σχέση με την παράσταση του Ιουστινιανού Α', έγκειται στην κραυγαλέα απουσία στρατιωτικής συνοδείας από το πλευρό του Κωνσταντίνου Δ', κάτι που πιθανόν έγινε συνειδητά. Ο Κωνσταντίνος Δ' ή όσοι ανέθεσαν ή εκτέλεσαν το έργο επέλεξαν την πλαισίωσή του από κληρικούς για να τονισθεί η προτίμηση του αυτοκράτορα στην Ορθοδοξία¹¹⁸.

Η στρατιωτική συνοδεία δεν θα μπορούσε να είχε επιλεγεί για μια επίσημη απεικόνιση του Κωνσταντίνου Δ', επειδή, όπως προκύπτει από την έρευνά μας, όχι μόνο στη Ραβέννα, όπου η παρουσία εξάρχου, στη βασιλεία του είναι υποτονική, αλλά ούτε στην υπόλοιπη αυτοκρατορία ο στρατός, με εξαίρεση ίσως το Οψίκιον στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁹, δεν θα άρμοζε να βρίσκεται πλάι στον αυτο-

115. Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος*, 45.

116. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε και η καθηγήτρια Maria Spiro σε ανακοίνωση σχετικά με ψηφιδωτά του ελληνικού χώρου, η οποία έγινε στο IBE/EIE.

117. Grabar, *Empereur*, 109.

118. Αντίθετα, ο Κώνστας Β' με την απαγωγή του πάπα Μαρτίνου (649-655) θυμίζει τον Ιουστινιανό Α' ως προς τις αντιδράσεις έναντι του πάπα Βιγίλιου (537-555), αλλά και τις στρατιωτικές επεμβάσεις στην Ιταλία.

119. Η προϊστορία πάντως, του Οψικίου ως τον Κωνσταντίνο Δ' είναι σκοτεινή (*Λεόντιος κόμης τοῦ ὄψαριον καὶ σπαθάριος*, το 629): βλ. *Πασχάλιον Χρονικόν*, 715,20 και σύμφωνα με τον J. Haldon (*Praetorians*, 174-179) πιθανός κόμης του Οψικίου, ο κόμης των εκκουβιτόρων Βαλεντίνος: βλ. Νικηφόρος, 31,21. Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 166 και 167, σημ. 37.

κράτορα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η κατασκευή του ψηφιδωτού σκόπευε στην αποτύπωση ενός θριάμβου για τη συμφιλίωση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους επισκόπους του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Η εικόνα του αυτοκράτορα, ο οποίος, μετά τη νίκη του εναντίον των Αράβων, επέβαλε την *δεσποτικήν ειρήνην* και την αναγνώριση της *ήμερμινίας ἔν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ δύσει*¹²⁰, ἄρμοξε στο πνεύμα αυτής της ψηφιδωτής παράστασης. Το μοναδικό πρόσωπο του ψηφιδωτού, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι φέρει στρατιωτική ενδυμασία, είναι ο νεαρός γιος του αυτοκράτορα, Ιουστινιανός Β'¹²¹. Οι βραχείες περισκελίδες της αμφιέσής του χαρακτηρίζουν τους στρατιωτικούς έναντι των άλλων κοσμικών αξιωματούχων, οι οποίοι φορούν ποδήρη χιτώνα. Η πλαισίωση του Κωνσταντίνου Δ' με κληρικούς υποκαθιστά μάλλον τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία του στρατού.

Από την άλλη πλευρά, η παρουσία των αετών, οι οποίοι δεν υπάρχουν στην παράσταση του Ιουστινιανού Α' στον Άγιο Βιτάλιο¹²², -όπως αντίθετα δεν υπάρχουν οι οπλισμένοι στρατιώτες ή μέλη της στρατιωτικής φρουράς (δορυφόροι) στον Κωνσταντίνο Δ'-, θα μπορούσε να εκφράζει την ανάγκη της απεικόνισης ενός αυτοκράτορα, χωρίς μεγάλους στρατούς, αλλά με ένα έμβλημα, το οποίο παλαιότερα παρέπεμπε συμβολικά σε ρωμαϊκό θρίαμβο¹²³. Ο θρίαμβος αυτός δεν είχε πια χαρακτήρα στρατιωτικό, αλλά αποτελούσε έκφανση της νικηφόρας αυτοκρατορικής εξουσίας έναντι των εχθρών της Ορθοδοξίας. Με τους αετούς του ψηφιδωτού, παλαιότερου συμβόλου των ρωμαϊκών λεγεώνων¹²⁴ και διασήμου (insigne) των τμημάτων του στρατού υπό τον *magister militum praesentalis*¹²⁵, προβάλλονταν πλέον θρησκευτικές αξίες, όπως η αυτοκρατορική ευσέβεια. Η ανάδειξη, άλλωστε, της Ορθοδοξίας σε μείζον χαρακτηριστικό της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' προσδιόριζε με νέο περιεχόμενο τους παλαιούς τίτλους *victor*

120. Θεοφάνης, 356,7-9.

121. Head, *Justinian II*, 21-22.

122. A. Cutler, *Eagles, ODB*, I, 669 με την επισήμανση ότι η υπατική εράβδος με το στρατιωτικό έμβλημα του αετού καταργήθηκε επί Φίλιππικού-Βαρδάνη (711-713).

123. Το πνεύμα αυτό εκφράζουν γενικότερα οι απεικονίσεις αετών: Grabar, *Empereur*, 13 σμμ. 1· G. P. Galavaris, *The Symbolism of the Imperial Costume as Displayed on Byzantine Coins*, *Museum Notes* 8 (1958), 103, σμμ. 25· Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 87-88· McCormick, *Eternal Victory*, 33.

124. R. Grosse, *Die Fahnen in der römisch-byzantinischen Armee des 4.-10. Jahrhunderts*, *BZ* 24 (1923/4), 359-372· A. Babuin, *Standards and Insignia of Byzantium*, *Byz.* 71 (2001), 15-16.

125. *Notitia Dignitatum*, έκδ. O. Seeck, Frankfurt am Main 1962 (ανατύπ.), V, σελ. 11-12.

*ac triumphator*¹²⁶, *νικητής και τροπαιοῦχος*, με τους οποίους τον προσφωνούσαν οι πάπες Αγάθων (678-681) και Λέων (682-683)¹²⁷.

Πέρα από αυτοκρατορικό σύμβολο, οι αετοί φαίνεται ότι αποτελούσαν μοτίβο με το οποίο κοσμούσαν αντικείμενα, που ανήκαν στην αριστοκρατία της περιόδου. Η διάδοση των αετών στη βυζαντινή μικροτεχνία του 7ου αιώνα, από την οποία μας είναι γνωστοί ένας αετός από ασήμι, ο οποίος φέρει επιγραφή: *Πέτρον*¹²⁸ και ένας από πηλό¹²⁹ -παρότι η χρήση τους δεν είναι σαφής- δείχνει τη γενικότερη προσήλωση της αριστοκρατίας σε μοτίβα από το ρωμαϊκό παρελθόν. Σε αυτή την τάση ίσως εντάσσονται οι απεικονίσεις αετών, σε σφραγίδες χρονολογημένες την ίδια περίοδο (7ος αιώνας)¹³⁰, οι κάτοχοι των οποίων έφεραν υψηλά αξιώματα. Σχολιάζοντας τις σφραγίδες αυτές, οι εκδότες τους Zacos -Vegler τονίζουν ότι ο αετός ήταν σύμβολο θρησκευτικό, το οποίο παρέπεμπε στον Χριστό¹³¹. Αυτό το πνεύμα, λοιπόν, φαίνεται να εκφράζει η απεικόνιση των αετών στην αυτοκρατορική παράσταση, απηχώντας τη μετουσίωση της παλαιάς ρωμαϊκής αίγλης σε θρησκευτική ευσέβεια, φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο κατά την περίοδο των μεταβολών του 7ου αιώνα. Παράλληλα, δεδομένη ήταν πλέον η υιοθέτηση συμβόλων από τη συγκλητική τάξη, τα οποία παλαιότερα άρμοζαν στον κλήρο¹³². Στις

126. Rösch, *ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*, 45-47.

127. *ACO*, 2, 2, 1, 52, 15-16· 122, 10-11· *ACO*, 2, 2, 2, 866, 19· Jaffé, *Regesta*, αρ. 1625· 1630.

128. Erica Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Ουάσιγκτον 1961, αρ. 95, 260-261.

129. M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, V, I, Ουάσιγκτον 1962, αρ. 95, 77-78.

130. N. Oikonomides, *Some Tips on dating Byzantine Lead Seals, Dated Seals*, 153.

131. Σε ειδικό κεφάλαιο της συλλογής Zacos - Vegler δημοσιεύονται 145 μολυβδόβουλλα, τα οποία φέρουν αετό (αρ. 585-730) χρονολογημένα ανάμεσα στο 550 και 750· επίσης, Laurent, *Corpus*, II, αρ. 18 (= Μουσέλιος, βασιλικός ασηκητής, 7ος αι.)· αρ. 686 (= Παύλος βεσιτάριος, α' τέταρτο 8ου αι.)· αρ. 1160 (= Θεόδωρος κανκελλάριος, 6ος/7ος αι.)· επίσης, *Coll. Seyrig*, αρ. 20 (= Νικόλαος από επάρχων, τέλη 7ου αι.)· αρ. 28 (= Φλώρος, ύπατος, β' μισό 7ου αι.)· αρ. 75 (= Γεώργιος, βασιλικός βεσιτάωρ, τέλη 7ου αι.)· αρ. 322 (= Αναστάσιος, α' μισό του 7ου αι.) και αρ. 358 (= Αβράμμος, α' τέταρτο 8ου αι.). Επί Τιβερίου Γ-Αψιμάρου και Φιλίππικου-Βαρδάνη, ο αετός χρησιμοποιήθηκε και σε σόλιδους και έμοιαζε με ένα από τα διάσημα των *magister militum praesentales*. Για την ταύτιση του αετού με τον Χριστό βλ. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Οξφόρδη, 1961, 40· πρβλ. Gouillard, *Aux origines*, 283.

132. Brown, *Gentlemen and Officers*, 35· H. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, Pennsylvania 1987, 65-66.

αρχές του 7ου αιώνα, ο πάπας Γρηγόριος Α' υπενθύμιζε μάλιστα ότι ο αετός απεικόνιζε το παρελθόν της Ρώμης και ο συμβολισμός του ήταν ταυτόσημος με την παπική εξουσία¹³³. Το πνεύμα αυτό εκφράζεται και από την πολιτική ιδεολογία που επικράτησε στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη επί Κωνσταντίνου Δ'. Ο συγκρατισμός της ρωμαϊκής παράδοσης και της Ορθοδοξίας αποτελούσε άλλωστε χαρακτηριστικό ιδεώδες της συγκλητικής αριστοκρατίας την εποχή αυτή.

Έχοντας αναφερθεί στις έννοιες των συμβολισμών της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, με τη μελέτη των μέσων με τα οποία εκφραζόταν, καθώς και στα γεγονότα, που προηγήθηκαν χρονικά της ανόδου στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δ', μένει στο κεφάλαιο αυτό να εξεταστούν οι οικονομικές συνθήκες της περιόδου και οι αντιδράσεις της Κωνσταντινούπολης στους δημογραφικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς, που συνέβαλαν δραματικά στις μεταβολές των ισορροπιών ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση.

Β'. ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΡΕΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ' ΣΕ ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ

1. Νομισματική παραγωγή και επικοινωνίες στη Δύση και την Ανατολή

Η γενικότερη πολιτική του Βυζαντίου έναντι της Δύσης σηματοδοτήθηκε αφενός από τις αντιδράσεις που προκάλεσε η εκστρατεία του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία (661/2-668) και αφετέρου από τα προβλήματα επικοινωνίας που επέφερε η αραβική επέκταση στη Μεσόγειο. Δέκα χρόνια μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β' οι σχέσεις της Κωνσταντινούπολης με το βασίλειο των Φράγκων¹³⁴ και τα νεότερα κράτη των Λογγοβάρδων στην Ιταλία¹³⁵ αναθερμάνθηκαν με τη δεσποτική ειρήνη (678). Η συμφιλίωση αυτή με τη Δύση βρισκόταν, επιπλέον, σε

133. P. A. Markus, *Gregory the Great and his World*, Cambridge 2^η 1999, 53.

134. Οι Φράγκοι έχουν ταυτισθεί με τους *έξοχωτάτους τῶν πρὸς τὴν δύσιν ἔθνῶν* Θεοφάνης, 356,4· Lounghis, *Ambassades*, 123.

135. P. Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000*, Οξφόρδη 1996, 68-69 και 255-256.

πλήρη αρμονία με την ευθυγράμμιση της εκκλησιαστικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' με όσα πρέσβευε ο πάπας Ρώμης¹³⁶. Η πολιτική αυτή δεν βρήκε συνέχεια, επειδή η κεντρική εξουσία αδυνατούσε να επεμβαίνει αποτελεσματικά στη Δύση: αυτό δείχνει η οξύτητα των αντιπαράθεσεων, η οποία επακολούθησε ανάμεσα στον Ιουστινιανό Β' και τους εκπροσώπους της κοσμικής και εκκλησιαστικής αριστοκρατίας της Ραβέννας¹³⁷.

Η αδυναμία πολιτικής επιβολής της Κωνσταντινούπολης στη Δύση, σε συνδυασμό με τη σταδιακή αύξηση της διπλωματικής επιρροής του πάπα Ρώμης, συνέπεσε με την κάμψη των επικοινωνιών και τη συρρίκνωση των οικονομικών ανταλλαγών. Αποσταθεροποιητικό παράγοντα ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση αποτέλεσε, στην αρχή τουλάχιστον της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', και η ανταρσία του Μζεξ στη Σικελία¹³⁸. Οι σχέσεις όμως αποκαταστάθηκαν, όπως δείχνει η παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών στους κτήτορες των πατρμονίων στην Ιταλία και τη Σικελία, για την οποία έγινε ήδη λόγος ανάλογα ήταν και τα φορολογικά προνόμια που παραχωρήθηκαν και στον κλήρο της Ραβέννας. Ωστόσο, η φορολογική απελευθέρωση της παπικής περιουσίας αφορά μια μόνο πλευρά των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση. Η γενικότερη εικόνα των συναλλαγών και των δραστηριοτήτων είναι εξίσου ανομοιογενής ανάμεσα στη Δύση (Ιταλία και Αφρική) και τις ανατολικές επαρχίες. Στο φαινόμενο της αστάθειας, πέρα από την άνιση οικονομική πολιτική, επέδρασε η πενιχρότητα των οικονομικών της αυτοκρατορίας, πράγμα που είχε επίσης γίνει φανερό με τη μείωση του βάρους των χάλκινων νομισμάτων επί Κωνσταντίνου Β'¹³⁹.

Τα νομισματικά ευρήματα είναι πολύ ισχνά για ολόκληρη τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'. Το φαινόμενο αυτό είναι εντονότερο στη Μικρά Ασία¹⁴⁰ από ό,τι στην Αφρική και τις επαρχίες της Ιταλίας¹⁴¹. Νομίσματα, τα οποία είχαν κο-

136. *Βίος Ιωάννη Ε'* (685-686), *LP*, I, 366· Lounghis, *Ambassades*, 469.

137. Brown, *Gentlemen and Officers*, 160-161.

138. W. Hahn, *Mezezius in peccato suo interiit*. Kritische Betrachtungen zu einem Neuling in der Münzreihe byzantinischen Kaiser, *JÖB* 29 (1980), 61-70· M. Braunlin - J. Nesbitt, *Thirteen Seals and an Unpublished Revolt Coin from an American Private Collection*, *Byz.* 69 (1999), 187-191.

139. Henty, *Studies*, 498· Yannopoulos, *Manifestations*, 123.

140. Haldon, *Seventh Century*, 118-119.

141. Νομίσματα του Κωνσταντίνου Δ', περιορισμένα ωστόσο σε αριθμό, εντοπίζονται στη Δύση, όπως στην περιοχή της Βενετίας και της Ιστρίας με αναλογία ευνοϊκή για

πεί στην Κωνσταντινούπολη και εντοπίστηκαν στη Δύση, είναι αναλογικά λιγότερα σε σχέση με αυτά των τοπικών νομισματοκοπειών και χάνονται επί της βασιλείας του Κώνσταντος Β'¹⁴², πράγμα που πρέπει να οφείλεται στην άνηση κατανομή των δραστηριοτήτων τους ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Τα τελευταία νομισματοκοπεία σε μικρασιατικό έδαφος, αυτά της Κυζίκου και της Νικομήδειας, παύουν να υπάρχουν από τα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου και πιθανότατα γύρω στο 628/9¹⁴³. Η συγκέντρωση της κοπής των νομισμάτων όλων των μετάλλων στην Κωνσταντινούπολη απορρόφησε τις δραστηριότητες των μικρασιατικών νομισματοκοπειών¹⁴⁴. Τα σωζόμενα νομίσματα του Κωνσταντίνου Δ' αποτελούν τεκμήριο για τη λειτουργία, εκτός εκείνου Κωνσταντινούπολης, του συνόλου των αυτοκρατορικών νομισματοκοπειών στη Δύση· νομισματοκοπεία λειτουργούσαν επίσης στην Ιταλία (Νεάπολη, Ρώμη και Ραβέννα), τη Σικελία (Συρακούσες), τη Σαρδηνία και τη Βόρεια Αφρική (Καρχηδόνα)¹⁴⁵.

Στην Ανατολή, ελάχιστα και αποσπασματικές είναι οι κοπές της Θεσσαλονίκης και του Κιμμερίου Βοσπόρου¹⁴⁶, ενώ τα χάλκινα νομίσματα της Κωνστα-

τα τοπικά νομισματοκοπεία, χωρίς όμως, να απουσιάζουν οι κοπές της Κωνσταντινούπολης: Morriison, *Diffusion de la monnaie*, 80· και στη Ρώμη: E. Zanini, *Le Italie Bizantine. Territorio, Insiadamenti ed Economia nella Provincia Bizantina d'Italia (VI-VII secolo)*, Μπάρι 1998, 304.

142. Οι κοπές της Αφρικής δείχνουν αύξηση της κυκλοφορίας ανάμεσα στις βασιλείες των Ιουστινιανού Α' και Β' και τον οριστικό υποσκελισμό εκείνων της Κωνσταντινούπολης επί Κώνσταντος Β': Morriison, *Diffusion de la monnaie*, 80.

143. Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 34-219-221· HENDY, *Studies*, 415-417, σμ 199· Haldon, *Seventh Century*, 186-188. Τα νομισματοκοπεία της Βιθυνίας έκοβαν μόνο χάλκινα νομίσματα: Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 106-107. Για την απουσία νομισματοκοπειών στη Μικρά Ασία βλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 48-49.

144. Η εικονογραφία των κοπών της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε πρότυπο για την υπόλοιπη αυτοκρατορία. Σχετικά με τη μορφή και το βάρος των νομισμάτων, Yannopoulos, *Manifestations*, 116-117. Για την κυκλοφορία του χρυσού νομίσματος βλ. Sp. Vryonis, *An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668-741) from the Thomas Whittemore Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium*, ZRV 8 (1963) [Mélanges G. Ostrogorsky], 291-300.

145. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 524. Η καθαρότητα του χρυσού στο νόμισμα της Ραβέννας αλλοιώνεται από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ': Guillou, *Régionalisme*, 235-236· Cécile Morriison, *L'atelier de Carthage et la diffusion de la monnaie frappée dans l'Afrique vandale et byzantine (439-695)*, *Antiquité Tardive* 11 (2003), 97-112.

146. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 406.

ντινούπολης είναι κακοτυπωμένα κατά τη βασιλεία του Κώνσταντος Β¹⁴⁷. Το νομισματοκοπείο των Συρακουσών με χρυσές και χάλκινες κοπές είχε αντίθετα, την περίοδο αυτή, ισχυρότερη παρουσία σε σχέση με τη Ρώμη και τη Ραβέννα¹⁴⁸. Κατά τη βασιλεία επίσης του Κώνσταντος Β' είχε αρχίσει η μικρή ελάττωση του βάρους του χρυσού νομίσματος, το οποίο κοβόταν στη Δύση, η οποία συνεχίστηκε σε μεγαλύτερο ακόμη ποσοστό, επί Κωνσταντίνου Δ'¹⁴⁹. Πρέπει να τονιστεί επιπλέον, το φαινόμενο της μείωσης της καθαρότητας του χρυσού αποτέλεσε μια γενικότερα πρωτόγνωρη οικονομική πολιτική για τον 7ο αιώνα, η οποία έχει αποδοθεί στην αστάθεια της εποχής· η αλλοίωση αυτή ήταν αρκετά παροδική, εφόσον καταργήθηκε επί Ιουστινιανού Β'. Γενικά όμως, ανάμεσα στο 642 και το 867 τα νομίσματα της Κωνσταντινούπολης είχαν υψοκελιστεί στη Δύση εξαιτίας της τοπικής παραγωγής¹⁵⁰. Η έλλειψη ισορροπίας στις οικονομικές δραστηριότητες, ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, συνδέεται ακόμη με την ανομοιογένεια, η οποία παρατηρείται και στο επίπεδο των επικοινωνιών.

Η ναυτική κίνηση των πόλεων της Δύσης (Ρώμης, Ραβέννας και Καρχηδόνας) όπου βρισκόμαστε νομισματοκοπεία, αν και υποτονική, δείχνει συνεχώς τον 7ο αιώνα. Αυτή η δραστηριότητα στη Δύση ήταν συναρτημένη με την επικοινωνία στη Μεσόγειο, αλλά και την επιβίωση στόλων στις ναυτικές βάσεις των Εξαρχάτων. Από τη Δύση άλλωστε, σύμφωνα με τις συνοπτικές μαρτυρίες των πηγών, προέρχονταν τα σκάφη του βυζαντινού ναυτικού, τα οποία αναφέρονται ως *καστελλάτοι κάραβοι*. Ο διάπλους των καράβων στα νερά της Δυτικής Μεσογείου πιστοποιείται τουλάχιστον έως το 678, οπότε μνημονεύονται στη *jussio*, με την οποία ο Κωνσταντίνος Δ' διέταξε τον *Θεόδωρον τὸν ἐνδοξότατον πατρίκιον καὶ ἕξαρχον τῆς Ἰταλῶν (...) φιλοχρίστου χώρας* να παράσχει στον πάπα Δόνο *πλοῖον καὶ δαπάνας καὶ πᾶσαν χρεῖαν (...) καὶ καστελλάτους καράβους*¹⁵¹. Νωρίτερα, ο Ηράκλειος, γιος του εξάρ-

147. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 405· Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 149-163.

148. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 417.

149. Cécile Morrisson - J. N. Barrandon - J. Poivier, *Nouvelles recherches sur l'histoire monétaire byzantine: évolution comparée de la monnaie d'or à Constantinople et dans les provinces d'Afrique et de Sicile*, *JÖB* 33 (1983), 264-275.

150. Νομισματικά ευρήματα στο βασίλειο των Αβάρων, από τη βασιλεία του Ιουστινιανού Α' έως αυτή του Κωνσταντίνου Δ', μαρτυρούν περιορισμένες συναλλαγές· το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται στα παράλια της Γαλατίας, ενώ στο εσωτερικό της σχεδόν εξαφανίζονται ανάμεσα στον 7ο και τον 8ο αιώνα: Morrisson, *Diffusion de la monnaie*, 86-88.

151. *ACO*, 2, 2, 1, 10,2-3· Dölger, *Regesten*, 242. Για τις δραστηριότητες του στόλου στη Δύση βλ. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 76.

χου Αφρικής, είχε καταφθάσει στην Κωνσταντινούπολη με πλοία καστελλωμένα (610)¹⁵². Αυτές οι πληροφορίες είναι ενδεικτικές για την ύπαρξη καστελλωμένων καράβων ή πλοίων¹⁵³ στα Εξαρχάτα υπό τις διαταγές του αυτοκράτορα και προβάλλουν μια σημαντική παράμετρο της πολιτικής δυναμικής στις σχέσεις της Κωνσταντινούπολης με τις πόλεις της Δύσης· σε αυτές άλλωστε, εκδίδονταν ως την εποχή αυτή νομίσματα με το αυτοκρατορικό έμβλημα.

Η ναυπήγηση και η επάνδρωση πλοίων φαίνεται ότι διατηρήθηκε στη Ραβέννα, όπου μαρτυρείται συντεχνία δρομωναρίων¹⁵⁴, και την Καρχηδόνα· και τα δύο αυτά λιμάνια ήταν παραδοσιακά αγκυροβόλια βυζαντινών στόλων. Ωστόσο, οι πληροφορίες για τη διοικητική οργάνωση των βυζαντινών κήσεων στα Εξαρχάτα της Ιταλίας και της Αφρικής είναι πολύ περιορισμένες για τον 7ο αιώνα¹⁵⁵. Η κατάρρευση της Καρχηδόνας άρχισε με την ανταρσία του εξάρχου Γρηγορίου και ολοκληρώθηκε με την αραβική προέλαση στη Βόρεια Αφρική (645)¹⁵⁶. Η ενισχυμένη δραστηριότητα του νομοματοκοπέιου των Συρακουσών¹⁵⁷ και η μνεία του *κομμερκίον Σικελίας* σε μολυβδόβουλλο του 7ου αιώνα¹⁵⁸ δείχνουν οικονομικές συναλλαγές αντίστοιχες με τις περιοχές του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Ως προς τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Κώνσταντος Β', ο οποίος είχε εγκατασταθεί στη Σικελία ανάμεσα στο 662/3 και το 668, γνωρίζουμε μόνο την αποστολή στρατεύματος με επικεφαλής τον πατρίκιο Νικηφόρο. Σύμφωνα με τον Ibn Khaldun, ο πατρίκιος Νικηφόρος ξεκίνησε με στόλο από τη Σικελία και αποβιβάστηκε στην Άδράμυτον¹⁵⁹, παλαιότερο οχυρό στις ακτές της Βυζακην-

152. Θεοφάνης, 298,16.

153. Ο όρος *κάραβος* μνημονεύεται στο *Ναυτικό Νόμο των Ροδίων (JGR, τόμ. Β', μς', 103)* και αφορά εμπορικό πλοίο· D. Letsios, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός. Das Seegesetz der Rhodier*, Ρόδος 1996, 181.

154. Η μνεία σώζεται σε πάπυρο του έτους 539: J.-O. Tjäder, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700* [Acta Instituti Romani Regni Sueciae], Uppsala 1982, II, 29-59, 30. 14, σελ. 58· Ch. Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne (568-751)*, Παρίσι 1888 (ανατύπ. Ν. Υόρκη χ.χ.), 197 σημ. 11· Ahrweiler, Mer, 410-411.

155. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 67 και σημ. 3.

156. Θεοφάνης, 343,15-16· Diehl, *Afrique*, II, 556-557· Christides, *Byzantine Libya*, 42-43.

157. E. Kislinger, *Byzantinische Kupfermünzen aus Sizilien (7.-9. Jh.) im historischen Kontext*, *JÖB* 45 (1995), 25-36.

158. Zacos - Vegliery, αρ. 2870.

159. Ο Προκόπιος (*Περί Κτισμάτων*, Δ', 6, 6, σελ. 181,11-16) τήν περιγράφει ως πόλη και μητρόπολη· στο αρχαίο Hadrumetum (σημ. Sousse) είχε επιτεθεί το 647 ο al-Zubayr: M. Jedidi, Susa (Sousse) *EP*, τόμ. IX, Leiden 1997, 938.

νής. Μολονότι η εκστρατεία αυτή δεν στέφθηκε με επιτυχία¹⁶⁰, είναι ενδεικτική για τις προθέσεις του Κώνσταντος Β' σχετικά με τη διατήρηση ισορροπιών στη Δυτική Μεσόγειο με στρατιωτική επιβολή, αν και πριν από την εγκατάσταση του αυτοκράτορα στη Σικελία, οι εκκλησιαστικές αρχές της Αφρικής είχαν ήδη αντιδράσει έντονα στη θρησκευτική του πολιτική. Στη Βυζαντινή είχε συνέλθει αντιμονοθελητική Σύνοδος (646)¹⁶¹, ενώ εκπρόσωποι μοναστικών κέντρων της Παλαιστίνης και της Αφρικής είχαν σπεύσει να συμβάλουν στην καταδίκη του «Τύπου» (648), συμμετέχοντας στη Σύνοδο του Λατερανού (649)¹⁶². Αυτές ακριβώς οι αντιδράσεις προκάλεσαν ίσως την παρατεταμένη παραμονή του Κώνσταντος Β' στη Δύση.

Παρά την εκστρατεία του βυζαντινού αυτοκράτορα στη Δυτική Μεσόγειο η σταδιακή πτώση της Αφρικής στους Άραβες δεν ανακόπηκε. Οι ιδιαίτερα δύσκολες αυτές συνθήκες ανέδειξαν πάντως την αναγκαιότητα για τη στρατιωτική προστασία της Σικελίας και της Σαρδηνίας¹⁶³, εξαιτίας της κοντινής απόστασής τους με την εμπορική και ναυτική βάση Σέπτον (Ceuta), στην οποία αναφέρονται δραστηριότητες των Βυζαντινών έως τα τέλη του 7ου αιώνα¹⁶⁴. Το νομισματοκοπείο των Συρακουσών, παρά την περιορισμένης κλίμακας παραγωγή του, σε σύγκριση με αυτήν της βασιλείας του Κώνσταντος Β', εξακολουθούσε να λειτουργεί επί Κωνσταντίνου Δ'. Η Σαρδηνία, η οποία περιγράφεται από τον Προκόπιο ως *μεγάλη και (...) εὐδαίμων ἐς τὰς δύο μάλιστα τῆς Σικελίας κατατείνουσα μοίρας*¹⁶⁵, παρέμεινε σταθμός στις επικοινωνίες ανάμεσα στις Βαλεαρίδες και τις ακτές της Ιταλίας τον 7ο αιώνα¹⁶⁶. Μια μαρτυρία για τη στάθμευση

160. Diehl, *Afrique*, II, 570· η πληροφορία αυτή προέρχεται από μεταγενέστερη πηγή (Ibn Khaldoun, I, 211, 1332-1382) και δεν έχει διασταυρωθεί.

161. Θεοφάνης, 331,8-10· στο χωρίο αναφέρονται η Νουμηδία και Μαυριτανία ως τόποι σύγκλησης Συνόδων μετά το 638, οπότε είχε εκδοθεί η «Εκθεση» του Ηρακλείου: *Synodicon Vetus*, 110-112.

162. ACO, 2, 1, 48,27-28· 50,1-4· Averil Cameron, *The Byzantine Reconquest of N. Africa and the Impact of Greek Culture*, *Graeco-Arabica* 5 (1993), 153-155.

163. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 68. Για την εξάρτηση της Σαρδηνίας από τη διοίκηση Αφρικής βλ. Guillou, *Régionalisme*, 159, 67· Oikonomidès, *Liste arabe*, 122.

164. Ahrweiler, *Mer*, 11, σημ. 5· Julia Montenegro - A. del Castillo, *Precisiones sobre Ceuta antes de la conquista musulmana (siglos VI-VII)*, *Byz.* 67 (1997), 71-88.

165. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων (Procopii Caesariensis Opera Omnia)*, ἐκδ. J. Haury - G. Wirth, Λιψία 1962, τόμ. 1, *De Bellis libri I-IV*, Δ', 13, 42, σελ. 481,16-18· St. Caruso, *La Sicilia nelle fonti storiografiche bizantine, Sicilia e Italia Suburbicaria tra IV e VIII secolo, Atti del Convegno di Studi* (Κατάνη, 22-27 Οκτωβρίου 1989) 1991, 110-113.

166. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 76· Ahrweiler, *Mer*, 11.

βυζαντινού στρατού ή στόλου στο νησί αποτελεί η επιγραφή, η οποία βρέθηκε στην πόλη Turris Libisonis (Porto Torres) και αναφέρεται σε έναν αυτοκράτορα Κωνσταντίνο (Κώνσταντα Β' ή Κωνσταντίνο Δ'), τον οποίο αποκαλεί *μόνον τροπαιοῦχον τῆς ὅλης οἰκουμένης δεσπότην καὶ ἐχθρῶν ὀλετήρα Λαγγοβαρδῶν καὶ λοιπῶν βαρβάρων*¹⁶⁷. Βυζαντινός στόλος στη Σαρδηνία, παρόλο που δεν μαρτυρείται άμεσα, θα πρέπει να διατηρήθηκε τουλάχιστον επί Κώνσταντος Β', όπως άλλωστε δείχνει η μνεία του Κωνσταντίνου *ὑπάτου καὶ δουκός* στην παραπάνω επιγραφή¹⁶⁸.

Πιθανή είναι επίσης, η άμεση εκκλησιαστική υπαγωγή της Σαρδηνίας στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντος Β'. Αυτή η εξάρτηση της Σαρδηνίας από τη βυζαντινή πρωτεύουσα θα μπορούσε να εντάσσεται στην πολιτική της απαγκίστρωσης των κέντρων της κοσμικής βυζαντινής κυριαρχίας από την εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Ρώμης, όπως γνωρίζουμε ότι επιχειρήθηκε με τη Ραβέννα¹⁶⁹. Η συστράτευση του *exercitus per partes Sardiniae* με άλλα στρατιωτικά σώματα υπό τον έξαρχο Ιταλίας για την εξόντωση του Μζεξ (668)¹⁷⁰, επιβεβαιώνει ότι οι δυνάμεις της Σαρδηνίας έμειναν πιστές στην Κωνσταντινούπολη και τον νέο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ'. Η ανάγκη για την υπαγωγή της Σαρδηνίας στο βυζαντινό διοικητικό έλεγχο και, μάάλιστα, απευθείας στον αυτοκράτορα, δικαιολογεί την ιδιαίτερη αντιμετώπιση της υπόθεσης του επισκόπου Καλάρεως, Κιτονάτου, από τον Κωνσταντίνο Δ' και την 5' Οικουμενική Σύνοδο (681). Η Κάραλις (Cagliari, ecclesiae Turritanoae), μητρόπολη της Σαρδηνίας¹⁷¹, ως σημαντικός θύλακας της βυζαντινής στρατιωτικής διοίκησης (στρατός και στόλος), θα μπορούσε λοιπόν να είχε αποδεσμευθεί από την

167. S. Mazzarino, Su un'iscrizione trionfale di Turris Libisonis, *Epigraphica* 2 (1940), 292-313· A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Ρώμη 1996, 243-246, πίν. 230· McCormick, *Eternal Victory*, 257· Zanini, *Le Italie Bizantine*, ό.π., 86.

168. Cosentino, *Prosopografia*, 312.

169. W. E. Kaegi, Byzantine Sardinia and Africa Face the Muslims: Seventh-Century Evidence, *Bizantinistica [RSBS]*, serie seconda III (2001), 2-3.

170. Σύμφωνα με τον *Βίον Αδεοδάτου* (672-676), *LP*, I, 346 και τον Παύλο Διάκονο (*HL*, V, 12) στρατεύματα από τη Σαρδηνία έπλευσαν εναντίον του στασιαστή Μζεξ στη Σικελία μαζί με εκστρατευτικά σώματα της Ιταλίας υπό τον έξαρχο της Ιταλίας· Guillou, *Régionalisme*, 160.

171. E. Honigmann, *Le Synekdemòs d'Hiérokless et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939, 57, 676.

εκκλησιαστική διοίκηση του πάπα Ρώμης, επί Κωνσταντος Β', όπως συνέβη με τη μητρόπολη Ραβέννας (666).

Η παρουσία του επισκόπου Καλάρεως, Κιτονάτου, στις τελευταίες συνεδρίες της 5' Οικουμενικής Συνόδου (681) και η υπογραφή του στις αποφάσεις της σκόπευε να προσφέρει εγγυήσεις τόσο για την Ορθοδοξία, όσο και για την αφοσίωση του στον πάπα και τον Κωνσταντίνο Δ'¹⁷². Οι διαβεβαιώσεις αυτές ενώπιον της Συνόδου είχαν ιδιαίτερο βάρος, επειδή ο μονοθελητής πατριάρχης Αντιοχείας Μακάριος¹⁷³ είχε απευθύνει νωρίτερα επιστολή στην Εκκλησία της Σαρδηνίας, γεγονός το οποίο θα πρέπει να είχε προκαλέσει την αντίδραση της Ρώμης. Το κλίμα αυτό παρέμενε φορτισμένο, επειδή μετά την καταδίκη του Μακαρίου Αντιοχείας ως αιρετικού, οι αποδέκτες των επιστολών του κινδύνευαν να υποστούν ανάλογα επιτίμια. Με την εμφάνισή του στην Κωνσταντινούπολη ο Κιτονάτος επιχειρούσε αφενός να αποκρούσει πιθανές κατηγορίες για αιρετική παρέκκλιση και αφετέρου να διασφαλίσει τη διοικητική υπαγωγή της επισκοπής του στην Εκκλησία της Ρώμης, μετά μάλιστα τη μεγάλη σημασία που αποκτούσε η Σαρδηνία και η Σικελία στις πολιτικές και στρατιωτικές ισορροπίες της Μεσογείου την εποχή αυτή.

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη για την εκκλησιαστική διοίκηση της Σαρδηνίας¹⁷⁴ εντοπίζεται και στη μεταγενέστερη παπυρική διατύπωση του *Βίου* του πάπα Ιωάννη Ε' (685-686) για την υπαγωγή του επισκόπου Κιτονάτου στη δικαιοδοσία της Ρώμης¹⁷⁵. Η διεκδίκηση της Εκκλησίας της Σαρδηνίας από την Κωνσταντινούπολη σχετίζεται πιθανότατα με τη στρατηγική της σημασία, η οποία απηχείται στην αναγραφή του αξιώματος του *δουκός Σαρδηνίας*, πέρα από την περιγραφή στο Porto Torres, και σε σφραγίδες του 7ου αιώνα¹⁷⁶. Την ύπαρξη στρατιωτικών σωμάτων στη Σαρδηνία και τη

172. ACO, 2, 2, 2, 829, 14-22· 891, 12-13· Cosentino, *Prosopografia*, 293-294.

173. Ο ηγούμενος Βαίων Σικελίας, Θεοφάνης, κατήγγειλε τον Μακάριο Αντιοχείας ότι απήθυνε αιρετικές επιστολές *έν Σαρδηνία και έν Ρώμη*: ACO, 2, 2, 1, 502, 6. Επιστολή σε μοναχούς του Κάλιαρι είχε στείλει νωρίτερα ο μαθητής του Μαξιμίου του Ομολογητή, μοναχός Αναστάσιος: PG 90, στήλ. 133B-136C· Mansi, XI, 12B-14C. Γνωρίζουμε, επίσης, επιστολή του Μαξιμίου και προς τις μοναστικές κοινότητες της Σικελίας: PG 91, στήλ. 111D-132D.

174. Η μητρόπολη Σαρδηνίας εμφανίζεται να υπόκειται (στη δέκατη τέταρτη θέση) στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης στη *Notitia* 3, 19· βλ. Dagrouzès, *Notitiae*, 231. Στην ίδια θέση βρίσκεται και στα Πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, πράγμα που δείχνει ότι ακολούθησε την τύχη όσων επισκοπών αποσπάστηκαν από τον πάπα Ρώμης κατά την περίοδο της Πρώτης Εικονομαχίας.

175. LP, I, 366.

176. Laurent, *Vatican*, σφ. 112· Guillou, *Régionalisme*, 159· Brown, *Gentlemen and Officers*, 138.

Βόρεια Αφρική και την υπαγωγή τους στην άμεση εποπτεία του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, επιβεβαιώνει η λίγο μεταγενέστερη *jussio* του Ιουστινιανού Β' (17. 2. 687), στην οποία αναφέρονται στρατιωτικές δυνάμεις όπως ο *exercitus Cabarisanis et Septensianis seu de Sardinia atque de Africano exercitu*¹⁷⁷. Είναι επίσης πιθανό οι αρμοδιότητες του δούκα Σαρδηνίας να αντιστοιχούσαν στη διοίκηση του *exercitus Cabarisanis* (= *Calarisiani*), η οποία κάλλιστα θα μπορούσε να περιλαμβάνει και διοίκηση στόλου, όπως απαιτούσε η επικοινωνία σε αυτά τα σημεία της στρατιωτικής βυζαντινής παρουσίας στη Δύση¹⁷⁸.

Σε αυτή τη ναυτική παρουσία είχαν βασιστεί και οι σχέσεις ανάμεσα στα κέντρα της Ανατολής και τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου¹⁷⁹ καθώς και οι εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες διατηρούνταν την περίοδο αυτή, παρά την αραβική προέλαση, όπως δείχνουν οι θησαυροί νομισμάτων στην Αντιόχεια (στο προάστειό της Δάφνη)¹⁸⁰ και την Καρχηδόνα¹⁸¹. Επικοινωνία και εμπορικές δραστηριότητες ανάμεσα στην πρωτεύουσα και σε λιμάνια της Αφρικής, όπως οι Θήγες (σημ. Henchir Tina) και η Καρχηδόνα, μαρτυρούνται στο κείμενο γνωστό ως *Doctrina Jacobi nuper baptisati*¹⁸². Την επικοινωνία στη Μεσόγειο υποδηλώνει η σφραγίδα του Ιωάννη *διακόνου τῶν Βλαχερνῶν*, η οποία βρέθηκε στην Καρ-

177. ACO, 2, 2, 2, 886, 24-25· Dölger, *Regesten*, 254· Oikonomidès, *Liste arabe*, 121-130.

178. Τις προτεινόμενες ερμηνείες για τον *exercitus Cabarisanis* έχει συγκεντρώσει η Η. Antoniadis-Bibicou (*Histoire maritime*, 65-68), η οποία καταλήγει στην απόρριψη της ταύτισής τους με τους καραβησιάνους, που είχε υποδείξει ο Ch. Diehl (*L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin, Études byzantines*, Παρίσι 1905, 276-292), ενισχύοντας την παλαιότερη άποψη του H. Gelzer (*Georgii Cyprii descriptio orbis Romani*, Λυψία 1890, κλiii) για τους Καλαρισιάνους, δηλαδή για τη συγκρότησή τους με έδρα τη Σαρδηνία ως μια δυτική ναυτική δύναμη. Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μια σειρά τεκμηρίων, τα οποία δείχνουν τη στενή σχέση της Κωνσταντινούπολης με τη Σαρδηνία. Αντίθετα, ο P. Lemerle (*Miracles*, II, 156) υποστήριξε την άποψη του Diehl. Πρβλ. Haldon, *Praetorians*, 428, σημ. 316-317. Όπως, όμως, και να έχει η ανάγνωση αυτής της μνείας παραπέμπει πάντοτε σε έναν δυτικής προέλευσης στόλο, εξέλιξη του οποίου αποτέλεσαν οι καραβησιάνοι.

179. Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 515-523, 572· Cécile Morrisson, *Le trésor byzantin de Nikertai, Revue Belge de Numismatique* 118 (1972), 29-91· της ίδιας, *Un trésor de solidi de Constantin IV de Carthage, RN* 22 (1980), 155-160, ειδικά 159, σημ. 12.

180. Morrisson, *Trésor, ό.π.*, 156 και σημ. 4.

181. Morrisson, *Trésor, ό.π.*, 155-156.

182. V. Déroche, *Édition et traduction, TM* 11 (1991), 212-215· βλ. και τον κατάλογο ταξιδιών του M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communication and Commerce A.D. 300-900*, Καίμπριτζ 2002, 852-857.

χηδόνα και χρονολογείται γύρω στο 650¹⁸³. Μέχρι την κατάκτηση της Αφρικής από τον Μωαβία Α' (680-681)¹⁸⁴ η επικοινωνία φαίνεται να ήταν ανάλογη με όσες περιπτώσεις μνημονεύουν τα *Θαύματα* του Αγίου Αρτεμίου, επί Κωνσταντος Β' (641-668)¹⁸⁵. Οι αποκρύψεις θησαυρών, αλλά και η πενιχρή πληροφόρηση για τις επικοινωνίες είναι, ωστόσο, αδιάφευστοι μάρτυρες της επιδείνωσης των συνθηκών ναυσιπλοΐας. Ενδεικτικός για τις ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες της περιόδου είναι ο θησαυρός, από πενήντα δύο χρυσούς σόλιδους και τέσσερα σημίσεια (semissis) Κωνσταντίνου Δ', χρονολογημένα ανάμεσα στο 674 και το 680/1, ο οποίος βρέθηκε στην Αμοργό¹⁸⁶.

Ο θησαυρός αυτός σύμφωνα με τον μελετητή του, συγκροτήθηκε εφάπαξ, πράγμα που σημαίνει ότι η αποθησαύριση του πρέπει να έγινε ταυτόχρονα με την απόκρυψή του. Η πολύ καλή κατάσταση και ο αριθμός των νομισμάτων δείχνουν ότι θα πρέπει να ήταν στην κατοχή σημαντικού αξιωματούχου, συνδεδεμένου πιθανόν με δραστηριότητες του στόλου¹⁸⁷. Η ποιοτική του, όμως, σύνθεση θυμίζει τις εμπορικές συναλλαγές των πόλεων-λιμανιών της Δύσης· η σύγκρισή του με το θησαυρό της Καλύμνου¹⁸⁸, με χρόνο απόκρυψης ανάμεσα στο 674 και 677, οδηγεί πράγματι, στην διαπίστωση των αναστατώσεων στο Αιγαίο, αλλά η περιεκτικότητα του τελευταίου, όχι σε χρυσά, όπως της Αμοργού, αλλά αποκλειστικά σε χάλκινα νομίσματα τονίζει μάλλον τις αντιφάσεις της οικονομίας της εποχής. Ο θησαυρός αυτός αποτελεί εξάλλου τεκμηρίωση της πολιτικής του χρυσού νομίσματος του Κωνσταντίνου Δ' που απευθυνόταν σε έναν ανώτερο κοινωνικά και οικονομικά κύκλο σε Ανατολή και Δύση και, όπως φαίνεται, δεν κάλυπτε τις ανάγκες των καθημερινών συναλλαγών.

Η νομισματική κυκλοφορία του 7ου αιώνα είναι επίσης διαφωτιστική για τις επικοινωνίες σε Ανατολή και Δύση. Το ασημένιο νόμισμα γνωστό ως *έξάγραμμον*, μεμονωμένο ή σε θησαυρούς εντοπίζεται από την άλλη πλευρά, σε συ-

183. Laurent, *Corpus*, V, αρ. 1199.

184. O P. Lemerle έδειξε ότι το επεισόδιο του Κυπριανού ήταν προγενέστερο των *Θαυμάτων* της δεύτερης συλλογής (Lemerle, *Miracles*, II, 169).

185. *Θαύματα Αγίου Αρτεμίου*, αρ. 4, 82.

186. I. Τουράτσογλου, 'Εν όστράκω θαλασσίφ... Ο «Θησαυρός» Αρκεσίνης Αμοργού, *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Ν. Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, 348-359.

187. Τουράτσογλου, 'Εν όστράκω θαλασσίφ..., *ό.π.*, 352.

188. Τουράτσογλου, 'Εν όστράκω θαλασσίφ..., *ό.π.*, 350· ανάλογη είναι και η εικόνα για τα ευρήματα της Χίου: Ξ. Μονιάρος, Αραβικές επιδρομές στη Χίο τον 7ο αιώνα, *Βυζαντιακά* 18 (1998), 147-149.

νοριακές περιοχές επί Ηρακλείου (Μολδαβία, Σλοβακία, Ρουμανία, Κιμμέριος Βόσπορος, Γεωργία) και Κώνσταντος Β' (Αρμενία)· απαντά, όμως, σπανιότερα και σε πολύ πιο περιορισμένη γεωγραφική κλίμακα επί Κωνσταντίνου Δ'¹⁸⁹. Η συστηματική έκδοση εξαγράμμων άρχισε να υποχωρεί από το έτος 681¹⁹⁰, γεγονός που θα πρέπει να συναρτάται με τις μεγάλες οικονομικές δυσκολίες, που αντιμετώπιζε το κράτος την περίοδο αυτή, οι οποίες οδήγησαν στην οριστική εγκατάλειψη αυτού του νομίσματος το 685. Η μείωση της παραγωγής και της κυκλοφορίας νομισμάτων επέτεινε την ελάττωση των εμπορικών δραστηριοτήτων στο επίπεδο του μικρού καταναλωτή¹⁹¹. Τα χάλκινα νομίσματα, που αποτελούσαν την κατεξοχήν συναλλακτική μονάδα, παρά τους όποιους προσωρινούς κλυδωνισμούς χάνουν γενικά σε βάρος ήδη, από τον 6ο αιώνα¹⁹². Η υποβάθμιση αυτή, αν και εντοπίζεται από το 550, σημείωσε παροδικά ανάκαμψη το 629 και κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'¹⁹³.

Η τόνωση της οικονομίας, που επιχειρήθηκε επί Κωνσταντίνου Δ', βασίστηκε στην αναβάθμιση της αξίας του χρυσού νομίσματος και των οικονομικών σχέσεων της Κωνσταντινούπολης με τη Δύση¹⁹⁴. Η πολιτική αυτή ερχόταν σε σύγκρουση με τις ανάγκες της εποχής, οι οποίες επέβαλλαν συγκέντρωση δυνάμεων και οικονομίας σε περιοχές, όπως τα Βαλκάνια, αλλά κυρίως η Μικρά Ασία. Η αιτιώδης αυτή ανάγκη δεν φαίνεται να έγινε αισθητή στους ιθύνοντες, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Αν και η οικονομία των ανα-

---

189. Το *ξάγραμμον*, αργυρό νόμισμα, το οποίο εισήχθη από τον Ηράκλειο (614/15), κοβόταν στην Κωνσταντινούπολη· η κοπή του στη Ραβέννα σταμάτησε ήδη, στη βασιλεία του. Ο ανεξάρτητος ρόλος του, ανάμεσα στον χρυσό και τον ορείχαλκο είναι ενδεικτικός των αλλαγών, οι οποίες επήλθαν τον 7ο αιώνα στον οικονομικό τομέα: Yannopoulos, *Hexagramme*, 10-20, 80-82, 105-106· του ίδιου, *Manifestations*, 121.

190. Yannopoulos, *Hexagramme*, 66· 109· Hendy, *Studies*, 494-6· 498-501.

191. Kaplan, *Hommes et terre*, 191-195· Yannopoulos, *Manifestations*, 125. Τα χρυσά νομίσματα δεν δείχνουν οικονομία αγοράς.

192. Yannopoulos, *Manifestations*, 125.

193. Cécile Morrisson, *Monnaie et prix à Byzance du Ve au VIIe siècle*, *Hommes et Richesses*, I, 260.

194. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 76. Για το εμπόριο από τα χρόνια του Ιουστινιανού Α' έως τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' βλ. A. Lewis, *Byzantine Light-Weight Solidi and Trade to the North Sea and Baltic*, *Studies in Language, Literature and Culture of the Middle Ages and Later* (έκδ. E. B. Atwood - A. A. Hill), Austin-Texas 1969, 131-155 (= *The Sea and Medieval Civilizations*, Var. Reprints, Λονδίνο 1978, V)· Lopez, *Le problème des relations anglo-byzantines* *ό.π.*, 142-147 (όπως σημ. 12).

τολικών επαρχιών στηριζόταν σε αγροτικές βάσεις¹⁹⁵ και ήταν απαραίτητη για την επιβίωση της πρωτεύουσας, εξαιτίας της επέκτασης των Αράβων στη Μεσόγειο, η Μικρά Ασία δεν ενισχύθηκε πολιτικά και στρατιωτικά αυτή την περίοδο. Η αδυναμία του Κωνσταντίνου Δ' να καταστείλει τις αραβικές επιδρομές στα εδάφη και τα παράλια της Μικράς Ασίας, αλλά και τη Δυτική Μεσόγειο επέτεινε τις δυσκολίες στις οικονομικές ανταλλαγές¹⁹⁶. Από το 673, οπότε είχαν σταδιακά καταληφθεί τα παράλια της Κιλικίας και της Λυκίας, της Κύπρου και της Ρόδου από τον αραβικό στόλο, ο οποίος στη συνέχεια διεχέισε στη Σμύρνη¹⁹⁷, η κατάσταση στη θάλασσα εμφανιζόταν οριακή. Επακολούθησε ο αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος κράτησε αρκετά χρόνια και είχε επιπτώσεις σε ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Στο διάστημα αυτό οι επικοινωνίες με τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αφρικής, τη Ρώμη, αλλά και με τα πολύ κοντινά Βαλκάνια σταμάτησαν. Ταυτόχρονα με την πρωτεύουσα η Θεσσαλονίκη αντιμετώπισε έναν καταστροφικό λιμό. Ο ανεφοδιασμός της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να γινόταν από το Βόσπορο και τις μικρασιατικές του ακτές όπου, όπως έχει παρατηρήσει ο P. Magdalino, σύμφωνα με το *Περί Κτισμάτων* και τον πλησιέστερο χρονικά στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, *Βίον* του Θεοδώρου του Συκεώτη, υπήρχαν *εμπόρια*¹⁹⁸. Η τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης κατά τον J. Koder, στηριζόταν αφενός στη θρακική ενδοχώρα, όπως δείχνει η περιγραφή της αβαροσλαβικής πολιορκίας στο *Πασχάλιον Χρονικόν* και αφετέρου στην περιοχή της Βιθυνίας¹⁹⁹. Στην αραβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, επί Κωνσταντίνου Δ', ο ανεφοδιασμός εμποδιζόταν από τις επιδρομές ανάμεσα στο Έβρομον και την Κύζικο. Από την άλλη πλευρά, τίποτε δεν θα δημιουργούσε δυσκολίες για την τροφοδοσία της πρωτεύουσας από την Παφλαγονία, όπου σύμφωνα με τον P. Magdalino, υπήρχε η δυνατότητα λειτουργίας παραλίων σταθμών.

Αν η παροχή των προϊόντων επιβίωσης της πρωτεύουσας βασιζόταν στην ενδοχώρα της, η άμυνά της στηρίχθηκε στη ναυπήγηση στόλου πιστού στην Κωνσταντινούπολη και τον αυτοκράτορα. Οι πόροι αυτού του στόλου θα έπρε-

195. Kaplan, *Hommes et terre*, 14-18: 529.

196. Αραβική επιδρομή μνημονεύει ο *Βίος Αδεοδάτου* (672-676), *LP*, I, 346.

197. Θεοφάνης, 353,15-16.

198. P. Magdalino, *Constantinople médiévale*, Παρίσι 1996, 50.

199. J. Koder, *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse, im Lichte der Geoponica* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 3], Βιέννη, 1993, 78-79· του ίδιου, *Fresh Vegetables for the Capital, Constantinople and its Hinterland*, 49-56.

πε να αναζητηθούν στο γεωγραφικό πυρήνα της Ανατολικής Μεσογείου και της Μικράς Ασίας, παρά το γεγονός ότι έδειχνε να υπερτερεί ως τότε στη Δύση. Οι προϋποθέσεις αυτής της μετατόπισης για τις ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή, είχαν ήδη δημιουργηθεί από τον Ιουστινιανό Α'. Τον 6ο αιώνα, κατά μήκος των παραλίων, τα οποία συνέδεαν τις επικοινωνίες ανεφοδιασμού ανάμεσα στην Αφρική, την Κύπρο, την Κωνσταντινούπολη και την Οδυσσό (Βάρνα)²⁰⁰, κατανέμονταν οι σταθμοί της *quaestura exercitus*. Μετά την ήττα του στόλου του Κώνσταντος Β' (655)²⁰¹ και την επακόλουθη αραβική προέλαση στις ακτές της Μικράς Ασίας, η διοικητική αυτή υποδιαίρεση του στόλου φαίνεται να ατόνησε, αλλάζοντας την παλαιότερη εικόνα της κατανομής του σε βάσεις καθορισμένες από τους διεθνείς δρόμους της ναυσιπλοΐας και του θαλασσιού εμπορίου²⁰². Ο στόλος αυτός έδειχνε, ωστόσο, ανίσχυρος να συγκροτηθεί και να αντεπεξέλθει στην αραβική ναυτική εξάπλωση κατά το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα. Η σημασία, η οποία αποδόθηκε στις βυζαντινές πηγές, για τη ναυπήγηση πολεμικού στόλου από τον Κωνσταντίνο Δ'²⁰³, γύρω στο έτος 673/4, δείχνει ότι δεν υπήρχε ακόμη μια οργανωμένη και μόνιμα διαθέσιμη ναυτική δύναμη στην Κωνσταντινούπολη και την Ανατολή, όπως στη Δύση. Λίγο αργότερα, μαρτυρείται η στάθμευση του *στρατηγοῦ τῶν καράβων*, Σισινίου στη Σκιάθο, και στη συνέχεια, η σωτήρια παρέμβασή του στη Θεσσαλονίκη²⁰⁴, η οποία έδωσε τα πρώτα σημάδια της αποτελεσματικότητας του στόλου επί Κωνσταντίνου Δ', πριν ακόμα εμφανιστεί στις πηγές ο όρος *Ῥωμαϊκά πλ(ό)ώμα*²⁰⁵.

Το αξίωμα του *στρατηγοῦ τῶν καράβων* θα μπορούσε να συσχετιστεί με την οργάνωση αυτής της νέας ναυτικής δύναμης, ένα τουλάχιστον τμήμα της οποίας, στηριζόταν στα πλοία που βρίσκονταν διαμοιρασμένα σε λιμάνια της Δύσης και αποκαλούνταν *καστελλάτοι κάραβοι*. Ο στόλος των *καράβων* τελούσε

200. Ahrweiler, *Mer*, 8-12.

201. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 208-209.

202. Ahrweiler, *Mer*, 11.

203. Θεοφάνης, 353,19-23· Νικηφόρος 32,10-11.

204. Lemerle, *Miracles*, I, §295, 230,30-31· §296, 231,1. Τελευταία μνεία αυτού του αξιώματος γίνεται πάλι σε δυτική πηγή: *Βίος Κωνσταντίνου (708-715)*, LP, I, 390· Παννόπουλος, 'Η οργάνωση τοῦ Αἰγαίου, 211.

205. Η αναφορά γίνεται για πρώτη φορά στην εκστρατεία του στόλου στην Καρχηδόνα, 697/8: Θεοφάνης, 370,9. Για τη χρήση του όρου βλ. Παννόπουλος, 'Η οργάνωση τοῦ Αἰγαίου, 208, σημ. 37. Πιθανόν, ο όρος *Ῥωμαϊκὸν πλώμιον* να σηματοδοτεί τη διοικητική υπαγωγή στα τέλη του 7ου αι. σε ένα κωνσταντινουπολίτικο στόλο, όπως και ο όρος *Ῥωμαϊκὴ δύναμις* στο στρατό.

υπό έναν στρατηγό ο οποίος, σύμφωνα με τη μνεία των *Θαυμάτων* του Αγίου Δημητρίου, ήταν εξαρτημένος άμεσα από τον Κωνσταντίνο Δ'. Οι περιοχές, οι οποίες αναφέρονται από τις αφηγηματικές πηγές, ως τόποι της στάθμευσης αυτού του νεοσύστατου στόλου εντοπίζονται στο δρόμο των ταξιδιών της Δυτικής Μεσογείου²⁰⁶. Η μνεία των καράβων ως *ἐνόπλων*, οι οποίοι ξεκίνησαν από την Κωνσταντινούπολη το 676, πλησιάζει τον χαρακτηρισμό των καστελλάτων καράβων. Οι περιοχές της δράσης του *στρατηγοῦ τῶν καράβων*, ο οποίος συνδεόταν απευθείας με τον αυτοκράτορα, βρίσκονταν στους δρόμους επικοινωνίας με τα λιμάνια της Δύσης²⁰⁷. Τα τμήματα αυτά ανήκαν στο Ιλλυρικό, το οποίο ακόμη υπαγόταν²⁰⁸ εκκλησιαστικά στον πάπα της Ρώμης²⁰⁹. Η πολεμική φυσιογνωμία, ο εξοπλισμός και η ενίσχυση του στόλου των *καράβων* από τον αυτοκράτορα έχει αποδοθεί στην αναγκαιότητα αντιμετώπισης της ανερχόμενης δύναμης του αραβικού στόλου²¹⁰.

Ο βυζαντινός στόλος επί Κωνσταντίνου Δ' δεν είχε στη διάθεσή του, όπως φαίνεται λοιπόν, στην Ανατολή, πέρα από την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, ικανό αριθμό πλοίων· η απουσία αντιδράσεων του βυζαντινού ναυτικού στη Μεσόγειο, ενώ ασκούσαν την εποχή αυτή μεγάλες πιέσεις, ήταν αναντίστοιχη με το θερμό ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για την ενίσχυση του πολεμικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι, οι πόλεις των μικρασιατικών παραλίων, οι οποίες ήταν παλαιότερα ζωτικής σημασίας, έδειχναν αβοήθητες, κατά την προέλαση των Αράβων που πραγματοποιήθηκε γύρω στο 673, όχι μόνο μέσω της θαλάσσιας²¹¹, αλλά και της χερσαίας οδού²¹². Η Κύζικος, παρά την κοντινή της απόσταση με την Κωνσταντινούπολη και την οικονομική της σημασία για τους εμπορικούς δρόμους της Μικράς Ασίας που κατέληγαν εκεί, καταλήφθηκε από τους Άραβες²¹³. Ο αποκλεισμός αυτός δυσχέρανε τις οικονομικές

206. Lemerle, *Miracles*, II, 155· Judith Herrin, *Crete in the Conflicts of the Eighth Century*, *Άφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, έκδ. Β. Κρεμμυδάς - Χρύσα Μαλτέζου - Ν. Παργατωτάκης, Ρέθυμνο 1986, τόμ. 1, 114-115.

207. Για τη ναυσιπλοΐα βλ. Léontsini, *Les communications maritimes*, 109-122.

208. Ι. Καραγιαννόπουλος, Το χρονολογικό ζήτημα της απόσπασης του Ιλλυρικού από τη Ρώμη, *Άφιέρωμα εις τόν Κ. Βαβούσκον*, Θεσσαλονίκη 1992, 205-216.

209. Hendy, *Studies*, 422-424.

210. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 81.

211. E. Kislinger, Im Zeichen der Dromonen, *Antike Welt* 28 (1997), 123-133.

212. Lilie, *Reaktion*, 83-87.

213. Θεοφάνης, 353,7.

δραστηριότητες σε όλες τις παραμέτρους της ζωής στις πόλεις και την ύπαιθρο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Η κατάρρευση των περισσότερων μεγάλων πόλεων και η κρίση της νομοματικής κυκλοφορίας στις επαρχίες της αυτοκρατορίας εξακολούθησαν να αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου. Η εξαφάνιση του νομίματος ήταν εντονότερη, όσο περισσότερο οι επαρχίες βρίσκονταν σε απόσταση από την Κωνσταντινούπολη. Αυτό δείχνουν τα νομοματικά ευρήματα στις πόλεις της Μικράς Ασίας, τα οποία είναι πλουσιότερα για τις βασιλείες του Φωκά, του Ηρακλείου και του Κώνσταντος Β', ενώ μειώνονται στο ελάχιστο επί Κωνσταντίνου Δ'²¹⁴.

Η έλλειψη νομοματικών ευρημάτων της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' α-ναλογεί, θα μπορούσαμε να πούμε, στην απουσία αναφορών στις αφηγηματικές πηγές για τις σχέσεις της κεντρικής εξουσίας με τη ζωτική περιοχή της Μικράς Ασίας και στην αφάνεια των θεμάτων των Αρμενιάκων και Ανατολικών καθόλη τη διάρκεια αυτής της βασιλείας. Η κρίση αυτή ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ' και το θεματικό στρατό, ένα μέρος του οποίου είχε επιστρέψει από τη Δύση και συγκρού-στηκε με την κεντρική εξουσία, είχε ως συνέπεια να μην διατηρεί πάντοτε η Μικρά Ασία ειρηνικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη²¹⁵. Το γεγονός ότι η ζωτική αυτή περιοχή βρισκόταν ανοικτή στις επιδρομές, ενώ ήταν πλέον η μόνη ανατολική κτή-ση της αυτοκρατορίας, μαρτυρεί τουλάχιστον την αδυναμία της κεντρικής εξου-σίας να την προστατεύσει, μετά τις καταστολές των ανταρσιών των Αρμενιάκων και των Ανατολικών και τις κακές σχέσεις του Κωνσταντίνου Δ' με το στρατό της. Η κατάσταση αυτή απέκοψε οικονομικά τη Μικρά Ασία από την πρωτεύουσα και τη Δύση, πράγμα που απεικονίζεται στην κοινωνική αστάθεια της εποχής²¹⁶ και την έλλειψη συνοχής μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

2. Δημοσιονομικές ανισομέρειες ανάμεσα στη Δύση και τις ανατολικές επαρχίες

Η ισχυρή εκκλησιαστική ιεραρχία στη Ρώμη είχε οικονομία στηριγμένη στην κατοχή γης και σχετική αυτάρκεια στη διακίνηση των αγαθών²¹⁷. Αυτή η ανε-

214. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 49, σημ. 25-26.

215. Η εξέγερση του Σαβωρίου είναι ενδεικτική: Θεοφάνης, 348,29-350,26· Μιχαήλ Σύρος, XI, 451-452.

216. Cl. Foss, *Late and Byzantine Ankara*, DOP 31 (1977), 29-87· Brandes, *Städte*, 143-145.

217. Guillou, *Régionalisme*, 181-183· 176-177· 231- 236· Brown, *Gentlemen and Officers*, 186-188· Durliat, *Ville*, 179-183.

ξαρτησία συνετέλεσε στην απομάκρυνσή της από τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης. Με δεδομένη τη χαλαρή διοικητική και στρατιωτική αντιμετώπιση της Ιταλίας και της Αφρικής από την κεντρική εξουσία μετά τον Ιουστινιανό Α', η επιβολή της δημοσιονομικής πολιτικής στη Δύση, που επιχειρήθηκε από τον Κώνσταντα Β', αλλά και αργότερα από τον Λέοντα Γ', απέτυχε και αποτέλεσε κομβικό σημείο των τριβών ανάμεσα στον πάπα Ρώμης και τον αυτοκράτορα. Εκτός από τις έμμεσες μαρτυρίες για τις οικονομικές δραστηριότητες στη Δύση κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', τις οποίες ήδη αναφέραμε, στη διάθεσή μας έχουμε και ελάχιστες σφραγίδες *κομμερκιαρίων*.

Χρήσιμη θα ήταν η σύγκριση αυτών των δεδομένων με το πνεύμα, το οποίο εκφράζουν οι μνείες για τη φορολογική οργάνωση της Ανατολής: διαφωτιστικός σε αυτήν την κατεύθυνση είναι και ο κατάλογος των Πρακτικών της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου, στον οποίο αναγράφονται ανώτεροι υπάλληλοι με σαφή δημοσιονομικά καθήκοντα. Αξιωματούχοι αυτού του καταλόγου με οικονομικές αρμοδιότητες είναι ο *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ*, ο *κοινοτάριος τῶν Ὁρμισδου* και ο *διοικητής τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν*²¹⁸. Η παρουσία αυτών των ανώτατων υπαλλήλων ανάμεσα στους στενοὺς συνεργάτες του αυτοκράτορα²¹⁹ κάνει φανερή την πρόθεση για την εφαρμογή μιας πολιτικής, μέσω της οποίας θα ασκείτο συγκεντρωτικός έλεγχος των οικονομικών. Οι αλλαγές στο διοικητικό σύστημα και την οικονομική διαχείριση είχαν γίνει εμφανείς ήδη επί Ηρακλείου με την ανάδειξη και ενίσχυση του αξιώματος του *σακελλαρίου*²²⁰, υπεύθυνου για το αυτοκρατορικό ταμείο, καθώς και την τοποθέτηση σε διακεκρωμένες θέσεις του *λογοθέτη τοῦ στρατιωτικοῦ*²²¹. Την ίδια περίοδο, η μεταφορά της λειτουργίας των νομισματοκοπείων στην Κωνσταντινούπολη συμβάδιζε με τη συρρίκνωση των δραστηριοτήτων των συγκλητικών και άλλων υψηλών αξιωματούχων, οι οποίοι ήταν παλαιότερα αρκετά ισχυροί και έξω από την πρωτεύουσα, σε πόλεις της

218. ACO, 2, 2, 1, 1432· Haldon, *Seventh Century*, 206-207· Brandes, *Finanzverwaltung*, 230-231.

219. Για τη σημασία των αξιωμάτων αυτών τον 6ο αι. βλ. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 423-445.

220. Zacos - Veglery, αρ. 747, 911, 932, 1365, 1678· Henty, *Studies*, 199, 410-411· Haldon, *Seventh Century*, 198.

221. Zacos - Veglery, αρ. 144, 801, 805, 969, 1015, 1697, 1912, 2043, 2884. Bury, *Imperial Administrative System*, 90. Το αξίωμα του στρατιωτικού λογοθέτη απέκτησε ιδιαίτερη σημασία με την υποχώρηση της επαρχότητας των πραιτωρίων: Guiland, *Logothètes*, 26-30 κ.ε., ο οποίος δέχεται τη μνεία για το *στρατιωτικόν* ως διοικητική αλλαγή στην Ανατολή· Haldon, *Seventh Century*, 182.

Μικράς Ασίας (Κύζικος, Νικομήδεια) και του Ιλλυρικού (Θεσσαλονίκη), όπου λειτουργούσαν νομοσηματοκοπεία ως το τέλος της βασιλείας του Ηρακλείου. Όλοι αυτοί οι άρχοντες στη διάρκεια του 7ου αιώνα, εγκαταλείποντας τις παλαιότερα ακμάζουσες πόλεις, συγκεντρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη και σχημάτιζαν εκεί ένα νέο ισχυρό οικονομικό και πολιτικό πόλο της αυτοκρατορίας²²².

Τον 7ο αιώνα είχε καθιερωθεί η άμεση συγκέντρωση στην Κωνσταντινούπολη των φόρων από τις βυζαντινές επαρχίες, όπως δείχνει το αξίωμα του διοικητή²²³, ο οποίος ήταν επικεφαλής των αρμόδιων για την έγγειο φορολογία υπηρεσιών²²⁴. Η μνεία σε σφραγίδα του Λυκάστου, ως διοικητή της πόλεως του Αμορίου (650-750)²²⁵, επιτρέπει κάποιο συσχετισμό με τον τίτλο του διοικητή των ανατολικών επαρχιών. Σε αυτήν την ανάγκη για την οικονομική οργάνωση των μικρασιατικών κτήσεων θα πρέπει να ενταχθεί και ο Παύλος, με τον τίτλο του υπάτου και το αξίωμα του διοικητή των ανατολικών επαρχιών²²⁶, ο οποίος αναφέρεται στον κατάλογο της 5' Οικουμενικής Συνόδου. Η μνεία ενός διοικητή των ανατολικών επαρχιών²²⁷ υποδηλώνει μια μονομερή προτίμηση για τη φορολόγηση ενός τμήματος του κράτους σε σχέση με τις απαλλαγές που είδαμε πιο πάνω για τη Δύση. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο *διοικητής τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν* Παύλος εμφανίζεται ως ιεραρχικά υφιστάμενος του Θεοδώρου Κολωνείας, ο οποίος είναι ταυτόχρονα και κόμης του Οψικίου, αλλά και μια προσωπικότητα που ο αυτοκράτορας εμπιστεύεται απόλυτα.

222. Ch. Diehl, *Le sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles*, *Byz.* 1 (1924), 201-213· R. S. Lopez, *An Aristocracy of Money in the Early Middle Ages*, *Speculum* 28 (1953), 1-43 (= *The Shape of Medieval Monetary History*, Var. Reprints, Λονδίνο 1986, IV)· Beck, *Senat und Volk*, 21· Λουγγής, *Δοκίμιο*, 16· Haldon, *Seventh Century*, 395-402.

223. Διοικητές για την περίοδο 650-750: Ζακος - Veglery, αρ. 1014: Στέφανος, πατρίκιος και διοικητής των επαρχιών· αρ. 1439: Κωνσταντίνος· αρ. 1464: Ευστάθιος· αρ. 1527: Καλός· αρ. 1528: Κομιτάς και αρ. 1534: Λέων· πρβλ. Κολτσιόδα-Μακρή, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 122: Κωνσταντίνος.

224. *Oikonomidès*, *Listes*, 313.

225. Ζακος - Veglery, αρ. 1543. Το Αμόριο ήταν πρωτεύουσα του θέματος των Ανατολικών: Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 95-96.

226. *ACO*, 2, 2, 1, 14,32· για τις σφραγίδες του Παύλου διοικητού (Ζακος - Veglery, αρ. 2290· *D. O. Seals*, 3, 86.16) του 7ου αι. βλ. Paulos 5769*, *PmbZ*, τόμ. 3· Brandes, *Finanzverwaltung*, 212.

227. Το αξίωμα του διοικητή των επαρχιών ανάγεται στην οικονομική και διοικητική αναδιάρθρωση, η οποία συντελέστηκε επί Ηρακλείου στο πλαίσιο της παλαιάς επαρχότητας της Ανατολής: Haldon, *Seventh Century*, 196-197.

Αυτή η μνεία του διοικητή των ανατολικών επαρχιών υποδηλώνει ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄ ενδιαφερόταν για την οικονομική εκμετάλλευση των επαρχιών της Ανατολής (Μικράς Ασίας) τη στιγμή που, όπως ήταν φανερό, αντιμετώπιζε την εχθρική στάση του στρατού της. Παράλληλα όμως, δείχνει ίσως και την προσπάθεια να ελεγχθεί η περιοχή αυτή φορολογικά με έναν υψηλό αξιωματούχο από την πρωτεύουσα και όπως είναι φανερό έμπιστο του αυτοκράτορα²²⁸. Στο πλαίσιο των αλλαγών, οι οποίες επήλθαν με την καθιέρωση της θεματικής διοίκησης στη Μικρά Ασία, θα μπορούσαμε να εντάξουμε και την αλλαγή ή την εξέλιξη της διοικητικής ορολογίας, όπως φαίνεται σε μια άλλη μνεία σφραγίδας χρονολογημένης στα τέλη του 7ου αιώνα, ενός επίσης *ὑπάτου Παύλου διοικητοῦ τῶν Ἀνατολικῶν*²²⁹. Η μνεία των *Ἀνατολικῶν* στην τελευταία περίπτωση, δηλώνει καθαρά την υποκατάσταση της αρχαιοπρεπούς αναφοράς των παλαιών διοικήσεων σε επαρχίες με τη νέα θεματική ορολογία. Στον απόηχο της παλαιάς οργάνωσης σε επαρχίες, αλλά με στοιχεία θεματικής ορολογίας, βρίσκεται και μια αρκετά μεταγενέστερη σφραγίδα *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῶν ἐπαρχιῶν τῶν Ἀνατολικῶν* το 732/733²³⁰. Σε αυτήν όμως την περίπτωση, οι επαρχίες υπάγονται στη διοίκηση του θέματος των *Ἀνατολικῶν*²³¹. Πριν όμως από αυτή τη σαφή διάκριση των θεματικών διαίρεσεων η μνεία *τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν* απηχεί μια διάθεση για τη διατήρηση του παλαιού μοντέλου επαρχιακής διοίκησης, το οποίο δεν είχε ακόμα υποσκελιστεί στη Μικρά Ασία, παρά την συγκρότηση των θεματικών στρατών.

Στην παλαιότερη διοικητική διαίρεση κατά επαρχίες βασίστηκε και ο έλεγχος στις εμπορικές συναλλαγές, όπως δείχνουν οι σφραγίδες των *κομμερκιαρίων*²³². Επί Κωνσταντίνου Δ΄ από το 673/4, μνημονεύεται σε αυτές και η ινδικιώνα, πράγμα που επιτρέπει την ακριβή ετήσια χρονολόγησή τους. Η χρονο-

228. Haldon, *Seventh Century*, 192-193.

229. Βλυσιδίου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 371· βλ. και τις επιφυλάξεις του Haldon, *Seventh Century*, 198, σμμ. 100.

230. Zacos - Vegler, αρ. 245, σφραγίδα στην οποία μνημονεύονται τα βασιλικά *κομμέρκια*, χρονολογημένα το 732/3· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 62.

231. Σε αυτό είναι πιθανό να οφείλεται το γεγονός ότι και αργότερα η *διοίκησης* δεν συνέπιπτε με το θέμα: Oikonomidès, *Listes*, 313, σμμ. 150. Η διοικητική διαίρεση κατά επαρχίες διατηρείται στη *Notitia Episcopatum* για τη σημασία του όρου *ἀνατολικαὶ ἐπαρχίαι*: Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 62-66· Brandes, *Finanzverwaltung*, 156-161.

232. Oikonomidès, *Listes*, 313· Brandes, *Finanzverwaltung*, 235-247.

λογική αυτή αποτύπωση της ινδικτιώνας, όπως έχει τονιστεί ήδη²³³, συμπίπτει με την αφετηρία της πολιορκίας της πρωτεύουσας και είναι ενδεικτική της βούλησης του Κωνσταντίνου Δ' για τη διατήρηση των εμπορικών δραστηριοτήτων, κατά τις ιδιαίτερες συνθήκες της πολιορκίας στο χρονικό διάστημα 673-677. Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι έξι σφραγίδες κομμερκιαρίων, οι οποίες μνημονεύουν την *ἀποθήκην Ἀφρικῆς*, έχουν εκδοθεί κατά τη β' ινδικτιώνα, ακριβώς στην αρχή της πολιορκίας²³⁴. Οι σφραγίδες αυτές που, με τη συγκατάθεση της κεντρικής εξουσίας, βρέθηκαν στην Καρχηδόνα δείχνουν ανώτατους αξιωματούχους²³⁵ να έχουν υπό τον έλεγχό τους τη διακίνηση εμπορευμάτων σε μεγάλη απόσταση από την Κωνσταντινούπολη. Ο μεγάλος αναλογικά αριθμός των πανομοιότυπων αυτών σφραγίδων αποδόθηκε από τους C. Morisson και W. Seibt σε έντονες εμπορικές δραστηριότητες κατά το έτος 673/4. Η σχετικά ασυνήθιστη αυτή εύρεση πολλαπλών αντιτύπων έχει ερμηνευτεί ως μια πιθανή κατ' εξαίρεση παρατεταμένη χρήση τους, πέρα από τη β' ινδικτιώνα, η οποία μνημονεύεται και στα έξι μολυβδόβουλλα²³⁶.

Η αδυναμία ελέγχου της διακίνησης εμπορευμάτων από και προς την Κωνσταντινούπολη, πέρα από αυτή τη χρονιά, δικαιολογεί την ιδιάζουσα αυτή περίπτωση. Πράγματι, οι επικοινωνίες ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Δύση, στο διάστημα αυτό δείχνουν να διακόπτονται, όπως ομολογεί ο Κωνσταντίνος Δ' στη *jussio* του προς τον πάπα Δόνο το 678²³⁷. Τα εμπόδια πρέπει να είχαν αυξηθεί άλλωστε, μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β' και την επακόλουθη αραβική εξάπλωση. Στη δέκατη τρίτη συνεδρία της Γ' Οικουμενικής Συνόδου (τέλη του 681), ο νέος πατριάρχης Γεώργιος Α' (679-686), για να δικαιολογήσει τις δυσκολίες επικοινωνίας με τον πάπα Βιταλιανό (657-672), επικαλέστηκε την *τῶν ἀθέων Σαρακηνῶν ἐπικείμενον καταδρομὴν καὶ παράστασιν* επί του προκατόχου του πατριάρχη Θωμά Β' (667-669)²³⁸. Παρά τις ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες επικοινωνίας οι σφραγίδες *ἀποθήκης Ἀφρικῆς*, οι οποίες προαναφέρθηκαν,

233. Oikonomides, *Silk Trade*, 36· Brandes, *Finanzverwaltung*, 330-332.

234. Cécile Morisson - W. Seibt, *Sceaux de commerciaux byzantins du VIIe siècle trouvés à Carthage*, *RN* 25 (1982), 222-240.

235. Το όνομα Μίκα(ν)ο(α)ς που φέρει κομμερκιαρίος επί Κωνσταντίνου Δ' (Zacos - Vegler, πίν. 35) απαντά και σε επιγραφικά κείμενα στη Σαρδηνία, αλλά και τη Ρώμη: Morisson - Seibt, *Sceaux de commerciaux*, *ό.π.*, note additionelle, 240.

236. Morisson - Seibt, *Sceaux de commerciaux*, *ό.π.*, 240.

237. *καιροῦ μὴ ἐπίδεχομένου*, *ACO*, 2, 2, 1, 2, 15· Dölger, *Regesten*, 242.

238. *ACO*, 2, 2, 2, 614, 3-4.

μαρτυρούν την ύπαρξη συναλλαγών στην Καρχηδόνα: πρέπει ακόμη να τονιστεί ότι όλες ανήκουν στους *γενικούς κομμερκιαρίους* Μίκκινα και Γρηγόριο, όπως και άλλες δύο που χρονολογούνται η πρώτη επίσης το 673/4 και η δεύτερη το 675, αλλά μνημονεύουν την *Όνωριάδα*²³⁹. Η χρονολογική ταύτιση (β' ινδικιώνα, 673/4) της προτελευταίας, με όσες σφραγίδες βρέθηκαν στην Καρχηδόνα και μνημονεύουν την *ἀποθήκην Ἀφρικῆς* με τους ίδιους κατόχους, δείχνουν δυο πολύ ισχυρούς αξιωματούχους να δραστηριοποιούνται στη Δύση και τη Μικρά Ασία, σε μια κρίσιμη περίοδο για την πρωτεύουσα, αφού συμπιπτουν χρονολογικά με το πρώτο έτος της αραβικής πολιορκίας της²⁴⁰. Ο Μίκκινος μνημονεύεται ως *πατρίκιος* και ο Γρηγόριος ως *ὑπάτος* σε δυο ακόμη σφραγίδες²⁴¹. Με τον επίσης τιμητικό τίτλο του *στρατηλάτου*, ο κομμερκίαριος Κοσμάς μνημονεύεται ανάμεσα στο 679/80 και το 681/82 για τις μικρασιατικές επαρχίες, Ελενοπόντου, Πυλών και Σαγγάρου, Καππαδοκίας Α' και Ισαυρίας²⁴². Στον ίδιο αξιωματούχο ανήκουν δυο ακόμη σφραγίδες με τις αποθήκες *Ἐλενοπόντου*²⁴³ καθώς και *Πυλῶν καὶ Σαγγάρου*²⁴⁴, οι οποίες φαίνεται να προηγούνται χρονικά εκείνων της Ισαυρίας και Καππαδοκίας. Για την αποθήκη της *Ἰσαυρίας*, η οποία αναφέρεται σε ένα ακόμη μολυβδόβουλλο του στρατηλάτη Κοσμά (ι' ινδικιώνα, 681/2)²⁴⁵ διαθέτουμε ένα ακόμη χρονολογημένο (ε' ινδικιώνα, 676/7), το οποίο ανήκει στον *γενικὸν κομμερκίαριον* και *ἀπὸ ὑπάτων* Πέτρο²⁴⁶.

Από τους πίνακες των Zacos - Veglery, στους οποίους αναγράφονται σφραγίδες κομμερκιαρίων στη Μικρά Ασία απουσιάζουν, για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ', αναφορές για την αποθήκη Γαλατίας. Η αποθήκη αυτή μνημονεύεται σε σφραγίδα, λίγο νωρίτερα επί της συμβασιλείας του με τον πατέρα του,

239. Zacos - Veglery, αρ. 152-153· Morrisson - Seibt, *Sceaux de commerciaires, ό.π.*, 235-6, σημ. 313-314.

240. Oikonomides, *Silk Trade*, 36-48· Brandes, *Städte*, 167-170· του ίδιου, *Finanzverwaltung*, 309-312.

241. Zacos - Veglery, αρ. 145· *Dated Seals*, αρ. 20· *D. O. Seals*, 4, αρ. 6.2. Για τη χρονολόγηση και τους τίτλους: Morrisson - Seibt, *Sceaux de commerciaires*, 235-236.

242. Zacos - Veglery, πίν. 4: ο στρατηλάτης Κοσμάς αναφέρεται ως *ἀπὸ ὑπάτων*.

243. Zacos - Veglery, αρ. 156.

244. Zacos - Veglery, αρ. 157.

245. Zacos - Veglery, αρ. 158· πίν. 4.

246. Zacos - Veglery, αρ. 154, πίν. 2: ο Πέτρος *ἀπὸ ὑπάτων* δεν μνημονεύεται μετά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'· πρβλ. *ό.π.*, 155, πίν. 2.

Κώνσταντα Β' και επί της βασιλείας του γιου του, Ιουστινιανού Β'²⁴⁷, ενώ οι αποθήκες Αρμενίας, Ασίας, Βιθυνίας, Κωνσταντινουπόλεως, Ελλησπόντου, Κυκλάδων, Λαζικής και Μεσημβρίας, μαρτυρούνται από τα χρόνια του διαδόχου του, Ιουστινιανού Β'²⁴⁸. Η απουσία σφραγίδων *κομμερκιαρίων* από αυτές τις περιοχές, αν δεν είναι τυχαία, δείχνει ότι στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' οι εμπορικές συναλλαγές δεν ήταν ίδιας έκτασης με αυτές του προκατόχου του Κωνσταντος Β' και, κυρίως, ότι δεν υπήρξε η δυνατότητα της πυκνότερης κατανομής τους στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, όπως έγινε αργότερα επί της βασιλείας του γιου του, Ιουστινιανού Β'. Αν και οι σφραγίδες για τις αποθήκες κομμερκιαρίων, επί Κωνσταντίνου Δ', είναι εξαιρετικά λίγες σε αριθμό, μερικές από αυτές μνημονεύουν *γενικούς κομμερκιαρίους*, όπως αυτές του Μίκκινα και Γρηγορίου και του Πέτρου *ἀπό ὑπάτων*²⁴⁹, αλλά και του στρατηλάτη Κοσμά, ο οποίος μνημονεύεται και ως *γενικός κομμερκιάριος ἀποθήκης Α' Καππαδοκίας*²⁵⁰.

Η ίδια αναφορά σε *γενικούς κομμερκιαρίους ἀποθήκης Α' Κιλικίας*²⁵¹ και *Ἀρμενιάκων*²⁵² γίνεται ακόμη σε σφραγίδες, οι κάτοχοι των οποίων φέρουν τον τίτλο *ἀπό ὑπάτων*. Οι σφραγίδες αυτές δείχνουν ότι η κεντρική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', είχε, με τη συμπαράσταση αυτών των αξιωματούχων, την ευχέρεια να προοπορίζεται ένα όχι ευκαταφρόνητο κομμάτι του ανεφοδιασμού της από τη γειτονική της Βιθυνία²⁵³, καθώς και από άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως εκείνη του θέματος Αρμενιάκων, η *ἀποθήκη* του οποίου μνημονεύεται σε σφραγίδα για πρώτη φορά, ακριβώς επί Κωνσταντίνου Δ'²⁵⁴. Η περιοχή αυτή ήταν εξάλλου πολύ

247. Zacos - Veglery, πίν. 22.

248. Zacos - Veglery, πίν. 18/1, 19, 20, 21, 25, 28, 29, 30 αντιστοίχως.

249. Zacos - Veglery, αρ. 154.

250. Zacos - Veglery, αρ. 2761.

251. Zacos - Veglery, αρ. 149, πίν. αρ. 3· για το *cursus honorum* του Θεοδώρου βλ. και την παρατήρηση των Morriison - Seibt, *Sceaux de commerciaires, ó.π.*, 236· Zacos - Veglery, αρ. 150 και 151.

252. Zacos - Veglery, αρ. 155 και πίν. 2.

253. Αμπελώνες αναφέρονται στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου: Νικηφόρος, 30,12-13· βλ. και J. Durliat, *L'approvisionnement de Constantinople, Constantinople and its Hinterland*, 19-33.

254. Αναλυτικά για την *ἀποθήκη Ἀρμενιάκων*: Zacos - Veglery, πίν. αρ. 18/2· για τις μινείες *Ἀρμενιάκων* και *Ἐλενοπόντου*: Κουντούρα, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 130, σημ. 121.

ευαίσθητη και πολιτικά για την κεντρική εξουσία, αφού βρισκόταν υπό τον έλεγχο των θεματικών στρατών²⁵⁵.

Η περιοχή της Βιθυνίας²⁵⁶ ως οικονομική ενδοχώρα της πρωτεύουσας αξίζει να γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Οι μαρτυρίες για τη διατήρηση της αγροτικής οικονομίας, χάρη στις ανάγκες τροφοδοσίας της Κωνσταντινούπολης²⁵⁷ είναι σχετικά αυξημένες. Η αντιμετώπιση της τόσο μακροχρόνιας παραμονής του αραβικού στρατού, ίσως και του στόλου, υπό τον Φαδαλά, στην Κύζικο²⁵⁸ σε μια «πολιορκία» ανάμεσα στα έτη 673-678, η οποία έχει χαρακτηριστεί πολύ εύστοχα, ως ανεπιτυχής προσπάθεια αποκλεισμού της πρωτεύουσας²⁵⁹, ενισχύει την εντύπωση ότι η κεντρική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης βασιζόταν κυρίως στη νομιμοφροσύνη της Βιθυνίας. Είναι, μάλιστα, πολύ ενδιαφέρον ότι, κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ', αυτή η ζωτική για την οικονομία περιοχή αποτέλεσε και το τελευταίο προπύργιο για τη διατήρηση των ισορροπιών στη Μικρά Ασία. Η επικοινωνία της *Ὀνωριάδος*, και ειδικότερα της Σεβαστόπολης -αν και, μάλλον, δεν πρόκειται για αυτήν την οποία η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη τοποθετεί *παρὰ θάλασσαν* στην εκστρατεία του Ιουστινιανού Β', το 692/3²⁶⁰-, με την περιοχή της Βιθυνίας (Ελενόπολη, Πύλες και Σαγγάριο) υπήρξε από ό,τι φαίνεται λυτρωτική για την Κωνσταντινούπολη, κατά τη διάρκεια της αραβικής πολιορκίας (673-678).

255. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 22 και 24.

256. R. Janin, *La Bithynie sous l'empire byzantin*, *EO* 20 (1921), 168-82, 301-19· Kaplan, *Hommes et terre*, 16.

257. M. Angold, *The Shaping of the Medieval Byzantine "City"*, *BF* 10 (1985), 3-5· Cl. Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises*, Brookline 1996, 17-27.

258. Από την Κύζικο εκκίνησε στόλος με προορισμό τη Σικελία υπό τον πατρίκιο και στρατηγό Παύλο· Θεοφάνης, 398,18-19· A. Stratos, *Les frontières de l'empire au cours du VIIe siècle*, *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines* (Βουκουρέστι 1971), II. Βουκουρέστι 1973, 432-33 (= *Studies in 7th-Century Byzantine Political History*, Var. Reprints, Λονδίνο 1983, I).

259. Θεοφάνης, 353,7 και 354,3· Νικηφόρος, 32,15· A. Stratos, *Siège ou Blocus de Constantinople sous Constantin IV*, *JÖB* 33 (1983), 89-107. Για τα προβλήματα της χρονικής οριοθέτησης του «ναυτικού αποκλεισμού» της Κωνσταντινούπολης βλ. Νικηφόρος, (Mango), 193-194.

260. Θεοφάνης, 366,6· Head, *Justinian II*, 42-44 και 92, με την υπόθεση ότι επικεφαλής αυτής της μάχης, η οποία κατέληξε σε ήττα των Βυζαντινών, ήταν ο Λεόντιος, στρατηγός ακόμη των Ανατολικών. Βλ. και τα σχόλια στον πατριάρχη Νικηφόρο (Mango, 197-198) για τις προβληματικές της ταυτίσεις και την τοποθέτησή της στην Αρμενία Α'. Με-

Η δυνατότητα της επικοινωνίας αυτής της περιοχής με το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, μέσω της Καππαδοκίας, της οποίας μνημονεύεται ένας κομμερτιάριος επί Κωνσταντίνου Δ', με τις περιοχές της Ισαυρίας και της Κιλικίας, για τις οποίες διαθέτουμε επίσης λίγες σφραγίδες, ήταν εφικτή· αυτό δείχνει η πρόσφατη μελέτη του J. Koder για τη συγκρότηση των λειτουργιών των οικιστικών δικτύων με «διαπεριφερειακούς οικονομικούς δεσμούς»²⁶¹ ακόμα και σε αυτή την περίοδο, κατά την οποία η Μικρά Ασία ήταν εκτεθειμένη σε αραβικές επιδρομές. Σε αυτές τις συνθήκες, οι προσπάθειες για αλλαγές στους περισσότερους τομείς²⁶², αλλά και την οικονομία αρχίζουν μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον διάδοχο του Κωνσταντίνου Δ', Ιουστινιανό Β'²⁶³. Τον 7ο αιώνα η μέθοδος της φορολόγησης φαίνεται ότι έχει αλλάξει, ενώ σχεδόν παράλληλα εφαρμόζοταν ευρύτερα το σύστημα των καταγραφών σε καταλόγους²⁶⁴, κάτι που ίσως σχετίζεται με τη διατήρηση των διοικητών επικεφαλής των φορολογικών αρχών σε γεωγραφικές περιοχές ή πόλεις. Σε συνδυασμό με την πτώση των μικρασιατικών πόλεων, η μεταφορά του τελευταίου νομισματοκοπείου από την περιοχή της Κυζίκου αναγόρευσε την Κωνσταντινούπολη σε μόνο διοικητικό ρυθμιστή της νομισματικής κυκλοφορίας στη Μικρά Ασία, δηλαδή ακριβώς το αντίθετο από ό,τι συνέβαινε στις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας όπου τα νομισματοκοπεία παραμένουν περισσότερα.

γάλη είναι όμως η πιθανότητα να πρόκειται για τη Σεβαστόπολη της Αβασγίας, επειδή ήταν σημαντικό λιμάνι γνωστό για το εμπόριο των μεταξωτών, κάτι που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη σφραγίδα του Θεοδώρου από υπάτων και γενικού κομμερτάριου της αποθήκης Σεβαστοπόλεως, η οποία φέρει στον εμπροσθότυπό της απεικόνιση του Κωνσταντίνου Δ': *D. O. Seals*, 1, αρ. 86.1

261. J. Koder, Παρατηρήσεις στην οικιστική διάρθρωση της κεντρικής Μικράς Ασίας μετά τον 6ο αιώνα. Μια προσέγγιση από την οπτική γωνία της «θεωρίας των κεντρικών τόπων», *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, επιμ. Στ. Λαμπάκης, Αθήνα 1998, 245-265, ιδιαίτερα 256 και 260, εικ. 1.

262. Νικηφόρος, 36,14-15: *ὅς τῆς βασιλείας ἐπιλαβόμενος τὰ τῆς εἰρήνης (...) καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς ἐνταξίας διέστρεψε*: Head, *Justinian II*, 88-91.

263. Head, *Justinian II*, 88-91· Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II*, 69-77. Η Cécile Morriçon υποστηρίζει ότι από το 640-670 η Β. Συρία είχε απεξαρτηθεί από την Κωνσταντινούπολη: Le monnayage Omeyyade et l'histoire administrative et économique de la Syrie, *Syrie*, 309-318.

264. N. Oikonomidès, De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité à propos du premier cadastre byzantin (7e-9e siècle), *ZRVI* 26 (1987), 9-19· του ίδιου, *Fiscalité*, 31-34.

Η συρρίκνωση της νομισματικής κυκλοφορίας στη Μικρά Ασία²⁶⁵ (με ίσως αξιοσημείωτη εξαίρεση τη βασιλεία του Κώνσταντος Β', ο οποίος περιήλθε τις επαρχίες της με μεγάλο στρατό), ανεξάρτητα αν επρόκειτο για επακόλουθο της ανασφάλειας από τις αραβικές επιδρομές²⁶⁶ ή για ένα φαινόμενο με βαθύτερες ρίζες, οδήγησε στην επιστροφή της οικονομίας των ανταλλαγών (κάτι που έχει τονιστεί επανειλημμένα)²⁶⁷, ενισχύοντας την εντύπωση ότι η περιοχή αυτή ακολουθούσε δρόμο διαφορετικό από την υπόλοιπη αυτοκρατορία²⁶⁸. Ιδιαίτερα στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι η κεντρική διοίκηση βρισκόταν σε ανταγωνισμό με το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας (με εξαίρεση ίσως τη Βιθυνία), καθώς έτεινε να διοικεί από μακριά τις επαρχίες αυτές, όπως δείχνει η περίπτωση της παρουσίας στην Κωνσταντινούπολη του διοικητή των ανατολικών επαρχιών. Η επιμονή ή η αδυναμία της κεντρικής διοίκησης να μην ενισχύει τη νομισματική κυκλοφορία στη Μικρά Ασία²⁶⁹, προερχόταν πιθανόν από την πολιτική και στρατιωτική αστάθεια της περιοχής. Η πτώση, πάντως, της νομισματικής κυκλοφορίας για την περίοδο του 668-685 θα πρέπει να δικαιολογεί και από μια άλλη πλευρά τις εξεγέρσεις των στρατών των Αρμενιάκων (667) και των Ανατολικών (669) εναντίον του «ευσεβεστάτου» αυτοκράτορα²⁷⁰.

Το κύριο χαρακτηριστικό που προβάλλει, μέσα από τις λίγες πληροφορίες των πηγών, είναι μια διττή συγκυρία στον τομέα της οικονομίας επί Κωνσταντίνου Δ': το πρώτο σκέλος της αφορά την ιδιαιτερότητα της πομπώδους νομισματικής πολιτικής, που αγνοούσε τις δυσκολίες των βαλκανικών επαρχιών και της

265. Hendy, *Studies*, 640-645.

266. Hélène Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIè-IXè siècles)*, *Revue historique* 227 (1962), 1-32 (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Var. Reprints, Λονδίνο 1971, IX): Lillie, *Reaktion*, 62-80.

267. Haldon, *Seventh Century*, 119.

268. Brandes, *Städte*, 81-82, επίσης και 141-149· Cécile Morrisson, *Byzance au VIIè siècle: le témoignage de la Numismatique*, *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Α. Στράτο*, Αθήνα 1986, τόμ. 1, 149-163.

269. Foss, *Ephesus*, 108.

270. Η κοπή νομισμάτων στην Ιερουσαλήμ, Αλεξανδρέττα, Κωνσταντία (Κύπρος) και τη Μικρά Ασία σταμάτησε επί Κωνσταντίνου Δ': Haldon, *Seventh Century*, 187.

Μικράς Ασίας²⁷¹. Η αντίφαση αυτή γίνεται μάλιστα περισσότερο έντονη, εάν συγκριθεί με τις πολιτικές επιλογές της βασιλείας του πατέρα του, Κωνσταντος Β', αλλά και αυτής του γιου και διαδόχου του, Ιουστινιανού Β'. Το δεύτερο σκέλος της εικόνας, την οποία έχουμε για την οικονομία, σχετίζεται με τις ενδείξεις μας «ευμάρειας» που φαίνεται να είναι χαρακτηριστικό μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, τα μέλη της οποίας φέρουν πολλές φορές συγκλητικούς τίτλους και υψηλά αξιώματα: αυτό τουλάχιστον, δείχνουν οι σφραγίδες των κομμερτσιαρίων που αναλαμβάνουν την εισπραξη των φόρων και τον έλεγχο της διακίνησης πολύτιμων αγαθών²⁷².

Σε αυτήν την ανώτερη τάξη ανήκε ο κάτοχος μιας ακόμη σφραγίδας, που χρονολογείται στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' (ανάμεσα στο 668 και το 672/3), ο οποίος φέρει τον τίτλο *ἀπὸ ἐπάρχων* και το αξίωμα του *ἐργαστηριάρχου*²⁷³. Στα μολυβδόβουλλα των εργαστηριαρχών, στα οποία οι κάτοχοί τους αναγράφονται επίσης με υψηλούς τίτλους και όλα χρονολογούνται ανάμεσα στον 7ο και 8ο αιώνα²⁷⁴, αποτυπώνονται, όπως και σε αυτά των κομμερτσιαρίων, τα βασιλικά πορτραίτα πράγμα που δείχνει την άμεση εξάρτησή τους από τον αυτοκράτορα. Οι *ἐργαστηριάρχαι* είναι -σε ορισμένες περιπτώσεις- και *ἄρχοντες τοῦ βλαττίου*, οι δε δραστηριότητές τους έχουν συσχετισθεί με την παραγωγή και επεξεργασία μεταξιού²⁷⁵. Ο *ἐργαστηριάρχης* Σέργιος ή Γεώργιος δείχνει να κατάρχεται, σύμφωνα με τον τιμητικό τίτλο *ἀπὸ ἐπάρχων*, από την αριστοκρατία²⁷⁶, όπως και οι κομμερτσιάριοι, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι του ανεφοδιασμού του

271. Για την εξαφάνιση της μικρής συναλλακτικής μονάδας βλ. Ph. Grierson, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 498-c. 1090* [SCIAM 8], Σπολέτο 1961, 411-453· J. Haldon - H. Kennedy, *The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands*, *ZRVI* 19 (1980), 89-101.

272. Οι κομμερτσιάριοι, πριν από το 730, οπότε εμφανίζεται το *βασιλικὸν κομμέριον*, ήταν εύποροι μεσάζοντες: Oikonomides, *Silk Trade*, 39-44. Οι αρμοδιότητές τους αφορούσαν τον ανεφοδιασμό στρατευμάτων κατά τον Henny, *Studies*, 631-633· Haldon, *Seventh Century*, 232-38.

273. Zacos - Veglery, αρ.147· *Dated Seals*, αρ. 18· Bury, *Imperial Administrative System*, 100· Oikonomides, *Listes*, 317· Haldon, *Praetorians*, 591-592. Μεταγενέστερα η αναφορά των *ἀρχόντων τοῦ ἐργοδοσίου* συσχετίζεται με τις δικαιοδοσίες του *ἐργαστηριάρχου*: Laurent, *Corpus*, II, 304· Henny, *Studies*, 628-630· Brandes, *Finanzverwaltung*, 401.

274. Zacos - Veglery, αρ. 161, 174, 183, 198, 238 και 239.

275. Oikonomides, *Silk trade*, 50-51.

276. Morrisson - Seibt, *Sceaux de commerciaires*, *ό.π.*, 239.

στρατού στις κατά τόπους αποθήκες²⁷⁷. Επιπλέον, ορισμένοι από αυτούς, όπως ο πατρίκιος Μίκκινας και πιθανόν και ο εταίρος του, ύπατος Γρηγόριος, προέρχονται από μια εύρωστη οικονομικά τάξη στη Δύση. Το φαινόμενο αυτό της οικονομικής ευμάρειας των υψηλών αξιωματούχων, οι οποίοι ήταν διοικητικά εξαρτημένοι από την Κωνσταντινούπολη βρισκόταν, όμως, σε καταφανή αντίθεση με τις συνθήκες της «φτώχειας» που επικρατούσαν την εποχή αυτή²⁷⁸.

Οι δεσμοί τους οποίους καλλιεργούσαν οι δύο διακριτές κοινωνικές élite σε Ανατολή και Δύση έχουν τις ρίζες τους στη μακραίωνα παράδοση της επικοινωνίας ανάμεσα στην αρχαιότερη πρωτεύουσα και τη νέα αυτοκρατορική έδρα, στην οποία φαίνεται ότι, πάντοτε κατέφευγαν, επιδιώκοντας να διατηρήσουν τόσο την επιρροή τους όσο και τις προνομιακές τους σχέσεις με την κεντρική εξουσία. Αυτή η σχέση ανάμεσα στην παλαιότερη ανώτερη τάξη της Δύσης και τα μέλη της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης, η οποία επιχειρήθηκε να συντηρηθεί μέσω της οικονομίας και της παράδοσης, φαίνεται ότι προσέκρουσε στις νεότερες κοινωνικές συνθήκες που υπαγορεύονταν από τις στρατιωτικές ανάγκες της εποχής.

---

277. Haldon, *Seventh Century*, 239-241.

278. Renée Doehaerd, *Le Haut Moyen Âge Occidental. Économies et sociétés*, Παρίσι 1971, 57-66.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Α'. ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Την αυτοκρατορική διαδοχή από τον Ηράκλειο έως τον Κώνσταντα Β' στήριξε η Εκκλησία και η σύγκλητος, όπως δείχνουν οι περιγραφές του τελετουργικού αναγόρευσης στην Κωνσταντινούπολη. Ο στρατός, αν και είχε τον κύριο ρόλο στην ανάδειξη του Φωκά στο αυτοκρατορικό αξίωμα, δεν εκπροσωπείτο στις τελετές αναγόρευσης¹. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο Φωκάς για την επισημοποίηση της ανόδου του στο θρόνο μετακάλεσε τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως, τη σύγκλητο και τους δήμους στο Έβδομον². Η εξασφάλιση της νόμιμης διαδοχής και η αποφυγή ανατροπής, όπως εκείνης του Μανρικίου, απηχείται στην επίκληση της έγγραφης διαθήκης του Ηρακλείου για τον επιμερισμό της εξουσίας στους γιους του μετά το θάνατό του (641)³. Σε αξιωματούχους της αυλής με στρατιωτικές δικαιοδοσίες, όπως ο σακελλάριος Φιλάργιος και ο ύπασις της του Βαλεντίνου⁴, ανέθεσε τους χειρισμούς για τη διαδοχή του ο γιος και διάδοχος του Ηρακλείου, αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Γ'. Η επίδειξη της διαθήκης του Ηρακλείου είχε γίνει λίγο νωρίτερα ενώπιον του πατριάρχη και των βασιλικών αρχόντων και του *περί τὸ Βυζάντιον λαοῦ*⁵. Όπως φαίνεται από τις

---

1. Στην αναγόρευση των διαδόχων του Ηρακλείου στο *De cerimoniis*, 627,12-628,20 δεν αναφέρονται στρατιωτικοί αξιωματούχοι, μολονότι είναι βέβαιο ότι συμμετείχε ο στρατός: Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, 70-72· Beck, *Senat und Volk*, 47-54· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 253.

2. Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, Η', 10, 1· Θεοφάνης, 289,10-14. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις σχετικά με τη διάκριση μεταξύ στέψης και αναγόρευσης που επισημάνθηκαν από την Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (*Έκλογή*, 227).

3. Μισίου, *Διαθήκη*, 76-77.

4. Νικηφόρος, 28,27-29,5.

5. Νικηφόρος, 27,23-26· Dölger, *Regesten*, 217. Ο Κωνσταντίνος Γ', γιος του Ηρακλείου, λίγο πριν από το θάνατό του έστειλε με τον σακελλάριο Φιλάργιο χρήματα στους

περιγραφές αυτές οι ισχυροί πολιτειακοί παράγοντες, δηλαδή η Εκκλησία και η σύγκλητος συμμετέχουν στη στέψη, ενώ ο λαός της Κωνσταντινούπολης και ο στρατός εμφανίζονται στις πηγές ως εγγυητές της ομαλής ανάρρησης των διαδόχων στο θρόνο⁶.

Τη διαδικασία αυτή είχαν όμως, υπό την επίβλεψη τους υψηλοί αξιωματούχοι, όπως ο κουβικουλάριος και ο σακελλάριος, οι οποίοι ήταν άνθρωποι του αυτοκράτορα και είχαν στη διάθεσή τους ένα μικρό στρατιωτικό σώμα⁷. Παράλληλα με τους ιδιαίτερους αυτούς χειρισμούς για την κατοχύρωση της ομαλής μετάβασης της εξουσίας επί των διαδόχων του Ηρακλείου, παρατηρούνται νέες διατυπώσεις της αυτοκρατορικής τιτλοφορίας. Η μελέτη της αλληλογραφίας του Ηρακλείου με τον Πέρση βασιλιά Σιρόη έδειξε ότι, εκτός από τον παλαιότερο τίτλο αυτοκράτορα, η επίκληση βασιλεύς ήταν τον 7ο αιώνα καθιερωμένη⁸ και συνόδευε τους παλαιότερους τίτλους, *αυτοκράτωρ, καῖσαρ, φλάβιος*. Τη χρήση αυτής της νέας τιτλοφορίας δείχνουν οι αναφορές του Ηρακλείου ως *αυτοκράτορας πιστού ἐν Χριστῷ βασιλέως* στις Νεαρές για τη Μεγάλη Εκκλησία⁹. Η εκκοσμίκευση των αναλογιών ανάμεσα σε ένα πνεύμα θρησκευτικών ιεραρχήσεων και την πολιτική ιδεολογία γίνεται εμφανέστερη στις επικλήσεις προς τον Χριστό, ο οποίος αποκαλείται *βασιλεύς και δεσπότης*¹⁰ από τον Γεώργιο Πισίδη. Η αναγραφή του τίτλου *βασιλεύς* σε σφραγίδα του Κωνσταντος Β', στην οποία απεικονίζεται και ο Κωνσταντίνος Δ' με την σύζυγό του Αναστασία¹¹, επιβεβαιώνει τη σταθερή προτίμηση σε αυτήν την τιτλοφορία. Η αναφορά *ἐκ Θεοῦ βασιλεῖς Ῥωμαίων* στην αυτοκρατορική σφραγίδα του Κωνσταντος Β' και Κωνσταντίνου Δ'

τοῦ στρατιωτικοῦ καταλόγου (Νικηφόρος, 29,3) με σκοπό να διαφυλάξουν την ομαλή διαδοχή των γιων του, Ηρακλείου (Κωνσταντος Β') και Θεοδοσίου.

6. Νικηφόρος, 28,24-27· Dölger, *Regesten*, 218.

7. Zacos - Veglery, σφ. 1365 και Laurent, *Corpus*, II, σφ. 740.

8. *Πασχάλιον Χρονικόν*, 735,4· Dölger, *Regesten*, 192· N. Oikonomides, Correspondence between Heraclius and Kavadh-Siroe in the Paschal Chronicle (628), *Byz.* 41 (1971), 269-281· Chrysos, The Title *Βασιλεύς*, 31-75· I. Shahid, On the Titulature of the Emperor Heraclius, *Byz.* 51 (1981), 288-296.

9. Η πρώτη Νεαρά φέρει την παλαιά τιτλοφορία: *Νεαράι Ἡρακλείου*, I, 62,5-12· Dölger, *Regesten*, 165· *Νεαράι Ἡρακλείου*, II, 72,8-10· Dölger, *Regesten*, 212· *Νεαράι Ἡρακλείου*, IV, 84,5-8· Dölger, *Regesten*, 199· επίσης, ως *πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς* αναφέρονται ο Ηράκλειος και ο γιος του Κωνσταντίνος: *Νεαράι Ἡρακλείου*, IV, *ὁ.π.*· Dölger, *Regesten*, 199· πρβλ. Rösch, *ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*, 62-63.

10. Γεωργίου Πισίδη, *Εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα καὶ εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους*, 2.Π, 99· 2.ΠΙ, 94. Για τον τίτλο του δεσπότη βλ. Yannopoulos, *Société profane*, 100-101· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 250-251.

11. Zacos - Veglery, σφ. 19· Seibt, *Bleisiegel*, σφ. 14.

(654-659)¹², αλλά και μεταγενέστερα στο *ιδίκτον* του Κωνσταντίνου Δ' (681)¹³ απηχεί την παγίωση αυτής της εκ παραλλήλου επίκλησης της ανάτατης κοσμικής εξουσίας και της θεϊκής υπέρτερης αρχής.

Η καταγωγή του τίτλου *βασιλεύς* έχει συζητηθεί εκτενώς¹⁴ και συνάδει με τη γενικότερη τάση του 7ου αιώνα να υιοθετούνται θρησκευτικά πρότυπα εμπνευσμένα από την Παλαιά Διαθήκη. Ο Κωνσταντίνος Δ' προσφωνείται στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου *μέγας βασιλεύς*¹⁵. Η τιτλοφορία αυτή προβάλλει την ανάγκη αφενός να τονιστεί η κυρίαρχη θέση του Κωνσταντίνου Δ' επί των *θεοφυλάκτων αὐτοῦ ἀδελφῶν*, Ηρακλείου και Τιβερίου, και αφετέρου να επαινεθεί η συμβολή του στην αποκατάσταση της Ορθοδοξίας. Στις μεταβολές της αυτοκρατορικής τιτλοφορίας και των επευφημιῶν σημαντική συμβολή είχε η σύγκλητος. Ο ρόλος της ήταν αναβαθμισμένος, όπως δείχνουν οι μαρτυρίες των πηγών στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β', οπότε παρουσιάζεται ως ο κύριος φορέας της αναγνώρισης της αυτοκρατορικής διαδοχής στην Κωνσταντινούπολη¹⁶. Η επίσημη ανάθεση της βασιλικής εξουσίας στα εστεμμένα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας¹⁷ φαίνεται ότι διασφαλίστηκε με την απονομή στους

12. Zacos - Veglery, αρ. 18, 19· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 251.

13. *ACO*, 2, 2, 2,832,6· *Dölger, Regesten*, 246. Ο R. Riedinger, εκδότης των Πρακτικών της 5' Οικουμενικής Συνόδου παραθέτει κενό, στη θέση της λέξης *Ρωμαίων*, στην *intitulatio* του *ιδίκτου*: *Κωνσταντίνος πιστός ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεύς*.

14. Magdalino, *The History of the Future*, 19, σημ. 66· πρβλ. M. McCormick - A. Kazhdan, *Basileus* (βασιλεύς), *ODB*, I, 264.

15. *ACO*, 2, 1, 1, 14,11· πρβλ. P. Schreiner, *Zur Bezeichnung "Megas" und "Megas Basileus" in der byzantinischen Kaisertitulatur*, *Βυζαντινά* 3 (1971), 181. Dionyssia Missiou, *Who was the Constantine in the Inscription No 8788 CIG IV? A Contribution to the Study of the Demes in the Period of the Herakleids*, *Βυζαντινά* 13/2 (1985) [*Δώρημα στὸν Ἰ. Καργιαννόπουλο*], 1479-1486.

16. Στρατός, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 15-16. Η δράση της συγκλήτου αναφέρεται στις πηγές κυρίως, όταν πρόκειται για την αντιπαράθεσή της με στρατεύματα της Μικράς Ασίας βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 12, σημ. 5.

17. Σε νομίματα και σε γραπτές πηγές εμφανίζονται η κόρη του Ηρακλείου, Επφάνεια-Ευδοκία και η δεύτερη σύζυγός του Μαρίνα (Grierson, *Catalogue*, 2, 1, 82, 216, 227, σημ. 14)· Dionyssia Missiou, *Über die institutionelle Rolle der byzantinischen Kaiserin*, *JÖB* 32/2 (1982), 489-498· Fr. Winkelmann, *Zum byzantinischen Staat (Kaiser, Aristokratie, Heer)*, *Byzanz im 7. Jahrhundert*, 169· C. Zuckerman, *La petite Augusta et le Turc*. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius, *RN* 6 (1995), 113-123· P. Speck, *Epiphania et Martine sur les monnaies d'Heraclius*, *RN* 152 (1997), 457-465· C. Zuckerman, *Au sujet de la petite Augusta sur les monnaies d'Héraclius*, *RN* 152 (1997), 473-478· Η κληρονομική διαδοχή παρουσιάζει

γίους του Κώνσταντος Β΄ των τίτλων του *καίσαρος*¹⁸, όπως είχε γίνει και επί Ηρακλείου. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στη σύγκλητο και τον Κώνσταντα Β΄ άρχισε να αναφαίνεται μετά την αναχώρησή του στη Δύση (661/62) και έγινε σαφέστερη με την απαγόρευση που επέβαλλαν οι *Βυζάντιοι* στην σύζυγό του Φαύστα και τους γίους του, Κωνσταντίνο, Ηράκλειο και Τιβέριο, να τον ακολουθήσουν στην Ιταλία (662/3)¹⁹. Η αντίθεση *Βυζαντιών* και Κώνσταντος Β΄ ανέδειξε τις λανθάνουσες αντιθέσεις ανάμεσα στο στρατό και τη σύγκλητο, τα μέλη της οποίας δεν φαίνεται να επικροτούσαν αυτήν την εκστρατεία.

Αντίθετα με τον πατέρα του, ο εστεμμένος διάδοχος Κωνσταντίνος Δ΄ (Απρίλιος 654) διατήρησε τις αγαστές σχέσεις του με τη σύγκλητο έως το τέλος της βασιλείας του και φαίνεται ότι σε αυτήν την εύνοια όφειλε την πολιτική αποδυναμωση των αδελφών του. Οι νεότεροι αδελφοί του, Ηράκλειος και Τιβέριος, έφεραν κατώτερους τίτλους (Απρίλιος-Αύγουστος 659), οι οποίοι όμως τους αφαιρέθηκαν ανάμεσα στην άνοδο του Κωνσταντίνου Δ΄ στο θρόνο και την ολοκλήρωση των εργασιών της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου. Στη συνοδική αναφορά του πάπα Αγάθωνος προς τον *μεγάλο βασιλέα* Κωνσταντίνο²⁰, προσφωνήθηκαν μάλιστα ως *θεοφύλακτοι αδελφοί*, πράγμα που κάνει φανερό ότι οι τίτλοι αυτοί ήταν σε ισχύ, αλλά δεν θεωρούνταν αντίστοιχοι του αυτοκρατορικού αξιώματος. Η απουσία των υπογραφών των Ηρακλείου και Τιβερίου στον προσφωνητικό λόγο της τελευταίας συνεδρίας της Συνόδου και στο *ιδίκτον* του 681²¹ θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ακριβώς από το γεγονός ότι δεν έφεραν τίτλους αντάξιους του βασιλικού αξιώματος, πράγμα που έκανε πλέον περιττή την αναφορά τους σε επίσημα έγγραφα. Παράλληλα βέβαια, η απάλειψη αυτή υποδηλώνει ότι στο διάστημα των εργασιών της Συνόδου επιτελέστηκε η οριστική τους απομάκρυνση.

αναλογίες στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και το περσικό βασίλειο: Nina Garsoian, *Les éléments iraniens dans l'Arménie paléochrétienne, Des Parthes au Califat*, 11-13.

18. Chrysos, *The Title Βασιλεύς*, 36, σημ. 31· O. Kresten, *Herakleios und der Titel Βασιλεύς* [Ποικίλα Βυζαντινά 18, *Varia VII*], Βόννη 2000, 178-179.

19. Θεοφάνης, 348,4-8· 351,25-28.

20. *ACO*, 2, 2, 1, 122,12-13. Ο τίτλος πάντως, του *μεγάλου βασιλέως* αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη συμβασιλέων: Bréhier, *Institutions*, 46-47. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, 69 για την αναφορά του Ηρακλείου ως *μεγάλου βασιλέως* κατά την απαγόρευση των διαδόχων του ως καισάρων.

21. *ACO*, 2, 2, 2, 804,14-15· 832,5-6.

Ο αυτοκρατορικός θεσμός ήταν ισχυρός τον 7ο αιώνα, ενώ το ίδιο ενισχυμένος έδειχνε ο συγκεντρωτισμός της κρατικής διοικητικής μηχανής. Το φαινόμενο αυτό έγινε ακόμη πιο αισθητό μετά την υποχώρηση των παλαιών θεσμών της βυζαντινής διοίκησης και την αποδυνάμωση της αριστοκρατίας των επαρχιών, τα μέλη της οποίας κατέφευγαν σε μεγάλες πόλεις και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη²². Η συγκέντρωση των μελών της ανώτερης τάξης στην πρωτεύουσα ενίσχυσε την εντύπωση για την αύξηση της επιρροής της κεντρικής διοίκησης τον 7ο αιώνα²³ και εκτιμήθηκε ως επίτευγμα της ισχυρής προσωπικότητας των αυτοκρατόρων²⁴, οι οποίοι βρίσκονταν στο θρόνο πριν από τον Κωνσταντίνο Δ'. Αυτή η προόδηλη ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας ήταν όμως έκφραση της αντίρροπης δυναμικής του αυτοκρατορικού θεσμού απέναντι στα στρατιωτικά σώματα της Μικράς Ασίας, τα οποία ονομάζονταν *θέματα*²⁵. Οι αξιωματούχοι από τα θέματα στήριζαν την κεντρική εξουσία, επί Κωνσταντος Β'· όταν όμως διεκδίκησαν από τον Κωνσταντίνο Δ' ανάλογη θέση στη διακυβέρνηση βρέθηκαν επανειλημμένα αντιμέτωποι με τον ίδιο καθώς και τη σύγκλητο.

Η πρώτη άμεση ρητή πολιτική ανάμειξη ενός σημαντικού τμήματος αυτού του στρατού σε δυναστικά ζητήματα, εκφράστηκε με τη στάση τῶν *Ἀνατολικῶν* στην Κωνσταντινούπολη το 669, κατά την οποία απαιτήθηκε η στέψη του Ηρακλείου και Τιβερίου, αδελφών του Κωνσταντίνου Δ'²⁶. Η καταστολή της σφράγιση αρνητικά τις σχέσεις του νέου αυτοκράτορα με το στρατό της Μικράς Ασίας.

22. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 16.

23. Haldon, *Seventh Century*, 387-389.

24. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 12) χαρακτηρίζει τον Κωνσταντα Β' άκαμπο. Η εικόνα αυτή για τον πατέρα του Κωνσταντίνου Δ' προβάλλεται όντως στις μεταγενέστερες ορθόδοξες πηγές, αλλά οφείλεται στην επιλογή του να επιτεθεί στη συγκλητική τάξη και τα ερείσματα της στη Δύση, έχοντας στο πλευρό του τα θέματα της Μικράς Ασίας.

25. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 157· Haldon, *Seventh Century*, 214-215.

26. Θεοφάνης, 352,14-17· Γεώργιος Κεδρηνός, 764,8-10· Ιωάννης Ζωναράς, 222,12-15· Μιχαήλ Σύρος, XI, 455-456· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 136 και εξής. Η στάση αυτή θυμίζει τις αξιώσεις του στρατού το 602 (Λουγγής, *Δοκίμιο*, 13), αλλά και την ανάδειξη επίσης του Μζεξ από το στρατό στη Σικελία το 668 (Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 70). Σύμφωνα επίσης, με κανόνα του Ιωσήφ του Υινογράφου, αφιερωμένο στον επίσκοπο Γόρτυνος άγιο Ευμένιο (677-680), επιχειρήθηκε από τον άγιο συμφιλίωση ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ' και τα αδέρφια του: Θ. Δετοράκη, *Οί Άγιοι τής πρώτης Βυζαντινής περιόδου τής Κρήτης και ή σχετική προς αυτούς φιλολογία*, Αθήνα 1970, 151-153· πρβλ. Ευ. Ι. Τομαδάκης, *Ίωσήφ ό Υινογράφος. Βίος και Έργον*, Αθήνα 1971, 58. Για την παρέμβαση των Ανατολικών βλ. και στο Μέρος Γ'.

Η άμυνα της Κωνσταντινούπολης και της αυτοκρατορίας περιορίστηκε στη δραστηριοποίηση του αυτοκρατορικού στόλου και τη βοήθεια από ένα στρατιωτικό σώμα, το οποίο αναφέρεται ως *δύναμις Ῥωμαϊκή*²⁷. Σε αυτή τη ρωμαϊκή δύναμη ανατέθηκε η εκστρατεία εναντίον των Αράβων μετά τη λύση της πολιορκίας της πρωτεύουσας (673-678). Η εκκίνησή της από την πρωτεύουσα και όχι από τις επαρχίες της Μικράς Ασίας δείχνει ότι δεν είχε θεματική προέλευση και οι ηγέτες της διατηρούσαν μάλλον καλές σχέσεις με τη συγκλητική τάξη. Παρά τους κλυδωνισμούς από τις θεματικές εξεγέρσεις και τις πυκνές αραβικές επιδρομές στη Μικρά Ασία, η στάση της συγκλήτου ήταν σταθερά ευνοϊκή έναντι του Κωνσταντίνου Δ'²⁸, από την εποχή που ήταν ακόμη διάδοχος του θρόνου και καθόλη τη διάρκεια της βασιλείας του, μολονότι εκπροσωπήθηκε με σύνθεση ολιγάριθμη κατά τις συνεδρίες της Ἑ' Οικουμενικής Συνόδου (680/81).

Με τη Σύνοδο αυτή ο Κωνσταντίνος Δ' εκπλήρωσε την επιθυμία της συγκλήτου για την οριστική διατύπωση των δογματικών θέσεων της Ορθοδοξίας και την αποκατάσταση των σχέσεων με τον πάπα της Ρώμης. Οι προκάτοχοι του Κωνσταντίνου Δ', οι οποίοι είχαν εκδώσει τα διατάγματα της «Εκθεσης» (638) και του «Τύπου» (648) μολονότι φραστικά στήριζαν την Ορθοδοξία²⁹, στην πραγματικότητα καινοτομούσαν δογματικά, αποσκοπώντας να περιορίσουν τις πολιτικές παρεμβάσεις της ορθόδοξης συγκλητικής αριστοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη και του πάπα της Ρώμης στη Δύση. Αυτή την έντονη αντιπαράθεση, ανάμεσα στην ορθόδοξη συγκλητική αριστοκρατία και τον πάπα Ρώμης από τη μια πλευρά και τους Μονοθελητές από την άλλη, εκφράζουν οι διαδοχικές εκδόσεις διαταγμάτων με δογματικό περιεχόμενο, όπως η «Εκθεση»³⁰ (638) του Ηρακλείου, ο «Τύπος»³¹ (648) του Κωνσταντίνου Β' καθώς και το «ίδικτον» (681) του Κωνσταντίνου Δ', με το οποίο επανήλθε σε ισχύ η Χαλκηδόνη Ορθοδοξία³².

27. Το σώμα αυτό βρέθηκε επί Κωνσταντίνου Δ' στη Μικρά Ασία το 667 και 678: Θεοφάνης, 350,20· 354,12-13.

28. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή*, 72.

29. Η Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας ήταν αποδεκτή από τον πάπα της Ρώμης και η αναγνώρισή της στην Ανατολή αποτέλεσε τον κεντρικό στόχο της Ἑ' Οικουμενικής Συνόδου. Αντίθετα, ο μονοθελητής πατριάρχης Αντοχείας, Μακάριος, αποκάλεσε *δυσώνυμον* τον Μάξιμο τον Ομολογητή και *ορθόδοξον* τον Ηράκλειο: *ΑCO*, 2, 2, 1, 228,16, 20· πρβλ. Λεονταίνη, *Θρησκευτικές πεποιθήσεις*, 73-87.

30. Dölger, *Regesten*, 211.

31. Dölger, *Regesten*, 225.

32. Dölger, *Regesten*, 245.

Και τα τρία αυτά διατάγματα αναρτήθηκαν στο Νάρθηκα της Αγίας Σοφίας³³ και κοινοποιήθηκαν στους πάπες της Ρώμης³⁴. Τα δύο πρώτα, η «Εκθεση» και ο «Τύπος» σώζονται στα Πρακτικά της Συνόδου του Λατερανού (649) στην οποία καταδικάστηκαν³⁵, ενώ το *ἴδικτον* παραδίδεται στην κατακλείδα των Πρακτικών της 5' Οικουμενικής Συνόδου. Τα μέτρα³⁶, τα οποία προβλέπονταν από τα διατάγματα αυτά, αποτελούν επιβεβαίωση της επιδίωξης των αυτοκρατόρων να ανακόψουν τις δογματικές αντιθέσεις. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι οι ποινές που ορίζονταν από την «Εκθεση» ήταν αρκετά ελαστικές σε σχέση με τα αυτοκρατορικά *ἴδικτα* των διαδόχων του Ηρακλείου. Η «Εκθεση» δεν επιδίωκε την τιμωρία, αλλά τη μετάνοια: (...) *εἰ μὲν ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος (...) πάσης εἶναι πεπαισμένον ἱερατικῆς ὑπουργίας τε καὶ λειτουργίας (...)* *εἰ δὲ μοναχικὸν περιβέβληται σχῆμα ἢ καὶ λαϊκὸς εἴη, τὸν τοιοῦτον τῆς μεταλήψεως τῆς ἀγίας χωρίζομεν κοινωνίας (...)*³⁷. Ἐτσι, στα μεγάλα διαστήματα της απουσίας του Ηρακλείου σε εκστρατείες, δεν μνημονεύονται αντιδράσεις από όσους ήταν προσηλωμένοι αυστηρά στην Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας και διαφωνούσαν με την «Εκθεση».

Δέκα χρόνια αργότερα, οι ποινές του «Τύπου» έγιναν αυστηρότερες και στραφθηκαν ανοικτά εναντίον εκκλησιαστικών και κοσμικών αξιωματούχων. Ακολούθως, οι αντιδράσεις κατά του Κώνσταντος Β' αυξήθηκαν και συσπείρωσαν εναντίον του εξέχοντα μέλη από τον ορθόδοξο κλήρο και την αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης· φαίνεται, μάλιστα, ότι όσοι δεν συμμορφώνονταν υπέστησαν χωρίς εξαίρεση *αἰκίας, ἐξορίας καὶ δημεύσεις*, όπως προβλεπόταν από τον «Τύπο»³⁸. Αυτή η διάσταση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και την ορθόδοξη

33. D. Feissel, *Épigraphie et constitutions impériales: aspects de la publication du droit à Byzance, Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e Funzione, Atti del seminario di Erice* (12-18 settembre 1991), έκδ. G. Cavallo - C. Mango, Σπολέτο 1995, 66-98. Ανάλογο αυτοκρατορικό *ἴδικτον* του Μανουήλ Α' Κομνηνού έχει σωθεί σε επιγραφή: C. Mango, *The Conciliar Edict of 1166, DOP 17* (1963), 317-330.

34. Guillou, *Régionalisme*, 147-148.

35. Riedinger, *Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte*, 76-77.

36. Σπ. Τρωιάνος, *Ὁ «Πονάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐξελέξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Juris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 6], Frankfurt am Main 1980, 116-117.

37. *Ἐκ τῶν πεπραγμένων ὑπὲρ τῆς Ἐκθέσεως παρὰ Σεργίου τοῦ γενομένου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως: ACO, 2, 1, 166, 23-26.*

38. Θεοφάνης, 351, 20-21. Οι ποινές, τις οποίες επέβαλε ο Κώνστας Β' στους γιους του βασιλικού μάγιστρο Πλουτίνου, Θεόδωρο και Ευπρέπιο, αναγράφονται στο *Hypomnesticum de*

αριστοκρατία διεύρυνε το χάσμα ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τον πάπα της Ρώμης. Στις ποινές του «Τύπου», οι οποίες ταυτίζονται με όσες αναφέρονται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, προβλέπονταν επιτίμια ανάλογα με την εκκλησιαστική ή την κοσμική προέλευση των παραβατών: *εἰ μὲν ἐπίσκοποι ἢ κληρικοί εἶεν, τῆς ἰδίας ἱερωσύνης τοῦ τε οἰκείου κλήρου τρόποις ἅσασιν ἐκπεσοῦνται, εἰ δὲ μοναχοὶ εἶεν, ἀφοριζέσθωσαν καὶ τῶν ἰδίων ἀλλοτριούσθωσαν τόπων, εἰ δὲ ἀξίαν ἢ ζώνην ἢ στρατεῖαν ἔχοιεν, γυμνωθήσονται τούτων· εἰ δὲ τελοῦντες ἐν ἰδιώταις, εἰ μὲν τῶν ἐπισήμων ὄντες τυγχάνοιεν, τὴν τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς ὑποστήσονται δήμευσιν· εἰ δὲ τῶν ἀφανῶν καθεστήκοιεν, πρὸς τῷ τοῦ σώματος αὐτῶν αἰκισμῷ καὶ ἐξορία διηνεκεῖ σωφρονησθήσονται (...)*³⁹. Με τον «Τύπο» είχαν επανέλθει ποινές, τις οποίες είχε επιβάλει στους αιρετικούς το Ιουστινιάνειο Δίκαιο⁴⁰. Η διάσταση ανάμεσα στους ορθοδόξους και τον Κώνσταντα Β' εξηγεί γιατί η πρωτεύουσα βρέθηκε υπό τον έλεγχο των *Βυζαντιῶν* κατά την παραμονή του στην Ιταλία (661/2). Αυτή η ορθόδοξη ομάδα στην Κωνσταντινούπολη ανέλαβε στη συνέχεια τη διαχείριση όλων των κρίσεων που εμφανίστηκαν με τις θεματικές εξεγέρσεις και τις αραβικές επιδρομές. Στον «Τύπο» δεν βρίσκουμε πάντως τη θανατική ποινή, η οποία προβλεπόταν από το ποινικό δίκαιο για τους Μανχαιούς και τους Μοντανούς⁴¹ και ήταν σε ισχύ, όπως επιβεβαιώνεται από τον Πέτρο Σικελιώτη (9ος αι.)⁴², όταν εμφανίστηκε η αίρεση των Παυλικιανών⁴³.

Οι παλαιότεροι υποστηρικτές της δυϊστικής αυτής πίστης, ο Μάνης και ο Παύλος ο Σαμοσατεύς, στους οποίους ανάγεται η προέλευση της αίρεσης των Παυλικιανών, καταλέγονται ανάμεσα στους αιρετικούς και αναθεματίζονται

Théodore Spoudée, 71,16-18: *καὶ δήμευθέντες πάσης τῆς προσοῦσης αὐτοῖς περιουσίας καὶ τῶν ἐπιειμένων αὐτοῖς ἀξιωματῶν, ἐπινώτιά τε θανάσιμα παρὰ τοῦ ἐπάρχου λαβόντες καὶ ἐξορισθέντες* πρβλ. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 92-93· Haldon, *Seventh Century*, 274.

39. *ACO*, 2, 1,210,8-13.

40. Τρωϊάνος, «*Ποινάλιος*», *ό.π.*, 116-117, σημ. 2-4.

41. Τρωϊάνος, «*Ποινάλιος*», *ό.π.*, 116-118.

42. Η *Ίστορία* του σώζεται σε χειρόγραφο του 11ου αι. και ο συντάκτης της υπήρξε απεσταλμένος του Βασιλείου Α' στον γέγητο των Παυλικιανών (869/870): F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1. Teil, 2. Halbband: *Regesten von 867-1025*, Zweite Auflage neu bearbeitet von A. Müller - A. Beihammer [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit: Reihe A: Regesten], Μόναχο 2003, 483. Βλ. και Α. Kazhdan, Peter of Sicily, *ODB*, III, 1640-1641.

43. Πέτρου Σικελιώτου, *Ίστορία*: *Histoire des Pauliciens*, 41,35-43,2. Το *Χρονικόν σύντομον* του Γεωργίου Μοναχού τοποθετεί την αίρεση επί Κώνσταντος Β': Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β', 155.

και στην Ϛ' Οικουμενική Σύνοδο⁴⁴. Όμως για τους Παυλικιανούς ως πληθυσμική ομάδα ή αίρεση δεν γίνεται λόγος στα Πρακτικά της Συνόδου ούτε σε σύγχρονες βυζαντινές ή ανατολικές πηγές (π.χ. αρμενικές, συριακές), αλλά μόνο σε κείμενα μεταγενέστερα (από τον 9ο αιώνα και μετά)⁴⁵. Σε αυτά τα κείμενα πάντως αναφέρεται το προσωπικό ενδιαφέρον ενός αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, *έγγονου*⁴⁶ ή *άπογόνου*⁴⁷ του Ηρακλείου, ο απεσταλμένος του οποίου, Συμεών ήταν επιφορτισμένος να μεταστρέψει στην Ορθοδοξία τους οπαδούς του Αρμενίου, Κωνσταντίνου-Σιλουανού στο κάστρο Κίβοςσα, κοντά στην Κολώνεια. Αυτή η αυτοκρατορική παρέμβαση, η οποία αποδόθηκε στον Κωνσταντίνο Δ', ενώ δεν έχει αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να ανήκε και στον Κώνσταντα Β', δεν βρήκε ωστόσο ανταπόκριση, αφού ο ίδιος ο Συμεών επανέκαμψε στο κάστρο Κίβοςσα, όπου μετονομάστηκε Τίτος, ασπαζόμενος την αίρεση⁴⁸.

Οι προσπάθειες, συνεπώς, της κεντρικής εξουσίας για τον περιορισμό των αιρετικών, οι οποίες συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση και επί του διαδόχου του Κωνσταντίνου Δ', Ιουστινιανού Β'⁴⁹, δεν είχαν πάντοτε θετικά αποτελέσματα, γεγονός που φαίνεται από τη μεταγενέστερη εξάπλωσή τους στη Μικρά Ασία και τη Βαλκανική Χερσόνησο. Η επαναφορά της Ορθοδοξίας, όπως την όριζε η Σύνοδος της Χαλκηδόνας, και η αποκατάσταση των σχέσεων με την Εκκλησία της Ρώμης⁵⁰, επιτεύχθηκαν πάντως επί της βασιλείας του γιου και διαδόχου του, Κωνσταντίνου Δ' με τη σύγκληση της Ϛ' Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη. Στο *ιδικτον*, το οποίο εκδόθηκε μετά τα πέρας των συνοδικών εργασιών, αναγράφονταν ποινές πανομοιότυπες και το ίδιο αυστηρές με εκείνες του «Τύπου», αλλά απευθύνονταν σε εκείνους οι οποίοι είχαν υποστηρίξει τον

44. ACO, 2, 2, 1, 294,24· 432,20· 478,7. Για τα μέτρα κατά της αίρεσης αυτής βλ. επίσης Πέτρου Σικελιώτου, *Ιστορία: Histoire des Pauliciens*, 39,3-8.

45. A. Kazhdan, *Paulicians*, ODB, III, 1606.

46. Πέτρου Σικελιώτου, *Ιστορία: Histoire des Pauliciens*, 41,15,43,27-31· σύμφωνα με τους εκδότες του κειμένου (στο ίδιο, σελ. 40 και σημ. 50) επρόκειτο για τον Κώνσταντα Β' ή τον Κωνσταντίνο Δ': Lemerle, *Pauliciens*, 56-57· 62· 75· πρβλ. την παρατήρηση ότι η *Ιστορία των Παυλικιανών* αναφέρεται μετά τη βασιλεία του Κώνσταντος Β' σε ένα μόνο χειρόγραφο της *Χρονογραφίας* του Γεωργίου Μοναχού, ενώ στα υπόλοιπα μετά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε': D. Afinogenof, *The Date of Georgios Monachos Reconsidered*, BZ 92 (1999), 439.

47. *Φωτίου αρχιεπισκόπου εν συνόψει διήγησις*, *Histoire des Pauliciens*, 139,23· 143,7· για την Καλλινίκη και τον γιο της Ιωάννη, βλ. Kallinike 3584 και Ioannes 2792, *PmbZ*, τόμ. 2.

48. Πέτρου Σικελιώτου, *Ιστορία: Histoire des Pauliciens*, 43,27-47,16· *Φωτίου αρχιεπισκόπου εν συνόψει διήγησις*, *ό.π.*, 143,7-37· για τον Τίτο βλ. Symeon 7171, *PmbZ*, τόμ. 4.

49. Πέτρου Σικελιώτου, *Ιστορία: Histoire des Pauliciens*, 47,13· *Φωτίου αρχιεπισκόπου εν συνόψει διήγησις*, *ό.π.*, 145,16.

50. Καραγιαννίδης, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Β', 94-95.

Μονοθελητισμό επί Κωνσταντος Β'. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι από το διάταγμα απουσιάζουν οι σωματικές ποινές, οι οποίες προβλέπονταν στον «Τύπο» και, σύμφωνα με τις πηγές μας, είχαν δημιουργήσει αντιδράσεις σε Δύση και Κωνσταντινούπολη κατά του Κωνσταντος Β'. Στην κατακλιείδα του διατάγματος του Κωνσταντίνου Δ' προβλεπόταν ότι *εί μὲν ἐπίσκοπός ἐστιν ἢ κληρικὸς ἢ καὶ μοναχικὸν περιβέβληται σχῆμα τὴν τῆς καθαιρέσεως ἀποτίσει ποινήν. εἰ δὲ ἐν ἀξιωματῶν τάξει τελεῖ τιμωρίαν ὑφέξει τὴν δήμευσιν καὶ τὴν τῆς ζώνης ἀφαίρεσιν. εἰ δὲ ἐν ιδιώτου μοίρᾳ καθέστηκε, τὴν ἐκ τῆς βασιλίδος καὶ πάσης ἀπλῶς ἡμῶν πόλεως ὑπερορίαν κατακριθήσεται (...)*⁵¹.

Αυτά τα αυτοκρατορικά διατάγματα εκφράζουν σε αδρές γραμμές τις αντιθέσεις, ανάμεσα σε ορθοδόξους και μονοθελητές από όλες τις κατηγορίες της βυζαντινής κοινωνίας. Έτσι, γίνεται προφανές, γιατί η σύγκληση της 5' Οικουμενικής Συνόδου, μολοντί είχε αποτελέσει κοινό αίτημα αριστοκρατίας και κλήρου στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη, δεν ευδοχώθηκε παρά αρκετά αργοπορημένα μετά την αποστολή μιας *jussio* του Κωνσταντίνου Δ' προς τον πάπα της Ρώμης Δόνο το 678⁵². Η Σύνοδος επεδίωκε την επιστροφή στις ορθόδοξες θέσεις της Χαλκηδόνας⁵³ και συγκρούστηκε ανοικτά με το Μονοθελητισμό, ο οποίος κλόνιζε τις λεπτές ισορροπίες ανάμεσα στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και τη Δύση. Η πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Δ' να συγκαλέσει Οικουμενική Σύνοδο δέκα χρόνια μετά την άνοδό του στο θρόνο μαρτυρεί την αλλαγή της πολιτικής στάσης της Κωνσταντινούπολης έναντι της Ρώμης και διαμέσου της Ρώμης σε ολόκληρη τη Δύση. Στη Ρώμη άρχισαν εντονότερες προετοιμασίες για τη σύγκληση Συνόδου, η οποία πραγματοποιήθηκε ένα έτος μετά την *jussio* του Κωνσταντίνου Δ' (679).

Οι ενέργειες αυτές έδειχναν την αποδοχή της στάσης του αυτοκράτορα από τον πάπα Αγάθωνα και την κοινή πρόθεσή τους για την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας. Προϋποθέσεις της επιστροφής στο ορθό δόγμα ήταν η αναγνώριση των δύο φύσεων και θελημάτων του Χριστού και η προβολή τους μέσω μιας επίσημης πολιτικής, αναγνωρισμένης από την Εκκλησία. Σε αυτές τις εναλλαγές στην αντιμετώπιση του πάπα, η στάση των πατριαρχών Κωνσταντινούπολης δείχνει να συνάδει με την επίσημη κάθε φορά θέση της αυτοκρατορικής πολιτικής. Η αρχιερατεία του πατριάρχη Πέτρου (8/15 Ιουνίου 654-12 Οκτωβρίου 666) έληξε ένα περίπου έτος πριν από την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στην εξουσία.

51. *ACO*, 2, 2, 2, 854,25-856,3.

52. Dölger, *Regesten*, 242.

53. *Περί συνόδων και αίρέσεων*, PG 98, 81C.

Ο Πέτρος αποτελούσε εγγύηση για την τήρηση των διατάξεων του «Τύπου» (648), έχοντας βέβαια εναρμονισθεί με τις απόψεις του Κώνσταντος Β⁵⁴. Οι καταδικές επιπλέον του πάπα Μαρτίνου και του Μάξιμου του Ομολογητή στην Κωνσταντινούπολη⁵⁵ και η ανοχή, που επέδειξε στην καταδίωξη όσων αντιτάσσονταν στα κελεύσματα του Κώνσταντος Β', είχαν εξοργίσει τους *Βυζαντίους*, την ορθόδοξη δηλαδή élite της πρωτεύουσας.

Οι *Βυζάντιοι*, μετά το θάνατο του πατριάρχη Πέτρου και ενώ ο Κώνστας Β' βρισκόταν στην Δύση, ήταν φυσικό να επεδίωκαν την τοποθέτηση ενός κληρικού ορθοδόξου στον πατριαρχικό θρόνο. Ο πατριάρχης Θωμάς Β' (17 Απριλίου 667-15 Νοεμβρίου 669), για τον οποίο ξέρουμε ότι ήταν πράγματι ανεπίληπτος μονοθελητικής κατηγορίας⁵⁶, όπως και οι διάδοχοί του, Ιωάννης Ε' (Νοέμβριος 669-Αύγουστος 675) και Κωνσταντίνος Α' (2 Σεπτεμβρίου 675-9 Αυγούστου 677)⁵⁷, πρέπει να υπήρξαν εκλεκτοί των *Βυζαντιών*. Οι διαδικασίες πάντως της σύγκλησης Συνόδου, τις οποίες είχε αναλάβει προσωπικά ο Κωνσταντίνος Δ', όπως δείχνει η αποστολή της *jussio* προς τον πάπα Δόνο (τέλη 677/αρχές 678), άρχισαν επί Θεοδώρου Α' (α' πατριαρχεία: Αύγουστος/Σεπτέμβριος 677-Νοέμβριος/Δεκέμβριος 679). Η παρουσία του, όμως, δεν πρέπει να παρείχε εγγυήσεις για την ομαλή διεξαγωγή της. Έτσι, ο Θεόδωρος αντικαταστάθηκε για τη Σύνοδο αυτή από τον Γεώργιο Α' (Νοέμβριος/Δεκέμβριος 679-Ιανουάριος/Φεβρουάριος 686).

Οι εργασίες της 5' Οικουμενικής Συνόδου πραγματοποιήθηκαν σε πανηγυρικό κλίμα: στις συνεδρίες της συζητήθηκαν διεξοδικά και καταδικάστηκαν οι αιρετικές διατυπώσεις που είχαν εμφανιστεί, ακόμη και πριν από τον 7ο αιώνα, αλλά κυρίως οι νεότερες δογματικές ερμηνείες σχετικά με το πρόσωπο του Χριστού. Η διαρκής παρουσία του Κωνσταντίνου Δ' στη Σύνοδο, πλαισιωμένον από αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, δείχνει τη βούλησή του για την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας. Τα Πρακτικά της Συνόδου παρέχουν, έτσι, μια ολοκληρωμένη εικόνα των ανθρώπων, οι οποίοι στάθηκαν στο πλευρό του αυτοκράτορα και τον βοήθησαν να φέρει το έργο του σε πέρας. Στο πρώτο μέρος της παρούσας ενότητας εξετάζονται οι πολιτικές επιλογές του Κωνσταντίνου Δ' με άξονα την κεντρική διοίκηση ενώ στο δεύτερο,

54. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 115-116.

55. E. W. Brooks, On the Lists of Patriarchs of Constantinople from 638 to 715, *BZ* 6 (1897), 33-53· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 106-112.

56. *ACO*, 2, 2, 2, 612,81-618,9· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 117-120.

57. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 117-120.

αναλύονται οι παράμετροι της αυτοκρατορικής στάσης απέναντι στην Εκκλησία και το κορυφαίο γεγονός της σύγκλησης της 5' Οικουμενικής Συνόδου.

1. Η κεντρική διοίκηση

Δεν αποτελεί εύρημα η διαπίστωση ότι από τους κοσμητικούς αξιωματούχους⁵⁸ που περιστοιχίζαν τον Κωνσταντίνο Δ', κατά τη διάρκεια των εργασιών της 5' Οικουμενικής Συνόδου⁵⁹, οι περισσότεροι μνημονεύονται ως πατριικοί (8 από τους 13), ενώ όλοι αποκαλούνται επιπλέον *ένδοξότατοι και από ύπάτων*⁶⁰. Ανάλογες είναι και οι προσωνύμησης, οι οποίες συνοδεύουν τις αναφορές του *ἐπάρχου τῶν πραιτωρίων Ολυμπίου*⁶¹ και του *ἐπάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Λεοντίου*⁶² στο Πασχάλιο Χρονικό, μαρτυρώντας την ισχύ αυτών των τίτλων τον 7ο αιώνα. Ο τίτλος του *ένδοξότατου πατρικίου* αποδίδεται, επίσης, στους υψηλούς αξιωματούχους που παρίσταντο στην τελετή αναγόρευσης των διαδόχων του Ηρακλείου⁶³. Σε αυτή την τιμητική διάκριση είχε καταλήξει η εξέλιξη των παλαιότερων συγκλητικών τίτλων *gloriosus/gloriosissimus* ή *clarissimus*, οι οποίοι υποκατέστησαν σταδιακά εκείνον του *illustris*⁶⁴. Όπως φαίνεται, στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, ο τίτλος *ένδοξότατος* απέδιδε τη λατινική επίκληση *glo-*

58. Ο κατάλογος των αξιωματούχων στη Σύνοδο αυτή, θα μπορούσε να εκληφθεί ως τάξις πρωτοκαθεδρίας, η οποία ακολουθείται, σε γενικές γραμμές, από τα μεταγενέστερα *Τακτικά*: Oikonomidès, *Listes*, 26.

59. Haldon, *Seventh Century*, 191-192.

60. *ACO*, 2, 2, 1, 14,19-34· Haldon, *Seventh Century*, 391, σημ. 43 και 395-396.

61. Αναφέρονται ως απεσταλμένοι του Ηρακλείου το 615/6 στον Χοσρόη: *Πασχάλιον Χρονικόν*, 709,9-10· Dölger, *Regesten*, 166· Martindale, *Prosopography*, IIIB, Olympius 36.

62. Martindale, *Prosopography*, IIIB, Leontius 31.

63. *De cerimoniis*, 628,10.

64. Ο τίτλος *illustris* ήταν ο υψηλότερος κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο βλ. A. Kazhdan, *Illustris*, *ODB*, II, 986-987. Εμφανίζεται επίσης, επί Ηρακλείου: *De cerimoniis*, 628,14. Η χρήση του ήταν συνηθισμένη στις σφραγίδες: Zacos - Vegler, αρ. 131, 383, 385, 415, 426, 460, 474, 488, 525, 789A, 795, 870-872, 890, 914A, 963, 971, 1045, 1596, 2779, 2850, 2936, 2975. F. Tinnefeld, *Die frühbyzantinische Gesellschaft. Struktur - Gegensätze - Spannungen*, Μόναχο 1977, 169· Yannopoulos, *Société profane*, 74-76· F. Winkelmann, *Der Laos und die kirchlichen Kontroversen im frühen Byzanz, Volk und Herrschaft im frühen Byzanz* [BBA 58], Βερολίνο 1991, 133-153.

riosissimus. Η εισαγωγή της διάκρισης *gloriosus* καθιερώθηκε τον 6ο αιώνα⁶⁵ μαζί με εκείνες του *magnificus* και του *excelsius*, τις οποίες έφεραν οι έπαρχοι, οι *magistri militum*, οι *magistri officiorum*, οι *praepositi sacri cubiculi* και οι *quaestores*. Η χρήση του τίτλου *ένδοξότατος* τον 7ο αιώνα φαίνεται να επαναπροσδιορίζει τα αξιώματα αυτά και να τονίζει τη συγκλητική τους προέλευση.

Η αναγραφή του τίτλου *ένδοξότατος και από ύπάτων* για όλους τους παρασταμένους στη Σύνοδο αξιωματούχους σε μια τόσο λαμπρή εναρκτήρια συνεδρία, επικεφαλής της οποίας είχαν τεθεί ο αυτοκράτορας και οι εκπρόσωποι του πάπα Ρώμης, τονίζει τον πανηγυρικό χαρακτήρα του γεγονότος και την πολιτική του σημασία. Ο κατάλογος των αξιωματούχων από την εναρκτήρια συνεδρία της Συνόδου είναι διαφωτιστικός για την ιδιαίτερη θέση και τη σημασία των υπατικών τίτλων τον 7ο αιώνα⁶⁶. Η χρήση αυτών των τίτλων θα μπορούσε ακόμη να εκληφθεί ως προσπάθεια για την αναβίωση και την τόνωση των παλαιότερων δικαιοδοσιών και της αίγλης που προσέδιδε το υπατικό αξίωμα. Οι αναγραφές αυτές στα Πρακτικά της Συνόδου δείχνουν ότι επρόκειτο για μια ύστατη αναλαμπή αυτών των αρχαίων τίτλων στη βυζαντινή διοικητική ιεραρχία. Οι τίτλοι τιμής επιχειρούσαν να αποδώσουν σε όλους αυτούς τους αξιωματούχους πέρα από τις ποιίλες αρμοδιότητες και την ευγένεια καταγωγής. Η συστηματική χρήση τους υποδήλωνε ακόμη τη διατήρηση της σχέσης των ανθρώπων του Κωνσταντίνου Δ' με την παλαιά αριστοκρατική παράδοση της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης.

Ανάμεσα στα μέλη της Συνόδου, τα οποία φέρουν το συγκλητικό τίτλο *ένδοξότατος και από ύπάτων*, αναγράφονται αξιωματούχοι με διαφορετικές αρμοδιότητες, όπως ο *μάγιστρος τῶν ὄφφικίων*, ο *κόμης τοῦ βασιλικῦ ὄψικίου*, ο *στρατιωτικὸς λογοθέτης*, ο *κουράτωρ τοῦ βασιλικῦ τῶν Ὀρμίσδου οἴκου*, ο *τοποτηρητῆς τοῦ κόμητος τοῦ βασιλικῦ ἔξκουβίτου*, ο *κοιαίστωρ*, ο *διοικητῆς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν* και ο *δομέστικος τῆς βασιλικῆς τραπέζης*⁶⁷. Ὅλοι αυτοί οι κοσμικοί αξιωματούχοι με τα αρχαιοπρεπή ανώτατα αξιώματα βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στην Κωνσταντινούπολη⁶⁸, έχοντας κατεξοχήν συγκλητικές αρμοδιότητες⁶⁹. Ο Κωνσταντίνος Δ' θα μπορούσε εύλογα να αποκληθεί ο τελευταίος πρωτοβυζαντινὸς αυτοκράτορας σε ὄ,τι αφορά την κεντρική διοίκηση· αυτό τουλάχιστον

65. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 432.

66. R. Guiland, *Le Consul* (ὁ ὑπάτος), *Byz.* 24 (1954), 545-578 (= *Recherches*, II, 49).

67. *ACO*, 2, 2, 1, 14,34.

68. Χριστοφίλοπούλου, *Σύγκλητος*, 109-110.

69. R. Janin, *Rôle des commissaires impériaux byzantins dans les conciles*, *REB* 18 (1960), 104-105.

στον δείχνει η υψηλή θέση του *μαγίστρου τῶν θεῶν ὀφφικίων*⁷⁰ ἐπὶ τῆς βασιλείας του. Ο *μάγιστρος Νικήτας* προεξάρχει μάλιστα των αξιωματούχων που παρίστανται στην 5' Οικουμενική Σύνοδο, ακολουθώντας την παλαιά τάξη ιεραρχίας⁷¹.

Τομή στη λειτουργία τῆς κεντρικῆς διοίκησης εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ ἐμφάνιση μετὰ τὸν αυτοκράτορα καὶ τὸν *μάγιστρο* των οφφικίων, ἐνὸς νέου αξιωματούχου, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται *κόμης τοῦ βασιλικοῦ Ὀψικίου*. Ἡ υψηλή θέση, σὴν ὁποία εἶχε ἀναδειχθεῖ ὁ αξιωματούχος αὐτός καὶ ὁ γενικότερος ρόλος του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνόδου δείχνουν τὴν ἰδιαίτερη σημασία του στρατεύματος, τοῦ ὁποῖου γηγείτα καὶ εἶχε ἔδρα του τὴν Κωνσταντινούπολη. Ο *κόμης τοῦ βασιλικοῦ Ὀψικίου* Θεόδωρος φέρει ἐπιπλέον καὶ τὸ ἀξίωμα του *ὑποστρατήγου Θράκης*. Ὑπὸ τὴ διπλή αὐτὴ ιδιότητα, οἱ ἀρμοδιότητές του θα πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ἐνισχυμένες κατὰ τὴ διεξαγωγή τῆς Συνόδου. Τὸ ἀξίωμα του *κόμητος* τοῦ Ὀψικίου ἰσοδυναμεῖ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν με αὐτὸ τοῦ στρατηγού⁷². Ἡ προτίμησιν νὰ ἀποκαλεῖται ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ Ὀψικίου, *κόμης* καὶ ὄχι στρατηγός, ὑποδηλώνει τὴν τάσιν γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς παλαιᾶς ὀρολογίας, ὅπως ἀποτυπώνεται ἀργότερα σὲ *Περὶ θεμάτων* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου⁷³. Οἱ μνείες ἐπίσης, σὴν *Χρονογραφία* τοῦ Θεοφάνη γιὰ τὸν πατριῶκο Θεόδωρο Κολωνεῖας⁷⁴ δείχνουν ἕναν ἄνθρωπο τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ Κωνσταντίνου Δ' καὶ ὀδηγούν με ἀρκετὴ ἀσφάλεια σὴν ταύτισή του με τὸν ἀναφερόμενο σὲ Πρακτικά τῆς Συνόδου Θεόδωρο *πατριῶκο* καὶ *κόμη* τοῦ *βασιλικοῦ Ὀψικίου*.

Τρίτος κατὰ σειράν ἐμφανίζεται σὸν κατάλογο αὐτὸ ὁ *Ἰουλιανός, πατριῶκος* καὶ *στρατιωτικὸς λογοθέτης*⁷⁵. Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ λογοθέτη τοῦ στρατιωτικοῦ ἀνάμεσα σὲ τὸς ἐπίλεκτους αξιωματούχους τῆς διοίκησης εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ ἀνώτατου βαθμοφόρου, σχετιζόμενου ἐπίσης με τὸ

70. Bury, *Imperial Administrative System*, 91· A. E. R. Boak, *The Master of Offices in the Roman and Byzantine Empire* σὲ: A. Boak - J. E. Dunlop, *Two Studies in Later Roman and Byzantine Administration*, Ν. Ἰόρκη 1924, 1-124· Koliaς, *Byzantinische Waffen*, 163.

71. Οικονομιδῆς, *Listes*, 294. Ἐπὶ Κωνσταντίνου Δ', ὁ *μάγιστρος* δὲν κατεῖχε ὅλες τὲς παλαιᾶς στρατιωτικῆς τὸς ἀρμοδιότητες, ἀφοῦ ἐνισχυμένοι ἐμφανίζεται καὶ ὁ ρόλος τοῦ *κόμητος* τοῦ Ὀψικίου.

72. Οικονομιδῆς, *Listes*, 264, σὴμ. 23.

73. καὶ *κόμητας* τὸς *ννὶ στρατηγούς*: *De thematibus*, 60,26. Ὁθεν (δηλαδὴ, ἐπειδὴ τὸ Ὀψικιον προπορεύεται) τοῦ βασιλέως ἐπὶ εὐταξία καὶ τιμῇ οὐδὲ στρατηγὸς χρηματίζει, ἀλλὰ *κόμης*, ὁ.π., 68,4.

74. Θεοφάνης, 351,27 καὶ 352,18.

75. *ACO*, 2, 2, 1, 14,24· Bury, *Imperial Administrative System*, 99.

στρατό. Η εμφάνιση, αλλά και η μετέπειτα μακρά σταδιοδρομία του αξιώματος του στρατιωτικού λογοθέτη⁷⁶ είναι ενδεικτική της προσαρμογής της βυζαντινής διοίκησης στο νέο τρόπο στρατολογίας. Στον ίδιο κατάλογο, μετά τους παραπάνω ανώτατους αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης, οι οποίοι είχαν στο σύνολό τους στρατιωτικά καθήκοντα, εμφανίζεται ο *πατρίκιος και κουράτωρ τοῦ βασιλικοῦ τῶν Ὁρμίσδου οἴκου*, Κωνσταντίνος. Η αναφορά αυτού του αξιωματούχου στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου, όπως και του μαγίστρου των οφφικίων, αποτελεί την τελευταία μνεία ενός θεσμού του 6ου αιώνα⁷⁷. Ο *οἶκος τῶν Ὁρμίσδου* είχε αναβαθμιστεί σε *βασιλικὸν* ἴδρυμα από τον Ιουστινιανό Α'⁷⁸, και, σύμφωνα με τον Προκόπιο, σε αυτοκρατορική κατοικία⁷⁹. Στα Ὁρμίσδου λειτουργούσε επίσης λιμάνι, το οποίο ονομαζόταν του Ιουλιανού ή της Σοφίας⁸⁰. Η εμφάνιση του επικεφαλής αυτού του *οἴκου* στον κατάλογο της Συνόδου, που αντιστοιχεί στον κεντρικό διοικητικό μηχανισμό, δείχνει τη διατήρηση της παλαιάς αίγλης του αξιώματος και την ισχυρή θέση του στην αυτοκρατορική αυλή επί Κωνσταντίνου Δ'.

Η αισθητή στον κατάλογο αυτό απουσία του *κόμητος τοῦ βασιλικοῦ ἔξκουβίτου* και η εκπροσώπησή του από τον τοποτηρητή του, Αναστάσιο⁸¹, η αναφορά του οποίου ἔπεται των αξιωματούχων, που ήδη μνημονεύσαμε, δείχνει την τάση συγκέντρωσης των δικαιοδοσιῶν της φρουράς των ἐξκουβιτόρων στην εξουσία του Θεοδώρου Κολωνείας. Η υποταγή των ἐξκουβιτόρων στον κόμη του

76. Oikonomidès, *Listes*, 314· Haldon, *Seventh Century*, 181.

77. Bury, *Imperial Administrative System*, 102· D. Feissel, Magnus, Mégas, et les curateurs des «maisons divines» de Justin II à Maurice, *TM* 9 (1985), 465-476· Haldon, *Seventh Century*, 192 και σημ. 73· Kaplan, *Hommes et terre*, 313-314.

78. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Α', 10, 4, σελ. 38-39: *τὴν Ὁρμίσδα ἐπώνυμον οἰκίαν, (...) ἐς τὸ ἐπιφανέστερον μεθαρμοσάμενος, ὡς τοῖς βασιλείοις ἐπεικῶς πρέπειν τῷ παλατίῳ ἐντέθεικεν*. Βλ. επίσης, Σκυλιτζής (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* έκδ. I. Thurn [CFHB V], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1973), 162,25-26: *τοῦτον καλοῦσι μὲν τοῦ Ὁρμίσδου, ἔδομηθη δὲ ἐκ καινῆς κατὰ τὸ σχῆμα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου*. Πα τα εκκλησιαστικά του κτίσματα: Janin, *Géographie ecclésiastique*, 451-452· Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, The Pennsylvania State University 1971, 43-50.

79. R. Guiland, *Études sur le palais du Boukoléon. Le palais d'Hormisdas*, *Bsl* 12 (1951), 210-237 (= *Études de topographie de Constantinople byzantine*, I [BBA 37], Βερολίνο-Άμστερνταμ 1969, 294-303).

80. *Πάτρια*, 231-232· Dagron, *Constantinople*, 320-321.

81. *ACO*, 2, 2, 1, 14,27-28· Haldon, *Praetorians*, 17.

Οψικίου, μολονότι ο επικεφαλής της φρουράς του αυτοκράτορα είχε πάντοτε σημαντικές δικαιοδοσίες⁸², είναι εύλογο να υποτεθεί, επειδή ο κόμης Θεόδωρος προηγείται στην τάξη αναγραφής στον κατάλογο που εξετάζουμε. Μέσω της υπαγωγής του στο Οψίκιο, ο τίτλος του κόμητος των εξκουβιτόρων είναι συσχετίσιμος με εκείνον του κόμητος του νεοσύστατου αυτού θέματος. Οι συχνές αναφορές των Πρακτικών της Συνόδου στο Οψίκιον δείχνουν άλλωστε, πόσο επιβλητική ήταν γενικότερα η παρουσία του την εποχή αυτή.

Αν η υποκατάσταση του κόμητος των εξκουβιτόρων, με τον τοποτηρητή του, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως μοναδική συγκυρία⁸³, δεν είναι τυχαία σε μια τόσο σημαντική εκδήλωση, τότε θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως «οικειοποίηση» έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, των δικαιοδοσιών του τάγματος των εξκουβιτόρων, για την πλαισίωση και προστασία του αυτοκράτορα, από το Οψίκιον. Ο επόμενος στον κατάλογο, Ιωάννης, *ένδοξότατος, από ύπάτων πατρίκιος και κοιαιίστωρ* κατέχει ένα πολύ υψηλό αξίωμα το οποίο δημιουργήθηκε από τον Κωνσταντίνο Α' και αναβαθμίστηκε από τον Ιουστινιανό Α' με την ανάθεση δικαστικών αρμοδιοτήτων (*quaestor sacri palatii*) και της ευθύνης για τον έλεγχο όσων επισκέπτονταν την πρωτεύουσα⁸⁴. Η ιδιαίτερη θέση του στον κατάλογο της 5' Οικουμενικής Συνόδου, πέρα από τα πολύ υψηλά αξιώματα τα οποία φέρει, είναι αναμενόμενη, επειδή κατείχε αρμοδιότητες για την καταχώριση επίσημων εγγράφων σε μητρώα. Ο έλεγχος για τις αποκλίσεις σε προφορικές ή τις αλλοιώσεις σε γραπτές ομολογίες πίστεως, καθώς και την επικύρωσή τους κατά τις διαδικασίες της Συνόδου απαιτούσε, άλλωστε, την εποπτεία του κοιαιίστωρα⁸⁵.

Στον κατάλογο της 5' Οικουμενικής Συνόδου βρίσκονται και αξιωματούχοι, οι οποίοι, αν και δεν είναι *πατρίκιοι*, φέρουν τον τίτλο *ένδοξότατος και από ύπάτων*⁸⁶. Επιπλέον, τρία ακόμη μέλη της, ο Πολύευκτος, ο Θωμάς και ο Πέτρος δεν κατέχουν κανένα αξίωμα⁸⁷. Ανάμεσά τους υπήρχε και ένας με καθήκοντα που αφορούσαν αποκλειστικά τη Μικρά Ασία: ο Παύλος, *διοικητής τῶν ἀνατολικῶν*

82. Kaegi, *Unrest*, 33-34.

83. Haldon, *Praetorians*, 508, σημ. 637· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 166.

84. Bury, *Imperial Administrative System*, 73-74· Oikonomidès, *Listes*, 321-322.

85. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Θεσσαλονίκη 21972, 159· Laurent, *Corpus*, II, 40-41.

86. *ACO*, 2, 2, 1, 14, 19-34.

87. Haldon, *Seventh Century*, 393-394.

ἐπαρχιῶν⁸⁸. Ο αξιωματούχος αυτός, ο οποίος συμμετέχει στις διαδικασίες της Συνόδου, έχει σαφή καθήκοντα και δικαιοδοσίες έξω από την Κωνσταντινούπολη, στην περιοχή δηλαδή της Μικρής Ασίας⁸⁹. Τελευταίος στον κατάλογο αυτό μνημονεύεται ο Λεόντιος *δομέστικος τῆς βασιλικῆς τραπέζης*⁹⁰. Το αξίωμα του Λεοντίου δείχνει ένα μέλος του άμεσου περιβάλλοντος του αυτοκράτορα και εύλογα περιλαμβάνεται ανάμεσα στους λειτουργούς της κεντρικής διοίκησης με τις πλέον διακεκριμένες θέσεις.

Η συνάθροιση αυτών των πιστών στην αυτοκρατορική εξουσία του Κωνσταντίνου Δ' αξιωματούχων στις συνεδριάσεις της 5' Οικουμενικής Συνόδου είναι εξαιρετικά περιορισμένη σε αριθμό. Εύκολα διαπιστώνεται ότι της λείπει ένα αρκετά μεγάλο τμήμα από τη στρατιωτική και πολιτική διοίκηση της επαρχίας. Η απουσία αξιωματούχων από τα θέματα της Μικρής Ασίας στον κατάλογο του 680, ο οποίος σε γενικές γραμμές σκιαγραφεί την κεντρική διοίκηση, είναι ενδεικτική των αντιθέσεων ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τις ανατολικές επαρχίες. Έτσι, σε αυτό τον κατάλογο οι μόνοι αξιωματούχοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να συνδέονται με τη Μικρά Ασία και το στρατό της, είναι ο λογοθέτης του στρατιωτικού και ο διοικητής των ανατολικών επαρχιών. Ωστόσο, η μετέπειτα πορεία των θεματικών στρατών της επαρχίας δεν είναι τέτοια, ώστε να υποδεικνύεται η άμεση εξάρτηση του θέματος, για παράδειγμα, των Ανατολικών από το λογοθέσιο του στρατιωτικού⁹¹. Η απουσία αναφορών των θεματικών στρατευμάτων, εκτός από το Οψίκιο, στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου φαίνεται να προσθέτει ένα ακόμη ερώτημα για τη σχέση τους με τον Κωνσταντίνο Δ'. Η σημασία του αξιώματος του λογοθέτη του στρατιωτικού είναι γνωστή τον 7ο αιώνα⁹², η τοποθέτησή του όμως, ανάμεσα στα εκλεκτότερα μέλη της συγκλητικής αριστοκρατίας κάλυπτε πιθανότατα την απουσία του στρατού των μικρασιατικών θεμάτων στον κεντρικό διοικητικό σχηματισμό της Κωνσταντινούπολης.

88. Συγκλητικούς τίτλους φέρουν και οι διοικητές: Laurent, *Corpus*, II, αρ. 1171: *Στέφανος, πατρίκιος και διοικητής τῶν ἐπαρχιῶν*.

89. Laurent, *Corpus*, II, 654· Haldon, *Seventh Century*, 193· Brandes, *Finanzverwaltung*, 153-161. Για τις οικονομικές αρμοδιότητες του διοικητή των ανατολικών επαρχιών βλ. στο οικείο υποκεφάλαιο του Μέρους Α'.

90. *ACO*, 2, 2, 1, 14,34· σύμφωνα με τα μεταγενέστερα *Τακτικά* (Oikonomidès, *Listes*, 305-306) το αξίωμα αυτό κατείχε εννούχος· Brandes, *Finanzverwaltung*, 233-235.

91. Για τους υφισταμένους του στρατιωτικού λογοθέτη βλ. Oikonomidès, *Listes*, 314.

92. Bury, *Imperial Administrative System*, 90-91· Laurent, *Corpus*, II, 263-264· για την αναφορά στον πατρίκιο και λογοθέτη Θεοδόσιο στο *Πασχάλιον Χρονικόν* (σ. 721,8) επί Ηρακλείου (622) βλ. Oikonomidès, *Premières mentions des thèmes*, 6, σημ. 23.

Αν λάβει κανείς επιπλέον υπόψη ότι οι θεματικοί στρατοί της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εξεγείρονται, δεν εμπνέουν την παραμικρή εμπιστοσύνη στη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης είναι εύλογο να προκύψουν ερωτήματα για την εκπροσώπησή τους από το λογοθέτη του στρατιωτικού στις διαδικασίες της Συνόδου. Είναι ακόμη αρκετά βάσιμο να υποστηριχθεί ότι το αξίωμα του *διοικητοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν* αποκτήθηκε από έναν αξιωματούχο αρεστό στον Κωνσταντίνο Δ', ο οποίος με την άνοδό του στο θρόνο στήριζε όσους είχαν διωχθεί στην Κωνσταντινούπολη από τον πατέρα του Κώνσταντα Β'. Η προέλευση των τίτλων τόσο του διοικητή Παύλου, όσο και του στρατιωτικού λογοθέτη Ιουλιανού από τα συγκλητικά αξιώματα συνηγορεί υπέρ της ένταξής τους στην ανώτερη κοινωνική ομάδα, η οποία βρισκόταν επικεφαλής των *Βυζαντινῶν*, γνωστών από την εναντίωσή τους στις θελήσεις του προκατόχου του Κωνσταντίνου Δ', Κώνσταντος Β'⁹³. Ο λογοθέτης του στρατιωτικού, παρόλο που δεν ανήκει στις τάξεις του στρατού των ανατολικών επαρχιών της Μικράς Ασίας, αποτελεί ίσως μια εποπτευούσα αρχή της κεντρικής εξουσίας, αφού ο Ιουλιανός, πιθανός διάδοχος του Στεφάνου⁹⁴, δεν φαίνεται να ελέγχει την Παφλαγονία, όπως ο προκατόχος του.

Με βάση, λοιπόν, τις διαπιστώσεις αυτές, είναι εύκολο να εξηγηθεί ακόμη, για ποιο λόγο ο θεσμός του διοικητή των ανατολικών επαρχιών, προφανέστατα ιδρυμένος επίσης από τον Κωνσταντίνο Δ', δεν επέζησε ούτε στερεώθηκε ποτέ, αλλά υποσκελίστηκε ολοκληρωτικά από τις θεματικές στρατιωτικές διοικήσεις της Μικράς Ασίας. Ο τίτλος αυτός, που σχετιζόταν με την παλαιά οργάνωση των επαρχιών, δείχνει ότι ακόμη και κατά την τελευταία εικοσαετία του 7ου αιώνα εξακολουθούσε να επιβιώνει και πιθανόν να ενισχύεται από μια ορολογία παλαιότερη, παράλληλα με την εμφάνιση της νέας θεματικής διοικητικής οργάνωσης⁹⁵. Η διατήρηση της διοικητικής διαίρεσης κατά επαρχίες θα μπορούσε να φαίνεται φυσιολογική, επειδή συχνά οι παλαιότεροι θεσμοί συνυπάρχουν με

93. Πρόκειται για τον όρο, με τον οποίο περιγράφει αξιωματούχους της πρωτεύουσας η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 348,7-8· 351,27-28) κατά την περίοδο της απουσίας του Κώνσταντος Β'.

94. *D. O. Seals*, 4, αρ. 11.20: *Στέφανος ἀπὸ ὑπάτων πατρίμιος, στρατιωτικὸς λογοθέτης καὶ γενικὸς κομμερναριὸς ἀποθήκης Παφλαγονίας* (Zacos - Veglery, αρ. 144): Κύρια πλευρά, προτομή του Κώνσταντος Β' με γενειάδα, γλαμύδα και ένστολο σφαίρα, μαζί με τον Κωνσταντίνο Δ'. Από την άλλη: Ηράκλειος και Τιβέριος.

95. Βλ. και στο Μέρος Α', καθώς και τα σχόλια στη σφραγίδα του υπάτου Παύλου και διοικητή των Ανατολικών, η οποία χρονολογείται ανάμεσα στον 7ο και 8ο αιώνα: *D. O. Seals*, 3, αρ. 86.16· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 64-67.

τους νεότερους. Ειδικά όμως για τη Μικρά Ασία, όπου εμφανίστηκαν τα θέματα, η χρήση αξιωματούχων από την παλαιά αυτή ιεραρχία μοιάζει περισσότερο να τονίζει την επιθυμία της κεντρικής εξουσίας να διοικεί τις μικρασιατικές επαρχίες με έμπιστά της πρόσωπα. Την ίδια περίοδο, όχι μόνο στον κατάλογο αυτό, αλλά και στις αφηγηματικές πηγές η Μικρά Ασία δεν δείχνει να διαθέτει ανώτατους πολιτικούς ή στρατιωτικούς αξιωματούχους.

Απουσία αναφορών παρατηρείται ακόμη και σε σχέση με τις οικονομικές δραστηριότητες στην περιοχή αυτή. Έντονη είναι επίσης, η αφάνεια των αξιωματούχων του στρατού στις πηγές, μολονότι εξαιτίας της συχνότητας των αραβικών εισβολών, η βυζαντινή ενδοχώρα της Μικράς Ασίας θα ήταν φυσικό να αποτελούσε τον κύριο χώρο για τη δράση των στρατιωτικών δυνάμεων⁹⁶. Οι αξιωματούχοι του θεματικού στρατού, σε ολόκληρη τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' και σε περίοδο, κατά την οποία η παρουσία τους θα έπρεπε να είναι μάλλον πυκνή, δεν μνημονεύονται ονομαστικά. Το κενό αυτό, πιθανότατα οφείλεται στην αντίθεση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τα θέματα, η οποία είχε ήδη εμφανιστεί στις στάσεις των Αρμενιάκων⁹⁷ και των Ανατολικών⁹⁸, στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'⁹⁹. Οι μεγάλες δηλαδή στρατιωτικές μονάδες της Μικράς Ασίας που αποτελούνται από τα καβαλλαρικά, στρέφονται κατά της κεντρικής εξουσίας¹⁰⁰, ενώ η Κωνσταντινούπολη δείχνει να μην διαθέτει στη Μικρά Ασία καμιά έμπιστη δύναμη, τουλάχιστον μέχρι το 678, οπότε εμφανίζεται η *Ρωμαϊκή δύναμις* με επικεφαλής τους Φλώρο, Κυπριανό και Πετρωνά¹⁰¹.

Ο όρος *Ρωμαϊκή δύναμις* χρησιμοποιείται, επίσης, από τον Θεοφάνη για ένα στρατιωτικό σώμα, που το 668 υπό τον πατρίκιον Νικηφόρο¹⁰², έσπευσε σε βοήθεια του *κουβικουλαρίου* Ανδρέα. Έτσι, και οι δύο μνείες του όρου *Ρωμαϊκή δύναμις* αναφέρονται σε στρατεύματα πιστά στον Κωνσταντίνο Δ'. Ο κουβικου-

96. Brooks, Arabs, 182-189· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 236-246· του ίδιου, Ε', 56-58.

97. Θεοφάνης, 348,29-30· Μιχαήλ Σύρος, XI, 452-454. A. Pertusi, La formation des thèmes byzantins, *Berichte zum XI. internationalen Byzantinistenkongress*, Μόναχο 1958, Α, 1-40· I. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959, 35-56· Κουντούρα, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 113-114.

98. Θεοφάνης 352,14-22· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 70-71.

99. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 246-257· του ίδιου, Ε', 136-138· Kaegi, *Unrest*, 166-168. Σχετικά με το κοινοτικό τους περιεχόμενο βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 27.

100. Lounghis, *Obsequium*, 56· του ίδιου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 42-43.

101. Θεοφάνης, 354,12-13· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 45.

102. Θεοφάνης, 350,20.

λάριος Ανδρέας, ήδη επί Κώνσταντος Β', ήταν γνωστός με το αξίωμα αυτό και δείχνει ότι ανήκε στην υψηλή ιεραρχία της πρωτεύουσας, εκπροσωπώντας ή εκφράζοντας τις επιθυμίες όσων αποκαλούνται *Βυζάντιοι*. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι ο Ανδρέας και ο Θεόδωρος Κολωνείας χειρίζονται κεφαλαιώδη θέματα, που αφορούσαν τη στάση της βασιλικής οικογένειας και των διαδόχων του θρόνου και, μάλιστα, σε κατεύθυνση αντίθετη με τις θελήσεις του Κώνσταντος Β'. Οι κινήσεις των *Βυζαντιών*, όπως ο Ανδρέας και ο Θεόδωρος, απέβλεπαν συνεπώς, στη στερέωση των επιθυμιών και θελήσεων της ομάδας, της οποίας φαίνεται να ηγούνται ήδη κατά την απουσία του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία (663-668) και πριν από την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δ'.

Δεν θα ήταν υπερβολή λοιπόν, αν ισχυριζόταν κανείς ότι κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' η κεντρική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης επιχειρεί να ελέγξει τη Μικρά Ασία και το στρατό της με ένα πολύ μικρό αριθμό αξιωματούχων, που δείχνουν να αποτελούν ένα συμπαγές σύνολο γύρω από τον αυτοκράτορα. Οι αξιωματούχοι αυτοί συνάντησαν στις επιδιώξεις τους μια νέα συλλογική αντίδραση, η οποία προερχόταν από τα πολυάριθμα στρατεύματα της επαρχίας. Η κοινωνική και γεωγραφική προέλευση του θεματικού στρατού καθοριζόταν σαφώς από παράγοντες οικονομικούς και πολιτικούς πολύ διαφορετικούς από εκείνους, που είχαν διαμορφώσει τη σύνθεση και την πολιτική στάση της εξέχουσας ομάδας της Κωνσταντινούπολης. Αυτή τη δυναμική πόλωση σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τις επαρχίες της Μικράς Ασίας εξέφραζαν οι στάσεις των Αρμενιάκων (667) και των Ανατολικών (669 και 681). Έτσι, τα θέματα εμφανίζονται αρχικά ως μια αποκεντρωτική δύναμη που αποφεύγει την ασφυκτική διοικητική επιτήρηση των μικροασιατικών περιοχών από την Κωνσταντινούπολη, την στιγμή που η κεντρική εξουσία επιχειρούσε να συνεχίσει να κυβερνά με ένα διοικητικό σύστημα αρχαιοπρεπές, όπως αυτό το οποίο σκιαγραφείται στον κατάλογο της 5' Οικουμενικής Συνόδου και βασιζόταν σε θεσμούς της εποχής του Ιουστινιανού Α'.

Τα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου αποτελούν πάντως προβολή μιας ελλειπτικής εικόνας της διοικητικής ιεραρχίας και αναφέρονται σε έναν μόνο μικρό πυρήνα της· οπωσδήποτε όμως, δίνουν επιγραμματικά τη δυσχερή κατάσταση της παλαιάς πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας η οποία, αν και επιδείκνυε μια πεισματική εσωστρέφεια, τύγχανε επί Κωνσταντίνου Δ' της προστασίας ενός νεοσύστατου αλλά ισχυρού στρατιωτικού σώματος, του θέματος του Οψικίου. Η αντίθεση Κώνσταντος Β', που καταφεύγει στις τάξεις του στρατού της επαρχίας, και Κωνσταντίνου Δ', ο οποίος παραμένει στην Κωνσταντινούπο-

λη, και η σύγκρουση των *Βυζαντιών* με το στρατό του Κώνσταντος Β' προβάλλουν την ανεπάρκεια της πρωτοβυζαντινής κωνσταντινουπολίτικης διοικητικής παράδοσης να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των στρατευμάτων της αγροτοποημένης Μικράς Ασίας· σε αυτές τις κρίσιμες κοινωνικές αντιπαραθέσεις προσπαθούσε απεγνωσμένα να επιβληθεί η εξέχουσα ομάδα, που υλοστήριζε τον Κωνσταντίνο Δ'¹⁰³. Εάν αναλογιστεί κανείς ότι ο γιος και διάδοχος του Κωνσταντίνου Δ', Ιουστινιανός Β', σύμφωνα με τις γνώμες πολλών ερευνητών¹⁰⁴, δεν δίστασε να στηριχθεί στο νεοσύστατο για τον 7ο αιώνα βυζαντινό στρατό της επαρχίας¹⁰⁵ (αλλά και στο Οψίκιον, αναμορφωμένο με Σλάβους¹⁰⁶), τότε θα φανεί εντονότερα η πολιτική αντίθεση ανάμεσα στην παλαιά αριστοκρατική παράταξη και τους στρατούς αυτούς. Η ισχύς που κρύβουν αυτοί οι στρατοί δεν είναι ωστόσο ορατή στο συστηματικό δυνάμειον, ο οποίος εμφανίζεται στον κατάλογο της 5' Οικουμενικής Συνόδου¹⁰⁷ στα τέλη του 680 και προβάλλει μόνο τα μέλη της ομάδας των ανώτατων πολιτικών αξιωματούχων, οι οποίοι είχαν έδρα τους την Κωνσταντινούπολη και στρατιωτική προστασία από το Οψίκιον.

2. Ο Κωνσταντίνος Δ' και οι *Βυζάντιοι*

Τη διοίκηση της αυτοκρατορίας ασκούσε, όπως φαίνεται, ο Κωνσταντίνος Δ', πλαισιωμένος από μια μικρή πλειοψηφία αξιωματούχων με παλαιούς αριστοκρατικούς τίτλους, ο περιορισμένος αριθμός της οποίας θα μπορούσε να παρα-

103. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 90.

104. Head, *Justinian II*, 80-87.

105. Θεοφάνης, 377,4-6· Νικηφόρος, 43,27-28· 44,18-19. Πα τη συγκέντρωση στρατού από τις επαρχίες της Μικράς Ασίας από τον Ιουστινιανό Β' βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 24-25.

106. Head, *Justinian II*, 43-44. Ανάλογη ήταν η εγκατάσταση στρατιωτικού σώματος προερχόμενου πιθανόν από τις Σκλαβηνίες της Μακεδονίας στην κόμη της Απάμειας, Σελευκόβολο επί Κώνσταντος Β' (το 665: Θεοφάνης, 348,18-20). Πα την τύχη των σλαβικών πληθυσμών σε περιοχές κοντά στα σύνορα με τη Συρία βλ. D. Misin, *Nouvelles données sur l'établissement des Slaves en Asie Mineure en haut Moyen Âge*, *Bsl* 58 (1997), 225-232. Πα την ενσωμάτωση των Σλάβων στο Οψίκιον βλ. Lounghis, *Obsequium*, 56· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 170, σημ. 61· Η. Αναγνωστάκης, «Περιούσιος Λαός», *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου* (7ος-9ος αι.), επιμ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα 2001, 325-345.

107. Ο Διονύσιος Tellmaharensis (α. 196) κάνει τη διαπίστωση ότι το μεγαλύτερο μέρος της ρωμαϊκής αριστοκρατίας είχε συμπαραταχθεί με τον Κωνσταντίνο Δ', πλην του πατρικίου και, μάλλον, στρατηγού Λέοντος, ο οποίος στασίασε. Η εξέγερση αυτή τοποθετείται στο πλαίσιο της 5' Οικουμενικής Συνόδου και αναφέρεται μόνο από συριακές πηγές.

πέμπει σε όσους αποκαλούνται *οἰκεῖοι αὐτοῦ ἄνθρωποι*¹⁰⁸. Από την άλλη πλευρά, οι μνείες των κειμένων για τους Βυζαντίους προσδιορίζουν, πέρα από τη δράση τους στην Κωνσταντινούπολη, την κοινωνική προέλευση και την πολιτική φυσιογνωμία της ομάδας που πλαισίωσε και υποστήριξε τον Κωνσταντίνο Δ' εξαρχής ως νόμιμο διάδοχο του Κωνσταντος Β'. Η δράση τους αρχίζει και γίνεται ευδιάκριτη στη βασιλεύουσα, κατά την περίοδο της απουσίας του αυτοκράτορα και πατέρα του στην εκστρατεία της Ιταλίας. Στο διάστημα αυτό, η επιρροή τους δείχνει να αυξάνεται, αφού κατορθώνουν να καταστείλουν την εξέγερση του στρατηγού των Αρμενιάκων Σαβωρίου το 667, τη στάση επίσης των Ανατολικών το 669 και, τέλος, να υπερασπίσουν την πρωτεύουσα από τις αραβικές επιδρομές κατά το διάστημα 674-678.

Οι Βυζάντιοι, από τους οποίους επιφανέστεροι με βάση τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη φαίνεται να ήταν ο Ανδρέας κουβικουλάριος και ο Θεόδωρος Κολωνείας, είχαν στη διάθεσή τους δυνάμεις ικανές να επηρεάζουν και να προστατεύουν τον Κωνσταντίνο Δ' από νεαρή ηλικία και πριν από την άνοδό του στο θρόνο. Η ρητή τους άρνηση στη διαταγή του Κωνσταντος Β' να μεταφερθεί η οικογένειά του στη Σικελία, όπου ο ίδιος είχε εγκατασταθεί¹⁰⁹, δεν υποδεικνύει μόνο την ισχυρή αυτοκρατορική θέληση για την επιβολή στη Δύση, αλλά δηλώνει εμφανικά ότι μια πολιτική σε κατεύθυνση αντίθετη εκείνης του αυτοκράτορα βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, η προφανής αυτή αντίθεση στη βούληση του Κωνσταντος Β' καθιστούσε τους Βυζαντίους θεματοφύλακες του αυτοκρατορικού θεσμού. Η αντίδρασή τους στον Κωνσταντα Β' φαίνεται ότι αποτέλεσε καθοριστικό στοιχείο στη διαμόρφωση των μετέπειτα σχέσεων εμπιστοσύνης του Κωνσταντίνου Δ' προς υψηλούς αξιωματούχους, όπως ο Ανδρέας κουβικουλάριος και ο πατριάρχης Θεόδωρος Κολωνείας¹¹⁰. Η συμβολή τους στην ομαλή άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο γίνεται επίσης

108. *τοῦ δὲ βασιλέως (...) βιασθέντος ὑποστρέψαι ἅμα (...) τῶν οἰκειῶν αὐτοῦ ἀνθρώπων*: Θεοφάνης, 358,27-30, μνεία που πρέπει να αναφέρεται στην αυτοκρατορική συνοδεία. Για μεταγενέστερες εποχές βλ. Oikonomidēs, *Listes*, 191,27· J. Verpeaux, *Les ΟΙΚΕΙΟΙ*. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, *REB* 23 (1965), 89-99.

109. Θεοφάνης, 348,4-8· 351,25-27· ανάλογη είναι και η περιγραφή της ίδιας πηγής (σ. 268,4-6) για την επιβολή της γνώμης της αυτοκράτειρας, του πατριάρχη και της συγκλήτου στον Μαυρίκιο να μην «αὐτουργήσῃ» πόλεμο, αλλά να διορίσει στρατηγό.

110. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 21-22. Ο D. Turner (*The Trouble with the Trinity*, 72, σημ. 11) δεν δέχεται την πολιτική διάσταση της επιρροής των Βυζαντιῶν στην Κωνσταντινούπολη, θεωρώντας ότι η μνεία αφορά τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Η δράση τους εναντίον των πολιτικών αντιπάλων του Κωνσταντίνου Δ', ωστόσο, δείχνει συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση σε μείζονα μάλιστα ζητήματα.

προφανής στην επιτυχή αντιμετώπιση της εξέγερσης του στρατηγού των Αρμενιάκων Σαβωρίου και τις συνεννοήσεις, οι οποίες κατέληξαν σε ευνοϊκή για το Βυζάντιο διαπραγμάτευση με τον χαλίφη της Δαμασκού Μωαβία Α'¹¹¹.

Σε αυτές τις ιδιαίτερα κρίσιμες στιγμές της διαδοχής απαιτείτο πολιτική ταύτιση με τον νεαρό διάδοχο. Η αποστολή στον Μωαβία Α', η οποία διεκπεραιώθηκε από τον Ανδρέα, δείχνει την εκχώρηση υψηλών δικαιοδοσιών σε έναν κουβικουλάριο, ο οποίος ανέλαβε τη διευθέτηση των προβλημάτων που είχαν προκαλέσει οι αραβικές επιδρομές τόσο με στρατιωτικά μέσα, όσο και με διπλωματικά. Στρατιωτικές αποστολές αναλαμβάνονταν από κουβικουλαρίους ήδη από τον 4ο αιώνα και συνεχίστηκαν επί Ηρακλείου και των διαδόχων του¹¹². Η αντιμετώπιση των αραβικών επιδρομών στη Μικρά Ασία και η ανακατάληψη του Αμορίου από τον κουβικουλάριο Ανδρέα χωρίς τη βοήθεια των θεμάτων, κατά την κρίσιμη μεταβατική περίοδο μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β' στην Ιταλία και την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο¹¹³, σκιαγραφεί την εύθραστη ισορροπία ανάμεσα στον αυτοκράτορα, τους *Βυζαντίους* και το στρατό των θεμάτων. Η επιχείρηση του Αμορίου, πρωτεύουσας του θέματος των Ανατολικών¹¹⁴, τοποθετείται το χειμώνα του έτους 667 και θα πρέπει να ήταν μεγάλης στρατηγικής σημασίας όχι μόνο για την περιοχή της Μικράς Ασίας, αλλά και για την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Στην περιγραφή του Θεοφάνη είναι σαφές ότι *τὸ τεῖχος* του Αμορίου καταλήφθηκε *διὰ ξύλων* από τους απεσταλμένους του αυτοκράτορα και όχι από τοπική στρατιωτική δύναμη¹¹⁵. Στην εκστρατεία αυτή δεν γίνεται αναφορά από τον πατριάρχη Νικηφόρο, όπως συμβαίνει άλλωστε με ολόκληρη τη βασιλεία του Κώνσταντος Β'¹¹⁶. Η περιεκτική, πάντως, περι-

111. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 247-248.

112. Ενδεικτικά βλ. Θεοφάνης, 185,13-14· 205,27· 227,17· 228,19 (Ναρσής). Τον 7ο αι. αναφέρονται ακόμη, ο Κακόριζος, ό.π., 344,1 (επί Κώνσταντος Β')· ο Θεοφύλακτος, ό.π., 375,27-28 (επί Ιουστινιανού Β'). Ο πατριάρχης Νικηφόρος (σ. 24,22) αναφέρει τον Μαριανό, επί Ηρακλείου. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 47-48· R. Guiland, *Titres des eunuques*, *REB* 13 (1955), 67 (= *Recherches*, I, 278)· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 70-71· Brandes, *Finanzverwaltung*, 448, σημ. 159.

113. Lillie, *Reaktion*, 72-74· Brooks, *Arabs*, 186· TIB 4, 122-125.

114. Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 95-96.

115. Θεοφάνης, 351,7· Γεώργιος Κεδρηγός, 763,9. Η τεχνική της κατασκευής *γέφυρας ἢ διὰ ξύλων ξυγωμάτων* μνημονεύεται στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου (IX, 1,34) όταν πρόκειται για τη διάβαση ποταμού.

116. Τα πέντε πρώτα έτη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' παραλείπονται: Νικηφόρος, 31,28-32, 4. Δεν πρόκειται, συνεπώς, για «παράλειψη» της βασιλείας του Κώνστα-

γραφή του Θεοφάνη για την επιχείρηση στο Αμόριο¹¹⁷, η οποία κάνει λόγο για την ενέδρα ή τους «λόχους», υποδηλώνει ότι ο Ανδρέας δεν είχε υπό τις διαταγές του μεγάλη στρατιωτική δύναμη και την προστασία της αυτοκρατορίας είχαν αναλάβει οι Βυζάντιοι και όχι οι θεματικοί στρατοί της Μικράς Ασίας. Αν, όμως, η συμπεριφορά των Αρμενιάκων και των Ανατολικών δείχνει να έχει δημιουργήσει πεδίο αντιπαραθέσεων στην Κωνσταντινούπολη, η κατάληψη του Αμορίου από τον κουβικουλάριο Ανδρέα εκφράζει τη θέληση των Βυζαντιών να προβάλουν την πυγμή τους στην κοιτίδα των μικρασιατικών στρατών.

Στις ιδιαίτερες συνθήκες της συρρίκνωσης του αστικού πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης¹¹⁸ και της ανάδειξης στην πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία Σλάβων, Βουλγάρων¹¹⁹ και Αρμενίων¹²⁰, η μνεία των Βυζαντιών, οι οποίοι στήριζαν τον αυτοκράτορα από πολύ νεαρή ηλικία και σε όλες τις κρίσιμες περιστάσεις της βασιλείας του, θα μπορούσε να είναι ενδεικτική μιας ομάδας με έδρα την Κωνσταντινούπολη και κοινές προτιμήσεις και προσανατολισμούς. Οι Βυζάντιοι στήριζαν πολιτικά τον Κωνσταντίνο Δ' και έδειχναν προσηλωμένοι σε εκείνους τους θεσμούς που είχαν πηγή τους το αυτοκρατορικό αξίωμα και έδρα τους την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας¹²¹. Ο πατέρας του Κωνσταντίνου Δ', Κώνστας Β', έμσηθη υπό των Βυζαντιών μετά τη δολοφονία του αδελφού του,

---

ντος Β', εξαιτίας της αδυναμίας του συντάκτη της να εντοπίσει σχετικές πηγές [Νικηφόρος (Mango), 14-15], αλλά και για αποσιώπηση όλων των γεγονότων για τα επόμενα πέντε χρόνια (668/9-672/3). Η παράλειψη αυτή έχει παρατηρηθεί και σε άλλα κείμενα: Ševčenko, *The Search for the Past*, 286-288. Αν, πάντως, αυτό οφειλόταν στην έλλειψη πηγών θα μπορούσε να καλυφθεί από την παράδοση: Kazhdan, *History of Byzantine Literature*, 224. Το «χάσμα» αυτό απηχεί την αποδοκιμασία της εχθρικής αυτοκρατορικής πολιτικής έναντι της Δύσης την περίοδο αυτή: Λουγγής, *Ιδεολογία*, 71-73.

117. TIB 4, 122-125· Chr. Lightfoot, *The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: the Archaeological Evidence from Amorion*, *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία*, επιμ. Στ. Λαμπάκης, Αθήνα 1998, 303-329.

118. Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, 53-55.

119. H. Ditten, *Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II. Byzanz im 7. Jahrhundert*, 77-91.

120. Haldon, *Seventh Century*, 351· Nina Garsoian, *Notes préliminaires sur l'anthroponymie arménienne du Moyen Âge, L'Anthroponymie. Document de l'Histoire sociale des mondes Méditerranéens Médiévaux* [Collection de l'École française de Rome 226], Ρώμη 1996, 232.

121. Οικονομίδης, *Listes*, 281. Πα τη μνεία της πρωτεύουσας ως *πάλαι Βυζαντιδος* βλ. *De thematibus*, 85,42.

Θεοδοσίου¹²². Η δυσαρέσκεια αυτή επιδεινώθηκε, επειδή ο Κώνστας Β' πολλούς των ὀρθοδόξων αἰκίας και ἐξορίας και δημεύσει κατέδρασε διὰ τὸ μὴ πείθεσθαι τῇ αἰρέσει αὐτοῦ¹²³. Ἡ ἀντιπαράθεση, συνελώς, Κώνσταντος Β' και *Βυζαντιῶν* ομολογείται ανοικτά και ἀφορούσε ἀφενὸς πολιτειακά και ἀφετέρου ἐκκλησιαστικά ζητήματα. Οἱ *Βυζάντιοι*, ὡπως ο Ἀνδρέας κουβικουλάριος και ο Θεόδωρος Κολωνείας, ἀντέδρασαν με δυναμισμὸ στην καταστολὴ των θεματικῶν ἐξεγέρσεων των Ἀρμενιάκων και των Ἀνατολικῶν κατὰ την ἄνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο. Οἱ ἀντιδράσεις τους ἐναντι των θεμάτων ἦταν ἐξίσου δυναμικές και μποροῦν να συγκριθοῦν με την ἀντίθεσή τους ἐναντι του Κώνσταντος Β', ἰδιαίτερα στο θέμα της στρατιωτικῆς ὑποταγῆς της Δύσης. Με την ἀποτελεσματικότητά που οἱ *Βυζάντιοι* κατέστειλαν αὐτές τις θεματικές ἐξεγέρσεις, ἐπιδίωξαν τὴ συμφιλίωση με τὴ Δύση και πρωτοστάτησαν στις προετοιμασίες για τὴν ἐπαναφορὰ της Ὀρθοδοξίας με τὴ σύγκληση μιας Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἡ θερμὴ τους ὑποστήριξη στον Κωνσταντίνου Δ' ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμία τους για τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τα σκληρὰ μέτρα του «Τύπου» του Κώνσταντος Β' και τὴν ἀνανέωση των συμμαχιῶν τους με τὴ Δύση.

Οἱ *Βυζάντιοι* ἀνέλαβαν τὴν ἐπαναπροσέγγιση με τον πάπα της Ρώμης, ὅπως ἔδειξαν οἱ διαδικασίες της προετοιμασίας της Συνόδου, δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες ὥστε να κυριαρχήσουν πολιτικά με τὴν ἠθική και οικονομική συμπαράσταση της Δύσης. Ἡ ἐπιβίωση της ἰσχύος των *Βυζαντιῶν* στο πολιτικό πεδίο και της ἐπιρροῆς τους στα δογματικά ζητήματα δείχνει να δέχθηκε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, μεγάλη ἐνθάρρυνση ἀπὸ τον Κωνσταντίνου Δ'. Οἱ ἀντιδράσεις και οἱ ἐνέργειες αὐτῆς της ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία ἦταν ὀρθόδοξη κατὰ παράδοση, ἐκφράζονταν τὴν περίοδο αὐτὴ σθεναρότατα, παρὰ τὴ συρρικνωμένη ἀριθμητικὰ δυνάμει της. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δημιουργεῖ εὐλόγα ἐρωτήματα για τὴν ἀνίχνευση των βασικῶν γνωρισμάτων και των ἐπιδιώξεων της μικρῆς αὐτῆς κοινωνικῆς ομάδας, χάρις στην ὁποία ο Κωνσταντίνος Δ' μπόρεσε να διατηρήσει τὴν πολιτικὴ του δυνάμη, σε ἀντάλλαγμα με τὴ στήριξη της Ὀρθοδοξίας¹²⁴.

122. Θεοφάνης, 351,17.

123. Θεοφάνης, 351,20-22. Για τὴν πολιτικὴ αὐτὴ βλ. και στο πρῶτο τμήμα του παρόντος κεφαλαίου.

124. Οἱ ἐπι κρίσεις του Μαξίμου του Ομολογητῆ κατὰ της Ἐκκλησίας τῶν *Βυζαντιῶν* ἀφορούσαν τὴ σύγκριση με τὴν Ὀρθοδοξία της Ρώμης κατὰ τὴ σύντομη παρένθεση του Μονοθελητισμοῦ, ἡ ὁποία ἐκλείσει οριστικὰ μετὰ τὴν 5' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο: *PG* 90, στήλ. 81C· 124D· W. Brandes, *Juristische Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert: die Prozesse gegen Papst Martin I. und Maximos Homologetes*, *FM* 10 (1998), 141-212.

Η αναφορά στους *Βυζαντίους* δίνει λοιπόν τη δυνατότητα να σκιαγραφηθεί μια πιο διακριτή κοινωνική ομάδα επειδή, όταν πρόκειται για όλους τους κατοίκους της πρωτεύουσας, νομοθετικά κείμενα, όπως οι Νεαρές του Ιουστινιανού Α', απευθύνονται *τοῖς Κωνσταντινουπολίταις*¹²⁵. Η χρήση του όρου *Βυζάντιοι* στις αφηγηματικές πηγές, έως τα τέλη του βου αιώνα, αφορά όσους από τους κατοίκους της πρωτεύουσας συμμετέχουν ενεργά σε δημόσιες πολιτικές ή θρησκευτικές εκδηλώσεις¹²⁶. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, ο όρος αυτός, αναφέρεται σε περιγραφές των αντιδράσεων διακεκρωμένων ομάδων απέναντι στην επίσημη εκκλησιαστική πολιτική¹²⁷. Στο πατριολογικό κείμενο του Ησυχίου Ιλουστρίου (6ος αι.) τονίζεται επίσης με έμφαση η προτίμηση των κατοίκων της πρωτεύουσας να συνδέουν την καταγωγή τους με τον Βύζαντα¹²⁸, γεγονός που αρμόζει στη γενικότερη μαχητική τους προσήλωση σε παραδοσιακές αξίες, όπως η αρχαιογενής καταγωγή και τα παλαιά αξιώματα.

Πρόκειται βέβαια για έναν όρο¹²⁹ με γενική έννοια και χρήση στις πηγές, αλλά, όπως φαίνεται, οι πράξεις των *Βυζαντιών* αποτελούσαν για τους συντάκτες των πηγών θεματολογία, η οποία κέντριζε το ενδιαφέρον τους. Αυτή η ιδιαίτερη μεταχείριση, ίσως, δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι αντιδράσεις τους είχαν άμεσο αντίκτυπο στο έργο του αυτοκράτορα και του πατριάρχη. Γενικά, στα βυζαντινά ιστοριογραφικά έργα η δράση των *Βυζαντιών* συνδέεται πά-

125. *Νεαραί Ιουστινιανού*, ΙΓ, 99,17-18· ΙΔ', 105,24-25.

126. Η χρήση του όρου *Βυζάντιων* αντί της Κωνσταντινούπολης, σε μια νομοθετική διάταξη της συλλογής *Collectio Tripartita*, η οποία αποδίδεται στον Ιουστινιανό Α', αλλά συντάχθηκε λίγο πριν από τις αρχές του 7ου αιώνα, σε κείμενο που δεν διεκδικούσε λογοτεχνική αναγνώριση, έχει επισημανθεί από τους εκδότες ως ιδιαίτερο στοιχείο της περιόδου: N. van der Wal - B. H. Stolte, *Collectio Tripartita*, χν, σμμ. 40. Στην κατακλείδα, επίσης, της διήγησης του Ευαγρίου (*Εκκλησιαστική ιστορία*, Γ, 35, 135,12) για τους πανηγυρισμούς στην Κωνσταντινούπολη μετά την κατάπνιξη της στάσης του Λογγίνου τονίζεται η συμμετοχή των *Βυζαντιών* στο θρίαμβο του αυτοκράτορα Αναστασίου Α': *μάλιστα τόν τε βασιλέα τούς τε Βυζαντίους τεθεράπευκε θριάμβον δίκην ανά τας λεωφόρους τῆς πόλεως*.

127. Ιωάννης Μαλάκας, 333,12-13: *δημοτική ἐπανάστασις περὶ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος παρὰ Βυζαντιῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει* πρόκειται για ένα επεισόδιο της βασιλείας του Αναστασίου Α'. Ο όρος αναφέρεται από τον ίδιο χρονογράφο (ό.π., 56,8-9· 343,33) και σε όσους ήταν γνώστες των παραδόσεων της πρωτεύουσας ή ακόμα και στους δήμους της.

128. Με αρχαιοπρεπή σημασία χρησιμοποιεί τον όρο ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτης: Α', 11, 6· Η', 14, 2· G. Dagron, *Naissance d'une capitale*, Παρίσι 1974, 371-374.

129. Πα την καταγωγή των ονομάτων Βουσάς, Βο(ύ)ζ(ας), Βούζος, Βύζας κλπ. βλ. το σχόλιο του I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, *SBS* 2 (1987), 79, σμμ. 6.

ντοτε με την έκφραση αντιλήψεων και απόψεων υπέρ της Ορθοδοξίας¹³⁰. Οι δυναμικές αντιδράσεις των *Βυζαντίων* σε θέματα θρησκευτικής πολιτικής είναι γνωστές στις πηγές ήδη από την εποχή του αυτοκράτορα Ουάλη (364-378)¹³¹ και του πατριάρχη Νεστορίου (428-431)¹³². Ειδικότερα, στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, ο όρος *Βυζάντιο* έχει συγκεκριμένη απόχρωση, σε αντίθεση με την ευρύτερης έννοιας χρήση του στον πατριάρχη Νικηφόρο¹³³. Σε όλες, όμως, τις περιπτώσεις ο όρος *Βυζάντιο* αναφέρεται με την έννοια του ισχυρού παράγοντα, ο οποίος αντιτίθεται είτε στον αυτοκράτορα, είτε στον πατριάρχη. Ο τρόπος που η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη περιγράφει και δικαιολογεί τις ανταγωνιστικές σχέσεις των *Βυζαντίων*¹³⁴ με τον αυτοκράτορα Κώνσταντα Β', ο οποίος κατεδίωξε τον πάπα Μαρτίνο και τον Μάξιμο τον Ομολογητή και κατά συνέπεια κατατάσσεται στους αρετικούς, όπως ο Ουάλης και ο Νεστόριος στο παρελθόν, παραπέμπει σε ορισμένα κοινά γνωρίσματα μιας συγκεκριμένης ομάδας, η δράση της οποίας ήταν αρκετά έντονη στην Κωνσταντινούπολη¹³⁵.

130. Πολύ δύσκολα θα βρούμε *Βυζαντίους* αρετικούς στις πηγές ή ακόμη υπολόγους για τις πολιτικές τους αντιδράσεις. *Βυζάντιο* επίσης αναφέρονται στο *Περί Κτισμάτων* του Προκοπίου, Α', 6,4: *ιερόν ᾠκοδομήσατο (...) οὗ δὴ οἱ Βυζάντιοι ἐμφιλοχωροῦντες ἐνδιατριβόνου*. Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα και στα έργα του Προκοπίου (*Περί Κτισμάτων*, Α', 1, 5· και τα μνημεία Α', 2,1· Α', 10,5· Α', 11,14· Ε', 3, 17-18) είναι οι γνώσεις τους σχετικά με τις παραδόσεις και τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης.

131. Θεοφάνης, 65,8-10. Στο απόσπασμα αυτό οι *Βυζάντιοι*, μαζί με τον μοναχό Ισαάκιο, αποδοκιμάζουν τον αυτοκράτορα Ουάλη. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι κατά τη διήγηση του επεισοδίου αυτού σε μια αμεσότερη πηγή, όπως η *Ἐκκλησιαστική ἱστορία* του Σωζομενού (VI, 39,1), όσοι αποδοκίμασαν τον Ουάλη στην Κωνσταντινούπολη αποκαλούνται *οἱ δὲ κατὰ πόλιν τὸ δόγμα τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ζηλοῦντες*: G. Dagrón, *Les moines et la ville. Le monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcedoine (451)*, *TM* 4 (1970), 229-276.

132. Θεοφάνης, 88,14-20.

133. Νικηφόρος, 14,26· 60,17· 61,24.

134. Θεοφάνης, 351,16-17. Η διατήρηση των αντιδράσεων από τους *Βυζαντίους* με τις ορθόδοξες πεποιθήσεις έχει επισημανθεί ότι διατηρήθηκε και στις αρχές της Εικονομαχίας· βλ. τα σχόλια σχετικά με ανάλογες ενέργειές τους στο διάσημο επεισόδιο της Χαλκής Πύλης: Θεοφάνης, 405,5-9· Γιαννουπουλος, *Société profane*, 82.

135. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι την περίοδο αυτή, από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Β' έως τα τέλη του 7ου αι., στη διήγηση του Θεοφάνη εμφανίζεται ο *Σαβώριος ὁ Περσογενής* (σ. 348,29-30) και ο *Στέφανος ὁ Πέρσης* (σ. 367,15), ενώ στον *Ἐπίλογο* του Αγάθωνος (*ACO*, 2, 2, 2, 899,9) ο *Νικηφόρος ὁ Περσαρμένιος*, προσωνυμίες που δεν είναι πατρωνυμικές ή οικογενειακές, αλλά δίνουν έμφαση στην αλλογενή καταγωγή, τονίζο-

Βυζάντιοι, λοιπόν, πρέπει να σημαίνει, τουλάχιστον την περίοδο αυτή, μια κοινωνική ομάδα με ισχυρή επιρροή στην Κωνσταντινούπολη. Βυζάντιοι αναφέρονται, επίσης, σε αγιολογικά κείμενα για να δηλώσουν την καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη¹³⁶, σε κτητορικές επιγραφές από την Έφεσο και την Ιερουσαλήμ¹³⁷ καθώς και σε επιτύμβιες επιγραφές από την Αίγυπτο¹³⁸ και τη Ρώμη¹³⁹. στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για μοναχούς, ενώ ο *vir clarissimus*, ο οποίος αποκαλείται Βυζάντιος, δείχνει να ήταν ένας αριστοκράτης. Η επιγραφική τεκμηρίωση του όρου Βυζάντιοι δικαιολογεί τη χρήση του εκτός της βυζαντινής πρωτεύουσας. Όσοι, όμως, μάς είναι γνωστοί από αυτές τις επιγραφές, απέχουν υψηλούς τίτλους ή ανήκουν στον ορθόδοξο κλήρο. Μονές Βυζαντίων αναφέρονται εκτός από την Ιερουσαλήμ και στη Ρώμη από τον Κωνσταντίνο Δ΄ ο αυτοκράτορας στην επιστολή του προς τον πάπα ζητούσε μάλιστα, εκπροσώπους από τα Βυζάντια μοναστήρια της Ρώμης για να παρευρεθούν στην 7^η Οικουμενική Σύνοδο¹⁴⁰.

Αυτή η ιδιαίτερη προτίμηση των Βυζαντίων για την Ορθοδοξία ήταν σταθερή και βρισκόταν σε αρμονία με δογματικές αντιλήψεις, οι οποίες ήταν πάντο-

---

ντας μάλλον τη διαφορά τους από τους Βυζαντίους. Δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται οι εθνικές αυτές προσωνυμίες με τον ίδιο τρόπο που έγινε η χρήση των πατρωνύμων από την αριστοκρατία σε μολυβδόβουλλα, φαινόμενο που αντίθετα τόνιζε την ευγενική καταγωγή και χρονολογείται από τον 8ο αι.: Cheynet, *Du prénom au patronyme*, 57-58.

136. Ιωάννου Μόσχου, *Λειμών*, PG 87, στήλ. 2956D. E. Honigmann, *La date de l'homélie du prêtre Pantoléon sur la fête de l'Exaltation de la Croix (VIIe siècle) et l'origine des collections homiliaires*, *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* 36 (1959), 552-553.

137. *Οἶκος τῶν ἁγίων ἀναργύρων ἐπὶ τοῦ μακαριωτάτου Εὐστοχίου τελευτῆν ἔλαβε σπουδῆ τῶν Βυζαντίων*: T. Milik, *La topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque byzantine*, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 37 (1961), 125-169, αρ. 47. Σε μια ακόμη επιγραφή της Ιερουσαλήμ (Milik, *La topographie de Jérusalem*, ὁ.π., 9) μνημονεύεται η ανέγερση γηροκομείου τῶν Βυζαντίων ἀπὸ τὸν Ἰωάννη καὶ τὴν Βερίνα. Καὶ οἱ δύο ἐπιγραφές χρονολογούνται τὸν 6ο αἰώνα. Ἐναν ἀποκρισιάριο, τὸν Γρηγόριο, τῆς μονῆς τῶν Βυζαντίων τῆς Ιερουσαλήμ μνημονεύει ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Θεοφάνη (σ. 243,28) ὁ ὁποῖος χειροτονήθηκε πατριάρχης Ἀντιοχείας τὸ ἔτος 569/70· βλ. ἐπίσης, B. Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, Παρίσι 1992, τόμ. 2, 38, σμμ. 128 καὶ 60-61.

138. *ἐκομίσθη ἐν κυρίῳ ὁ μακάριος ἀδελφὸς Γεώργιος ὁ βυζάντιος ὁ τοῦ κοινοβίου*: ἐπιγραφή στο Ἐλ-Doukheileh τῆς Αἰγύπτου: G. Lefebvre, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Égypte*, Κάιρο 1907, Σικάγο 1978, αρ. 14.

139. *Theodorus vir clarissimus grecus vizanteus*: Sansterre, *Les moines grecs*, II, 80.

140. *ACO*, 2, 2, 1, 6,30· Mango, *La culture grecque et l'Occident*, 701, σμμ. 71.

τε αναγνωρισμένες στη Ρώμη. Την περίοδο της βασιλείας του Κώνσταντος Β' η στάση των *Βυζαντίων* έγινε ευκρινέστερη κατά τη σύγκρουσή τους με τον αυτοκράτορα και το στρατό του. Η αύξηση της επιρροής τους στην Κωνσταντινούπολη είχε οπωσδήποτε σχέση με το γεγονός ότι ο Κώνστας Β' δεν επέστρεψε ποτέ στην πρωτεύουσα. Έτσι, οι *Βυζάντιοι*, Ανδρέας κουβικουλάριος και Θεόδωρος Κολωνείας, μπόρεσαν να εδραιώσουν ό,τι είχαν προετοιμάσει κατά την απουσία του αυτοκράτορα, αφού προστάτευσαν τους νόμιμους διαδόχους του και, ιδιαίτερα, τον Κωνσταντίνο Δ', δηλαδή αυτόν που είχε ήδη στεφθεί συναυτοκράτορας. Δύναμη αντλούσαν, επίσης, από το γεγονός ότι υπεράσπιζαν τα συμφέροντά τους την περίοδο αυτή, με κάποιο αξιόμαχο στρατεύμα, αφού το 680 εμφανίζεται στις πηγές το αξίωμα του κόμητος του Οψικίου και υποστρατήγου Θράκης¹⁴¹, με το οποίο συμμετείχε στην 5' Οικουμενική Σύνοδο (680) ο Θεόδωρος Κολωνείας. Η εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα σε αυτό το στρατεύμα ήταν ανάλογη εκείνης που οι *Βυζάντιοι* έτρεφαν στο πρόσωπό του.

Η κεντρική εξουσία του Κωνσταντίνου Δ' και των ανώτατων αξιωματούχων της Κωνσταντινούπολης, των *Βυζαντίων*, η οποία τον στήριξε αποφασιστικά κατά την αλλαγή της βασιλείας, απέφευγε, σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, συστηματικά ή δεν μπορούσε να στηριχθεί με βεβαιότητα στις στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες δικαιοματικά και κατ' αποκλειστικότητα θα έπρεπε να ασχολούνται με το έργο αυτό και δεν ήταν άλλες από τα θεματικά στρατεύματα¹⁴². Οι στρατιωτικές αυτές δυνάμεις που, την εποχή αυτή, είναι ακόμα κινητές δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη στον αυτοκράτορα και την πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία που τον στήριζε. Η κυβερνητική αυτή δυσπιστία, προς τα ιππικά σώματα της Μικράς Ασίας θα αποδειχθεί με το παραπάνω, στα τέλη του 680, όταν στην εκστρατεία κατά των

---

141. *ACO*, 2, 2, 1, 14,20-21· *Oikonomidès, Listes*, 349. Η καταγωγή του Θεοδώρου από την Κολώνεια της Αρμενίας δεν αναφέρει τη συμμετοχή του στην ομάδα των *Βυζαντίων*, ακριβώς, επειδή δεν γίνεται λόγος για την αλλογενή καταγωγή του, όπως π.χ. γίνεται με τον Περασφιμένο Βαρδάνη, ο οποίος αποκαλείται και *μυξοβάρβαρος τύραννος*: *ACO*, 2, 2, 2, 900,10.

142. Τα επαρχιακά στρατεύματα των πρώτων βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (*Oikonomidès, Listes*, 348) είχαν κύριο χαρακτηριστικό τους την τοπική στρατολογία και ως εκ τούτου ήταν οι φυσικοί υπερασπιστές των ανατολικών συνόρων: I. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959, 35-56· J. Haldon - H. Kennedy, *The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands*, *ZRVI* 19 (1980), 79-85.

Βουλγάρων, διαδόθηκε η φήμη ανάμεσα στα *καβαλλαρικά*¹⁴³ ότι ο αυτοκράτορας και ο στενός του κύκλος εγκατέλειψαν το μέτωπο¹⁴⁴.

3. Η μνεία του *υποστρατήγου Θράκης* και το θέμα Θράκης

Η παρουσία του Θεοδώρου κόμητος του Οψικίου και υποστρατήγου Θράκης¹⁴⁵ στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο αποτελεί αδιάψευστη απόδειξη της στήριξης της Ορθοδοξίας από ένα πρόσφατα συγκροτημένο στρατιωτικό σώμα. Η ύπαρξη του θέματος του Οψικίου, ο επικεφαλής του οποίου φέρει και το αξίωμα του υποστρατήγου Θράκης, γίνεται *άλλωστε* για πρώτη φορά γνωστή στα Πρακτικά της Συνόδου. Έχοντας πιθανόν υπόψη αυτή τη στάση του Οψικίου, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (913-959) απέδωσε την ίδρυση του θέματος Θράκης στον Κωνσταντίνο Δ΄¹⁴⁶. Η ταυτόχρονη μνεία και των δύο αξιωμάτων του Θεοδώρου δείχνει ότι ως κόμης του Οψικίου και ως *υποστράτηγος Θράκης* κατά τη διάρκεια της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου είχε αυξημένες δικαιοδοσίες στην Κωνσταντινούπολη. Η επιβίωση και η χρήση του όρου υποστράτηγος από την παλαιά ιεραρχία των *magistri militum* είναι την περίοδο αυτή αναμενόμενη, αφού το Οψικίου έχει μόλις συγκροτηθεί. Φυσιολογικό, επίσης, είναι το γεγονός της αναφοράς στο αξίωμα του υποστρατήγου, αφού η εκστρατεία στο Δούναβη με επικεφαλής τον ίδιο τον αυτοκράτορα μόλις πραγματοποιηθεί. Ο πατριάρχης Θεόδωρος ο Κολωνίας, μολονότι στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄

143. Νικηφόρος, 35,11-12· Θεοφάνης, 359,3-4· Λουγγής, *Δοκίμιο*, 23.

144. Θεοφάνης, 358,27-359,2: *κατέλιπε τούς στρατηγούς και τόν λαόν*. Ενδεικτική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η αναφορά των Πρακτικών της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου (δέκατη έκτη συνεδρία), σύμφωνα με την οποία ο πρεσβύτερος Απαμείας, Κωνσταντίνος, προτείνοντας την ειρηνική επίλυση, επικαλείται το παράδειγμα της ήττας στη βουλγαρική εκστρατεία, ένα χρόνο νωρίτερα, εξαιτίας διχόνοιας: ACO, 2, 2, 2, 696,24-695,7· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 108-110· V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Άμστερνταμ 1981, 182· βλ. αντίθετα: Καραγιαννόπουλος, *Ίστορία Βυζαντινού Κράτους*, Β', 98, σημ. 262, ενώ ο W.E. Kaegi (*Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Καϊμπριτζ 1992, 219-220) δεν δέχεται ότι στα Πρακτικά της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου υπάρχουν στοιχεία για τα στρατιωτικά και πολιτικά ζητήματα της περιόδου· σε αυτό το επεισόδιο αναγνωρίζει ότι απηχούνται μόνο τα προβλήματα στο μέτωπο του Δούναβη και δεν αναφέρεται περαιτέρω στη σημασία της διεκδίκησης του πρεσβυτέρου Κωνσταντίνου για την απόδοση του Συμβόλου της Πίστεως στη συριακή γλώσσα.

145. ACO 2, 2, 1, 14,20-21· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 55-57.

146. *De thematibus*, 85,25-28.

μνημονεύεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη¹⁴⁷ ως ένας πολύ ισχυρός άνθρωπος, δεν αναφέρεται κατά τη μεταγενέστερη εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων στο Δούναβη (680), στην οποία θα ήταν λογικό να συμμετείχε ως επικεφαλής του Οψικίου και υποστράτηγος Θράκης¹⁴⁸. Η στρατιωτική δράση του *πατρικίου* Θεοδώρου γίνεται γνωστή μόνο από την καταστολή της στάσης των Ανατολικών, τα *πρωτεΐα*¹⁴⁹ του οποίου είχαν τιμωρηθεί με θάνατο στην Κωνσταντινούπολη (669). Όταν λοιπόν οι πηγές περιγράφουν την εκστρατεία του 680, δεν κάνουν αναφορές για τους στρατιωτικούς επικεφαλής τους, ίσως επειδή θέλουν να τονίσουν ότι τα θέματα καθοδηγήθηκαν από τον ίδιο τον Κωνσταντίνου Δ'.

Η μνεία πάντως *κελεύει* (ο Κωνσταντίνος Δ') *περᾶσαι πάντα τὰ θέματα ἐν τῇ Θράκῃ*¹⁵⁰ δείχνει ότι στην εκστρατεία έλαβαν μέρος θέματα, δηλαδή μικρασιατικά στρατεύματα, συμπεριλαμβανομένου πιθανότατα και του θέματος Οψικίου. Οι περιγραφές αυτές δεν αναφέρουν ποιοι τέθηκαν επικεφαλής των *πεζικῶν*¹⁵¹ και των *καβαλλαρικῶν*¹⁵², τα οποία βρέθηκαν στην παλαιά επαρχία Θράκης¹⁵³. Δεν αποκλείεται όμως, όταν αυτά τα μικρασιατικά θέματα διαπεραιώθηκαν στη Θράκη, τότε ακριβώς να ανέλαβε ο κόμης του Οψικίου το αξίωμα του υποστρατήγου Θράκης. Τα *καβαλλαρικά*, τα οποία είχαν λάβει μέρος σε αυτήν την εκστρατεία¹⁵⁴ και, ας σημειωθεί, δεν γνωρίζουμε κανένα στρατιωτικό ηγέτη τους, είναι τα στρατεύματα εκείνα, τα οποία φαίνεται ότι υπερφαλαγγίστηκαν από τους Βουλγάρους. Το αξίωμα του *υποστρατήγου Θράκης*, το οποίο θα πρέπει λοιπόν να συνδέεται με τη βουλγαρική εκστρατεία, αφού εμφανίζεται για πρώτη φορά χρονικά πλησιέστερα με αυτήν (Σεπτέμβριος του 680)¹⁵⁵, υποδηλώνει πι-

147. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Θεόδωρος δεν αναφέρεται από τον πατριάρχη Νικηφόρο.

148. Όπως ο υποστράτηγος Σαλιανός του στρατηγού Θράκης (magister militum per Thracias) Πρίσκου το 588: Θεοφύλακτος Σμοκάττης, ζ', 4, 7· Θεοφάνης, 269,17.

149. Θεοφάνης, 352,19.

150. Θεοφάνης, 358,16.

151. Θεοφάνης, 358,19· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 42-43.

152. Θεοφάνης, 359,4.

153. Στη δεύτερη συλλογή και το τέταρτο Θαύμα (Lemerle, *Miracles*, I, §278, 220,15) που τοποθετείται χρονικά επί της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', μνημονεύεται εκστρατεία *ἐκ τοῦ αὐτοῦ φιλοχρίστου στρατοῦ* (ενν. του αυτοκράτορα) στη Θράκη που δεν κατονομάζεται ως θέμα, αλλά ως *επαρχία*, όπως άλλωστε, σε ολόκληρη τη διήγηση των *Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου· επαρχία* εδώ πρέπει να σημαίνει διοίκηση (diocesis).

154. Θεοφάνης, 359,4.

155. Lilie, "Thrakien" und "Thrakiesion", 7-47· Haldon, *Praetorians*, 470-471. Ο στρατός της Θράκης ήταν ολιγάριθμος, πράγμα που κάνει εύλογη την υποταγή του στο Οψί-

θανότατα την υπαγωγή του στρατού στον Θεόδωρο Κολωνείας. Αυτήν τη δικαιοδοσία σε όλο το στράτευμα εκφράζει και η προσθήκη σε ορισμένα χειρόγραφα περί *υποστρατήγου <του ἔξερκέτου> Θράκης*, η οποία εμφανίζεται στα Πρακτικά της ενδεκάτης συνεδρίας της 5' Οικουμενικής Συνόδου¹⁵⁶.

Το θέμα Θράκης αποτελούσε από την άλλη πλευρά, τμήμα της διοίκησης της Θράκης, ακολουθώντας την παράδοση της παλαιότερης *praefectura praetorio per Orientem*¹⁵⁷. Το ερώτημα για το τι πραγματικά θα μπορούσε να συνέβαινε κατά την κρίσιμη περίοδο της βουλγαρικής απειλής από τη μία πλευρά και της μεγάλης σπουδής του αυτοκράτορα για το κλείσιμο των δογματικών διαφωνιών και της αποκατάστασης της Ορθοδοξίας από την άλλη, πρέπει να έχει την απάντησή του στον άνθρωπο κλειδί και για τα δύο αυτά ζητήματα, ο οποίος εκείνη τη στιγμή ασκούσε εξουσία με υψηλές αρμοδιότητες, όπως και στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', ίσως όμως και νωρίτερα. Αυτό που φαίνεται περισσότερο πιθανό πάντως, σε εκείνη τη συγκυρία, είναι η άμεση προσπάθεια υποταγής όσο το δυνατόν περισσότερων στρατευμάτων στις δικαιοδοσίες του Θεοδώρου, κόμητος του Οψικίου και πιστού θεράποντος του Κωνσταντίνου Δ', ο οποίος μπορεί να ονομάστηκε και υποστράτηγος Θράκης για το σκοπό αυτό. Σε αυτόν, όπως φαίνεται, ο αυτοκράτορας, ο οποίος είχε αντιμετώπισει τη δυσπιστία των θεμάτων της Μικράς Ασίας, είναι φυσικό να εμπιστεύθηκε την κρίσιμη αυτή εκστρατεία. Παρόλο που ο τίτλος και το αξίωμα του υποστρατήγου πρέπει να σήμαινε ένα βαθμό κάτω από το στρατηγό, γνωστός από τα *Τακτικά* υφιστάμενός του και επικεφαλής ενός τμήματος του θέματος ήταν μόνο ο τουρμάρχης¹⁵⁸ και όχι ο υποστράτηγος. Ο όρος αυτός απαντά σε αφηγηματικές πηγές με σημασία τεχνική και πριν από την εμφάνιση των θεμάτων, αλλά και αργότερα¹⁵⁹.

κιν' ούτως ή άλλως το Οψίκιον αντικατέστησε τους *magistri militum praesentales* στη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Το αξίωμα του υποστρατήγου Θράκης αναφέρεται από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (269,17· 284,16-17) σε ανάλογες εκστρατείες επί Μαυρικίου.

156. *ACO*, 2, 2, 1, 400,18.

157. Oikonomidès, *Listes*, 341-342.

158. Oikonomidès, *Listes*, 341.

159. Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 56. Έχει, επίσης, επισημανθεί ότι υποστράτηγος και τουρμάρχες, εμφανίζονται στις πηγές σε καιριές στιγμές επέμβασης: Fr. R. Trombley, *War, Society and Popular Religion in Byzantine Anatolia (6th-13th Centuries)*, *H Βυζαντινή Μικρά Ασία*, επιμ. Στ. Λαμπάκης, Αθήνα 1998, 99-100.

Στις συνθήκες, άλλωστε, του τέλους του 7ου αιώνα, οπότε ο θεσμός των θεμάτων δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί, είναι μάλλον φυσικό να συναντούμε ανάλογες ιδιαιτερότητες στους τίτλους των αξιωματούχων του θεματικού στρατού. Παρά το γεγονός όμως ότι απουσιάζει από τους επίσημους καταλόγους πρωτοκαθεδρίας, το αξίωμα του υποστράτηγου ήταν πάντοτε σημαντικό στις πολεμικές επιχειρήσεις, γεγονός που τονίζεται στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού. Ο υποστράτηγος ήταν επικεφαλής στο μέσον μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις και όφειλε να αναπληρώνει τον στρατηγό *εί χρεία γένηται*¹⁶⁰. Στο τμήμα επίσης, του *Στρατηγικού*, το οποίο περιγράφει *πῶς δεῖ Σκλάβοις καὶ Ἄνταις (...) ἀρμοξεσθαι*, ο υποστράτηγος τίθεται επικεφαλής στο ένα από τα δύο τμήματα του στρατεύματος και ο ρόλος του είναι καθοριστικός για την έκβαση της μάχης¹⁶¹. Η στρατηγική αυτή, με καθαρά επιχειρησιακό χαρακτήρα, θα άρμοζε να εφαρμοστεί στην εκστρατεία του 680 εναντίον των Βουλγάρων στο Δούναβη και πιθανόν για το λόγο αυτό ο κόμης του Οψικίου Θεόδωρος εμφανίζεται να φέρει και τον τίτλο του υποστράτηγου Θράκης.

Πάντως, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι, με βάση τις μνείες των πηγών για την περίοδο αυτή, ανεξάρτητα από την έδρα του Οψικίου (στη Θράκη ή τη Μικρά Ασία) ένα στρατιωτικό τμήμα από τη Θράκη θα μπορούσε να υπόκειται στις διαταγές του κόμητος του Οψικίου¹⁶². Στην περίπτωση αυτή, το μετέπειτα θέμα Θρακησιών, με το οποίο έχει συνδεθεί η σφραγίδα του υποστράτηγου Θρακησιών ή Θρακησιάνων, Λέοντος¹⁶³, μπορούσε να είχε ξεκινήσει ως στρατιωτική υποδιαίρεση του θέματος Οψικίου, ήδη επί Κωνσταντίνου Δ'. Αν η υποδιαίρεση αυτή περιλαμβανόταν στο Οψίκιο, θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ως ομαλή εξέλιξη της υπαγωγής της στον αξιωματούχο, ο οποίος έφερε τον τίτλο του κόμητος του Οψικίου και υποστράτηγου Θράκης, όπως συνέβη το 680: τότε ακριβώς ο κόμης του Οψικίου, έχοντας έδρα του την Κωνσταντινούπολη, ορίζεται να διοικεί και ένα τμήμα του στρατού που βρίσκεται στη Θράκη. Στη συνέχεια, το τμήμα αυτό του στρατού, που ήταν προσαρτημένο στο Οψίκιο, θα ήταν φυσικό να το ακολουθεί τις μετακινήσεις του θέματος στη Μικρά Ασία, όπου συνήθως εδρεύει. Οι χαρα-

160. *Μαυρικίον Στρατηγικόν*, I, 4,17-18· II, 2,13· III, 12,2.

161. *Μαυρικίον Στρατηγικόν*, XI, 4,180-216.

162. Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 168.

163. W. Seibt, *Drei Bleisiegel aus Ephesos, Litterae Numismatae Vindobonenses, R. Goehl dedicatae*, Βιέννη 1979, 148-150· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 201-202, 407. Αντίθετα, η σφραγίδα αυτή έχει αποδοθεί σε αξιωματούχο της Θράκης: D. O. Seals, 3, 1.

κτηρισμοί *thracisiano exercitu*¹⁶⁴ στη *jussio* του Ιουστινιανού Β' και *thraceseo* στον Βίο του πάπα Κώνωνος (686-687), οι οποίοι έχουν συνδεθεί με το μεταγενέστερο θέμα Θρακησιών¹⁶⁵, δείχνουν περισσότερο τη χρήση του όρου για ένα κινητό στράτευμα, το οποίο είχε ως προέλευση τη Θράκη, αλλά θα μπορούσε να σταθμεύει στη Μικρά Ασία, κατά τη μεταβατική αυτή εποχή, που τα θέματα έτειναν να αποκτήσουν τα σταθερά χαρακτηριστικά τους.

Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να καταλήξουμε ότι, έως το έτος 741, οπότε μνημονεύεται στις αφηγηματικές πηγές ο πρώτος στρατηγός Θρακησιών Σισίνιος ή Σισιννάκιος¹⁶⁶, και, επομένως, μαρτυρείται η ύπαρξη του θέματος Θρακησιών, ένα τμήμα του στρατού της Θράκης¹⁶⁷ πρέπει να βρισκόταν προσαρτημένο στο Οψίκιον και να ακολουθούσε πιθανότατα κοινή τύχη με αυτό¹⁶⁸. Έχοντας έτσι, μια μόνιμη βάση στη Μικρά Ασία, το τμήμα αυτό του στρατού, που προέρχεται από τη Θράκη, θα πρέπει να αποκαλείται Θρακήσιοι. Η εκτίμηση ότι το θέμα Θράκης δεν ήταν ίσης σημασίας με τα άλλα μικρασιατικά θέματα, φαίνεται σωστή, παρά το γεγονός ότι στο *Περί θεμάτων* του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου έχει ρητά διατυπωθεί ότι επικεφαλής του στρατού του θέματος Θράκης ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας και ότι μετά την εγκατάσταση των Βουλγάρων στα όρια της επαρχίας αυτής, τα στρατεύματά της απέκτησαν στρατηγό¹⁶⁹. Το θέμα Θράκης δεν φαίνεται ποτέ να ήταν, ωστόσο, ισότιμο με τα άλλα θέματα, επειδή σε κάθε σημαντική εκστρατεία συνεπικουρείτο από το μικρασιατικό στρατό, πράγμα ορατό από το σημείο εκκίνησης της χρονολόγησής του, δηλαδή το 680.

164. *ACO*, 2, 2, 2, 886,23. Ο J. Haldon (*Praetorians*, 165) θεωρεί ότι αυτή η μνεία αντιστοιχεί στην παλαιά διοίκηση του *magister militum per Thracias*.

165. *LP*, I, 368· βλ. και τα σχόλια του Duchesne, *LP*, I, 370-371· το 687 σύμφωνα με τον Dölger, *Regesten*, 254.

166. Θεοφάνης, 414,31-32· Oikonomidès, *Listes*, 348· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 407.

167. Μνείες σχετικές με στρατεύματα αρμενικής προέλευσης, που είχαν ως τόπο στάθμευσής τους τη Θράκη, επί Κώνσταντος Β' (652), υπάρχουν στον Sebeos (σ. 131), ενώ χαρακτηριστικά ο επικεφαλής του αναφέρεται ως *chef des troupes des chefs de Thrace*. Βλ. και Haldon, *Praetorians*, 470, σημ. 442.

168. Πα την κοινή πορεία Οψικίου και Θρακησιών έως την βασιλεία του Λέοντος Γ' βλ. Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 201-204· τουρμάρχες Θράκης βρισκόμαστε στο *Τακτικόν Uspenskij*, αλλά όχι σε μεταγενέστερα *Τακτικά*: Oikonomidès, *Listes*, 57,2.

169. Βασιλική Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Σοφία Πατούρα - Α. Σαββίδης, Συμβολή στη μελέτη της Βυζαντινής Θράκης από μηχανογραφικό υλικό 4ος-9ος α., *BF* 14/1 (1989), 59-157.

Στην τόσο σημαντική αυτή εκστρατεία, όχι μόνο δεν δείχνει να είναι αποτελεσματικό, επειδή τα βυζαντινά στρατεύματα υποχωρούσαν συνεχώς, από τα έλη του Δούναβη και τον Όγλο ως την Κωνσταντινούπολη, αλλά επιπλέον δεν βρισκόταν σε καμία αρμονία στρατιωτική και πολιτική, πιθανόν και θρησκευτική¹⁷⁰, με τα υπόλοιπα θέματα.

4. Την θάλασσαν πλώϊμον ἐποίησε: σχετικά με τη διοίκηση του στόλου

Η μεταφορά στρατευμάτων το 662/3 στην Ιταλία με πλοία, που ξεκίνησαν από την Κωνσταντινούπολη με επικεφαλής τον Κώνσταντα Β', κάνει φανερό ότι ένα μεγάλο μέρος του στόλου είχε επιβιώσει μετά την ήττα στον Φοίνικα το 655¹⁷¹. Η ανασυγκρότηση του στόλου και η εκστρατεία στην Ιταλία το 662/3, έχοντας πιθανόν ως πρότυπο τη μεγάλη ναυτική εκστρατεία του Βελισαρίου εναντίον των Βανδάλων στην Αφρική το 533¹⁷², είχαν ως απώτερο στόχο στην αποκατάσταση της ισορροπίας δυνάμεων στη Δύση¹⁷³. Η παρουσία του βυζαντινού ναυτικού επί Κώνσταντος Β' στη Νότια Ιταλία, τη Σικελία και τη Βόρεια Αφρική

---

170. Είναι δύσκολο να μιλήσουμε για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός στρατεύματος, αλλά την περίοδο αυτή φαίνεται να είχαν πολύ μεγάλη σημασία για το ηθικό του. Χρήσιμη προς αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσε να είναι η σύγκριση δύο επεισοδίων σε στρατόπεδα, το πρώτο πριν από την εκστρατεία του Κώνσταντος Β' (Sebēos, 112) το 650/1 στην Αρμενία και το δεύτερο στη Θράκη, το 655/6, κατά το οποίο ο Μάξιμος ο Ομολογητής επενέβη σε κρίση που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα σε στρατιώτες σχετικά με την Θεοτόκο· βλ. *Acta Maximi Confessoris*, PG 90, στήλ. 168C-169B· J. Haldon, *Ideology and the Byzantine State in the Seventh Century. The "Trial" of Maximus Confessor, From Late Antiquity to Early Byzantium, Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, έκδ. VI. Vavřínek, Πράγα 1985, 87-92.

171. Ahrweiler, *Mer*, 24, σημ. 3. Η ήττα στο Φοίνικα έχει αποδοθεί σε ανταρσία [A. Stratos, *The Naval Engagement at Phoenix, Charanis Studies, Essays in Honor of P. Charanis*, έκδ. Angeliki Laiou-Thomadakis, New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1980, 229-247 (= *Studies in Byzantine Political History*, Var. Reprints, Λονδίνο 1983, XII)]· στην υπεροχή του αραβικού ναυτικού σε ναυμαχία σε ανοικτή θάλασσα [V. Christides, *The Naval Engagement of Dhāt aṣ-ṣawārī* A. H. 34/A.D. 655-656. A Classical Example of Naval Warfare Incompetence, *Βυζαντινά* 13/2, 1985 (*Δώρημα στον Γ. Καραγιαννόπουλο*), 1331-1345] και, τέλος, στην απειρία του Κώνσταντος Β' (Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 51).

172. Ahrweiler, *Mer*, 7.

173. Για τις προθέσεις της εκστρατείας του Κώνσταντος Β', την καθυπόταξη δηλαδή της Ρωμαϊκής Εκκλησίας και την αναχαίτιση των Αράβων βλ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία*, 141.

λειτούργησε οπωσδήποτε και ως ασφαλιστική δικλείδα για τις αραβικές επιδρομές στη Μεσόγειο¹⁷⁴, παρά την ήττα στο Φοίνικα το 655. Αυτό έγινε φανερό, όταν μετά τη δολοφονία του (668) στη Σικελία, οι θαλάσσιες επιθέσεις και οι χερσαίες επιδρομές των Αράβων στη Μικρά Ασία έγιναν πυκνότερες¹⁷⁵.

Πα την οργάνωση στόλου και τη ναυτική άμυνα της Κωνσταντινούπολης, παρά τις επιδρομές και την εκπεφρασμένη επιδίωξη του Μωαβία Α' (661-680) να την καταλάβει ήδη επί Κώνσταντος Β'¹⁷⁶, δεν διαθέτουμε πληροφόρηση. Η θαλάσσια οχύρωση της Κωνσταντινούπολης ήταν από την άλλη πλευρά ανεπαρκής κατά την αβαροσλαβική πολιορκία της το 626, όπως επισημαίνεται σε μια Ομιλία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανού (715-730)¹⁷⁷. Επιπλέον, η προστασία της πρωτεύουσας από θαλάσσης σε μόνιμη βάση δεν είχε συστηματικά αντιμετωπιστεί από την κεντρική εξουσία. Οι πρώτες σχετικές αναφορές για τις επιχειρήσεις του στόλου εντοπίζονται στις πηγές στα τέλη του βου αιώνα, όπως η αποστολή δρομώνων σε εκστρατεία, που μνημονεύεται επί Μαυρικίου (582-602). Το στόλο αυτό παρέλαβε ο στρατηγός Θράκης Πρίσκος από την *νησον του Ίστρου* και τον παρέταξε στη Σιγγιδόνα, νικώντας τους Αβάρους το 598¹⁷⁸. Οι δρόμωνες αυτοί, μολονότι δεν είναι σαφές αν είχαν ξεκινήσει από την Κωνσταντινούπολη, είναι πιθανό να αποτελούσαν μια μικρή μοίρα ενταγμένη στην παλαιότερη διοίκηση της Μυσίας, η οποία μάς είναι γνωστή από τη *Notitia Dignitatum* και είχε, από τα μέσα του βου αιώνα, υπαχθεί στη διοίκηση της *quaestura Justiniani exercitus*¹⁷⁹.

174. Οι στόλοι οι οποίοι απαριθμούνται οπωσδήποτε πριν από τον 7ο αιώνα στη *Notitia Dignitatum* (έκδ. Ο. Seeck, Frankfurt am Main 1962, 227-229) είναι συγκριτικά περισσότεροι στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας (*pars occidentis*) από ό,τι στο ανατολικό.

175. Lillie, *Reaktion*, 69 κ.ε. Μια αραβική επιδρομή στη Σικελία το 668 μνημονεύεται στον Βίο Αδεοδάτου (672-676), *LP*, I, 346.

176. Sebèos, 110.

177. V. Grumel, *Homélie de St. Germain*, *REB* 16 (1958), 195· Br. Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, Ν. Υόρκη 1980, 147 και 293.

178. Θεοφάνης, 276,32· O. Bounegru - M. Zachariade, *Les forces navales du Bas Danube et la Mer Noire aux Ier-VIe siècles*, Οξφόρδη 1996, 107-109.

179. *Notitia Dignitatum*, ό. π., XLI, 38· Ahrweiler, *Mer*, 12, σημ. 2· J. Haldon, *Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*, *DOP* 47 (1993), 8 και σημ. 16 (= *State, Army and Society in Byzantium*, Var. Reprints, Λονδίνο 1995, VII).

Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη γίνονται πάντως αναφορές για τα λιμάνια του Εβδόμου¹⁸⁰, των Καισαρίου και του Ιουλιανού ή Σοφίας¹⁸¹. Στο Χρυσούν Κέρας αναφέρεται επίσης το λιμάνι του Νεωρίου¹⁸², γνωστό από τις αγορές για τα θαλάσσια εμπορεύματα που μεταφέρθηκαν πιθανόν από τον Ιουστινιανό Β' στον Ιουλιανό λιμένα¹⁸³, ενώ το λιμάνι του Αγίου Μάμαντος μνημονεύεται ως αγκυροβόλιο κωνσταντινουπολίτικου στόλου (*τῆς πόλεως στόλου*) το 715¹⁸⁴. Δεν μάς είναι γνωστό, αν το Νεώριο μετατράπηκε από εμπορικό λιμάνι σε στρατιωτικό, και κάτω από ποιες συνθήκες, ή εάν έγινε μόνιμη έδρα του αυτοκρατορικού στόλου. Η κατασκευή στόλου από τον Κωνσταντίνο Δ' και η στάθμευσή του στο λιμάνι των Καισαρίου υπήρξε πάντως, σύμφωνα με τις πηγές, αποτελεσματικό μέτρο για την αντιμετώπιση των Αράβων, οι οποίοι το 673/4 είχαν επιχειρήσει το θαλάσσιο αποκλεισμό της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ο στόλος αυτός φαίνεται αφοσιωμένος στον αυτοκράτορα προσωπικά, μολονότι δεν έχουμε μνείες σχετικά με την αριθμητική του δύναμη, ούτε διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για τη διοικητική διάρθρωσή του¹⁸⁵. Η σχέση αυτή θα μπορούσε να αποτελεί συνέχεια της παράδοσης, την οποία είχε εγκαινιάσει ο Κώνστας Β' με τις ναυτικές του εκστρατείες, αντιμετωπίζοντας τους Άραβες σε Ανατολή (Φοίνικας) και Δύση¹⁸⁶. Ο Κωνσταντίνος Δ' σε ό,τι αφορά το χειρισμό και τη διοίκηση του στόλου

180. Θεοφάνης, 228,14· P. Magdalino, *The Maritime Neighbourhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries*, *DOP* 54 (2000), 209-226.

181. Για το Προκλιανήσιο στο λιμένα των Καισαρίου βλ. Θεοφάνης, 353,23· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 36-37· για το λιμάνι του Ιουλιανού ή της Σοφίας, όπου ο Ηράκλειος νίκησε τον Φωκά βλ. Θεοφάνης, 299,6 και 368,23· με αυτό το λιμάνι συνδέεται πιθανόν το επίγραμμα ανωνύμου, που αναφέρει τον ύπαρχο Θεόδωρο ως ιδρυτή αδριάντα του Ιουστινίου Β': *Anthologie Grecque*, 2ème partie, *Anthologie de Planude*, XIII, έκδ. R. Aubreton - F. Buffière, Παρίσι 1980, αρ. 64, σελ. 105 και σχόλια 252-253. A. Cameron, *Some Prefects Called Julian, Byz.* 47 (1977) [Hommage à I. Dujčev], 42-64.

182. Ο αυτοκράτορας Λεόντιος (695-705) καθάρισε το Νεώριο: Θεοφάνης, 370,25-26.

183. Τόσο από τους εκδότες του κεμένου *Παραστάσεις σύντομοι χρονικά* (σ. 72,152 και 267), όσο και από τον A. Berger (*Patria*, 428-430) δεν συσχετίζεται η αναφορά με τον Ιουστινιανό Α' ή Β' πάντως, στα *Πάτρια* (σ. 342) η μνεία αυτή αποδίδεται στον Ιουστινιανό Β'.

184. Κατά τις συγκρούσεις ανάμεσα στον διεκδικητή του θρόνου Θεοδόσιο Γ' (715-717) και τον αυτοκράτορα Αρτέμιο (713-715): Θεοφάνης, 385,31-386,3.

185. Antoniadis-Bibicou, *Caravisiens*, 78-81· Ahrweiler, *Mer*, 16-27· Παννόπουλου, 'Η οργάνωση τοῦ Αἰγαίου, 200-214.

186. Για τα ναυτικά μέτρα του Κώνσταντος Β' και την επιθυμία του για την αναδιοργάνωση της Δύσης βλ. Ahrweiler, *Mer*, 24, σημ. 3.

δείχνει να διαθέτει ακόμη μεγαλύτερη ευχέρεια από τον προκάτοχό του και πατέρα του, όπως προκύπτει από μια σειρά σχετικών πληροφοριών στις πηγές:

α. Οι *Continuationes Isidorianae* αναφέρουν ότι το 668 ο στόλος (*cum classe qua rotuit*) διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στην Κωνσταντινούπολη κατά την κατάληψη της εξουσίας (*palatium petiit et tronum gloriose triumphando consedit*) από τον Κωνσταντίνο Δ'¹⁸⁷.

β. Το ίδιο έτος (668) η καταστολή της ανταρσίας του Μζεξ στις Συρακούσες της Σικελίας πραγματοποιήθηκε με επέμβαση στόλου που περιγράφεται ως *πλείστη ναυτολία*. Σε αυτή τη ναυτική επιχείρηση, σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, επικεφαλής ήταν ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ', ενώ κατά τις δυτικές, αξιωματούχοι από την Ιταλία¹⁸⁸.

γ. Η κατασκευή πλοίων έγινε με πρωτοβουλία του ίδιου του αυτοκράτορα για την αντιμετώπιση της πολιορκίας της πρωτεύουσας, και αποτελούσε πιθανόν προσπάθεια για να αντισταθμιστεί το μέγεθος του αραβικού στόλου¹⁸⁹. Σύμφωνα με τις πηγές, ο αυτοκράτορας ενίσχυσε το στόλο της πρωτεύουσας με *δήρεις εὐμεγέθεις κακκαβοπυρφόρους και δρόμωνασι σιφωνοφόρους* και τους τοποθέτησε στο λιμάνι των Καισαρίου¹⁹⁰. Η συγκρότηση πολεμικού στόλου στόχευε στην προστασία της αποθήκης (*ὄρειον*) των Καισαρίου¹⁹¹, η οποία θα ήταν πολύτιμη για τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας, ιδιαίτερα κατά τον πολυετή αρα-

187. *Continuatio Hispana*, 40, 344.

188. Θεοφάνης, 352,4-7· Γεώργιος Κεδρηνός, 763,19-23· Ιωάννης Ζωναράς, 221,17-222,6. Αντίθετα, ο Παύλος Διάκονος (*HL*, V, 12) και ο *Bios* Αδεοδάτου (*LP*, I, 346), οι λατινικές πηγές δηλαδή, δεν αναφέρουν ναυτική εκστρατεία του βυζαντινού αυτοκράτορα, αλλά την επέμβαση ναυτικών δυνάμεων από τη Δύση. Βλ. και στο υποκεφάλαιο σχετικά με τη μετάβαση του Κωνσταντίνου Α' στην Ιταλία στο Μέρος Α'.

189. Πα το στόλο των Αράβων λίγο πριν από το έτος 673 βλ. Νικηφόρος, 32,4-6· Θεοφάνης, 353,14-19 και 25-28· επίσης, Christides, *The Naval Engagement of Dhât as-Sawâri*, *ό.π.* και πιο πάνω, σμμ. 171.

190. Ίσως να επρόκειτο για τη μεταφορά των νεώσοικων (*navalia*) που βρισκόνταν στη μικρασιατική ακτή απέναντι από την Κωνσταντινούπολη στη *regio tertiadecima Syce-na que sinu maris angusto divisas societatem urbis navigiis frequentibus promeretur; tota lateri montis adfixa praeter unius plateae tractum, quam subiacentium eidem monti litorum tantum praestet aequalitas: Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, 229. Βλ. και Θ. Κορρές, «Υγρόν πῦρ». *Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής*, Θεσσαλονίκη ³1995, 22-26.

191. J. Haldon, *Comes Horreorum-Komes tes Lamias*, *BMGS* 10 (1986), 203-209· η μεταγενέστερη χρήση αυτού του λιμανιού είναι εντελώς σκοτεινή: Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 36-38· Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, 55.

βικό αποκλεισμό της. Γενικά, η συμβολή του στόλου σε αυτήν την πολιορκία ήταν αποφασιστική, αφού τονίζεται σαφώς ότι επρόκειτο για έναν *διά θαλάσσης πόλεμον*¹⁹².

δ. Αποστολή αυτοκρατορικής εντολής (*jussio* του 678) προς τον πάπα Δόνο για τη διάθεση *πλοίων και δαπανών* στην υπηρεσία και των εκπροσώπων της Εκκλησίας της Ρώμης, οι οποίοι καλούνταν να παρευρεθούν στην 5' Οικουμενική Σύνοδο. Η διατύπωση στον επίλογο της σάκρας δείχνει καθαρά ότι είχε ήδη προηγηθεί σχετική εντολή προς τον *ένδοξότατον πατρίκιον και ἔξαρχον* Θεόδωρο¹⁹³. Στην ίδια επιστολή φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας θα μπορούσε να διατάξει *εἰ χρεία καλέσει*, τη μεταφορά των παπικών αποκρισιarίων στην Κωνσταντινούπολη με *καστελλάτους καράβους*¹⁹⁴.

Η διατήρηση των καλών σχέσεων ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ' και τις ναυτικές δυνάμεις της πρωτεύουσας γίνεται προφανής και σε λίγες ακόμα μνείες, οι οποίες δείχνουν έναν περιορισμένο αριθμό πλοίων για κάθε περίπτωση και όχι ένα μεγάλο αυτοκρατορικό στόλο. Η αποστολή τμημάτων αυτού του στόλου στη Θεσσαλονίκη, την Ιταλία και το Δούναβη και όχι στο Ανατολικό Αιγαίο και τα παράλια της Μικράς Ασίας, όπου οι Άραβες είχαν ήδη αρχίσει να προελαύνουν, προβάλλουν επιπλέον μια μονομερή κατανομή της δράσης του. Οι διάσπαρτες πληροφορίες των πηγών για την αποστολή καράβων από την Κωνσταντινούπολη είναι οι ακόλουθες:

α. αποστολή *δέκα ἐνόπων καράβων* εναντίον των Στρυμονιτών και των Ρυγχίνων από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, κατά τη διετή πολιορκία της δεύτερης (α' μισό του 676)¹⁹⁵. Πρέπει να σημειωθεί ότι στα *Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου* δίνεται ιδιαίτερη ἔμφαση στο γεγονός ότι η ενίσχυση της Θεσσαλονίκης με στόλο ἔγινε σε περίοδο αποκλεισμού της πρωτεύουσας.

β. δεύτερη αποστολή σιτοφόρων σκαφών με *καράβων παραφυλακῆ*¹⁹⁶ στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να αποτραπεί ο λιμός.

192. Νικηφόρος, 32,10-11· Θεοφάνης, 354,4-5· Brooks, *Arabs*, 185· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 36-40· Lillie, *Reaktion*, 75-76.

193. *ACO*, 2, 2, 1, 10,1-2· Dölger, *Regesten*, 242.

194. *ACO*, 2, 2, 1, 10,3· ο τύπος αυτού του πλοίου θα μπορούσε να παραπέμψει στους βαλλιστροφόρους δρόμωνες, τους οποίους το *Στρατηγιόν* του Μαυρικίου (ΧΙΙΒ, 21,16-17) προτρέπει να «καστελλώσουν»: *χρησίμους δὲ τοξότας ἐν αὐτοῖς βάλλειν καὶ γενναίους, καὶ καστελλῶσαι αὐτούς*· βλ. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, Α', 645.

195. Lemerle, *Miracles*, I, §251, 213, 22· Lemerle, *Miracles*, II, 132.

196. Ο P. Lemerle χρονολόγησε το επεισόδιο το 678: *Miracles*, I, §281, 221,10· του ίδιου, *Miracles*, II, 133-136.

γ. συμμετοχή του στόλου στην εκστρατεία της Βουλγαρίας το 680¹⁹⁷. Στην *Υστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι Βούλγαροι τράπηκαν αρχικά σε φυγή *των τε ἱππικῶν καὶ πλοῦμων τὰ πλήθη θεασάμενοι*¹⁹⁸. Ηγήτορας αυτής της εκστρατείας, στην οποία συμμετείχε το πλήθος των πλοῦμων, σύμφωνα με την παραπάνω μνεία, ήταν ο Κωνσταντίνος Δ΄ πριν όμως εκπληρωθούν οι στόχοι της, ο αυτοκράτορας αποχώρησε για το λιμάνι της Μεσημβρίας με τη συνοδεία *πέντε δρομώνων καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῦ ἀνθρώπων*¹⁹⁹.

δ. μια ακόμη αποστολή στη Θεσσαλονίκη με αυτοκρατορική εντολή (*κελεῦσαι κατηξίωσε εἰσβαλεῖν τῇ πόλει*) η οποία ανατέθηκε στον Σισίνιο στρατηγῶ τότε *τῶν καράβων ὑπάρχοντι*²⁰⁰ και τους *καραβισιάνους στρατιῶτας*. Η μικρή αυτή επιχείρηση είχε στόχο να αποτρέψει νέα πολιορκία της Θεσσαλονίκης (682-684). Ο αυτοκράτορας είχε λοιπόν εμπιστευθεί τη λύση της πολιορκίας στο στόλο των καράβων *ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος μερῶν*²⁰¹.

Επί Κωνσταντίνου Δ΄, πέρα βέβαια από τους στόλους που βρίσκονται στη Δύση, έχουμε, συνεπώς, τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε την ύπαρξη ενός στόλου στην Κωνσταντινούπολη υπό την ηγεσία ή την άμεση υπαγωγή στον αυτοκράτορα²⁰². Ο στόλος αυτός, που πρέπει να είναι αυτοκρατορικός, φαίνεται να στηρίζει τον Κωνσταντίνο Δ΄ τόσο στην άνοδό του στο θρόνο, όσο και κατά τις δύο μεγάλες ναυτικές επιχειρήσεις της βασιλείας του, τη νίκη του 678 και αυτήν που οδήγησε στην ήττα του 680. Η παράδοση που φαίνεται να εγκαινιάστηκε από τον πατέρα του Κωνσταντίνου Δ΄, Κώνσταντα Β΄²⁰³, να ενισχύει και να φροντίζει προσωπικά ένα στόλο αυτοκρατορικό, όχι μόνο διατηρήθηκε αλλά ο Κων-

197. Νικηφόρος, 34,23· Θεοφάνης, 358,16-17.

198. Νικηφόρος, 35,2-3. Η μνεία αυτή τονίζει το μεγάλο αριθμό των ναυτικών δυνάμεων που πήραν μέρος στην επιχείρηση.

199. Θεοφάνης, 358,29· Νικηφόρος, 35,7-11. Η έννοια *οἰκείος* σημαίνει τον αυτοκρατορικό στόλο, όπως αναφέρεται από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη επί Αρτεμίου-Αναστασίου, οπότε αντιπαραβάλλεται προς τα άλλα τμήματα του στόλου, *ἐπιλεξάμενος ἐκ τοῦ οἰκείου στόλου τὰ εὐδρομα σκάφη* βλ. Θεοφάνης, 385,7· Νικηφόρος, 50,15-19· Γιαννιόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ Αἰγαίου, 208, σημ. 37.

200. Lemerle, *Miracles*, I, §295, 230,30-31 και §296, 231,6-28.

201. Lemerle, *Miracles*, I, §296, 231,7. Ο στόλος τον 7ο αιώνα, μάλλον δεν είχε σταθερές βάσεις στην Ανατολή. Αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄ φαίνεται να ναυπήγησε το στόλο, με τον οποίο επιβλήθηκε στους Άραβες.

202. Όπως αναφέρεται από τό *Τακτικῶν Uspenskij* (9ος αι.): Oikonomidēs, *Listes*, 53,10.

203. Ahrweiler, *Mer*, 73.

στανίνος Δ' δεν φαίνεται να γνώρισε ούτε ανταρσίες του στόλου²⁰⁴, ούτε αντιδράσεις από ναυτικούς πληθυσμούς²⁰⁵, όπως νωρίτερα ο πατέρας του. Ο στόλος του, όμως, απέκτησε διαφορετικό χαρακτήρα οπωσδήποτε και λόγω των αραβικών επιδρομών, όπως γίνεται φανερό σε όλες τις παραπάνω μνείες.

Μολονότι δεν γνωρίζουμε το μέγεθος του στόλου της Κωνσταντινούπολης, ένας αριθμός πλοίων, όπως ήδη αναφέρθηκε, μετέφερε στρατεύματα στο Δούναβη²⁰⁶. Σύμφωνα με όσα παραδίδονται από τον πατριάρχη Νικηφόρο, ο μεγάλος όγκος του βυζαντινού ναυτικού προκάλεσε πανικό στους Βουλγάρους. Οι αυξημένες ανάγκες της ναυτικής άμυνας από τις αραβικές επιδρομές, αλλά και εκείνες τις οποίες επιχειρούσαν οι Σλάβοι στο Αιγαίο²⁰⁷ είχαν επιβάλει τη συγκρότηση αυτού του στόλου στην Κωνσταντινούπολη. Απαραίτητο, επίσης, μέτρο ήταν η ενίσχυση της φρουράς σε ναυτικά περάσματα και λιμάνια με μικρά στρατιωτικά σώματα, αφού αυτά πρέπει να αποτελούσαν τον κύριο στόχο των επιδρομών²⁰⁸. Οι στρατιώτες, οι οποίοι κάλυπταν αυτές τις ανάγκες προέρχονταν από τοπική στρατολογία και θα πρέπει να ήταν γνώστες της νασιπλοΐας²⁰⁹. Με ανάλογες προϋποθέσεις ο Κωνσταντίνος Δ' πρέπει να έδωσε τη δυνατότητα στον στρατηγό Σισίνιο να οργανώσει στόλο με άξονα το Αιγαίο.

Το χαρακτηριστικό του στόλου αυτού, επί Κωνσταντίνου Δ', είναι ότι δεν δραστηριοποιείται στη Μικρά Ασία όπως, σύμφωνα με τα *Πάτρια* της Κωνσταντινουπόλεως, είχε συμβεί νωρίτερα με την επιστροφή του *Ρωμαϊκού στόλου* υπό τον πατρίκιο Σευήρο από τη Σικελία στον Φοίνικα (667/8)²¹⁰. Έτσι, η μνεία του Σισινίου, στρατηγού των καράβων παραπέμπει στη δυνατότητα της Κωνσταντινούπολης να ελέγχει ναυτικά την περιοχή του Αιγαίου που βρισκόταν

204. Stratos, *The Naval Engagement at Phoenix*, ό.π., 242-244, πιο πάνω, σμμ. 171.

205. *Βίος Βιταλιανού*, LP, I, 344.

206. Νικηφόρος, 35,2.

207. Για την άμυνα έναντι των Σλάβων *εις τὸ τελωνεῖον τῶν πλωΐμων* ανάμεσα στο Πάριο και την Προκόνησο, δηλαδή εγγύτητα στην πρωτεύουσα βλ. Lemerle, *Miracles*, I, §278, 220,14.

208. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβουραιωτῶν. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982), 214-215, όπου φαίνεται ὅτι οἱ δρογγάριοι αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν ἦταν αξιωματικοὶ τοῦ ναυτικοῦ.

209. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 145-146, με ἀνάλογα ἐρωτήματα γιὰ τὰ πληρώματα καὶ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τοῦ «στόλου τῶν καράβων». Ο στόλος τοῦ Σισινίου, ο οποίος βρισκόταν ἀγκυροβολημένος στὴ Σιάθω, ὑπάκουσε στα κελεύσματα τόσο τοῦ ἀγίου Δημητρίου, ὅσο καὶ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας.

210. *Πάτρια* (Preger), 251-252.

πλησιέστερα στο Βόσπορο²¹¹. Θα πρέπει μάλιστα να πρόκειται για εκείνη τη ναυτική δύναμη, η οποία υπεράσπισε το 678 την Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια έσπευσε στη Θεσσαλονίκη²¹². Αρκετά αργότερα, λίγο πριν από τα μέσα του 9ου αιώνα στο *Taktikōn Uspenskij*, εκτός από τον πατριό και στρατηγό των Κιβυρραιωτών και τον δρουγγάριο του πλώμιου, αναφέρεται το αξίωμα του δρουγγαρίου του Αιγαίου πελάγους²¹³, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι πρέπει να υπήρχε κατά παράδοση ναυτική δύναμη στην περιοχή. Ο δρουγγάριος των Κιβυρραιωτών που θα εμφανιστεί στις πηγές το 698²¹⁴ έχει υποστηριχθεί από τον R. Guillard ότι υπαγόταν στις δικαιοδοσίες του στρατηγού των καράβων²¹⁵, κάτι που όμως δεν συνάδει με την υφή και τη λειτουργία των καραβησιάνων επί Κωνσταντίνου Δ' στην Κωνσταντινούπολη και τη Δύση.

Με τις νέες πιέσεις, που προέρχονταν κυρίως από τις δραστηριότητες των Αράβων στην Ανατολική Μεσόγειο, ο στόλος επί Κωνσταντίνου Δ' υποχώρησε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ παράλληλα διατηρούσε καλές σχέσεις με την κεντρική εξουσία. Στόλοι ικανοί να ανταποκρίνονται στις νέες απαιτήσεις, που επέβαλλε η αραβική παρουσία στη Μεσόγειο, θα αρχίσουν να συγκροτούνται προς τα τέλη του 7ου αιώνα, όταν θα γίνει πλέον αντιληπτό ότι απαιτείται ένας νέος αποκεντρωτικός χαρακτήρας των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας, σε αναλογία εκείνου των θεμάτων της Μικράς Ασίας. Οι επιτυχίες του στόλου του Κωνσταντίνου Δ' γίνονται πάντως θέμα εξύμνησης στο έργο του Θεοδοσίου του Γραμματικού, στα *Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου* αλλά και στα ιστοριογραφικά κείμενα του πατριάρχη Νικηφόρου και του Θεοφάνη του Ομολογητή. Με την ίδια διάθεση

211. Lemerle, *Miracles*, II, 154-156. Ο στόλος των καραβησιάνων ήταν επιφορτισμένος με την άμυνα του Αιγαίου. Οι κάραβοι ήταν πάντως γνωστοί σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και ο στόλος τους αναφέρεται, τουλάχιστον μέχρι το 687, οπότε έχουμε την τελευταία γνωστή μνεία του στρατηγού *caravasiatorum*: LP, I, 390.

212. Ο στόλος του Σιανίνου είναι ο ίδιος ή τμήμα του στόλου που κατασκευάστηκε από τον Κωνσταντίνο Δ' το 678 και δεν πρέπει να υπήρχε επί Κωνσταντίνου Β': βλ. Ahrweiler, *Mer*, 19-26· Lemerle, *Miracles*, II, 156.

213. Oikonomidès, *Listes*, 53,18 και 57,10. Για το ενδεχόμενο ο προπάτορας των Φωκάδων να χρημάτισε δρουγγάριος Αιγαίου πελάγους βλ. J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, Appendice στο: G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, 291, σημ. 10.

214. Ahrweiler, *Mer*, 23-24· Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Τò ναυτικό θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν, *ό.π.*, 211.

215. Le Drongaire de la flotte, le Grand drongaire de la flotte, le Duc de la flotte, le Mégaduc, *BZ* 44 (1951), 212-240 (= *Recherches*, I, 535).

ο Αναστάσιος Σιναΐτης στον Λόγο του κατά των Μονοθελητών (*Sermo adversus Monotheletas*) ανάμεσα στα επιτεύγματα του Κωνσταντίνου Δ' τοποθετεί επιπλέον και τη συμβολή του στην ειρήνη της *Ρωμανίας* και την ηρεμία της θάλασσας²¹⁶.

Β'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

1. Ιστοριογραφικές κατασκευές

Σε μια παρενθετική αφήγηση για τα εκκλησιαστικά θέματα του 7ου αιώνα, η οποία βρίσκεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη και αποτελεί πρωθύστερη εξιστόρηση, αφού είναι τοποθετημένη στο δέκατο όγδοο έτος της βασιλείας του Ηρακλείου (617-641)²¹⁷, η ταραχή της Εκκλησίας συνδυάζεται με την αραβική κατάκτηση ως εξής: *οὕτω δὲ τῆς ἐκκλησίας τότε ὑπὸ τε τῶν βασιλέων καὶ τῶν δυσσεβῶν ἱερέων ταραττομένης, ἀνέστη ὁ ἐρημικώτατος Ἀμαλῆκ τύπτων ὑμᾶς τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ, καὶ γίνεται πρώτη φοβερὰ πτώσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ, ἢ κατὰ τὸν Γαβιθᾶν λέγω καὶ Ἰερμονχᾶν καὶ τὴν Δάθεσμον αἰμοχυσία· μεθ' ἣν αἱ Παλαιστινῶν καὶ Καισαρέων καὶ Ἰεροσολύμων ἀλώσεις, εἶτα ὁ Αἰγύπτιος ὄλεθρος καὶ καθεξῆς ἡ τῶν μεσογειῶν καὶ νήσων καὶ πάσης Ῥωμανίας αἰχμαλωσία, καὶ ἡ ἐν Φοῖνικι παντελής τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ τε καὶ στόλου ἀπώλεια, καὶ πάντων τῶν χριστιανικῶν λαῶν καὶ τόπων ἐρήμωσις, ἥτις οὐκ ἐπαύσατο, ἄχρις ἂν ὁ τῆς ἐκκλησίας διώκτης ἐν Σικελίᾳ κακῶς ἀνηρέθη*²¹⁸. Το μακροσκελές αυτό χωρίο, με αποκαλυπτική χροιά, αποδίδει στον

216. *Sermo adversus Monotheletas*, III, 1,110

217. Το 628 αποτελεί και το καταληκτικό έτος του *Πασχαλίου Χρονικού*: J. Beaucamp - R. C. Bondoux - J. Lefort - M.-F. Rouan - Auzéry - I. Sorlin, *La Chronique Pascale: le temps approprié, Le Temps Chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge (IIIe-XIIIe s.)*, Παρίσι 1984, 464. Ο περιορισμός του βυζαντινού κράτους αποδιδόταν στην ίδρυση των θεμάτων από τον Ηράκλειο: *De thematibus*, 60,20-25.

218. Θεοφάνης, 332,8-19. Στο *Χρονογραφικόν σύντομον* (σ. 99,14-15) σημειώνεται: *Ἐφ' οὗ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς πολιτείας ὑπὸ Σαρακηνῶν ἐρημώθη*· Αναστάσιος Σιναΐτης, *Sermo adversus Monotheletas*, III, 1, 84-93 (= PG 89, στήλ. 1156C-1157A): *ἐξορίζεται Μαρκῆτινος ὑπὸ τοῦ ἐγγόνου Ἡρακλείου· καὶ θάπτον ἀνέστη ὁ ἐρημικὸς Ἀμαλῆκ τύπτων ὑμᾶς τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ. Ἐκείνη ἦν ἡ πρώτη καὶ φοβερὰ καὶ ἀνίατος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ πτώσις· ἢ κατὰ τὴν Γαβιθᾶν καὶ Ἰερμονχᾶν, καὶ τὴν Δαθεμῶν αἰμοχυσία, μεθ' ἣν καὶ αἱ Παλαιστινῶν, καὶ Καισαρείων, καὶ Ἰεροσολύμων ἀλώσεις καὶ ἐμπρήσεις. Εἶτα ὁ Αἰγύ-*

Κώνσταντα Β', ο οποίος αποκαλείται *ὁ τῆς ἐκκλησίας διώκτης*²¹⁹, όλες τις συμφορές που γνώρισε η αυτοκρατορία τον 7ο αιώνα.

Τα ίδια περίπου διαλαμβάνονται και στο (επίσης πρωθύστερο) χωρίο του λεγόμενου Χρονικού του Ψευδο-Φρεδεγαρίου²²⁰ που έχει ως εξής: *Constans (...) sub tenera aetate consilio senato imperio sublimatur. Idem eius tempore gravissime a Sarracinis vastatur imperiom. Hierosulema a Saracinis capta, ceterasque civitates aeversae. Aegyptus superiur et inferior a Saracines pervadetur; Alexandria capetur et praedatur (...) Constans constrictus adque compulsus, effectus est Saracinorum tributarius, ut vel Constantinopoles cum paucis provincias et insolis suae dicione reservaretur*²²¹. Η χρονική σύμπτωση μπορεί να δικαιώνει τις δύο πηγές, Θεοφάνη και Ψευδο-Φρεδεγάριο, οι οποίες δείχνουν συμπάθεια στην Ορθοδοξία. Η πραγματικότητα όμως, πρέπει να ήταν αρκετά πιο σύνθετη πριν αποφανθούν οι πηγές μας. Όπως είναι γνωστό, η απόλυτη ενότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων εντός της αυτοκρατορίας, κάθε άλλο παρά είχε λυθεί με την επιβολή του δόγματος της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας²²². Η Ρώμη παρέμενε ο μόνος σταθερός εγγρητής της Ορθοδοξίας²²³ σε Ανατολή και Δύση και βρισκόταν σε θέση ισχύος έναντι της Κωνσταντινούπολης.

Από την άλλη πλευρά, δυσaráεσκεια για τη στάση αυτή της Κωνσταντινούπολης εκφραζόταν συνέχεια στις ακριτικές επαρχίες της Ανατολής²²⁴. Εξαιτίας

πιος δλεθρος, και καθεξῆς αἱ τῶν μεσογείων και νήσων, και Ῥωμανίας πάσης και ἀνίατοι ἐρημώσεις (...).

219. Van Diēten, *Geschichte der Patriarchen*, 181-183.

220. Λουγγής, *Ιδεολογία*, 67-70.

221. Ψευδο-Φρεδεγάριος, Δ', 81.

222. Ἢδη ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα ἡ ἐπιβολὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας εἶχε προκαλέσει ἀντιδράσεις στὴν Ἀλεξάνδρεια (Πέτρος Μογγός, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 477 καὶ Δεκέμβριος 482-Οκτώβριος 489) καὶ στὴν Ἀντιόχεια (Πέτρος Γναφεύς, 470 καὶ 485-489): Stein, *Bas-Empire*, 33-39· J. Meyendorff, *Continuities and Discontinuities in Byzantine Religious Thought*, *DOP* 47 (1993), 70-72.

223. Ο Μάξιμος Ομολογητὴς ισχυριζόταν ὅτι ἦταν ὁμῶπιστος τῶν Ῥωμαίων: *Relatio Motiois*, PG 90, στήλ. 128C· πρὸβλ. Haldon, *Ideology and the Byzantine State in the Seventh Century. The "Trial" of Maximus Confessor*, ὁ.π., 87-92, πρὸ πάνω σημ. 170.

224. G. Tate, Ἢ Βυζαντινὴ Συρία, *IEE*, τόμ. Ζ', 454· Sp. Vryonis, *Aspects of Byzantine Society in Syro-Palestine: Transformations in the Late Fourth and Fifth Centuries*, *Byzantina kai Metabyzantina* 4 [Byzantine Studies in Honor of M. N. Anastos], ἐκδ. Sp. Vryonis (Malibu, Calif. 1985), 43-63· H. Kennedy, *The Melkite Church from the Islamic Conquest to the Crusades: Continuity and Adaptation in the Byzantine Legacy*, *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Ν. Υόρκη 1986, 325-329· Haldon, *Seventh Century*, 286-289.

αυτού του ζητήματος οι ερευνητές θεωρούν ότι ο αυτοκράτορας Ηράκλειος και ο πατριάρχης Σέργιος Α' (610-638) εξέδωσαν το 638 την «Εκθεση»²²⁵, για να κατευνάσουν ακριβώς την αντίθεση των ανατολικών πληθυσμών και να περιορίσουν τις δυναμικές αντιδράσεις της Ρώμης, εφόσον το διάταγμα αυτό τηρούσε ίσες αποστάσεις από ορθοδόξους και μονοθελητές, απαγορεύοντας τις συζητήσεις για τις φύσεις, θελήσεις και ενέργειες του Χριστού. Η τακτική αυτή του Ηρακλείου βρήκε αυθεντικούς της συνεχιστές τον Κώνσταντα Β' και τον πατριάρχη Παύλο Β' (641-653) με την έκδοση του «Τύπου»²²⁶. Η αραβική κατάκτηση του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, που απαιτούσε εσωτερική ενότητα, έδειξε ότι τα κατευναστικά μέτρα του Ηρακλείου και του Κώνσταντος Β' δεν είχαν αποδώσει, ενώ παράλληλα είχαν κατορθώσει να εξοργίσουν τους ορθόδοξους απολογητές στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη²²⁷. Από την άποψη αυτή, δικαιολογούνται απόλυτα τόσο οι επανειλημμένες προσπάθειες του Κώνσταντος Β' να υποτάξει με τη βία τους διαδοχικούς πάπες, όσο και η επιδίωξη του γιου του, Κωνσταντίνου Δ', να ειρηνεύσει με τη Δύση²²⁸. Με βάση αυτά τα δεδομένα η ειρήνη του Κωνσταντίνου Δ' με τον πάπα Ρώμης διέφερε από εκείνη του Ιουστινιανού Α', επειδή δεν επεδίωκε την πολιτική παλινόρθωση της αυτοκρατορίας, την οποία είχε επιδιώξει ο Ιουστινιανός, αλλά την αποκατάσταση των σχέσεων Βυζαντίου και Δύσης μέσω της αναγνώρισης της Ορθοδοξίας.

225. Dölger, *Regesten*, 211. Επιστολές του Σεργίου και του Πύρρου (α' πατριαρχεία, 638-641) ενδεικτικές για την αποδοχή του διατάγματος έχουν σωθεί στα Πρακτικά της Συνόδου του Λατερανού βλ. Grumel, *Regestes*, 292, 293, 294· επίσης, R. Riedinger, *Aus den Akten der Lateran-Synode von 649*, BZ 69 (1976), 17-38· του ίδιου, *Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte*, 76.

226. Dölger, *Regesten*, 225. Αυτό το πνεύμα της γεφύρωσης του χάσματος με την Ανατολή εκφράζεται σε επιστολή προς την Αρμενική Εκκλησία του Παύλου Β' που χρονολογείται γύρω στο 650 βλ. Grumel, *Regestes*, 301. Τα προβλήματα με την Αρμενική Εκκλησία οδήγησαν σε ρήξεις μετά το 711, όταν ο Ιουστινιανός Β' απέστειλε διάταγμα για την αναγνώριση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: Haldon, *Seventh Century*, 321-322.

227. Ο Κωνσταντίνος Δ', ο οποίος επιζήτησε την αποκατάσταση των σχέσεων Κωνσταντινούπολης - Ρώμης, επευφημείται ως *ειρηνοποιός* στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο: ACO, 2, 2, 2, 654,21 και 702,10. Την περίοδο της σύνταξης της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη, η πρωτοκαθεδρία του πάπα έναντι του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ήταν αναγνωρισμένη: Θεοφάνης, 169,24-25. Επίσης, στο ίδιο κείμενο, ο θρόνος του πάπα Ρώμης αποκαλείται *ἀποστολικός*, ό.π., 385,3 και καταλέγεται ανάμεσα στους ορθόδοξους αποκαλούμενος *οικουμενικός*, ό.π., 3,20 και *καθολικός*, ό.π., 427,33.

228. Karlan, *La chrétienté byzantine*, 29-31 και 148-149.

Η ανάγκη της καταδίκης των αιρέσεων φαίνεται ότι ήταν τόσο επιτακτική, ώστε να αποδοθούν οι αραβικές κατακτήσεις στη διαλλακτική στάση προς τους αιρετικούς της Ανατολής, η οποία τηρήθηκε από τους προκατόχους του Κωνσταντίνου Δ', Ηράκλειο και Κώνσταντα Β'. Με την καταδίκη των αιρέσεων της Ανατολής και την επιδοκμασία για την τόνωση των δεσμών του Βυζαντίου με τη Δύση με συνδετικό στοιχείο την Ορθοδοξία, Ψευδο-Φρεδεγάριος και Θεοφάνης ταυτίζονται απόλυτα, μολονότι πρόκειται για δύο κείμενα τα οποία συντάχθηκαν σε μεγάλη απόσταση στο χώρο και το χρόνο. Η κατοχύρωση της Ορθοδοξίας με μια Οικουμενική Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσε την επίσημη επισφράγιση της ειρήνης με τον πάπα²²⁹. Ίσως ποτέ άλλοτε, σε ολόκληρη τη Βυζαντινή Ιστορία, μια Οικουμενική Σύνοδος δεν ενσάρκωνε καλύτερα τις αμφίρροπες τάσεις, ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, επιβάλλοντας τις γεωπολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες Ρώμης και Κωνσταντινούπολης σε ολόκληρη την αυτοκρατορία.

2. *Πρῶτον ἡμῖν καὶ ἐξαίρετον τὸ τῆς ὀρθοδοξίας καθέστηκε κεφάλαιον*: ο αυτοκράτορας και η σύγκληση της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου

Η πρώτη γνωστή μείναι για τη σύγκληση της Συνόδου βρίσκεται στη *jussio*²³⁰ του Κωνσταντίνου Δ' προς στον πάπα Δόνο (676-678), η οποία φέρει την ημερομηνία 12 Αυγούστου 678²³¹. Ο χρόνος της αποστολής και το περιεχόμενο της σάκρας αυτής αποτελεί το ορόσημο της ταυτόχρονης έναρξης των διαδικασιών σύγκλησης της Συνόδου και της λήξης της μακρόχρονης πολιορκίας της πρωτεύουσας από τους Άραβες. Η απόφαση για την οριστική λύση των προβλημάτων, που απασχολούσαν την Εκκλησία και την επικοινωνία με τη Ρώμη, εντάσσ-

229. Ο ίδιος ο πάπας Αγάθων ανέλαβε να γνωστοποιήσει *pāsi τοῖς λαοῖς καὶ τοῖς ἔθνεσι* (Επιστολή Αγάθωνος, *ACO*, 2, 2, 1, 54,3-4) τη σάκρα του Κωνσταντίνου Δ'.

230. Πρόκειται για την αυτοκρατορική σάκρα προς τον πάπα Δόνο, *ACO*, 2, 2, 1, 2-10· Dölger, *Regesten*, 242· Τ. Λουγγής, *Διπλωματία καὶ διπλωματική*. Τὸ παράδειγμα τῆς *jussio*, *Σύμμεικτα* 3 (1979), 77, σφ. 41. Πα τον πάπα Δόνο και τον διάδοχό του Αγάθωνα βλ. Cosentino, *Prosopografia*, 108-109.

231. *Βίος Αγάθωνος*, *LP*, I, 355, σημ. 2. και *ACO*, 2, 2, 1, 2· Dölger, *Regesten*, 242· Lounghis, *Ambassades*, 123-124· για την ανοχή προς τους πρεσβευόντες τον Μονοφυσιτισμό βλ. J. Moorhead, *The Monophysite Response to the Arab Invasions, Byz.* 51 (1981), 579-591· για την απήχηση της επιστολής στις αραβικές πηγές βλ. Beihammer, *Byzantinische Urkundenwesen in arabischen Quellen*, 332-334.

σεται πέρα από κάθε αμφιβολία στο πανηγυρικό κλίμα, που επικράτησε στην Κωνσταντινούπολη μετά τη ναυτική νίκη εναντίον των Αράβων²³². Η θετική έκβαση της πολιορκίας δεν ευνόησε άλλωστε μόνο τη διπλωματική προσέγγιση της Ρώμης, αλλά φαίνεται ότι σηματοδότησε και την αναγνώριση του Κωνσταντίνου Δ' από όλα τα κράτη της Δύσης. Η πρόσκληση προς τον πάπα για να παρευρεθεί ο ίδιος και εκπρόσωποι του κλήρου της Ρώμης σε Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, συμπίπτει επίσης με την αποστολή πρεσβείας στη Δαμασκό²³³, η οποία, όπως ήταν φυσικό, ακολούθησε την επιτυχημένη στρατιωτική επιχείρηση της *Ρωμαϊκής δυνάμεως* υπό τους Φλώρο, Κυπριανό και Πετρωνά στη Μικρά Ασία και τη συντριβή του αραβικού στόλου στο Σύλλαιο (678).

Οι πρωτοβουλίες αυτές υποδηλώνουν ότι στην Κωνσταντινούπολη επικράτησαν οι πολιτικές ισορροπίες που ευνοούσαν την ανάπτυξη έντονων διπλωματικών δραστηριοτήτων, οι οποίες με τη σειρά τους επέτρεψαν την ανοικτή έκφραση της επιθυμίας του αυτοκράτορα για την εξισορρόπηση των αντιθέσεων σε Ανατολή και Δύση. Η επιτυχία του Κωνσταντίνου Δ' να απομακρύνει από την πρωτεύουσα τους Άραβες, οι οποίοι είχαν για επτά χρόνια αποκλείσει τα παράλια της έως την Κύζικο²³⁴, φαίνεται ότι τόν ενίσχυσε πολιτικά σε τέτοιο βαθμό, ώστε να επιδιώξει δυναμικά την επίσημη καταδίκη των αιρέσεων με μια Οικουμενική Σύνοδο²³⁵, αίτημα το οποίο είχε απορριφθεί από τον «Τύπο» (648). Η σάκρα του Κωνσταντίνου Δ' παραλήφθηκε τελικά από τον πάπα Αγάθωνα (678-681)²³⁶ επειδή, ο προκάτοχός του πάπας Δόνος, στον οποίο απευθυνόταν, είχε στο μεταξύ πεθάνει. Μολονότι οι *θεοφύλακτοι* αδελφοί του, Ηράκλειος και Τιβέριος, μνημονεύονται στον *Βίον* Αγάθωνος στο *Liber Pontificalis* για τη συμμετοχή τους στην αποστολή της σάκρας, στην *intitulatio* (τίτλωσή) της δεν γίνεται σχετική επίκληση²³⁷. Σύμφωνα επίσης με

232. Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, *ό.π.*, 110-114. Ο προσδιορισμός *θεοβύθιατος* του Θεοφάνη (σ. 354,9) για τον αραβικό στόλο προσδίδει έναν ιερό χαρακτήρα που δεν απαντά άλλη φορά· βλ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, *‘Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, Αθήνα 1991, 185· πρβλ. J. Haldon, ‘Blood and Ink’: some Observations on Byzantine Attitudes towards Warfare and Diplomacy, *Byzantine Diplomacy*, 293, σμ. 31.

233. Θεοφάνης 355,15-19· *De Administrando Imperio*, 21,11· Dölger, *Regesten*, 239 και 242.

234. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 43-45.

235. Winkelmann, *Die östlichen Kirchen*, 134-135. Έτσι, ίσως εξηγείται γιατί, το 10ο αιώνα η Πενθέκτη Σύνοδος (*De Administrando Imperio*, 48,28-32), συνδέεται με τη νίκη επί των Αράβων το 678.

236. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 62· Richards, *The Popes and the Papacy*, 198-199.

237. *Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 350.

το *Liber Pontificalis*, η σάκρα επιδόθηκε στον Πάπα από τον *gloriosus a secretis* Επιπράνιο²³⁸.

Η διεκπεραίωση της αποστολής αυτής²³⁹ από έναν έμπιστο αξιωματούχο της αυτοκρατορικής γραμματείας (*notarii a secretis*) δείχνει ότι ο ίδιος ο αυτοκράτορας επόπτευε προσωπικά τη διπλωματική προσέγγιση με τον πάπα. Η προτεραιότητα που δόθηκε σε αυτήν την πρεσβεία από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Δ', δείχνει επίσης ότι επρόκειτο για μια σημαντική απόφαση, η οποία θα τού έδινε την ευκαιρία να πατάξει²⁴⁰ όσους ήταν αντίθετοι με την πολιτική της Ορθοδοξίας. Η επιλογή ενός υψηλόβαθμου υπαλλήλου από το *σέκρετον* του αυτοκράτορα²⁴¹ και όχι με κάποιο στρατιωτικό αξιωματούχο, για την επίδοση αυτοκρατορικού εγγράφου στον πάπα, αποτελεί οπωσδήποτε σαφή ένδειξη για την αλλαγή των χειρισμών, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι για την επίτευξη των στόχων της Ορθοδοξίας και της συμφιλίωσης του αυτοκράτορα με τη Δύση. Η αποκατάσταση της επικοινωνίας με τον πάπα, εκτός από τη θρησκευτική της σημασία, φαίνεται ότι εντασσόταν στα πρώτιστα πολιτικά και διπλωματικά ενδιαφέροντα του αυτοκράτορα και όσων από τους κρατικούς αξιωματούχους στήριζαν την πολιτική του στην πρωτεύουσα.

Η επιδίωξη της γεφύρωσης του χάσματος με τη Δύση δείχνει, επίσης, ότι κατά τη στιγμή αυτή, η Κωνσταντινούπολη είχε τη δυνατότητα να εκφράζει ανοικτά την πολιτική της σε κατεύθυνση αντίθετη από εκείνη, που είχε υιοθετηθεί ως το 668 από τον Κώνσταντα Β'²⁴². Στις βυζαντινές πηγές τονίζεται, μάλιστα, ότι η σύγκληση αυτής της Συνόδου αποτελούσε έμπνευση του Κωνσταντίνου Δ'²⁴³. Η

238. *Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 350· Lounghis, *Ambassadors*, 124, 134, 378.

239. Oikonomidēs, *Listes*, 310. Για τη σημασία του κομιστή των αυτοκρατορικών *jusiones* βλ. Λουγγής, *Διπλωματία και διπλωματική, ό.π.*, 68· Μαρία Λεοντοΐνη, *Σχετικά με το αξίωμα του ασκηρής τον 7ο αιώνα*, *Βυζαντινά* 21 (2001), 209-214.

240. Dölger, *Regesten*, 242· Brown, *Gentlemen and Officers*, 66. Ο Κωνσταντίνος Δ' θέτει στις υπηρεσίες του πάπα τον έξαρχο και το στόλο της Ραβέννας βλ. *ACO*, 2, 2, 1, 10, 1-4.

241. Το 638 την «Εκθεση» μετέφερε ο πατριός και έξαρχος Ιταλίας Ισαάκιος βλ. Dölger, *Regesten*, 211· Brown, *Gentlemen and Officers*, 265. Ο κουβικουλάριος και έξαρχος Ολύμπιος μετέφερε επίσης το 648 τον «Τύπο» στη Ρώμη: Dölger, *Regesten*, 228· Brown, *Gentlemen and Officers*, 271.

242. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο (XI, 446-447), οι αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στη Ρώμη και γενικότερα στη Δύση και ταυτίζονταν με την Ορθοδοξία του Μαξίμου του Ομολογητή, ήταν απορριπτές από τον Κώνσταντα Β', ο οποίος στο *Syn. Eccl. CP.* (στήλ. 55), μνημονεύεται ως *δυσσεβής*.

243. Θεοφάνης, 359,25-360,1· βλ. και την παραίτηση του Μιχαήλ Ψελλού προς τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, *Michaelis Pselli Poemata* (έκδ. L. G. Westerink), Στουτγάρδη-Λυβία 1992, ποίημα 4: *De conciliis*, 75, στίχ. 64-78.

αυτοκρατορική αυτή πρωτοβουλία τονίζει την πολιτική σημασία του εγχειρήματος, επειδή συνήθως σχετικές προτάσεις στο παρελθόν απήθην στον αυτοκράτορα οι προκαθήμενοι της Εκκλησίας, πράγμα εμφανές ήδη επί Μαρκιανού (450-457), η θρησκευτική πολιτική του οποίου είχε καθιερωθεί ως πρότυπο για όσους ασπάζονταν την Ορθοδοξία και είχαν επικοινωνία με τον πάπα της Ρώμης²⁴⁴. Το εγχείρημα του Κωνσταντίνου Δ' για την κατοχύρωση της Ορθοδοξίας με μια Οικουμενική Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη είχε θετικό απόηχο σε ολόκληρη τη Δύση²⁴⁵ κυρίως, επειδή μετέβαλε την άκαμπτη θρησκευτική πολιτική της ρήξης, την οποία είχαν ακολουθήσει ο Ηράκλειος και ο Κώνστας Β'²⁴⁶. Οι αυτοκρατορικές κελεύσεις των προκατόχων του Κωνσταντίνου Δ', αν και είχαν την αποδοχή των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, δεν αναγνωρίστηκαν από τους πολλούς των *ὀρθόδοξων*²⁴⁷ στην πρωτεύουσα. Τα διατάγματά τους είχαν προκαλέσει ὄξυνση και στη Δύση, ὡπως ἔδειξαν οι αντιθέσεις ἀνάμεσα στους πάπες και τους αξιωματούχους του Ἐξαρχάτου της Ραβέννας, οι οποίοι ἦταν εκπρόσωποι της βυζαντινῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στην Ἰταλία²⁴⁸.

Ἡ Σύνοδος του Λατερανού (649)²⁴⁹, με την καταδίκη των αυτοκρατορικῶν διαταγμάτων, ἀμφισβητοῦσε την αυτοκρατορική ἐξουσία. Το γεγονός αὐτό οδήγησε τον Κώνσταντα Β' να λάβει σκληρά μέτρα ἐναντίον των πρωτεργατῶν της, πάπα Μαρτίνου Α' (649-653) και Μαξίμου του Ομολογητή. Ἡ πολιτική της Ορ-

244. Θεοφάνης, 105,16-19, *Λέων δὲ ὁ μακάριος πάπας Ρώμης ἔγραψε Μαρκιανῷ (...) καὶ ἐκέλευσεν ὁ βασιλεὺς (Μαρκιανός) συναχθῆναι πάντας τοὺς ἐπισκόπους·* πρβλ. Θεοδώρου Ἀναγνώστου, *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, PG 86/1, στήλ. 168Α· Dagron, *Empereur et prêtre*, 173.

245. Ἐπὶ Κώνσταντος Β', ο οποίος δεν συγκάλεσε Οικουμενική Σύνοδο, σημειώνεται ἀπὸ τον Θεοφάνη ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τον *λίβελλον ὀρθοδοξίας* (σ. 331,15) του Μαξίμου του Ομολογητή, ἔγιναν διαδοχικῆς Σύνοδοι στη Δύση [σ. 331,6-10: ἐπὶ πάπα Ἰωάννη Δ' (640-642) και 331,18: ἐπὶ πάπα Θεοδώρου Α' (642-649)]. Περισσότερο γνωστὴ εἶναι ἡ Σύνοδος του Λατερανού, ἐπὶ πάπα Μαρτίνου Α' (649-655): Θεοφάνης, 331,27. Ὑπὲρ της Ορθοδοξίας τάχθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τους πάπες και οι ἐπίσκοποι της Αφρικῆς (Θεοφάνης, 331,8-11).

246. Ο πατριάρχης Νικηφόρος (35,27-36,1), στην περιγραφή του για τις ἐνέργειες του Κωνσταντίνου Δ', σημειώνει ὅτι *ἡ τῶν Μονοθελητῶν δυσσεβῆς αἵρεσις ἐκρατύνετο ἤδη τῶν ἀπ' Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως χρόνων λαβοῦσα τὴν ἀρχήν*. P. A. B. Llewellyn, *Constans II and the Roman Church: A Possible Instance of Imperial Pressure*, Byz. 46 (1976), 121-26.

247. Θεοφάνης, 351,20-21.

248. Brown, *Gentlemen and Officers*, 65-66· 122· 150, σημ. 12· Λουγγής, *Ἰταλία*, 124-128.

249. Βλ. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, 2, Tübingen 1933, 563· R. Riedinger, *Die Lateranakten von 649. Ein Werk der Byzantiner um Maximus Homologetes*, *Βυζαντινά* 13/1 (1985) [*Δώρημα στὸν Ἰ. Καραγιαννόπουλο*], 517-534.

θοδοξίας, την οποία επεδίωκε να στερεώσει ο Κωνσταντίνος Δ' συνέβαλε αντίθετα στην παλινδρόθηση του παπικού γοήτρου στην Ιταλία που είχε πληγεί σοβαρά από τον Κώνσταντα Β'. Η εξομάλυνση των σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη, οι προκαθήμενοι της οποίας είχαν καταδικαστεί από τη Σύνοδο του Λατερανού (649)²⁵⁰ ως αρετικοί, είχε ως προϋπόθεση την ανάδειξη ορθόδοξων κληρικών στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η αποστολή της σάκρας του Κωνσταντίνου Δ' πρώτα προς τον πάπα Ρώμης και ύστερα προς τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Γεώργιο (10. 9. 680). Η υποστήριξη της Συνόδου από τον πάπα αποτελούσε, συνεπώς, την πιο αναγκαία προϋπόθεση για την όσο το δυνατόν ευρύτερη αποδοχή της στη Δύση, αλλά και την αποτελεσματική επιβολή των αποφάσεών της στην Ανατολή· αυτή η εμπιστοσύνη του Κωνσταντίνου Δ' προς τον πάπα έκανε προφανές ότι ο αυτοκράτορας στο πρόσωπό του έβλεπε έναν σύμμαχο. Η επαναφορά της Ορθοδοξίας και η αποκατάσταση των σχέσεων με τη Δύση υπήρξαν επομένως, ζητήματα αλληλένδετα και καθοριστικά για την πολιτική σταθερότητα στην Κωνσταντινούπολη.

Η καθιέρωση της Ορθοδοξίας φαίνεται ότι απασχολούσε πάντοτε τη Δύση²⁵¹. Στην Ανατολή (Συρία-Αρμενία), πέρα από την παλαιότερη δογματική διαφοροποίηση με τον Μονοφυσιτισμό, δεν αναγνωριζόταν η εκκλησιαστική πρωτοκαθεδρία της Ρώμης και, κατά συνέπεια, οι συνοδικές της αποφάσεις, ιδιαίτερα μετά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας²⁵². Οι δογματικές διατυπώσεις και τα αυτοκρατορικά θεσπίσματα της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου βρισκόνταν από την άλλη πλευρά σε απόλυτη ταύτιση με *τὰς ἐσπερίους συνόδους*²⁵³. Σε αυτήν την κατεύ-

250. *ACO*, 2, 1, 244,12-15· Θεοφάνης, 331,26-28· *ACO*, 2, 1, 2, 700,25-702,4. Τους ίδιους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως καταδίκασε και η 5^η Οικουμενική Σύνοδος (680/1): *ACO*, 2, 2, 2, 852,6-20 και 876,12-878,22· Θεοφάνης, 332,9-10: *οὕτω δὲ τῆς ἐκκλησίας τότε ὑπὸ τῶν βασιλέων καὶ τῶν δυσσεβῶν ἱερέων ταραττομένης*.

251. Εκτός από τις Συνόδους, που ο Θεοφάνης (σ. 331,6-332,2) αναφέρει στο παρενθετό του, συγκαλούνται στη Δύση με την εποπτεία της Ρώμης, όπως γνωρίζουμε από επιστολές που απευθύνονται στον Κωνσταντίνο Δ', δύο ακόμη το 679: μία στο Hatfield, υπό τον Θεόδωρο Ταρσού: Mansi, XI, 175B-177B και μία στο Μιλάνο: Mansi, XI, 206C-208B· Herrin, *Christendom*, 276· P. Llewellyn, *The Roman Church on the Outbreak of Iconoclasm*, έκδ. A. Bryer - Judith Herrin, *Iconoclasm, Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham 1977, 29-34· για τη Σύνοδο του 679 στη Ρώμη στο ίδιο, 29, σημ. 2.

252. J.-B. Chabot, *Synodikon orientale, ou recueil de synodes nestoriens. Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, 37, 1902, 352-367· Herrin, *Christendom*, 123, 212.

253. *Synodicon Vetus*, κεφ. 141, σ. 14,118.

θυση είναι διαφωτιστικές οι παρατηρήσεις του R. Riedinger για τη σύνταξη σε ελληνική γλώσσα των ορθόδοξων αντιρρητικών θέσεων της Συνόδου, η οποία είχε συνέλθει στο Λατεράνο (649), από τον ίδιο τον Μάξιμο τον Ομολογητή²⁵⁴ και τη μετέπειτα μετάφρασή τους στα λατινικά από τους μοναχούς των ελληνικών μοναστηριών της Ρώμης²⁵⁵. Η επικοινωνία με το παλαιό δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας αποτέλεσε κύρια προϋπόθεση για την επιστροφή στην Ορθοδοξία και επιδιώχθηκε πεισματικά από τον Κωνσταντίνο Δ', επειδή τον προστάτευε πολιτικά από τις διεκδικήσεις των στρατών της Ανατολής.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Κωνσταντίνος Δ' επισήμαινε στην επιστολή του προς τον πάπα ότι *διεκωλύσαμεν τούτο* (ενν. τη Σύνοδο) *γίνεσθαι τοῦ καιροῦ μὴ ἐπιδεχομένου (...)* ἀλλὰ καὶ τὸ κακὸν ἤϋξανε²⁵⁶, δείχνοντας ότι ήταν φανερά στις προθέσεις του να συγκληθεί εσπευσμένα Σύνοδος. Οι ενέργειες του αυτοκράτορα για την επίσπευση των διαδικασιών²⁵⁷ υποδηλώνουν την προσωπική του θέληση, αλλά και την περιορισμένη του δυνατότητα να επιβληθεί αποτελεσματικά σε όσους στην Κωνσταντινούπολη και τις επαρχίες της Ανατολής αντιστρατεύονταν την Ορθοδοξία. Η άμεση αυτή ανάγκη να δοθεί ένα τελικό κτύπημα σε όσους είχαν ασπαστεί το Μονοθελητισμό, ώθησε τον Κωνσταντίνο Δ' να υπογραμμίσει στην επιστολή αυτή ότι η οποιαδήποτε καθυστέρηση θα αποτελούσε *παρέμποδον τοῦ θελήματος τοῦ θεοῦ*²⁵⁸. Ο ισχυρισμός του, εξάλλου, για τις δυσκολίες της επικοινωνίας με τη Ρώμη²⁵⁹, αναφέρεται πιθανόν και στα εσωτερικά προβλήματα, που δημιούργησαν οι διαδοχικές στάσεις των στρατών των Αρμενιάκων (667) και των Ανατολικών (669)²⁶⁰. Η δυσαρέσκεια

254. R. Riedinger, *Aus den Akten der Lateran-Synode von 649*, BZ 69 (1976), 17-38.

255. Mango, *La culture grecque et l'Occident, 701-702*. Sansterre, *Les moines grecs* I, 32-37.

256. ACO, 2, 2, 1, 2,15-17. Haldon, *Seventh Century*, 68, σημ. 71.

257. ACO, 2, 2, 1, 6,7-8: *Ἐπὶ ὅ χρόνος οὐκ ἐπιδέχεται τελείαν συνάθροισην γενέσθαι, προτρέπομεν (...)* διὰ τῆς παρουσίας εὐσεβοῦς ἡμῶν σάκρας στείλει ἄνδρας.

258. ACO, 2, 2, 1, 8,3-4.

259. ACO, 2, 2, 1, 8,1.

260. Ειδικά για τη στάση αυτή ο Θεοφάνης (σ. 352,15-16), αλλά και ο Μιχαήλ Σύρος (XI, 455-456) διασώζουν μια ιαχή, που είχε οπωσδήποτε θρησκευτική χροιά και αντιστοιχούσε τη στέψη των αδελφών του Κωνσταντίνου Δ', Τιβερίου και Ηρακλείου, με τον τριαδικό συμβολισμό. Ήδη, ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ Ε', 136-139) είχε υποστηρίξει τη χρονολόγηση της στάσης το 680 -και όχι το 669 που αναφέρει ο Θεοφάνης-, δηλαδή κατά τη διάρκεια της Συνόδου, συνδέοντας τη διεκδίκηση του θεματικού στρατού με τη διατήρηση της συμβασιλείας ως το 680/1. Ο C. Mango (*The Chronicle of Theophanes Confessor*, 492), στα σχόλια για το έτος 668/9, θεωρεί επίσης ότι έχει γίνει παρατοποθέτηση της στά-

των θεματικών στρατών της Ανατολής, η οποία είχε κλονίσει τις ισορροπίες στην Κωνσταντινούπολη, είχε ωθήσει τον αυτοκράτορα να προστρέξει στη Δύση για να ενισχυθεί η Ορθοδοξία, η ειρήνη και, σε τελική ανάλυση, ο θρόνος του. Αυτήν την αντίληψη για την ειρήνη, την οποία επεδίωξε να αποκαταστήσει η 5^η Οικουμενική Σύνοδος, με προϋπόθεση την πάταξη των αιρετικών, επαινεί λίγο μεταγενέστερα και ο ορθόδοξος μοναχός Αναστάσιος ο Σιναΐτης στο έργο του *Sermo adversus Monotheletas*²⁶¹.

Οι αιτίες της αλλαγής της στάσης της Κωνσταντινούπολης έναντι της Δύσης σχετίζονταν, κατά πάσα πιθανότητα, με τις επιλογές και τις ανάγκες εκείνων που είχαν αντιταχθεί στην πολιτική του Κωνσταντίνου Β' και μνημονεύονται ως ορθόδοξοι²⁶². Στόχος του Κωνσταντίνου Δ' σε αυτήν την επιστολή, ήταν η επίλυση των προβλημάτων που είχαν δημιουργηθεί, εξαιτίας των δογματικών επεμβάσεων των προκατόχων του. Το σχίσμα ανάμεσα στους *καθ' ύμᾱς ἄρχιερείς* (ενν. οι πάπες Ρώμης) *καὶ τὸν ὀρθόδοξον ἡμῶν λαὸν*²⁶³ δεν αφορούσε βέβαια μόνο στις σχέσεις του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης με την Εκκλησία της Ρώμης, αλλά υποδήλωνε τη γενικότερη διατάραξη των σχέσεων του Βυζαντίου με τη Δύση. Η αποκατάσταση της επικοινωνίας ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον πάπα πρέπει να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των επιδιώξεων της συγκλητικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες είχαν εκφραστεί ήδη από τον 5ο αιώνα. Ο κεντρικός ρόλος των υψηλών αξιωματούχων σε όλες τις διαδικασίες της Συνόδου, όπως και οι επευφημίες νέος Μαρκιανός και νέος Ιουστινιανός, μαρτυρούν την επιθυμία της ανώτερης αυτής τάξης να στηρίξει την Ορθοδοξία και τον αυτοκράτορα, όπως είχε συμβεί και παλαιότερα. Έτσι, τα πρότυπα αυτής της ορθόδοξης πολιτικής αναζητήθηκαν στους αυτοκράτορες του απώτερου παρελθόντος, οι οποίοι διατηρούσαν καλές σχέσεις με τη σύγκλητο, και, όπως φαίνεται, σε κανέναν από τους προκατόχους του Κωνσταντίνου Δ'.

Εγγυήσεις για τη θετική στάση και την αποδοχή της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' από τη Δύση είχαν παρασχεθεί με την επιβολή της Ορθοδοξίας, αλλά και την υιοθέτηση μέτρων, τα οποία προέβλεπαν την οικονομική και εκκλησια-

σης. Για τον τριαδικό συμβολισμό και τη σχέση του με την πολιτική εξουσία βλ. Sabine MacCormick, *Christ and Empire, Time and Ceremonial in Sixth Century Byzantium and Beyond*, Byz. 52 (1982), 302-303· Turner, *The Trouble with the Trinity*, 68-119.

261. *Sermo adversus Monotheletas*, III, 1, 61· B. Flusin, *Démons et Sarrassins*, *TM* 11 (1991), 396, σημ. 72.

262. Θεοφάνης, 351,20-21.

263. *ACO*, 2, 2, 1, 2,19-20· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 119-121.

στική ανεξαρτησία της Ρώμης και ήταν αντίθετα με εκείνα του πατέρα του, Κωνσταντος Β'. Η φορολογική ελάφρυνση των πατριμονίων του πάπα στη Σικελία²⁶⁴, η τροποποίηση του *privilegium* της Ραβέννας²⁶⁵, με βάση το οποίο περιοριζόταν το αυτοκέφαλόν της και κυρίως η σχεδόν άμεση και ανεξάρτητη από την Κωνσταντινούπολη ανακήρυξη της εκλογής του πάπα στην Ιταλία²⁶⁶ αποτελούν στοιχεία για την έμπρακτη υποχώρηση του Βυζαντίου στα παπικά ατήματα επί Κωνσταντίνου Δ'. Αξίζει να τονιστεί ότι ο αυτοκράτορας, ενώ επαινούσε τον πάπα Ρώμης και αναζητούσε την έγκρισή του στα δογματικά προβλήματα, δεν έδειξε ανάλογη εμπιστοσύνη στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρο και τον Αντιοχείας Μακάριο, επειδή ανέχονταν το Μονοθελητισμό.

Η δράση του πατριάρχη Αντιοχείας, τιτουλαρίου από τα ανατολικά πατριαρχεία²⁶⁷, ο οποίος βρισκόταν την περίοδο αυτή στην Κωνσταντινούπολη²⁶⁸, ήταν ένα από τα ζητήματα τα οποία θίγονταν στην επιστολή του Κωνσταντίνου Δ' προς τον πάπα. Η αναφορά πάντως του Μακαρίου ως *άγνωστου πατριάρχου*²⁶⁹ από τον Κωνσταντίνο Δ' επιβεβαιώνει ότι ο Αντιοχείας ήταν ως τότε αποδεκτός από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρο. Η ανοχή αυτή προς τον Μακάριο είναι μάλιστα αρκετά πιθανό να προκαλούσε δυσαρέσκεις σε Κωνσταντινούπολη και Ρώμη, επειδή ο Αντιοχείας ήταν μονοθελητής. Οι προθέσεις του αυτοκράτορα να απομακρύνει τον Αντιοχείας²⁷⁰ διαφαίνονται όμως ήδη από όσα αναφέρονται στην επιστολή του. Η δράση του Μακαρίου επί της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' βρισκόταν σε σύγκρουση με την αυτοκρατορική πολιτική, κύριος στόχος της οποίας ήταν η εξομάλυνση των σχέσεων με τη

264. Dölger, *Regesten*, 250· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 60· Guillou, *Régionalisme*, 176-177· Haldon, *Seventh Century*, 316-317.

265. Richards, *The Popes and the Papacy*, 196-197. Ο Κωνσταντίνος Δ', βέβαια, με το *praeceptum* έδωσε πολλές ουσιαστικές απαλλαγές στον κλήρο της: Agnellus, *LP Ecclesiae Ravennatis*, 115, 354. Βλ. και στο Μέρος Α'.

266. *Βίος Βενεδίκτου Β'* (684-685): *LP*, I, 363· Dölger, *Regesten*, 252· βλ. και στο υποκεφάλαιο: «Η αυτοκρατορική κυριαρχία στη Δύση και οι παπικές αντιδράσεις» στο Μέρος Α'.

267. Τα πατριαρχεία Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων εκπροσωπούνται με τοποτηρητές: *ACO*, 2, 2, 1, 48, 11-15. Για την κατάληψη της Αντιόχειας από τους Άραβες βλ. Donner, *Early Islamic Conquests*, 149-150· H. Kennedy, *The Last Century of Byzantine Syria: a Reinterpretation*, *BF* 10 (1985), 152-156.

268. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 116· Herrin, *Christendom*, 278-280· Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Α. Παπαδόπουλου, *Ιστορία της Έκκλησίας Άντιοχείας*, Αλεξάνδρεια 1951, 740-743.

269. *ACO*, 2, 2, 1, 8, 12.

270. Bréhier, *Institutions*, 366-367· W. Brandes, *Die melkitischen Patriarchen von Antiocheia im 7. Jahrhundert. Anzahl und Chronologie*, *Le Muséon* 111 (1998), 37-57.

Δύση και τον πάπα. Οι επιστολές, τις οποίες είχε απευθύνει ο Μακάριος στη Σαρδηνία και τη Ρώμη²⁷¹, αποτελούσαν, πέρα από το δογματικό περιεχόμενό τους, υπέρβαση των δικαιοδοσιών του. Όπως φαίνεται και από τον συριακό *Bio* του Μαξίμου του Ομολογητή, αποδέκτης επιστολών του Μακαρίου ήταν και ο μοναχός Λουκάς της μονής της Ιπώνος (Hippo Diarrhytus, σημ. Μπιζέρτα της Τυνησίας)²⁷². Η στάση αυτή του Μακαρίου βρισκόταν σε σύγκρουση με το σύνολο των υποστηρικτών της Ορθοδοξίας²⁷³, όπως αδρά περιγράφεται στα Πρακτικά της Συνόδου· η ευχέρεια των κινήσεών του την εποχή αυτή επιτρέπει, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι είχε συμπαραστάτες είτε στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, είτε ίσως ανάμεσα σε αξιωματούχους του στρατού ή της πολιτικής διοίκησης.

Ο Κωνσταντίνος Δ' στην επιστολή του προς τον πάπα εξέφραζε επίσης επιφυλάξεις και για τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρο Α' (Αύγουστος/Σεπτέμβριος 677-Νοέμβριος/Δεκέμβριος 679), ο οποίος δεν είχε αποστείλει στη Ρώμη *συνοδικά γράμματα*, επειδή ανησυχούσε ότι θα ήταν *ἀπορόσδεκτα*²⁷⁴. Η αποστολή στη Ρώμη και η αναγνώριση της εκλογής του πατριάρχη από τον πάπα με συνοδικές αναφορές ήταν όμως επιβεβλημένη²⁷⁵. Η έλλειψη επικοινωνίας του Θεόδωρου με τον πάπα, ενώ ο πατριάρχης γνώριζε την αποστολή της αυτοκρατορικής σάκρας, υποδηλώνει ακόμη ότι δεν ήταν σύμφωνος με την πραγματοποίηση των προθέσεων του αυτοκράτορα για τη σύγκληση Συνόδου με συμμετοχή παπικών αποκρισιarίων. Έτσι, θα μπορούσε να εξηγηθεί και η μετέπειτα απομάκρυνσή του²⁷⁶. Ο Θεόδωρος επανήλθε πάντως στον πατριαρχικό θρόνο επί Ιουστινιανού Β' (Φεβρουάριος/Μάρτιος 686-628-Δεκέμβριος 687) και στο *Χρονογραφικόν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου μνημονεύεται ως *ὀρθό-*

271. *ACO*, 2, 2, 2, 502,6. Για τις επιστολές του Μακαρίου βλ. και στο υποκεφάλαιο «Νομισματική παραγωγή και επικοινωνίες στη Δύση και την Ανατολή» στο Μέρος Α'.

272. *Bios* (συριακός) *Μαξίμου*, 318.

273. Ο Μακάριος είχε υιοθετήσει τις απόψεις για τη μία θέληση, τις οποίες είχε πρώτος διατυπώσει ο πατριάρχης Σέργιος (610-638) βλ. Riedinger, *Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte*, 63-75. Η εκπροσώπηση της Αντιοχείας ήταν επίσης πολυπληθής στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο: Τρωιάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 8.

274. Φράση που δείχνει, άλλωστε, ότι πράγματι υπήρξε ένα σχίσμα ανάμεσα στον πάπα και τον πατριάρχη, *ACO*, 2, 2, 1, 4,6· Grumel, *Regestes*, 310 και 310 a-b· Magi, *La Sede Romana*, 230, σημ. 115· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 125-129.

275. Grumel, *Regestes*, 310· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 119-120.

276. Ο Μιχαήλ Σύρος (XI, 452) αναφέρει ότι η καθαίρεση του Θεόδωρου οφειλόταν στην άρνησή του να συγκληθεί Σύνοδος.

δοξος²⁷⁷, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι δεν ήταν μονοθελητής. Ίσως, όμως, ο Θεόδωρος να μην ήταν πρόσωπο της αρεσκείας είτε του πάπα, είτε όσων θα ήθελαν στην Κωνσταντινούπολη να είναι βέβαιοι για την ευνοϊκή στάση του στην ορθόδοξη έκβαση της Συνόδου.

Αυτό γίνεται προφανέστερο με την ανάδειξη στον πατριαρχικό θρόνο του Γεωργίου (Δεκέμβριος 679)²⁷⁸ και την εκθρόνιση του πατριάρχη Θεοδώρου το 679, λίγο πριν από τη σύγκληση της Συνόδου. Ο Κωνσταντίνος Δ'²⁷⁹ δήλωνε μάλιστα σε επιστολή που απευθυνόταν προς τον νέο πατριάρχη Γεώργιο Α' (Δεκέμβριος 679-Φεβρουάριος 686) και συντάχθηκε, όταν οι παπικοί απεσταλμένοι είχαν, ήδη, φτάσει στην Κωνσταντινούπολη, ότι *πρωτον ἡμῖν καὶ ἐξαίρετον (...)* τὸ τῆς ὀρθοδοξίας καθέστηκε κεφάλαιον²⁸⁰. Αν λοιπόν στην επιστολή προς τον πάπα (12 Αυγούστου 678) εκφραζόταν η ανάγκη της επίσπευσης των διαδικασιών για την επιβολή της Ορθοδοξίας και της παύσης του *ὄνειδισμοῦ ἐκ τῶν ἔχθρῶν*²⁸¹, δύο χρόνια αργότερα, φαινόταν καθαρά ότι ο αυτοκράτορας για ελάχιστο ακόμη διάστημα θα διατηρούσε αυτές τις εύθραυστες ισορροπίες, οι οποίες ήταν απαραίτητες πριν από την εξασφάλιση της βοήθειας του πάπα και τη σύγκληση της Συνόδου.²⁸² Η διπλωματική αποκατάσταση των σχέσεων ανάμεσα στην προαβυτέρα και τη Νέα Ρώμη θα πρέπει πάντως να επήλθε μέσω της επίσημης και έμπρακτης αναγνώρισης της πρωτοκαθεδρίας των δυτικών εκκλησιαστικών αξιωματούχων στη διάρκεια των εργασιών της 5' Οικουμενικής Συνόδου²⁸³.

277. *Χρονογραφικὸν σύντομον*, 119,1· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 148, σημ. 8.

278. Magi, *La Sede Romana*, 239-240· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 130.

279. *ACO*, 2, 2 1, 12,17-18· Dölger, *Regesten*, 244.

280. *Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 351· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 123· Richards, *The Popes and the Papacy*, 199-200.

281. *ACO*, 2, 2 1, 2,18.

282. Στράτος, *Βυζάντιον*, ό.π.

283. R. Riedinger, Die Präsenz- und Subscriptionslisten des VI. oekumenischen Konzils (680/81) und der Papyrus Vind. G. 3 [Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. N. F. Heft 85], Μόναχο, 1979. Η πρωτοκαθεδρία των προκαθημένων της Ρώμης ή των αντιπροσώπων τους διατηρήθηκε στα τέλη του 9ου αιώνα στους καταλόγους της κοσμικής ιεραρχίας: (*Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, έκδ. Οικονομίδης, *Listes*, 162-163 και σημ. 129), η αναφορά της οποίας χρονολογείται μετά το Φωτίειο σχίσμα και την *ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν* ἐπὶ πατριάρχη Αντωνίου Β' (893-901).

Η επίλυση των θρησκευτικών διαφορών ήταν απολύτως επιβεβλημένη, γιατί από αυτήν επηρεαζόταν οπωσδήποτε και η έκβαση των ανοικτών προβλημάτων, που έδειχναν να διχάζουν τη βυζαντινή κοινωνία του 7ου αιώνα. Σε αυτό το κλίμα ο διορισμός του Γεωργίου Α΄ στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης παρείχε, όπως φαίνεται, καλύτερες εγγυήσεις από εκείνον του Θεόδωρου²⁸⁴ για την επίτευξη των σκοπών της Συνόδου. Οι προσπάθειες του Κωνσταντίνου Δ΄ να επαναφέρει την Ορθοδοξία εύρισκαν ένθερμους υποστηρικτές στη Δύση, παρά την Ανατολή. Από την Εκκλησία του Μιλάνου, ο επίσκοπος Mansuetus²⁸⁵, σε επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Δ΄ προέτρεπε σε σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου, όπως εκείνες της Νίκαιας (325) και της Χαλκηδόνας (451), και τήν θεωρούσε ως απόλυτα επιβαλλόμενη λύση για την Ορθοδοξία. Η στήριξη της Ορθοδοξίας με Συνόδους²⁸⁶, διαμέσου των οποίων αναγνωριζόταν επίσημα η εκκλησιαστική τάξη από τους αυτοκράτορες, παρείχε τις απαραίτητες εγγυήσεις για την διασφάλισή της στο μέλλον. Με την επιστολή αυτή, ο εκκλησιαστικός εκπρόσωπος του Μιλάνου τόνιζε ότι η σύγκληση Συνόδου ήταν το μόνο μέσο για την πάταξη των αιρέσεων. Αυτές οι ρητά εκπεφρασμένες διατυπώσεις δείχνουν ότι ο δυτικός κλήρος και η συγκλητική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης ήταν πλέον πολύ κοντά στην επίτευξη του στόχου τους.

Ενδείξεις για τις προθέσεις αυτές παρέχει η αφήγηση του πολύ μεταγενέστερου χρονογράφου Μιχαήλ Σύρου, σύμφωνα με την οποία αρκετές από τις ενέργειες για τη σύγκληση Συνόδου στη Ρώμη (679) υπό τον πάπα Αγάθωνα, αποδίδονται στην παρότρυνση του κόμη Θεοδώρου από την Κολώνεια της Αρμενίας. Σε αυτό το *Χρονικό* σημειώνεται μάλιστα ότι ο πάπας Αγάθων απέστειλε στον αυτοκράτορα όχι μόνο τις αποφάσεις αυτής της Συνόδου, αλλά και ένα σημαντικό ποσό, ώστε να συγκληθεί άμεσα και νέα Σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη²⁸⁷. Τα στοιχεία αυτά δεν διασταυρώνονται στις πηγές και δεν επιτρέ-

284. Σύμφωνα με τον J. Haldon (*Seventh Century*, 314), ο Θεόδωρος ήταν μονοθελητής.

285. Mansi, XI, 205E-206B· Βλ. και στην Εισαγωγή.

286. Mansi, XI, 203C-206B. Για τις προσπάθειες που έκανε ο Κωνσταντίνος Δ΄ να κερδίσει την εύνοια του πάπα βλ. Haldon, *Seventh Century*, 313-317.

287. Μιχαήλ Σύρος XI, 447-448· 452. Σύμφωνα με τον Σύρο χρονογράφο, στάλθηκαν, μέσω μοναχών από τη Νίσιβη (από ορθόδοξο μοναστήρι της Ρώμης), χρυσά κεντηάρια στον αυτοκράτορα, αλλά και σε πολλούς αριστοκράτες στην Κωνσταντινούπολη για να αναγνωρίσουν τις αποφάσεις της Συνόδου. Μοναχοί από τη Νίσιβη μαρτυρούνται μετά το 647 στη μονή Cellae Novae στη Ρώμη: Sansterre, *Les moines grecs*, I, 26-27 και Brock, *The Syriac Background, Archbishop Theodore*, 50-51.

πουν να αξιολογηθεί απόλυτα η πληροφορία του Μιχαήλ Σύρου για την πρωτοβουλία του Θεόδωρου Κολωνείας, αλλά και την αποστολή στον Κωνσταντίνο Δ' μοναχών από τη Ρώμη. Οπωσδήποτε, όμως, είναι, φανερό ότι είχε αναπτυχθεί συνεργασία ανάμεσα στον κόμη Θεόδωρο και τον πάπα Αγάθωνα. Γενικότερα, οι ενθουσιώδεις δραστηριότητες του κόμητος Θεόδωρου παραπέμπουν στον κόμη του Οψικίου Θεόδωρο ή τον πατρικό Θεόδωρο Κολωνείας, ο οποίος ήταν ένας πανίσχυρος αξιωματούχος, στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Μεταγενέστερες, πάντως, πηγές όπως το *Συνδικόν*, στο οποίο περιγράφονται όλες οι Σύνοδοι, *ορθόδοξες ή αίρετικές*, αποδίδουν την πρωτοβουλία στον πάπα Αγάθωνα²⁸⁸, επιβεβαιώνοντας εν μέρει την πληροφορία του Μιχαήλ Σύρου σχετικά με την αφετηρία των ενεργειών για τη σύγκληση της Συνόδου.

Η υποδοχή των εκπροσώπων του πάπα Ρώμης στη βυζαντινή πρωτεύουσα περιγράφεται πανηγυρικά τόσο από τις δυτικές πηγές²⁸⁹, όσο και από τα ίδια τα Πρακτικά της Συνόδου. Η άφιξη των απεσταλμένων του πάπα γνωστοποιήθηκε στον νέο πατριάρχη Γεώργιο από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, όπως ήδη αναφέρθηκε²⁹⁰. Οι επίσκοποι και οι μοναχοί από τη Δύση²⁹¹, οι οποίοι θα πρέπει να είχαν καταφθάσει πριν από τις 7 Σεπτεμβρίου του 680²⁹², φιλοξενήθηκαν με τιμές στον οίκο της Πλακιδίας, μέγαρο που κατά παράδοση ήταν έδρα των αποκρισιαρίων του πάπα²⁹³. Η αποκατάσταση των σχέσεων με τη Ρώμη είχε αρχίσει εκεί που είχε σταματήσει επί Κώνσταντος Β' με την εκδίωξη των αποκρισιαρίων της Ρώμης από τον ευκτήριο οίκο των Πλακιδίας και την απαγόρευση της τέλεσης ακολουθιών σε λατινική γλώσσα από τον πατριάρχη Παύλο Β' (1 Οκτωβρίου

288. *Synodicon Vetus*, 140-143, 116-119.

289. *Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 351· Cosentino, *Prosopografia*, 96-99.

290. Στον *Βίον Αγάθωνος* (LP, I, 351) οι απεσταλμένοι της παπικής έδρας φαίνονται να βρίσκονται υπό την προστασία του αυτοκράτορα, καθώς συνοδεύονται από το *obsequium pietatis imperialis* και φιλοξενούνται στον οίκο της Πλακιδίας· πρβλ. Haldon, *Praetorians*, 414, σημ. 256.

291. Πιθανόν να πρόκειται για τα ορθόδοξα μοναστήρια, τα οποία αποκαλούνται *Βυζάντια*: ACO, 2, 2, 1, 6,30. Οι μοναχοί αυτοί παρίσταντο στις συνεδρίες της Συνόδου και αναφέρονται στα Πρακτικά της μετά τους επισκόπους. Πρόκειται για τον πρεσβύτερο και μοναχό Γεώργιο και τους μοναχούς Στέφανο και Κώνωνα των οίκων Ρενάτης και Αρσικίας αντίστοιχα: ACO, 2, 2, 1, 18,24-25· Sansterre, *Les moines grecs*, I, 10-11 και 37-38.

292. *Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 350 -351.

293. *Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 354· Janin, *Constantinople*, 135, 379-380.

641-27 Δεκεμβρίου 653)²⁹⁴. Η παραμονή τους στα Πλακιδιάς, που από τον 5ο αιώνα αποτελούσαν βασιλική οίκια²⁹⁵, ήταν το πρώτο βήμα για την εξομάλυνση των σχέσεων με τη ρωμαϊκή Εκκλησία. Η γενικότερη θέση των εκπροσώπων του πάπα στη Σύνοδο υπήρξε ιδιαίτερα τιμητική και οι παρεμβάσεις τους καίριες κατά της συνεδριάσεως της. Ανάμεσα στους πιο δυναμικούς δυτικούς εκκλησιαστικούς αξιωματούχους στη Σύνοδο ήταν ο μοναχός Θεοφάνης, ηγούμενος της Μονής Βαίων Σικελίας²⁹⁶, ο οποίος, μετά την καθαίρεση του Μακαρίου, ορίστηκε τιτουλάριος πατριάρχης Αντιοχείας²⁹⁷.

Η εκκλησιαστική αυτή τάξις, με πρώτους στη σειρά τον τοποτηρητή του πάπα, τον επίσκοπο Πόρτου Ιωάννη, και τον τοποτηρητή του αρχιεπισκόπου Ραβέννας, πρεσβύτερο Θεόδωρο²⁹⁸, οι οποίοι μαζί με τον προκαθήμενο της Κωνσταντινούπολης και τους τοποτηρητές των ανατολικών πατριαρχείων μνημονεύονται ως *ἀρχηγοί* της Συνόδου, προβάλλεται ως ιδανική αποτύπωση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, σε επιστολή του μεταγενέστερου πατριάρχη Φωτίου (858-867/877-886) προς τον Βόρη-Μιχαήλ της Βουλγαρίας (852-889)²⁹⁹. Αυτή η σειρά τάξεως με την πρωτοκαθεδρία, των κληρικών υπό τον πάπα Ρώμης διατη-

294. Σύνοδος Λατερανού, *ACO*, 2, 1, 18,24-31· Bedae Venerabilis, *Chronica*, 546, 312-313· *Βίος Μαγνίνου*, *LP*, I, 336· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 97· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 97.

295. *Synesii Cyrenensis Epistolae*, έκδ. A. Garzya, Ρώμη 1979, επιστ. 61, σ. 101,18. Ο Ζήνων είχε εκχωρήσει την περιουσία του οίκου στην αυτοκρατορική *res privata*: Stein, *Bas-Empire*, 67. Βλ. και Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, 'Επαρχιακά εύαγγη ιδρύματα, *Βυζαντινά* 11 (1982), 300-301· D. Feissel, L'ordonnance du préfet Dionysios inscrite à Mylasa en Carie, (1er Août 480), *TM* 12 (1994), 282-285. Το 652/3 αναφέρεται από συριακές πηγές (Μιχαήλ Σύρος, XI, 436· *Βίος* (συριακός) *Μαξίμου*, 319 και 329) ότι ο Μάξιμος ο Ομολογητής παρέμεινε με αυτοκρατορική εντολή σε γυναικεία μονή που ονομαζόταν *τὰ Πλακιδιάς*.

296. Πρόκειται για το μοναστήρι του Αγίου Πέτρου στα περίχωρα των Συρακουσών, το οποίο μνημονεύεται από τον πάπα Γρηγόριο Α' (*S. Gregorii Magni Registrum Epistolarum Libri*, έκδ. D. Norberg [Corpus Christianorum, Series Latina CXL], Tournhout 1982, αρ. VII, 36,6)· C. Cecchelli, Modi orientali e occidentali nell'arte del VII secolo in Italia (Note preliminari) [SCIAM 5], Σπυλιότο 1958, 403.

297. *ACO*, 2, 2, 2, 891,1· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 129-130, σημ. 514.

298. *ACO*, 2, 2, 1, 28,17-23. Η σειρά τάξεώς του είναι σταθερή σε όλες σχεδόν τις συνεδρίες της Συνόδου.

299. Ο πατριάρχης Φώτιος στην επιστολή του προς τον *ἄρχοντα Βουλγαρίας Μιχαήλ*, το Μάιο του 866 μετά τη βάπτιση του, παραθέτει την ιστορία των επτά οικουμενικών συνόδων. Σχετικά με την 5^η αναφέρει τους παπικούς απεσταλμένους, πρεσβυτέρους Θεόδωρο και Γεώργιο και τον διάκονο Ιωάννη, τους οποίους τοποθετεί στην *ἐξάρχων τά-*

ρήθηκε και μεταγενέστερα σε όλες τις αυλικές τελετές, όπως δείχνουν τα *Τακτικά* του 9ου αιώνα³⁰⁰.

Η επιστροφή των αποκρισιarίων στην Κωνσταντινούπολη και η ενώπιον του αυτοκράτορα τέλεση της επίσημης λειτουργίας στη λατινική γλώσσα από τον επίσκοπο Πόρτου Ιωάννη στο ναό της Αγίας Σοφίας (21 Απριλίου 681)³⁰¹ έχουν θεωρηθεί ως η λαμπρότερη επισφράγιση της ένωσης των Εκκλησιών³⁰². Η αναγνώριση της παλικής πρωτοκαθεδρίας σε θέματα θρησκευτικής πολιτικής είναι επίσης έκδηλη στην ενέργεια του Κωνσταντίνου Δ' να στείλει σάκρα, συνοδευόμενη από την κουρά των διαδόχων του θρόνου λίγο αργότερα (684-685)³⁰³.

Η αποστολή της κουράς³⁰⁴ των γιων του Κωνσταντίνου Δ', Ιουστινιανού και Ηρακλείου, στον πάπα Βενέδικτο Β' (26 Ιουνίου 684-8 Μαΐου 685)³⁰⁵ απηχεί την πολιτική επιδίωξη, η οποία εκφράστηκε με πολλούς τρόπους κατά τη βασιλεία του για την έμπρακτη αναζήτηση προστασίας και στηριγμάτων στη Δύση. Η εποπτεία, εξάλλου, της δυναστικής νομιμότητας από τον πάπα Ρώμης, του οποίου η επιρροή στη Δύση ήταν ανερχόμενη τον 7ο αιώνα, δείχνει την απόλυτη επίγνωση από τον Κωνσταντίνο Δ' της αναγκαιότητας για τη διατήρηση πολιτικών ισορροπιών με τη συγκλητική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης. Για την κουρά των διαδόχων γνωρίζουμε μια αρκετά μεταγενέστερη τελετή, η οποία μνημονεύεται στο *De cerimoniis* ως η *ἐπι κουρεύματι παιδῶν βασιλέως* (έβδομη δεκαετία του 9ου αι.)³⁰⁶ και,

---

ξιν βλ. *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, έκδ. Β. Laourdas - L. G. Westerink, Λυβία 1983, τόμ. Α', επιστ. 1, σ. 12,316-326.

300. *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, Οικονομίδης, *Listes*, 137,106 και *Τακτικὸν Βενεξενιζ*, ό.π., 243, 245, 253· η διατήρηση αυτής της τελετουργίας έχει επίσης ερμηνευθεί ως επιθυμία του Ρωμανού Α' Λακαπηνού για την υποταγή της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης στον πάπα Ρώμης βλ. *στο ίδιο*, 240.

301. *Βίος Αγάθωνος*, *LP*, I, 354· Herrin, *Christendom*, 280.

302. Θεοφάνης, 359,28· Herrin, *Christendom*, 279.

303. Dölger, *Regesten*, 252.

304. Η προσφορά της κουράς των διαδόχων του θρόνου στην Εκκλησία της Ρώμης μοιάζει να είναι ανάλογη με τη μεταγενέστερη τελετή κουράς του γιου του Βασιλείου Α', Λέοντος Σ' (886-912) από τον πατριάρχη και τους αναδόχους του, τους στρατηγούς και τους τουρμάρχες των θεμάτων Ανατολικών και Καππαδοκίας βλ. Brehier, *Institutions*, 35· Sh. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People*, Leiden-N. York-Köln 1997, 48· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 77.

305. *LP*, I, 363.

306. *De cerimoniis*, 622,1-17· G. Dagron, *Nés dans la pourpe*, *TM* 12 (1994), 119, σημ. 5 και 121-122.

ίως, αντιστοιχοῦσε σε αυτήν που μνημονεύεται από το *Liber Pontificalis*. Πάντως, ο L. Duchesne έχει εύστοχα τονίσει ότι το ζήτημα αυτό πρέπει να αποτελεί ένδειξη για την προστασία των νεαρών διαδόχων από τον πάπα, αλλά και το λαό και το στρατό της Ρώμης³⁰⁷.

3. *Adstante synclitu simulque et patriarcha*: εκκλησιαστική ιεραρχία και σύγκλητος στην 5^η Οικουμενική Συνόδο

Είναι φανερό ότι ο Κωνσταντίνος Δ', μετά τη νίκη του επί των Αράβων στην Κωνσταντινούπολη το 678, κατόρθωσε να συσπειρώσει εκείνες τις δυνάμεις, οι οποίες τού έδιναν τη δυνατότητα να εκφράσει ανοικτά και προς τη Δύση, δηλαδή προς τον εκπρόσωπο της Εκκλησίας της Ρώμης, τις προθέσεις του για τη σύγκληση Συνόδου. Η υποστήριξη από την Εκκλησία και τη σύγκλητο υπήρξε, όπως επιγραμματικά διατυπώνεται στον *Βίον* του πάπα Αγάθωνος, *adstante synclitu simulque et patriarcha*³⁰⁸, καθοριστική για την επιτυχία της Συνόδου. Αυτήν την προτεραιότητα υποδηλώνουν οι ενέργειές του το 680, όταν δεν ολοκλήρωσε την εκστρατεία στη Βουλγαρία, εγκαταλείποντας τους *στρατηγούς και τὸν λαόν* στο Δούναβη *διὰ συνήθειαν λουτροῦ*, όπως λέει ο Θεοφάνης³⁰⁹, ή *θεραπείας ἔνεκεν*, σύμφωνα με την περιγραφή του πατριάρχη Νικηφόρου³¹⁰. Οι συγκλίνουσες αυτές πληροφορίες τονίζουν ρητά ότι η αποχώρηση από μια τόσο σημαντική εκστρατεία είχε σχέση με την απόφαση του αυτοκράτορα να δώσει προτεραιότητα στην εύθραυστη υγεία του. Εάν, όμως, ο Κωνσταντίνος Δ' κατευθύνθηκε προς τη Μεσημβρία, εξαιτίας της ασθένειάς του³¹¹, τότε θα έπρεπε να είχε δημιουργήσει προϋποθέσεις εμπιστοσύνης με το στρατό του, αφήνοντας ενδεχομένως κάποιον έμπιστο του αξιωματούχο να τον εκπροσωπεί στις πολεμικές επιχειρήσεις. Επιπλέον, δεν θα εμφανιζόταν σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη να προετοιμάζει με δυναμισμό και αποφασιστικότητα μια Οικουμενική Σύνοδο. Στους επικεφαλής στρατιωτικούς της επιχείρησης δεν είχε γίνει εξάλλου σαφές, αν η αποχώρηση του Κωνσταντίνου Δ' από το μέτωπο

307. *Βίος Βενεδίκτου Β'* (684-685), *LP*, I, 364, σημ. 5.

308. *LP*, I, 353.

309. Θεοφάνης, 358,29· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 108-109.

310. Νικηφόρος, 35,7-11.

311. Νόννα Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και άτυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου*, Αθήνα 1996, 32-33.

σχετιζόταν όντως με προσωπικά προβλήματα υγείας ή με άλλα κρατικά ζητήματα, όπως η σύγκληση Συνόδου.

Η υπόθεση για τη μάλλον εσκεμμένη εγκατάλειψη των στρατιωτικών επιχειρήσεων δείχνει αρκετά κοντά στην πραγματικότητα, επειδή γνωρίζουμε επιπλέον ότι, ενώ ο αυτοκράτορας επέστρεφε στη Μεσημβρία, οι φήμες, σύμφωνα με τις οποίες κατηγορούνταν ο ίδιος και η συνοδεία του για προδοσία, διαδόθηκαν από το *καβαλλαρικόν*³¹². Η οπισθοχώρηση του αυτοκράτορα και η αναχώρησή του για λόγους ασφαλείας με το στόλο³¹³, σε μια ομολογουμένως δύσκολη και πιθανόν πρωτόγνωρη για το στρατό (ιππικό και πεζικό) εκστρατεία³¹⁴, αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο για μια αν όχι εσκεμμένη, τουλάχιστον συνειδητή, πράξη με συνέπειες καταλυτικές για το ηθικό του στρατεύματος. Άλλωστε, ο αυτοκράτορας προχώρησε άμεσα στην πραγματοποίηση των σχεδίων του, όπως δείχνει η επιστολή του προς τον πατριάρχη Γεώργιο Α', χρονολογημένη με ακρίβεια στις 10 Σεπτεμβρίου 680³¹⁵, δηλαδή πολύ κοντά χρονικά στο τραγικό γεγονός της σφαγής του στρατεύματος στο Δούναβη.

Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη σημειώνεται ρητά ότι το *καβαλλαρικόν*, σε αντίθεση με το Οψίκιον (πεζικό)³¹⁶, κατήγγειλε τον *βασιλέα* για εγκατάλειψη (*φεύγειν*) του στρατού³¹⁷. Ο πατριάρχης Νικηφόρος αναφέρεται, επίσης, στον απόπλοο του αυτοκράτορα από το μέτωπο των επιχειρήσεων³¹⁸. Και οι δύο αυτές

312. Θεοφάνης, 359,4· Νικηφόρος, 35,11-12. Η εγκατάλειψη του βυζαντινού στρατού από τον αυτοκράτορα έχει με τον ίδιο τρόπο γίνει αντικείμενο συζήτησης από τον Α. Στράτο (*Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 108-109). Αν ο Θεόδωρος Κολωναίος πήγε στο Δούναβη με το στρατό, θα ήταν από εκείνους που μνημονεύονται ως *οϊκεῖοι* (Θεοφάνης, 358,29-30). Είναι χαρακτηριστικό ότι, με βάση τη μαρτυρία του Θεοφάνη, το Οψίκιον (πεζικό: Lounghis, *Obsequium*, 54-60) φαίνεται ότι ήταν παρατεταγμένο κοντά στα πλοία.

313. Νικηφόρος, 35,8· Θεοφάνης, 358,29.

314. Στις δυσκολίες του αγνώστου των εδαφών που περιγράφονται ως *δυσχωρία* (Νικηφόρος, 35,6) ή ως *τελμάτων πρόφασις* (Θεοφάνης, 358,25-26), θα προσθέσουμε και την *ένδειαν πάντη τῶν ἀναγκαίων (... ἐν τῇ τῶν Βουλγάρων χώρα* βλ. *Ἀνωνύμου Βιβλίον τακτικόν*, έκδ. Dennis, *Three Treatises*, κ', 304, 30-31. Πρβλ. Κυριακίης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 51-52.

315. Dölger, *Regesten*, 244.

316. Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 164.

317. Θεοφάνης, 359,4.

318. Νικηφόρος, 35,7-9· βλ. και *ACO*, 2, 2, 2, 694,24-696,7 για την αναφορά του πρεσβυτέρου Απαμείας, Κωνσταντίνου, ο οποίος παρουσίασε τα δεινά, που υπέστησαν οι Βυζαντινοί στο Δούναβη ως αποτέλεσμα διχόνοιας· βλ. και πιο πάνω, σημ. 144.

πηγές, παρά τους επαίνους τους για τον Κωνσταντίνο Δ', ο οποίος έδωσε προτεραιότητα στην αποκατάσταση της Ορθοδοξίας, αναγκάζονται να ομολογήσουν ότι αυτή η άτακτη υποχώρηση του στρατού ήταν πρωτόγνωρη για το Βυζάντιο. Έτσι, ενώ η Σύνοδος είχε ήδη αρχίσει, το 681 συνάπτεται η «ταπεινωτική συνθήκη» ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Βουλγάρους, ένα *ἔθνος μυσαρὸν καὶ νεοφανές*³¹⁹. Μολονότι, λοιπόν, ο Κωνσταντίνος Δ' το 680 *ἠττήθη*, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, *οὗτος πιστεύσας, ἐκ προνοίας θεοῦ τοῦτο συμβεβηκέναι χριστιανοῖς, εὐαγγελικῶς διανοησάμενος εἰρήνευσεν*³²⁰. Την ίδια επιεική στάση έναντι της ἡττας του 680 τήρησε και ο πατριάρχης Νικηφόρος³²¹, ο οποίος όχι μόνο δικαιολόγησε τον αυτοκράτορα, για την εγκατάλειψη του στρατού στο Δούναβη, αλλά τού απέδωσε και επαίνους, αποτιμώντας την «ταπεινωτική ειρήνη» ως αποτέλεσμα θείας πρόνοιας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι και οι δύο αρκετά μεταγενέστεροι από τα γεγονότα, Κωνσταντινουπολίτες ορθόδοξοι ιστοριογράφοι, αν και κατηγορήσαν ευθέως τον ορθόδοξο αυτοκράτορα για την ἡττα του 680, παράλληλα τὸν ὕμνησαν για τη σύγκληση της 5' Οικουμενικής Συνόδου.

Η επιλογή του αυτοκράτορα να παρακάμψει με ευκολία τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στο Δούναβη και η πληροφορία ότι τα καβαλλαρικά *διεφήμισαν* τη φυγή του, καθώς και η επικέντρωση των προσπαθειών του στη σύγκληση της Συνόδου μπορεί να θεωρηθούν ως αποτελέσματα πιέσεων ὅσων επεδίωκαν μια ισχυρή και μόνιμη λύση στα προβλήματα που προκαλούνταν από τις παλαιότερες αιρέσεις, αλλά και στα νεότερα ζητήματα του Μονοθελητισμού ή του Μονοενεργητισμού, που είχαν αναφανεί από τη βασιλεία του Ηρακλείου («Εκθεση»,

319. Θεοφάνης 359,24-26. Ο Δ. Ζακυθινός (*Βυζαντινή Ιστορία*, 137 και σημ. 1) δέχεται ότι η συνθήκη διομολογήθηκε πριν από το Σεπτέμβριο του 681.

320. Θεοφάνης 359,25. Ανάλογη μνεία για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' κάνει και ο ανώνυμος συντάκτης της *Χρονογραφίας συντόμου* (Cod. Matritensis 121, 64, κε'): *ἐπὶ τούτου σύνοδος ἔκτη ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ὁσ' ἁγίων πατέρων (...)* ἐπὶ τούτου οἱ Βούλγαροι τὸν Δούναβην περάσαντες (...) οὗτος δὲ εὐσεβὴς καὶ ὀρθόδοξος.

321. Νικηφόρος, 35,26: *Οὕτω τοιαροῦν εἰρηνεουσῆς πάντοθεν τῆς Ῥωμῶν βασιλείας* είναι η φράση που παρατίθεται μετά την αναφορά στη συμφωνία *ἐπὶ τελέσμασι* με τους Βουλγάρους, που βέβαια αυτή συμπίπτει με την ανάλογη αποδοχή του ίδιου γεγονότος στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη: *εὐαγγελικῶς διανοησάμενος εἰρήνευσεν* (σ. 359,26). Ο ιστορικός του 10ου αι. Λέων Διάκονος (ς', 8, 103,20-22) καταλογίζει την εγκατάσταση των Βουλγάρων στον Κωνσταντίνο Δ': βλ. και στο σχετικό υποκεφάλαιο περί της υστεροφημίας στον Επίλογο.

638). Τα μέλη της συγκλήτου³²² και ο ανώτατος κλήρος συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα στο παλάτι, στο σέκρετον του Τρούλλου³²³, γεγονός που δείχνει τη βούλησή τους να βρίσκονται στο πλευρό του αυτοκράτορα χωρίς δισταγμούς για την εγκατάλειψη του στρατού του. Στο χώρο αυτό, κατά την εναρκτήρια συνεδρία της Συνόδου (7 Σεπτεμβρίου 680), ο αυτοκράτορας εμφανίστηκε πλασιωμένος από τους αξιωματούχους του βασιλικού σέκρετου και από πατρικίους με συγκλητικά αξιώματα, οι οποίοι επευφημήθηκαν ως ορθόδοξοι³²⁴. Η παρουσία συγκλητικών αξιωματούχων σε Συνόδους ήταν άλλωστε καθιερωμένη. Κατά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, η ενεργός συμμετοχή των κοσμικών αξιωματούχων υπήρξε όχι μόνο συνεχής, αλλά και καθοριστική στη διατύπωση συνοδικών κανόνων.

Στην 5' Οικουμενική Σύνοδο οι συγκλητικοί ήταν πάντως πολύ λιγότεροι σε αριθμό από όσους συμμετείχαν στην 4' Οικουμενική Σύνοδο. Ανάμεσά τους, εκτός από εκείνους που κατείχαν αξιώματα σχετικά με τις αυτοκρατορικές υπηρεσίες ή την πολιτική διοίκηση, βρισκόταν ο κόμης του Οψικίου, ο οποίος έφερε και το αξίωμα του υποστρατήγου Θράκης, Θεόδωρος Κολωνειάς³²⁵. Η στρατιωτική δύναμη του Οψικίου ήταν εκείνη που έθετε, λοιπόν, υπό την αιγίδα της τις προσπάθειες για την επιβολή της Ορθοδοξίας. Η ομάδα των συγκλητικών και η ηγεσία του Οψικίου αντιστοιχούν, κατά πάσα πιθανότητα, στους *οικείους ανθρώπους*³²⁶, τους οποίους μνημονεύει ο Θεοφάνης να συνοδεύουν τον αυτοκράτορα λίγο νωρίτερα έως τη Μεσημβρία, μετά την αποχώρηση από το Δούναβη. Η αποφασιστικότητα για τη σύγκληση της Συνόδου και η αποτελεσματικότητα για την επιβολή των διατάξεών της σκόπευαν να επιβάλουν οριστικά ένα τέλος στις εκκλησιαστικές και δογματικές διαφωνίες. Η δυναμική πάταξη των αιρετικών και η στερέωση όχι μόνον της Εκκλησίας, αλλά και της ίδιας της αυτοκρατορικής πολιτικής μετά τη

322. Η σύγκλητος αποκαλείται *ορθόδοξος* και *ιερά*: *ACO*, 2, 2, 1, 210,21· 230,7· βλ. *De caerimoniis*, 427,1-4 για διαφορετικές επευφημίες για τη σύγκλητο επί Ιουστίνου Α' (518-527).

323. Για τη διεξαγωγή της Συνόδου *ἐν τῷ τρούλλῳ τοῦ παλατίου τῷ λεγομένῳ Ὡτάῳ* βλ. *Syn. Eccl. CP*, στήλ. 22-23· Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος*, 109. Στον *Βίον Στεφάνου Νέου* (σ. 145,19-20 και 243) αναφέρεται ότι η 5' Οικουμενική Σύνοδος διεξήχθη στην Αγία Σοφία.

324. *ACO*, 2, 2, 1, 702,17. Η σύγκλητος αποκαλείται, επίσης, *ιερά* τόσο από τον Μακάριο Αντιοχείας (*ACO*, 2, 2, 1, 230,7), όσο και από τον ορθόδοξο Διάκονο Αγάθωνα (*ACO*, 2, 2, 1, 900,16).

325. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 109.

326. Θεοφάνης, 358,29-30.

Σύνοδο, δείχνουν, ωστόσο, αντιστρόφως ανάλογες με τη μικρή σε αριθμό παρουσία των δεκατριών αυτών συγκλητικών³²⁷.

Η λίγο μεταγενέστερη μαρτυρία του Αγάθωνος Διακόνου, ο οποίος είχε λάβει μέρος στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο³²⁸, για τη σχέση του μαθητή του Μακαρίου Αντιοχείας, Στεφάνου³²⁹, με τον Βαρθάνη, μετέπειτα αυτοκράτορα Φίλιππικό, γιο του Νικηφόρου, *τὸ γένος Περσαρμενίου*³³⁰, προβάλλει επίσης έμμεσα τις σχέσεις της συγκλήτου με το μοναστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Μολονότι στα Πρακτικά της Συνόδου δεν γίνονται σχετικές μνείες για την επικοινωνία αυτών των μοναστικών κύκλων με τη σύγκλητο, έμμεσα προκύπτει ότι ο αυτοκράτορας αναζήτησε κάθε δυνατή βοήθεια για την επίτευξη του στόχου του, δηλαδή να απομακρύνει τη στιγμή εκείνη από το θρόνο τους αδελφούς του, όπως λανθάνει στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη³³¹. Στο απόσπασμα του συριακού *Χρονικού* για την 5^η Οικουμενική Σύνοδο μνημονεύεται, άλλωστε, ότι κατά τη διάρκειά της εκδηλώθηκε στάση, μετά την κατάπνιξη της οποίας, πραγματοποιήθηκε η αφαίρεση των βασιλικών τίτλων του Ηρακλείου και του Τιβερίου. Η ίδια μητέρα του Κωνσταντίνου Δ' επίσης εξορίστηκε³³², ενώ οι στρατιωτικοί που

327. Ανάλογη ήταν η παρουσία της συγκλήτου και το 451 στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας: Θεοφάνης, 105,24. Για την εκπροσώπηση της συγκλήτου (δεκαεννέα υψηλοί αξιωματούχοι), πέρα από τον επίσης μεγάλο αριθμό (εξακόσιοι τριάντα εννέα) των επισκόπων, στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας βλ. Mansi VI, 153B, 177A-C· επίσης, Winkelmann, *Die östlichen Kirchen*, 87-88 και σημ. 48, 49· E. Honigmann, *The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea the Robber-Synod and the Council of Chalcedon*, *Byz.* 16 (1942-43), 35. Όταν επιβάλεται η Ορθοδοξία είναι εμφανής η παρουσία της συγκλήτου. Τα μέλη της Συνόδου της Χαλκηδόνας ήταν σχεδόν τριπλάσια (τριάντα έξι, βλ. R. Delmaire, *Les dignitaires laïcs au concile de Chalcedoine: Notes sur la hiérarchie et les préséances au milieu du Ve siècle*, *Byz.* 54 (1984), 143) αντί των δεκατριών, οι οποίοι συμμετείχαν στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο βλ. *ACO*, 2, 1, 1, 14,19-34. Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάστηκε και με τη συμμετοχή των επισκόπων, οι οποίοι στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο ήταν κατά δύο τρίτα λιγότεροι.

328. Στη Σύνοδο εμφανίζεται ως αναγνώστης και νοτάριος βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 560,12· 614,17· 656,22· 713,10· 766,8. Για το αξίωμα των νοταρίων βλ. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 313-323· σχετικά με τον Αγάθωνα βλ. στο ίδιο, 332.

329. *ACO*, 2, 2, 1, 276,5· *ACO*, 2, 2, 2, 899,16.

330. *ACO*, 2, 2, 2, 899,9· Κουντούρα-Γαλάκη, *Κληρος*, 73.

331. Θεοφάνης, 360,18-20.

332. Brock, *Syriac Fragment*, 63-71. Εξορία προβλεπόταν για όσους παραβίαζαν τις διατάξεις του «Τύπου», και ανήκαν στους *άφανεις*: βλ. *ACO*, 2, 1, 210,12. Ανάλογη είναι και η διάταξη στο *Ίδικτον*, το οποίο αναρτήθηκε στην Αγία Σοφία: βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 856,3.

τήν υποκίνησαν, τιμωρήθηκαν με θάνατο³³³. Το επεισόδιο αυτό επιβεβαιώνεται και από το *Χρονικό* του Μιχαήλ Σύρου, το οποίο επίσης μαρτυρεί ότι ο επικεφαλής της στάσης και υψηλός αξιωματούχος, Λέων³³⁴, εξεδήλωσε ανοικτά τις διαφωνίες του κατά τη διάρκεια των διαδικασιών της Συνόδου, επειδή πίστευε ότι θα έβρισκε υποστήριξη από τη σύγκλητο³³⁵.

Η δυναμική παρουσία της συγκλήτου στη Σύνοδο εκφράστηκε και κατά την άσκηση της θεσμικά κατοχυρωμένης αρμοδιότητάς της για τον έλεγχο των κειμένων σχετικά με τη δογματική αλήθεια³³⁶. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την αντιπαράθεση του πρεσβυτέρου Θεοφάνη και ηγουμένου της μονής Βαίων (Σικελίας), ο οποίος κατηγορήσε τον πατριάρχη Αντιοχείας, Μακάριο, ότι είχε ενεργήσει *παρά τάξιν*³³⁷. Ο Μακάριος φαίνεται ότι δεν ακολούθησε τη νόμιμη οδό της επίσημης αναφοράς προς τη σύγκλητο. Στις αρμοδιότητές της, άλλωστε, ενέπιπτε η διαδικασία υποβολής εγγράφων ή επιστολών για θρησκευτικά θέματα, τελικός αποδέκτης των οποίων ήταν είτε ο αυτοκράτορας, είτε άλλοι επίσκοποι. Σε αυτό το θεμιτό επεισόδιο ο ηγούμενος Θεοφάνης κατηγορήσε τον πατριάρχη Μακάριο ότι είχε παρεκκλίνει από τη νόμιμη διαδικασία υποβολής εγγράφου, ή επιστολής προς τον αυτοκράτορα, παρακάμπτοντας τη σύγκλητο, πράγμα που συνιστούσε πολιτικό αδίκημα³³⁸. Το πνεύμα της παράλειψης αυτής υποσημαίνεται και σε άλλα περιστατικά λίγο προγενέστερα. Όταν ο Μάξιμος ο Ομολογητής είχε επικαλεστεί την επίδοση μονοφυσιτικού λιβέλλου από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μηνά (536-552) στον πάπα Βιγίλιο (537-565) ζήτησε τη μαρτυρία της συγκλήτου και του κατεξοχήν αρμόδιου αξιωματούχου, κοιαιστώρος Κωνσταντίνου³³⁹. Αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια της Συνόδου, ο κοιαιστώρ Ιωάννης προσκόμισε σφραγισμένες επιστολές του Μακαρίου Αντιοχείας, οι οποίες τού είχαν επιδοθεί από τον αυτοκράτορα με την εντολή να ελεγχθούν για το δογματικό τους περιεχόμενο³⁴⁰.

333. Brock, Syriac Fragment, 65.

334. *Πατριός* κατά το *Χρονικό*: Brock, Syriac Fragment, 65, 67.

335. Μιχαήλ Σύρος, XI, 455-456.

336. Γενικά βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Σύγκλητος*, 107-109.

337. *ACO*, 2, 2, 2, 502,3.

338. Βλ. και πιο πάνω, σημ. 271-272.

339. *PG* 91, στήλ. 328Α-Β· βλ. και τις παρατηρήσεις του J. Durliat, *L'építaphe du pape Honorius (625-638)*, *ΑΕΤΟΣ. Studies in honor of C. Mango*, Λυβία 1998, 81 για τη σχετική στάση της συγκλήτου επί Κώνσταντος Β' στον *Βίον Μαξίμου* (στήλ. 88, 113).

340. *ACO*, 2, 2, 2, 522,15-524,22.

Εξάλλου ο Κωνσταντίνος Δ΄ όρισε τον κουράτορα των Ορμίσδου Κωνσταντίνου, τον τοποτηρητή του κόμητος των εξκουβιτόρων Αναστάσιο και τους από υπάτων, Πολύευκτο και Πέτρο, ως *ἐκ προσώπου τῆς ἡμῶν εὐσεβείας*³⁴¹, δηλαδή αντικαταστάτες του κατά τη δωδέκατη συνεδρία, κάτι που επίσης δείχνει την απόλυτή του έγκριση για το έργο που πραγματοποιούσε η σύγκλητος. Η έντονη και διαρκής παρουσία της συγκλήτου στη Σύνοδο επιβεβαιώνεται από την υποστήριξη των εργασιών της από αξιωματούχους του βασιλικού σεκρέτου, οι οποίοι φέρουν τον τίτλο του *μεγαλοπρεπεστάτου ἀσηκρήτις καὶ βασιλικῶν σεκρεταρίων*³⁴². Πέρα, όμως, από την πλαισίωση του αυτοκράτορα με υψηλούς αξιωματούχους από τη σύγκλητο, στη Σύνοδο φαίνεται ότι παραβρέθηκε ένα στρατιωτικό σώμα, η παρουσία του οποίου σηματοδοτεί αλλαγές και στην ευρύτερη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Ο κόμης του Οψικίου Θεόδωρος είχε ταυτόχρονα με την υποστήριξη της συγκλήτου και τη στρατιωτική ισχύ, η οποία φάνηκε τελικά απαραίτητη για την αντιμετώπιση όσων αμφισβητούσαν την αυτοκρατορική εξουσία και την Ορθοδοξία, όπως ο στασιαστής στρατηγός Λέων. Οι τάσεις για συγκρούσεις με την κεντρική εξουσία ήταν εμφανείς ήδη από τις αρχές του 7ου αιώνα³⁴³ και η συγκρότηση ενός στρατιωτικού σώματος για την υπεράσπιση της συγκλήτου ήταν πλέον απαραίτητη.

Τις αναστατώσεις επέτεινε η απομάκρυνση από την Κωνσταντινούπολη των πατριαρχείων, που βρισκονταν στην Ανατολή (Αντιοχείας, Ιεροσολύμων, Αλεξανδρείας και Αρμενίας), δείχνοντας ανοχή στους Άραβες³⁴⁴. Επιπλέον, οι στρατοί των ανατολικών επαρχιών, οι οποίοι φαινόταν ιδιαίτερα πιστοί στον Ηρόακλιο και τον Κώνσταντα Β΄, δεν ακολουθούσαν πάντοτε την Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας³⁴⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επίσκοπος Ισαυρίας, για να ενισχύσει τις θέσεις του και να αποδείξει ότι αποδέχεται απολύτως όσα έχουν κα-

341. *ACO*, 2, 2, 2, 512, 21· 514,14· 568,27· 628,15· 664,24· 682,23.

342. *ACO*, 2, 2, 1, 32,3-5· 40,10-11· 50,32-33· 166,16· 176,3-4: Παύλος· επίσης, *ό.π.*, 202,8-9· *ACO*, 2, 2, 2, 560,11-12: Ιωάννης· επίσης, *ACO*, 2, 2, 1, 214,23-24· 218,3: Φωτεινός· και *ό.π.*, 52,11 218,3-4· 232,26-27· 268,19: Διογένης. Για τις αρμοδιότητες των ασηκρήτις βλ. Oikonomidès, *Listes*, 360· Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 149, σημ. 3. Για την πολιτική τους στάση την περίοδο αυτή βλ. Μαρία Λεοντοίνη, *Σχετικά με το αξίωμα του ἀσηκρήτις τον 7ο αιώνα*, *Βυζαντινά* 21 (2001), 209-214.

343. Για τις στρατιωτικές στάσεις ήδη από το 602, με πιο πρόσφατη αυτή του θέματος των Ανατολικών βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 19-25.

344. A. Ducellier, *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge VIIIe- XVe siècle*, Παρίσι 1996, 33-39.

345. Ducellier, *Chrétiens d'Orient*, *ό.π.*, 42-43. Διαφορετική αντίληψη για τη δογματική ορθότητα διατυπώνεται στον *Βίον* (συριακό) του Μαξίμου, 346.

θιερώσει οι προηγούμενες Οικουμενικές Σύνοδοι, κατέθεσε στη δέκατη τέταρτη συνεδρία³⁴⁶ ότι ένα κείμενο με τις αποφάσεις της Ε' Συνόδου τού έγινε γνωστό μέσω του Φιλίππου, ο οποίος έφερε τον τίτλο του *στρατηλάτου τού Όψικίου*³⁴⁷. Το αξίωμα αυτό είχε κύρος, όπως δείχνει η μαρτυρία αυτή, κατά την περίοδο που τα θεματικά στρατεύματα των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας όχι μόνο δεν παρίσταντο στη Σύνοδο, αλλά φαίνεται ότι είχαν χάσει και την αξιοπιστία τους.

Οι ορθόδοξες θέσεις κατόρθωσαν να υπερισχύσουν με την προστασία του Οψικίου και την έγκριση των παρόντων στη Σύνοδο επισκόπων. Δεν φαίνεται, όμως, η παρουσία του επισκοπικού κλήρου³⁴⁸ να κάλυπτε το συνολικό αριθμό των εδρών της αυτοκρατορίας, όπως τουλάχιστον εμφανίζονται στο εκκλησιαστικό *Τακτικόν* του 7ου/8ου αιώνα³⁴⁹. Ο αριθμός των διακοσίων ογδόντα εννέα επισκόπων, αν και αναφέρεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη³⁵⁰, είναι σχεδόν διπλάσιος από αυτόν που μαρτυρούν οι υπογραφές όσων συμμετείχαν στη Σύνοδο, οι οποίες δεν ξεπερνούν τις εκατόν πενήντα³⁵¹. Είναι, όμως, πιθανό να συνυπολογίζονται από τον Θεοφάνη οι εκατόν είκοσι πέντε υπογραφές των δυτικών επισκόπων που συνόδευαν την επιστολή του πάπα Αγάθωνος³⁵² και περιλήφθηκαν στα Πρακτικά της Συνόδου. Ωστόσο, αν η ολιγομελής εκπροσώπηση της Δύσης είχε κατορθώσει να επιβάλει την Ορθοδοξία, οι Εκκλησίες της Ανατολής δεν ήταν το ίδιο δυναμικά παρούσες. Πέραν των τοποτηρητών των πατριαρχών Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας, η απουσία εκπροσώπων των ανατο-

346. *ACO*, 2, 2, 2, 648,6-14-650, 2-4.

347. Σε επιστολή του Κύρου Αλεξανδρείας προς τον πατριάρχη Σέργιο σημειώνεται ότι επίσης ένας στρατηλάτης, ο Ευστάθιος, μετέφερε αντίγραφο της «Εκθεσης» στον έξαρχο Ιταλίας Ισαάκιο: *ACO*, 2, 1, 172,10-11· Grumel, *Regestes*, 293.

348. Τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων είναι περισσότερο αξιόπιστα για την κατανομή των επισκοπικών εδρών σε σχέση με τις *Notitiae episcopatum*: βλ. J. Russel, *Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence*, *The 17th Byzantine Congress Major Papers*, Ν. Υόρκη 1986, 143, σημ. 23-24.

349. *Notitia* 1, 204-213.

350. Θεοφάνης, 360,10-12· Δέσποινα Κοντοστεργίου, *Η 5' Οικουμενική Σύνοδος και η Θεολογία της*, Θεσσαλονίκη 1992, 110-111· Haldon, *Seventh Century*, 122, σημ. 93

351. Για τις απεικονίσεις της Συνόδου βλ. H. Stern, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem*, *Byz.* 13 (1938), 447-450· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 128-129, αλλά και στο οικείο τμήμα στον Επίλογο.

352. *ACO*, 2, 2, 1, 140-158.

λικών πατριαρχείων ήταν εμφανέστατη³⁵³. Επιπλέον, κατά την έναρξη των συνεδριάσεων, αλλά και σε όλους τους καταλόγους των υπογραφών, πρώτοι κατά σειρά εμφανίζονται οι εκπρόσωποι του πάπα. Οι μητροπολίτες και οι επίσκοποι που προέρχονται από τη Μικρά Ασία, αν και υπερετρούν αριθμητικά³⁵⁴, υπογράφουν τελευταίοι μετά τους επισκόπους της Ιταλίας, των Βαλκανίων και του Αιγαίου, οι οποίοι επίσης υπάγονταν εκκλησιαστικά στη δικαιοδοσία του πάπα.

Επιπλέον, ο συνολικός αριθμός των υπογραφών υπολείπεται σημαντικά από τις διακόσιες είκοσι της Πενθέκτης³⁵⁵ ή της Συνόδου του 754 με τους τριακόσιους τριάντα οκτώ επισκόπους³⁵⁶. Γνωρίζουμε ότι την εποχή αυτή το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας ήταν εκτός ελέγχου λόγω των αραβικών επιθέσεων είναι όμως αρκετά πιθανό οι επίσκοποι αυτοί, ιδιαίτερα μετά τον πατριάρχη Σέργιο, να μην απολάμβαναν της υποστήριξης της συγκλήτου και του Οψικίου³⁵⁷. Όσοι πάλι από τους επισκόπους της Μικράς Ασίας ήταν παρόντες στη Σύνοδο, φαίνεται ότι εκπροσωπούσαν τις μεγάλες μητροπόλεις και όχι τις επισκοπές που ανήκαν σε αυτές. Έτσι, ο συνολικός αριθμός, όσων επισκόπων συμμετέχουν από την περιοχή της Μικράς Ασίας, βρίσκεται κάτω από το μισό του αριθμού των επισκοπών που μνημονεύονται στη *Notitia* 1. Σχεδόν πλήρης ήταν μόνο ο κατάλογος των επισκοπών υπό τον μητροπολίτη της Νικομήδειας της Βιθυνίας και όσων υπόκειντο στις μητροπόλεις Αγκύρας (επαρχία Γαλατίας Α')³⁵⁸, Καισαρείας (Καππαδοκίας Α') και Τυάνων (Καππαδοκίας Β').

Ανάλογη, όμως, εικόνα παρουσιάζουν και οι δυτικές επαρχίες. Από τις περιοχές του νότιου τμήματος της Βαλκανικής δεν συμμετέχουν παρά οι εκπρόσωποι της Θεσσαλονίκης, της Κορίνθου, του Άργους, της Λακεδαμονίας και των Αθηνών. Σχετικά πληρέστερα εκπροσωπείται η ευρωπαϊκή ενδοχώρα της

353. Μιχαήλ Σύρος, XI, 452.

354. Russel, *Transformations in Early Byzantine Urban Life*, (ό.π.).

355. Τρωιάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 8. Πρβλ. το σχόλιο του Αρέθα Καισαρείας στο κείμενο του Τιμοθέου πρεσβυτέρου *De Receptione Haereticorum*: L. G. Westerink, *Marginalia by Arethas in Moscow Greek MS 231, Byz.* 42 (1972), 226.

356. Θεοφάνης, 427,30· τα Πρακτικά της Συνόδου δεν έχουν σωθεί.

357. Ο Κωνσταντίνος Δ' ελευφημήθηκε στη δέκατη έκτη συνεδρία της Συνόδου ως *ειρηνικός, ορθόδοξος, φύλαξ τῆς ορθοδοξίας και στήριγμα τῶν ἐκκλησιῶν*. Εκτός όμως από τον αυτοκράτορα επευφημείται και η σύγκλητος ως *ορθόδοξος*· βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 702,10-17.

358. Πλάτων Αγκύρας, Mansi, XI, 689B· *Coll. Seyrig*, 279.

Κωνσταντινούπολης (επαρχία Αιμμώντου)³⁵⁹ καθώς και τα νησιωτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Η περιοχή της Θράκης μαζί με την ασιατική ενδοχώρα της πρωτεύουσας, πέρα από το γεγονός ότι είναι οι καλύτερα εκπροσωπημένες εκκλησιαστικά, έχουν την τύχη να βρίσκονται διοικητικά υπό τον ίδιο αξιωματούχο, τον Θεόδωρο Κολωνείας, κόμη του βασιλικού Οψικίου και υποστράτηγο Θράκης. Εκτός, λοιπόν, από το ολιγάριθμο των επισκόπων, οι οποίοι έλαβαν μέρος στη Σύνοδο, κάτι που φαίνεται και από τη σύγκριση με τον αριθμό όσων συμμετείχαν σε προηγούμενες, αλλά και μεταγενέστερες Συνόδους, χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο κατανέμονται σε γεωγραφικές περιοχές. Οι περισσότεροι προέρχονται από περιοχές πολύ κοντινές στην πρωτεύουσα, σε αντίθεση με αυτούς που ξεκινούν από πιο απομακρυσμένους τόπους, οπότε εκπροσωπούνται κυρίως οι μεγάλες μητροπόλεις.

Παρά τις συνεχείς και δυναμικές προσπάθειες του αυτοκράτορα και της συγκλήτου για την επιβολή της Ορθοδοξίας, η αποτελεσματικότητά τους ήταν αμφίβολη και φαίνεται ότι τελικά περιορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη και τις μεγάλες μητροπόλεις της αυτοκρατορίας. Σε απομακρυσμένες από την πρωτεύουσα περιοχές, όπως το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, κάτι τέτοιο φαίνεται να ήταν μάλλον πολύ δύσκολο, εξαιτίας ίσως και της αντικειμενικής δυσκολίας των μετακινήσεων την περίοδο αυτή. Με βάση αυτά τα δεδομένα είναι φανερό ότι η εδραίωση της ειρήνης σε Δύση και Ανατολή, αλλά και η στερέωση του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο διευθετήθηκαν με διπλωματικές ενέργειες, στις οποίες πάντως δεν συναινούσαν απόλυτα οι ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να καταλήξουμε ότι τόσο η συμφωνία ειρήνης με τους Άραβες στην Ανατολή, όσο και η επίσημη υιοθέτηση των θρησκευτικών αντιλήψεων της Ορθοδοξίας, τις οποίες υποστήριζαν οι δυτικές Εκκλησίες και ο πάπας, δεν έβρισκαν σύμφωνους στο σύνολό τους τους στρατιωτικούς ηγέτες και τους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας.

---

359. TIB 6, 170-171, 355, 454.

ΜΕΡΟΣ Γ': Η ΑΝΑΤΟΛΗ

Α'. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟ ΑΙΩΝΑ

Όπως έχει επανειλημμένως τονιστεί¹, η δημογραφική κατάσταση της αυτοκρατορίας όχι μόνο στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ', αλλά και σε ολόκληρο σχεδόν τον 7ο αιώνα, εμφανίζεται μάλλον σκοτεινή και συγκεχυμένη. Οι μνείες για τις πόλεις είναι ιδιαίτερα αβέβαιες την εποχή αυτή, τα αρχαιολογικά ευρήματα αρκετά σπάνια, ενώ οι στατιστικές των σχετικά λίγων δεδομένων που διαθέτουμε, παρέχουν ενδείξεις για μια κοινωνία που οδεύει γοργά προς την αγροτοποίηση. Από την άλλη πλευρά, οι πηγές σιωπούν σχετικά με τις μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο των πόλεων, οι οποίες είχαν αρχίσει να μεταμορφώνονται σταδιακά σε κάστρα από τα τέλη του 5ου αιώνα².

Η μεταβολή της φυσιογνωμίας των πόλεων της αυτοκρατορίας, εξαιτίας της παρακμής των παλαιότερων θεσμών τους, παρουσιάζει κοινές παραμέτρους, παρά τις διαφορετικές συνθήκες, τόσο στο Ιλλυρικό (σλαβικές επιδρομές, εγκατάσταση των Βουλγάρων και ίδρυση του πρώτου κράτους τους), όσο και τη Μικρά Ασία (αραβικές επιδρομές, ίδρυση αραβικής πρωτεύουσας και έδρας του Χαλιφάτου στη Δαμασκό)³. Αλλαγές επήλθαν και στη διοίκηση των επαρχιών τον 7ο αιώνα. Οι αρμοδιότητες του επάρχου, άλλοτε πανίσχυρου επικεφαλής

---

1. Ostrogorsky, *Cities*, 55-56· Brandes, *Städte*, 189· Haldon, *Seventh Century*, 92-99.

2. C. Foss, *Archaeology and the «Twenty Cities» of Byzantine Asia*, *AJA* 81 (1977), 469-486· J.-M. Spieser, *L'évolution de la ville byzantine de l'époque paléochrétienne à l'Icônoclasme*, *Hommes et richesses*, I, 97-106. Για την ποικιλία της προβληματικής γύρω από τις αλλαγές στις βυζαντινές πόλεις βλ. W. Brandes, *Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries: Different Sources, Different Histories, The Idea and the Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, έκδ. G. Brogiolo - Br. Ward-Perkins, Leiden-Boston-Köln 1999, 25-57.

3. Αντίθετα, οι οικονομικές διαφοροποιήσεις ήταν αρκετές βλ. Laiou, *Exchange and Trade*, 697-699.

των διοικήσεων της επαρχίας του Ιλλυρικού (*praefectus praetorio per Illyricum*, με έδρα τη Θεσσαλονίκη) περιορίζονται⁴, ενώ σταδιακά υποχωρεί και το αξίωμα του *ἐπάρχου τῆς Ἀνατολῆς*⁵ (*praefectus praetorio per Orientem*, για τη Μικρά Ασία, τη Θράκη και τη Μακεδονία). Οι δραστηριότητες του παλαιού *ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ*, κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, δεν δείχνουν να επεκτείνονται πέρα από τη Θεσσαλονίκη· οι δικαιοδοσίες του αρχίζουν να παρουσιάζουν σταδιακά, αναλογίες με αυτές που είχε ο *ἐπαρχος* της Κωνσταντινούπολης⁶. Οι αυτοκράτορες δεν μερμινούν για δημόσια έργα στην επαρχία, ενώ όσες παρεμβάσεις του Κωνσταντίνου Δ' είναι από την άλλη πλευρά γνωστές από τα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου, ενισχύουν την τοπική διοίκηση της Θεσσαλονίκης περιστασιακά (επισιτισμός ή επικουρία της άμυνας της πόλης με στόλο) χωρίς να της παρέχουν λύσεις μονιμότερες, ενσωματωμένες στις λειτουργίες ενός σταθερού διοικητικού μηχανισμού.

Οι εκκλήσεις των τοπικών αξιωματούχων της Θεσσαλονίκης προς τον αυτοκράτορα στα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου είναι μοναδικό παράδειγμα σταθερής επικοινωνίας, το οποίο μάλλον αντιπαραβάλλεται στη γενικότερη απουσία πληροφοριών σχετικά με τις διοικητικές λειτουργίες στη Βαλκανική Χερσόνησο. Εκκλησιαστικά το Ιλλυρικό δεν υπαγόταν ακόμη στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αλλά στον πάπα Ρώμης. Ωστόσο, η πολιτική του διοίκηση, συνδέθηκε από την περίοδο αυτή στενότερα με την Κωνσταντινούπολη και εντάχθηκε στο νέο τύπο της θεματικής οργάνωσης, παραμένοντας σταδιακά το κατεξοχήν δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, όπως γίνεται περισσότερο ορατό στα μεταγενέστερα *Τακτικά*⁷. Τμήματα αυτής της νέας διοικητικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας με στρατιωτικό χαρακτήρα αποτέλεσαν καταρχήν οι παράκτιες περιοχές⁸ της Βαλκανικής Χερσονήσου. Επί Κωνσταντίνου Δ', αναφέρονται στις πηγές ολιγάριθμες ναυτικές δυνάμεις στο νότιο τμήμα της, με επικεφα-

4. A. Konstantakopoulou, L'éparque de Thessalonique: Les origines d'une institution administrative (VIIIe-IXe siècles), *Communications grecques présentées au Ve Congrès international des études du sud-est européen*, Βελιγράδι 11-17 Σεπτ. 1984, Αθήνα 1985, 157-162.

5. Oikonomidès, *Listes*, 341-342. Στην *Ἱστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου (σ. 38,15) αναφέρεται *ἐπαρχος τοῦ πραιτωρίου* για το έτος 695 και πρέπει να πρόκειται για τον *praefectus praetorio per Orientem* και όχι για τον *ἐπαρχο* της Κωνσταντινούπολης.

6. Konstantakopoulou, L'éparque de Thessalonique (ό.π.).

7. Oikonomidès, *Listes*, 288 και 341-342.

8. N. Oikonomidès, L'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siècle, *VV* 55(80) [1998], 111 και σημ. 6, 112.

λής τον πρώτο γνωστό αξιωματούχο της κεντρικής διοίκησης στην περιοχή, τον *στρατηγόν των καράβων ή καραβησιάνων*, Σισίνιο (γύρω στο 678)⁹· λίγο πριν από τα τέλη του 7ου αιώνα μνημονεύεται επίσης ο *στρατηγός Έλλάδος*¹⁰ και μετέπειτα αυτοκράτορας Λεόντιος (695-705).

Κύριο χαρακτηριστικό του κεντρικού διοικητικού μηχανισμού της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίνου Δ' ήταν η απομόνωσή του από τις επαρχίες· η προσωπογραφική μελέτη των μελών της διοίκησης, μάλιστα, έκανε προφανές ότι αποτελούσαν στην πραγματικότητα ένα στενό κύκλο γύρω από τον αυτοκράτορα. Ενώ, λοιπόν, όλοι οι εκπρόσωποι της κρατικής μηχανής επί Κωνσταντίνου Δ' συγκεντρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη, δεν συνεχίσθηκε η προσπάθεια των προκατόχων του Ηρακλείου και Κώνσταντος Β' για την οργάνωση των στρατευμάτων στις επαρχίες της Μικράς Ασίας, τα οποία ήταν ήδη γνωστά ως θέματα. Αξιωματούχοι με στρατιωτικούς θεματικούς τίτλους είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους, όπως ο *τουρμάρχης των Άρμενιάκων* Γεώργιος (625/6) επί Ηρακλείου και ο *στρατηγός των Άρμενιάκων* Σαβώριος (667/8) ανάμεσα στις βασιλείες του Κώνσταντος Β' και του Κωνσταντίνου Δ'¹¹.

Ένα χρόνο μετά την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο μνημονεύεται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη ένα ακόμη στρατιωτικό θέμα από τη Μικρά Ασία, το *θέμα των Ανατολικών* (669)¹². Ωστόσο, τα στρατεύματα, που εμφανίστηκαν κατά την πρώτη φάση της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' (668-678) να υπερασπίζονται τη Μικρά Ασία, είχαν επικεφαλής τους αξιωματούχους χωρίς στρατιωτικούς τίτλους· επιπλέον, ο πατριίκιος Νικηφόρος, ο κουβικουλάριος Ανδρέας (666/7, Αμόριο) καθώς και οι Φλώρος, Κυπριανός και Πετρωνάς (672/3-8) είχαν τόπο εκκίνησής τους την Κωνσταντινούπολη και δεν φαίνεται να συνεργάζονται με τα μικρασιατικά θέματα. Μετά το 678, οπότε αναφέρεται η ειρήνη ανάμεσα στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και τον χαλίφη της Δαμασκού Μωαβία Α' (661-680), κινητοποιήθηκε πάντως το *Όψικιον*, την πρώτη μνεία του οποίου βρίσκουμε λίγο αργότερα στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου (680)¹³. Το θέμα αυτό είχε ως χώρο δράσης του τόσο τη Βιθυνία, όσο και τη θρακική ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης, αφού ο επικεφαλής του *κόμης*, επί

9. *D. O. Seals*, 2, 109-110.

10. Νικηφόρος, 38,1-3· Θεοφάνης, 368,21· πρβλ. *D. O. Seals*, 2, 22-23.

11. Κουντούρα-Γαλάκη, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 113-114.

12. Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 70.

13. *ACO*, 2, 2, 1, 14,20-21.

Κωνσταντίνου Δ', έφερε επιπλέον τον τίτλο του *ύποστρατήγου Θράκης*. Σε αυτήν όμως την εποχή, κατά την οποία η παρουσία του *Όψικίου* είναι ισχυρότατη, ο *σακελλάριος* και ο *έπαρχος* της Κωνσταντινούπολης με τις κατά παράδοση ενισχυμένες εξουσίες, δεν αναφέρονται καθόλου στις πηγές.

Όπως για τις δραστηριότητες των θεματικών στρατών οι αναφορές είναι συχνότερες σε προηγούμενες του Κωνσταντίνου Δ' βασιλείες, έτσι και για τις αρμοδιότητες του *σακελλαρίου* και του *έπαρχου* οι μνείες είναι ευκρινέστερες επί Ηρακλείου¹⁴. Ο *σακελλάριος* υπαγόταν απευθείας στον αυτοκράτορα και ήταν επιφορτισμένος με καθήκοντα στρατιωτικά και οικονομικά¹⁵, αλλά και δικαστικές δικαιοδοσίες, οι οποίες έτειναν να συμπληρώνουν εκείνες του *έπαρχου*. Επί Ηρακλείου (617-641), *σακελλάριοι*, όπως ο Θεόδωρος, ο οποίος στάλθηκε σε εκστρατεία το 632/3¹⁶ και ο Φιλάργιος, ο οποίος εμφανίστηκε ως ο έμπιστος του αυτοκράτορα εγγυητής της αυτοκρατορικής διαθήκης και προστάτης της βασιλικής οικογένειας το 641¹⁷, στήριξαν την αυτοκρατορική εξουσία. Η μεταγενέστερη έντονη μάλιστα παρουσία *σακελλαρίου* στις δίκες του πάπα Μαρτίνου και του Μαξίμου του Ομολογητή έχει ερμηνευθεί ως διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του και έχει συσχετισθεί με τη λειτουργία των σεκρέτων στο παλάτι¹⁸.

Αξιωματούχος, όμως, με κατεξοχήν αστικές δικαιοδοσίες στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο *έπαρχος* της¹⁹. Αν και είναι γνωστό ότι κατείχε ένα αξίωμα πολύ υψηλό²⁰, τον 7ο αιώνα έχει ισχυρή παρουσία στις αφηγηματικές πηγές. Στον έπαρ-

14. Ο κόμης των εξκουβίθρων Βαλεντίνος μνημονεύεται και ως υπασπιστής του *σακελλαρίου* Φιλαργίου (Νικηφόρος, 29,19-20), ενώ λίγο νωρίτερα ο *σακελλάριος* Θεόδωρος έλαβε μέρος στη μάχη του Ιερομίακα (Θεοφάνης, 337,4, 11)· Haldon, *Praetorians*, 174· Brandes, *Finanzverwaltung*, 460.

15. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 432· Oikonomidès, *Listes*, 312· Kaplan, *Hommes et terre*, 310-312.

16. Νικηφόρος, 23,12· Θεοφάνης, 337,4· Brandes, *Finanzverwaltung*, 458-459.

17. Στο τέλος της βασιλείας του Ηρακλείου μνημονεύεται ο *των βασιλικών χρημάτων ταμίης* Φιλάργιος· Νικηφόρος, 28,12-13 και 37,12· ως *κουβικουλάριος*: Zacos - Veglery, αρ. 1365· Laurent, *Corpus*, II, αρ. 740.

18. P. Magdalino, *Constantinople Médiévale*, Παρίσι 1996, 17, σημ. 5. Βλ. και στο Μέρος Β'.

19. Bréhier, *Institutions*, 102· Oikonomidès, *Listes*, 319-321.

20. Oikonomidès, *Listes*, 22, σημ. 5· R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin - L'éparque*. I. L'éparque de la ville, *Bsl* 41 (1980), 17-32, 145-180· J.-Cl. Cheynet, *L'éparque: correctifs et additifs*, *Bsl* 45 (1984), 50-54· D. Feissel, *Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècle*, *RN* (6) 28 (1986), 119-142.

χο είχαν εκχωρηθεί ευρύτατες δικαιοδοσίες, στις οποίες εγγράφονταν σταθερά μια σειρά από καθήκοντα, όπως η διοίκηση των δήμων, ο έλεγχος της τροφοδοσίας της πόλης, οι τιμές και οι συντεχνίες. Ανάμεσα στο 609²¹ και το 711²² η μνεία του σακελλαρίου Φιλαργίου αποτελεί εξαιρετική αναφορά του αξιώματος για την *Ιστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου και τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, κατά το έτος 641. Λίγο αργότερα, κατά τη διεξαγωγή της *δίκης* του Μαξίμου του Ομολογητή, δηλαδή επί Κώνσταντος Β' (662), εμφανίζονται επίσης *σακελλάριος* και *ἐπαρχος*²³, ενώ αναφορές σε αυτούς τους δύο ανώτερους λειτουργούς γίνονται στις αφηγηματικές πηγές, επί Ιουστινιανού Β'²⁴. Έπαρχος δεν απαντά στον κατάλογο των αξιωματούχων της 5' Οικουμενικής Συνόδου (680/1). Ακόμη, σε όσα μολυβδόβουλλα του 7ου αιώνα εντοπίζονται μνείες του αξιώματος του επάρχου²⁵, οι άτοχοί τους δεν έχουν ταυτιστεί με λειτουργούς της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'.

Οι ονοματολογικές ταυτίσεις, οι οποίες έχουν επίσης επιχειρηθεί σε σφραγίδες επάρχων της περιόδου τοποθετούνται μάλιστα επί Κώνσταντος Β'²⁶. Η έλλειψη της πληροφόρησής μας σχετικά με τις δραστηριότητες του *επάρχου* θα μπορούσε να συχετισθεί με τη γενικότερη υποχώρηση των αστικών λειτουργιών, η οποία συνέπεσε με την όξυνση της οικονομικής κρίσης. Η υποτονική κυκλοφορία του νομίσματος και η εξαφάνιση των χάλκινων υποδιαιρέσεων αποτελούν αντανάκλασεις των βιοτικών δυσχερειών των πόλεων. Το φαινόμενο αυτό γνώρισε ακόμη μεγαλύτερη υποτροπή επί Κωνσταντίνου Δ' με την απουσία μέτρων για την ενίσχυση των στρατιωτικών δυνάμεων των μικρασιατικών επαρχιών. Η συρρίκνωση της νομισματικής παραγωγής και η διακοπή της λειτουργίας των

21. Θεοφάνης, 296,28: *ἐπαρχος* Κοσμάς, ο οποίος θανατώθηκε από τον Φωκά. Επί Ηρακλείου, μνημονεύονται σε σταθιά ο Ευλάμπιος και ο Θεόδωρος γνωστοί από τα *Θαύματα* του Αγίου Αρτεμίου (Θαύμα ιθ', 120,1-2 και Θαύμα κβ', 132,24) και από το *Πασχάλιον Χρονικόν* (σ. 703,15) ο δεύτερος: Feissel, *Le préfet de Constantinople, ó.π.*, 124 και 139.

22. Για το έτος 711 μνεία *επάρχου* Ιωάννη: Θεοφάνης 378,28 και του *πατρικίου* Δανιήλ του Σινωπίτη επί Αρτεμίου-Αναστασίου: Θεοφάνης, 384,2-3.

23. *Acta Maximí, PG* 90, στήλ. 113B, 120C, 124D, 128B-D· για τη σφραγίδα του *πατρικίου* Τρωΐλου βλ. Seibt, *Bleisiegel*, σφ. 132.

24. Θεοφάνης, 367,15· 369,27-28.

25. Zacos - Veglery, σφ. 462A, 512, 677A, 791, 1094, 1228, 1380A, 1444A, 1509. Ανάμεσα στον 6ο και τον 8ο αιώνα χρονολογούνται τρεις επίσης σφραγίδες από τον Laurent, *Corpus*, II, σφ. 995, 996 και 997.

26. Feissel, *Le préfet de Constantinople, ó.π.*, 140.

επαρχιακών νομισματοκοπείων στην Ανατολή, στα οποία κόβονταν χάλκινα νομίσματα, υποδηλώνει από την άλλη πλευρά, την αδυναμία τόσο της κεντρικής εξουσίας να ελέγξει αποκεντρωμένες δραστηριότητες, όσο και της επαρχιακής και τοπικής διοίκησης να τις διατηρήσει.

Ενώ αυτές οι τοπικές διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες παρήκμαζαν, η Εκκλησία παρέμενε σημείο αναφοράς των πόλεων. Η άμεση ανάμειξη της εκκλησιαστικής διοίκησης στις δραστηριότητες της πρωτοβυζαντινής πόλης στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία είχε επεκταθεί, πέρα από τον διοικητικό ρόλο, σε δραστηριότητες οικονομικού χαρακτήρα²⁷. Εύγλωττη προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι η μαρτυρία του *Βίου* του Θεοδώρου Συκεώτου για την προστασία των *χωριών* της περιοχής από τον όσιο²⁸. Παρά τη σχετική αυτή αναβάθμιση του ρόλου της Εκκλησίας, η εγκατάλειψη των επισκοπικών εδρών²⁹ δείχνει γενικευμένη για τον 7ο αιώνα· η πραγματικότητα αυτή δρούσε καταλυτικά, αποδυναμώνοντας ακόμη και τις παλαιότερα ισχυρές σε τοπικό επίπεδο, επισκοπικές εξουσίες. Ήδη, στις Νεαρές του Ηρακλείου τονιζόταν ότι στην Κωνσταντινούπολη είχαν συγκεντρωθεί υπεράριθμοι κληρικοί από *έτερας πόλεως ή κόμης ή έμποριού*³⁰, οι οποίοι δεν είχαν χειροτονηθεί, από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ή δεν τού είχαν γνωστοποιήσει την παρεπιδημία τους στην πρωτεύουσα. Τα επιτίμια για τους κληρικούς, οι οποίοι εγκατέλειψαν τις έδρες τους *άπροφασίστως*³¹ και οι ρητές και επαναλαμβανόμενες οδηγίες της Πενθέκτης Συνόδου (691/2, 8ος, 18ος, 37ος κανόνας) να επιστρέφουν σε αυτές μετά την λήξη των βαρβαρικών επιδρομών, δείχνουν ότι το φαινόμενο είχε αποκτήσει διαστάσεις καθόλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα.

27. Vryonis, *Παρακμή*, 35· πρβλ. E. Jerg, *Vir venerabilis. Untersuchungen zur Titulatur der Bischöfe in den ausserkirchlichen Texten der Spätantike als Beitrag zur Deutung ihrer öffentlichen Stellung* [Wiener Beiträge zur Theologie 26], Βιέννη 1970.

28. *Βίος Θεοδώρου Συκεών*, I, 1,11-12,76· Spieser, *L'évolution de la ville byzantine*, ό.π., 100.

29. A. Hohlweg, *Bischof und Stadtherr im frühen Byzanz*, *JÖB* 20 (1971), 51-62.

30. *Νεαράι Ηρακλείου*, II, 76,62.

31. Οι κανόνες αυτοί περιγράφουν την εγκατάλειψη των *οικείων εκκλησιών* από τους μετανάστες *γενομένους κληρικούς προφάσει βαρβαρικής επίδρομης*. Ο προσωρινός και συγκυριακός χαρακτήρας των ρυθμίσεων των κανόνων 18 και 37 απηχεί τις ιδιαιτερότητες που είχαν δημιουργήσει οι επιδρομές: P.P. Joannou, *Discipline générale antique (IIe-IXe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale], τ. I/1, Ρώμη 1962, 149, 171· Τρωιάδος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 37-38.

Σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες στα όρια των επισκοπών³² διαπιστώνονται επίσης στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου, μέσω των οποίων επανήρχετο το παλαιότερο καθεστώς³³ αναφορικά με τα δικαιώματα κατοχής από τους επισκόπους *ἀγροικικῶν παροικιῶν ἢ ἐγχωρίων*³⁴. Γενικότερα, η υφή των αγροτικών δραστηριοτήτων της περιόδου περιγράφεται ανάγλυφα στο σύγχρονο κείμενο που συμβάδιζε αναμφισβήτητα με τις ανάγκες της, τον *Νόμον Γεωργικόν*. Παρά τα προβλήματα που προκύπτουν σχετικά με την προέλευση και την χρονολόγησή του³⁵, οι διατάξεις του ενισχύουν την εντύπωση, που αφήνουν οι στατιστικές³⁶ για μια κοινωνία, στην οποία δεσπόζουν οι αγροτικές σχέσεις και η ελεύθερη εργασία. Ο σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι ασφαλώς, να ανιχνεύσει τα αίτια της πτώσης ή επιβίωσης των πόλεων, αλλά να προσπαθήσει, στο μέτρο του δυνατού, να ανιχνεύσει τη δράση των κοινωνικών ομάδων και τη φύση των συγκρούσεών τους στη διάρκεια της υπό εξέταση βασιλείας τόσο στη Βαλκανική Χερσόνησο, όσο και τη Μικρά Ασία.

1. Οι πόλεις της Μικράς Ασίας

Η πτώση της αστικής ζωής είναι εμφανής στη Μικρά Ασία, όπου ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντος Β' πυκνώνουν οι αραβικές επιδρομές³⁷, προδίδοντας, πέρα από κάθε αμφιβολία, την αισθητή στις πηγές στρατιωτική αδυναμία της αυτοκρατορίας. Είναι αρκετά πιθανό, η κατάσταση αυτή να επιδεινώθηκε, επειδή επίλεκτα μικρασιατικά στρατεύματα, από το θέμα Αρμενιάκων και το θέμα Ανατολικών, είχαν μεταφερθεί στη Δύση από τον Κωνσταντα Β' και, στη συνέχεια, κατά την επιστροφή τους στην Ανατολή, επαναστάτησε το μεν πρώτο στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' (667/8), το δε

32. Τρωιάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 72.

33. Τρωιάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 44-45.

34. Τρωιάνος, *Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος*, 14-15· Joannou, *Discipline générale antique*, ό.π., 82-83.

35. *Νόμος Γεωργικός*, έκδ. I. P. Medvedev, *Vizantiiskii zemledel'českii zakon*, Λένινγκραντ 1984· J. Karayannopoulos, *Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*, *BZ* 51 (1958), 357-373· Lemerle, *Agrarian History*, 27-67· Angeliki E. Laiou, *A Note on the "Farmer's Law"*, *Byz.* 41 (1971), 197-204· N. Svoronos, *L'origine et la date du Code rural*, *TM* 8 (1981), 487-500· Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα· Κομοτηνή 21999, 120-123.

36. Brandes, *Städte*, 78-79 και 140-141.

37. Lilie, *Reaktion*, 67-71· Brandes, *Städte*, 44-67· Haldon, *Seventh Century*, 102-110.

δεύτερο λίγο αργότερα (669). Σύμφωνα με τη στατιστική του I. S. Čičurov, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, η μόνη άξια μνείας πόλη στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη για την περίοδο αυτή (περίπου ως τα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε', 741-775) είναι η Νίκαια³⁸. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρατήρηση του ίδιου ερευνητή ότι ως πόλεις στο κείμενο του Θεοφάνη μνημονεύονται μόνο, η Έμεσα, η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Ιερουσαλήμ³⁹, οι οποίες βρίσκονται υπό αραβική κατοχή. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να σημειωθεί ότι οι πόλεις των περατικών μερών, οι οποίες αναφέρονται από την ίδια πηγή κατά την αβαροσλαβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, δεν διαθέτουν δυνάμεις για την άμυνά τους⁴⁰. Ο αριθμός των πόλεων, οι οποίες αναφέρονται στην *Ιστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου είναι επίσης, πολύ περιορισμένος. Από τις πόλεις αυτές, που είναι συνολικά δώδεκα, η Πέργαμος⁴¹ η Νίκαια⁴², η Νικομήδεια⁴³ και η Κύζικος⁴⁴ βρίσκονται σε μια πολύ κοντινή γεωγραφικά και διοικητικά περιοχή με την Κωνσταντινούπολη, όπως άλλωστε, και η Χαλκηδόνα⁴⁵. Άλλες πόλεις που απαντούν στην ίδια πηγή, είναι η Άμαστρις⁴⁶ και η Σινώπη⁴⁷ στα παράλια του Ευξείνου Πόντου. Η Τραπεζούντα αναφέρεται ως τόπος εξορίας⁴⁸. Πα τον 7ο αιώνα πάντως, οι ενισχύσεις των οχυρώσεων των

38. Θεοφάνης, 462,20,28.

39. Θεοφάνης, 431,18· 434,1-2· 452,23· 484,15· 499,21-22. Οι πόλεις αυτές βρίσκονταν όμως στην κατοχή των Αράβων.

40. Θεοφάνης, 316,27.

41. I. Čičurov, *Mesto "Chronografii" Feofana v rannevizantiiskoi istoriograficheskoj traditsii* (IV-načalo IXv.), Μόσχα 1981, 144-145. Για την Πέργαμο βλ. Νικηφόρος, 52,28-29· *D. O. Seals*, 3, 244 και αρ. 28.2, τη σφραγίδα του Ανδρέα, διακόνου Περγάμου (7ος αι.).

42. Νικηφόρος, 58,15· 62,9· βλ. *D. O. Seals*, 3, 104, και αρ. 59.8, τη σφραγίδα του Κωνσταντίνου επισκόπου Νικαίας (7ος αι.).

43. Νικηφόρος, 62,4-5· Brandes, *Städte* 132: πριν από τον 7ο αι. φαίνεται αγροτοποιημένη (*Βίος Θεοδούρου Συκεών*): *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 22· *D. O. Seals*, 3, 139.

44. Νικηφόρος, 61,9· Brandes, *Städte*, 116· μετά το 671/8, πιθανότατα η αριστοκρατία να μεταφέρθηκε στην Αρτάκη (Προποντίδα): *D. O. Seals*, 3, αρ. 53.11: *άγια εκκλησία Κυζίκου* (7ος αι.).

45. Νικηφόρος, 9,19· *D. O. Seals*, 3, αρ. 77.2 σφραγίδα του μητροπολίτη Ιωάννη (7ος αι.), η οποία πιθανόν ανήκε στον Ιωάννη Χαλκηδόνα: *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 23.

46. Νικηφόρος, 45,17.

47. Νικηφόρος, 49,29-50,1.

48. *Hypomnesticum* de Théodore Spoudée, 70,15. Για την Τραπεζούντα ως στρατιωτικό ορμητήριο του Ηρακλείου βλ. A. Vasiliev, *Notes on the History of Trebizond in the Seventh Century*, *Είς Μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήνα 1935, 28-34.

πόλεων της Μικράς Ασίας, στις Σάρδεις, την Πέργαμο και την Έφεσο έχουν αποδοθεί με βάση τα νομισματικά ευρήματα στον Κωνσταντα Β', ενώ ανάλογες επεμβάσεις δεν είναι γνωστές για τον Κωνσταντίνο Δ'⁴⁹. Η Έφεσος, όπως και ένας σχετικά μικρός αριθμός επισκοπών της Μικράς Ασίας, εκπροσωπήθηκε πάντως στην 5' Οικουμενική Σύνοδο⁵⁰.

Για τις πόλεις νοτιότερα της Εφέσου δεν γίνονται αναφορές, πέρα από την επισκοπή του Συλλαίου στο κείμενο της *Ιστορίας συντόμου* του πατριάρχη Νικηφόρου, το 754⁵¹. Από ό,τι όμως είναι ως τώρα γνωστό, το Σύλλαιο μνημονεύεται για πρώτη φορά σε αφηγηματικές πηγές επί Κωνσταντίνου Δ'⁵² και ο επίσκοπός του, Πλουσιανός, υπογράφει στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου⁵³. Στα ίδια Πρακτικά, ο επίσκοπος Πέργης Ιωάννης υπογράφει σε υψηλότερη θέση από αυτήν του επισκόπου Συλλαίου⁵⁴, αλλά είναι επίσης, άξιο προσοχής το γεγονός ότι στην ίδια Σύνοδο καταδικάζεται ως αρετικός ο Απέργιος, ο οποίος αναφέρεται ως *επισκοπήσας Πέργης*⁵⁵. Οι πόλεις της Παμφυλίας, παρά την εκκλησιαστική εκπροσώπησή τους στην 5' Οικουμενική Σύνοδο και την ιδιαίτερη σημασία της γεωγραφικής θέσης τους ανάμεσα στη Συρία και τους θαλάσσιους δρόμους, οι οποίοι οδηγούσαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Δύση, δεν παρουσιάζουν ούτε ιδιαίτερα σημαντική νομισματική κυκλοφορία, ούτε παρεμβάσεις στις οχυρώσεις τους επί Κωνσταντίνου Δ'.

Η αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να αντιμετωπίσει δυναμικά τις αραβικές επιθέσεις επιδεινώθηκε μετά την πτώση των πόλεων της Συρίας και των

49. Foss, *Ephesus*, 109.

50. Βλ. τον σχετικό πίνακα ACO, 2, 2, 2, 936-942.

51. Νικηφόρος, 66,1,3· για την Έφεσο βλ. D. O. Seals, 3, αρ.14.6-7: σφραγίδα του αρχιεπισκόπου της Θεοδώρου (7ος αι.)· ταυτίζεται ίσως με εκείνον που υπογράφει τα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου: ACO, 2, 2, 2, 936, αρ. 15· P. Culerrier, *Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-15e siècles*, REB 45 (1987), 145-146· V. Ruggieri - S.-F. Nethercott, *The Metropolitan City of Syllion and its Churches*, JÖB 36 (1986), 133-156· Cl. Foss, *The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age*, 19-23 (= *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Var. Reprints, Λονδίνο 1996, IV).

52. Θεοφάνης, 354,10.

53. ACO, 2, 2, 2, 942, αρ. 135.

54. ACO, 2, 2, 2, 936, αρ. 36.

55. ACO, 2, 2, 2, 702,11. Από τον Ε. Γαλάνη (*Η Πέργη της Παμφυλίας* [Ανάλεκτα Βλατάδων 40], Θεσσαλονίκη 1983, 150) η απουσία του επισκόπου Πέργης Ιωάννη αποδίδεται στο θάνατό του. Πιθανότερο είναι, όμως, να αποπέμφθηκε, όπως γνωρίζουμε ότι συνέβη σε άλλους αρετικούς, με τους οποίους άλλωστε συναναθεματίζεται ο Απέργιος. Το όνομα Απέργιος είναι πιθανό να οφείλεται σε παρανόληση: W. Brandes, *Apergios von Perge: ein Phantomhäretiker*, JÖB 48 (1998), 35-40.

παραλίων της Κιλικίας και της Κύπρου⁵⁶. Ο Θεόδωρος Τριμιθούντος, *ἐπέχων τὸν τόπον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἐπιφανίου*⁵⁷, συμμετείχε πάντως στην 5' Οικουμενική Σύνοδο και υπογράφει σε πολύ υψηλή θέση⁵⁸. Σε αρκετά χαμηλότερη θέση υπογράφουν οι επίσκοποι Σόλων και Κιτίου⁵⁹. Με βάση ένα κείμενο με τον τίτλο *Περὶ μεταθέσεων* σημειώνεται: *Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου, τῶν Ἀγαρηνῶν κρατησάντων τὴν Κύπρον, ἐδόθη ἡ μητρόπολις (τῆς) Κυζίκου σὺν ταῖς ἐπισκοπαῖς αὐτῆς τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Κύπρου*⁶⁰. Η πληροφορία αυτή δεν είναι ἐγκυρη κατά τον J. Darrouzès, επειδή η ἐπίδοση των επισκοπῶν του Ἑλλησπόντου στον μητροπολίτη Κύπρου κατοχυρώθηκε αργότερα με τον 39ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικῆς Συνόδου, ὅπως μαρτυρεῖται και στο μεταγενέστερο ἔργο του Κωνσταντίνου Ζ' *De Administrando Imperio* (κεφ. 47 και 48) για τη μεταφορά των Κυπρίων στην Κύζικο ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β'⁶¹. Ἀπὸ την ἄλλη πλευρά, η ετεροχρονισμένη ἀπόδοση της ἐνέργειας αὐτῆς στον Κωνσταντῖνο Δ' οφείλεται, ἴσως, στις διαβαθμίσεις της εὐνοιας των ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων ἀπὸ τον Κωνσταντῖνο Δ' στον Ἰουστινιανό Β'.

Ἀπὸ τις αραβικὲς ἐπδρομέες σε νησιά στα νοτιοδυτικὰ της Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως η Κως, η Ρόδος και η Κρήτη, ἐπὶ Κώνσταντος Β'⁶² ἔως την αναφερόμενη ἀπὸ

56. Η Κύπρος, μετὰ την πτώση της Κωνσταντίας στους Ἀραβες το 649, παρόλο που πραγματοποιήθηκε ναυτική ἐκστρατεία ὑπὸ τον κουβικουλάριο Κακόριζο (Θεοφάνης, 343,30-344,3), δεν ἔγινε δυνατό να ἐλεγχθεῖ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς.

57. V. Laurent, *Les fastes épiscopaux de l'Église de Chypre*, *REB* 6 (1948), 153-166· η σφραγίδα (*Coll. Seyrig*, αρ. 243) η οποία σώζεται σε δεκαῆξι ἀντίτυπα [A. I. Dikigoropoulos, *The Church of Cyprus during the Period of the Arab Wars A.D. 649-965*, *The Greek Orthodox Theological Review* 11 (1965-1966), 245] εἶναι πιθανὸ να ἀνήκει εἴτε σε αὐτὸν τον Ἐπιφάνιο ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου ἢ σε κάποιον διάδοχό του· E. Chrysos, *Cyprus in Early Byzantine Times*, *The Sweet Land of Cyprus*, ἐκδ. A. A. M. Bryer - G. S. Georghallides, Λευκωσία 1993, 11.

58. *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 7. Με τὸ ἴδιο ὄνομα ἔχουμε δυο σφραγίδες με τον τίτλο του ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ἀλλὰ εἶναι χρονολογημένες στο α' μισό του 8ου αι.: Laurent, *Corpus V*, αρ. 1482-1483.

59. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 58, 59, ἀντίστοιχα.

60. Η μνεία αὐτῆ παραδίδεται ἀπὸ ἓνα μόνο χειρόγραφο της μονῆς Ταξιαρχῶν Ἀιγίου του 16ου αι.: J. Darrouzès, *Le traité des transferts*, *REB* 42 (1984), 177.

61. Ἐλεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, 'Ο 39ος Κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', *Δίπτυχα* 6 (1994-95) [Μνήμη Br. Lavagnini], 169-178.

62. Haldon, *Seventh Century*, 55.

τον Θεοφάνη νίκη του Κωνσταντίνου Δ' επί του αραβικού στόλου στο Σύλλαιο (678), αναμενόμενη θα ήταν η στρατιωτική αντίδραση της Κωνσταντινούπολης. Η παρουσία επισκόπων από αυτές τις νησιωτικές επαρχίες, αλλά και την Παμφυλία στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο είναι πάντως πυκνότερη σε σχέση με άλλα τμήματα της Μικράς Ασίας, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ότι η αποδοχή της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' ήταν μεγαλύτερη εκεί, σε σχέση με τις περιοχές στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας ή της Βαλκανικής. Η Αττάλεια⁶³, πόλη των παραλίων της Παμφυλίας, φαίνεται πάντως να υπήρξε ναυτική βάση, την εποχή αυτή. Αντίθετα, στη Σίδη με βάση τα νομοματικά ευρήματα, οι επισκευές των οχυρώσεων της δεν προχωρούν πέρα από τη βασιλεία του Κωνσταντος Β', ενώ η ανοικοδόμηση των ναών της χρονολογείται από τον 8ο αιώνα και μετά⁶⁴. Τα νομίσματα, τα οποία εντοπίστηκαν στην περιοχή, ανήκουν στη βασιλεία του Κωνσταντος Β' και έχουν συσχετιστεί με την έντονη προσπάθεια ενίσχυσης των οχυρών θέσεων, κάτι που συμβαίνει και σε πιο ανατολικές επαρχίες (Συρία Β'), όπως δείχνουν οι επισκευές οι οποίες έγιναν στα τείχη της Απάμειας λίγο μετά το 658⁶⁵.

Δραστηριότητες σχετικά με τις οχυρώσεις των πόλεων της Μικράς Ασίας δεν μάς παραδίδονται επί Κωνσταντίνου Δ'. Στις αρχές της βασιλείας του, οι κεντρικές επαρχίες της, στις οποίες στρατολογούνταν τα θέματα των Ανατολικών και αργότερα της Καππαδοκίας⁶⁶, βρέθηκαν ανυπεράσπιστες μπροστά τις αραβικές πιέσεις⁶⁷. Οι επαρχίες αυτές, οι οποίες αποτέλεσαν την κοιλίδα του θέματος των Ανατολικών παρουσίαζαν, μάλλον, την εικόνα μιας απέραντης υπαίθρου με διάσπαρτα φρούρια, ήδη, στα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντος Β', αλλά και επί Κωνσταντίνου Δ'⁶⁸. Στην περιοχή αυτή, η Σωζόπολη⁶⁹ της Πισιδίας έχει πέσει στα χέρια των Αράβων, το ίδιο ισχύει και για τη Σελεύκεια Σιδηρά και την Αδριανούπολη⁷⁰. Οι πηγές μνημονεύουν αραβική επίθεση στην Αντιόχεια της Πι-

63. Foss, *The cities of Pamphylia*, *ό.π.*, 5-6· βλ. και πιο πάνω, σημ. 51.

64. Foss, *The cities of Pamphylia*, *ό.π.*, 46.

65. J. Ch. Balty, *Aramée au VIe siècle. Témoignages archéologiques de la richesse d'une ville*, *Hommes et richesses*, I, 93-94.

66. Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 90-97.

67. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (348,10-27) και την *Ιστορία* του Σεβέου (σ. 140 κ.ε.) παραδίδεται μερικές φορές εκ παραλλήλου μια εικόνα πυκνών επιδρομών στη Μικρά Ασία ιδιαίτερα μετά το έτος 662/3, που χρονολογείται η εκστρατεία του Κωνσταντος στην Ιταλία Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 235-246· Lilie, *Reaktion*, 69-70· Haldon, *Seventh Century*, 102-104.

68. Στην Αδριανούπολη βρήκε τελικά το θάνατο ο στρατηγός των Αρμενιάκων Σαβήριος· Θεοφάνης, 350,21· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 93-99.

69. TIB 7, 387-388.

70. TIB 7, 378 και 171-172 αντίστοιχα.

σιδίας το έτος 665⁷¹. Το Φιλομήλιο⁷² μνημονεύεται μόνο από το 803, ενώ το Αμόριο⁷³, καταλαμβάνεται για ένα μικρό διάστημα από τους Άραβες το έτος 667/8⁷⁴ και απελευθερώνεται από τον Ανδρέα κουβικουλάριο στη συνέχεια. Τα Σύναδα⁷⁵ βρίσκονται σε αφάνεια. Τα Τύανα της Καππαδοκίας δέχονται αραβικές πιέσεις⁷⁶. Η Καισάρεια μνημονεύεται αρκετά ωριότερα, κατά την περιγραφή της εκστρατείας του Ηρακλείου (610/2) για τη στήριξη των *έν Καππαδοκία έκστρατευμάτων*⁷⁷, αλλά η αδυναμία συστηματικής στρατιωτικής άμυνας στις πόλεις των Τυάνων⁷⁸ και του πλησιέστερου στην Κωνσταντινούπολη Αμορίου⁷⁹ ήταν προφανής ακόμη και κατά το πρώτο μισό του 8ου αιώνα, κατά την εξάπλωση των Αράβων.

Έως τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ', πέρα από τις μεγάλες αυτοκρατορικές εκστρατείες, οι οποίες είχαν επιχειρηθεί από τον Ηράκλειο και τον Κώνσταντα Β' στη Μικρά Ασία, η ενίσχυση των οχυρών θέσεων και των κάστρων της περιοχής τόνιζε την ανάγκη της Κωνσταντινούπολης να στηρίζεται στις δυνάμεις της Ανατολής. Επί Κωνσταντίνου Δ' δεν συνεχίστηκε η άμυνα της Μικράς Ασίας με στρατό των ανατολικών επαρχιών. Ο Κωνσταντίνος Δ' δεν εκμεταλλεύτηκε τις προϋποθέσεις για την ομαλή συμβίωση με τους τοπικούς στρατιωτικούς επικεφαλής και δεν επιχείρησε να προσεγγίσει την τοπική αρμενική αριστοκρατία και κυρίως την Αρμενική Εκκλησία, όπως δείχνουν η παλαιότερη συνάντησή του Ηρακλείου με τον καθολικό Έξδρα στην Έδεσσα το 630⁸⁰ και η πολιτική της ένωσης της Αρμενικής Εκκλησίας με την Κωνσταντινούπολη επί Κώνσταντος Β'⁸¹.

71. Brandes, *Städte*, 65 κ.ε. TIB 7, 185-188.

72. TIB 7, 359-361.

73. Λέων Διάκονος, I, 8, 170, 4-5· TIB 4, 122-125· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 96.

74. Θεοφάνης, 351,3-9· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 15. Για μια ανάλογη περίπτωση που δείχνει τη στρατηγική θέση του Αμορίου, αλλά και την προβληματική του υπεράσπιση από την Κωνσταντινούπολη λίγο αργότερα επί Λέοντος Γ' βλ. Θεοφάνης, 387,2-3· Haldon, *Seventh Century*, 83.

75. TIB 7, 393-395.

76. Νικηφόρος, 43,19-23· Θεοφάνης, 376,30· Κουντούρα-Γαλάκη, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 136-137.

77. Υπό τον στρατηγό Κρίσπο βλ. Νικηφόρος, 5,19-20· TIB 2, 193-196.

78. TIB 2, 298-299.

79. Το Αμόριο αποκαλείται *πόλις* στην *Ίστορίαν σύντομον* (Νικηφόρος, 60,28). Η κατασκευή ενός μικρού περιβόλου στη θέση Höyük χρονολογείται στα μέσα του 7ου αι.: Chr. S. Lightfoot, *The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: The Archaeological Evidence from Amorion*, *Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, επιμ. Στ. Λαμπάκης, Αθήνα 1998, 304.

80. Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, 748.

81. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 36.

2. Πολίσματα και κάστρα στα Βαλκάνια

Η κατάσταση στα Βαλκάνια παρουσίαζε αρκετές αναλογίες με εκείνη του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, που βρισκόταν υπό συνεχείς εξωτερικές πιέσεις, καθώς η Κωνσταντινούπολη δεν μπορούσε να δράσει ανασχετικά στην ερήμωση των πόλεων τους. Οι περισσότερες πόλεις⁸², στις οποίες η αστική ζωή είχε ατονήσει και περιπέσει σε μαρασμό αρκετά νωρίτερα, δείχνουν να υποκύπτουν στις επιδρομές των Αβάρων και των Σλάβων. Η δημογραφική εικόνα τόσο για τη διοίκηση της Θράκης, όσο και την επαρχία του Ιλλυρικού είναι ισχρή. Αν εξαίρεσουμε την πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου εξαιτίας των *Θαυμάτων* του Αγίου Δημητρίου, βρισκουμε μαρτυρίες για τη διοικητική οργάνωσή της και τις δύσκολες, αλλά, πάντως, δυνατές επικοινωνίες με την Κωνσταντινούπολη⁸³, οι διαδοχικές έρευνες των G. Ostrogorsky, P. Charanis, P. Lemerle και στη συνέχεια του H. Ditten, έφεραν στο φως την καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους των πόλεων⁸⁴. Για την περίοδο από το 581 έως το 626, οι πόλεις της βαλκανικής ενδοχώρας, όπως το Σίρμιον⁸⁵, η Σιγγηδών, το Δορύστολο, η Μαρκιανούπολις, η Βονωνία, βρίσκονται υπό διαρκείς πιέσεις επιδρομών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι πηγές τονίζουν πως αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι ο στρατός βρισκόταν στην Ανατολή⁸⁶. Νοτιότερα, η Αθήνα, η Κόρινθος και το Άργος έχουν αλλάξει όψη και τίποτε δεν θυμίζει το αστικό τους παρελθόν. Το παλαιό οικιστικό τους πλαίσιο ήταν πλέον σημαντικά περιορισμένο⁸⁷. Τα νομισματικά ευρήμα-

82. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, 113-119.

83. Ι. Καραγιαννόπουλος, Η επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολεως κατά τους 7ο-9ο αι., *ΕΕΦΣ Παν/μίου Θεσσαλονίκης* 22 (1984), 211-229.

84. Ostrogorsky, *Cities*, 52-60· P. Charanis, *Observations on the Demography of the Byzantine Empire*, *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Main Papers, XVI*, Οξφόρδη 1966, 1-19 (= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Var. Reprints, Λονδίνο 1972, I)· Lemerle, *Invasions et migrations*, 256-308· Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, ό.π.

85. V. Rose, *Leben des heiligen David von Thessalonike*, Βερολίνο 1887, 9,16· A. Vasiliev, *Life of David of Thessalonica*, *Traditio* 4 (1946), 115-147.

86. Το έτος 582 καταστρέφεται το Σίρμιον (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Α', 3, 3), το 584 η Σιγγηδών, το 585/86 το Δορύστολο (Δρίστρα-Σιλίστρια) και το ίδιο επίσης έτος η Μαρκιανούπολις, το 593 το Βιδίνιο (Βονωνία), το Βιμηνάκιον, η Αυγουστα και η Αγκιάλος: Ενάγγριος, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, σ', 10, 228,21-26· Ostrogorsky, *Cities*, 52-60· Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, 113-119.

87. Για την Κόρινθο βλ. *Χρονικόν Μονεμβασίας*, 9-10· Μ. Σ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους Χρόνους*, Αθήνα

τα είναι το ίδιο φτωχά τόσο στην Αθήνα, όσο και την Κόρινθο⁸⁸. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα καταστρέφεται η Σάλων (614) από ένα νέο κύμα επιδρομών, το οποίο ως τα τέλη του αιώνα απειλεί και τη Θεσσαλονίκη. Σε αυτήν κατέφευγαν κάτοικοι άλλων πόλεων της Βαλκανικής Χερσονήσου, επειδή αισθάνονταν ασφαλείς. Όπως σημειώνεται στα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου, όσοι πρόσφυγες από τη Ναϊσό και τη Σαρδική είχαν ζητήσει προστασία στη Θεσσαλονίκη (618) θαύμαζαν την αντοχή της οχύρωσής της, γεγονός το οποίο τονίζει την εξαιρετική σημασία της⁸⁹.

Οι λίγες μνείες που σώζονται στις πηγές σχετικά με τις πόλεις σε όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο και οι ελλείψεις που παρουσιάζονται στην πληροφόρησή μας σχετικά με το διοικητικό σύστημα της περιόδου, που πρέπει να πέρασε με αργό ρυθμό από την οργάνωση των επαρχιών του Ιλλυρικού και τις υποδιαρέσεις τους σε μία νέου τύπου διοίκηση⁹⁰, προδίδουν παράλληλα την αδυναμία της Κωνσταντινούπολης να αντιμετωπίσει επιδρομές τον 6ο και 7ο αιώνα⁹¹. Οι αναφορές την περίοδο αυτή στις πηγές για τους Στόβους⁹², τη Δεβελτό⁹³, τη Φιλιπούπολη⁹⁴, την Αδριανούπολη⁹⁵, τη Σωζόπολη⁹⁶ και τη Μεσημβρία⁹⁷ σηματοδο-

---

1981, 74-81. Για τη σημασιοδότηση των όρων των πηγών, που παραπέμπουν σε πόλεις βλ. G. Dagron, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Actes du Colloque organisé par l'École française de Rome*, Ρώμη 1984, 1-19.

88. Hendy, *Studies*, 661, σημ. 472.

89. Lemerle, *Miracles*, I, §200, 186,4-10: *ἔτεροι δὲ τῶν ὑπὸ Ναϊσσοῦ καὶ Σαρδικῆς ὑπαρχόντων*, οι οποίοι ομολογούν ότι τα τείχη, των πόλεων τους δεν είχαν αντέξει στις πιέσεις των Σλάβων και ότι κάτι ανάλογο περίμεναν να συμβεί και στη Θεσσαλονίκη. Πρβλ. *The Chronicle of John Bishop of Nikiu*, Translated from Zotenberg's Ethiopic Text by R.H. Charles, Οξφόρδη 1916, 18, 176. Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, παρά την ιδιαίτερη αμυντική σημασία τους, δεν γίνονται πάντως σημείο αναφοράς στα κείμενα των *Θαυμάτων*, όπως ο ναός του Αγίου Δημητρίου: Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Πάννενα 1996, 31-32.

90. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Τὸ Βυζαντινὸ διοικητικὸ σύστημα στὰ Βαλκάνια (4ος-9ος αἰ.)*, Αθήνα 1994, 10-11· Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slaven*, 96, σημ. 3.

91. Α. Στράτος, *Τὸ Βυζαντινὸν στὸν 7' αἰῶνα*, Αθήνα 1965, τόμ. Α', 71-82.

92. Ostrogorsky, *Cities*, 55, σημ. 34.

93. Για την ίδρυση της μητροπόλης τον 8ο α. βλ. Asdracha, *Thrace orientale*, 260-261.

94. Ostrogorsky, *Cities*, 55-56· TIB 6, 399-404.

95. Asdracha, *Thrace orientale*, 228-229.

96. Ostrogorsky, *Cities*, 56· για την υπογραφή του επισκόπου της Πέτρου στην 5 Οικουμενική Σύνοδο βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 55/6. Η κατάρτιση του καταλόγου «τάξεως» των επισκόπων της 5 Οικουμενικής Συνόδου από τον R. Reidinger δείχνει ότι η σειρά δεν ήταν διαρκώς σταθερή, αλλά ότι πάντως απηχούσε σε γενικές γραμμές την εκκλησιαστική ιεραρχία.

97. Ostrogorsky, *Cities*, 55-56· Asdracha, *Thrace orientale*, 243-244. Για την υπογραφή του επισκόπου της Πέτρου στην 5 Οικουμενική Σύνοδο βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 54.

τούν το μετασχηματισμό τους σε κάστρα. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, στην *Ιστοριαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου ολόκληρη η αυτοκρατορία δείχνει να διαθέτει ανάμεσα στα έτη 610-769, εκτός βέβαια από τη Κωνσταντινούπολη, πέντε ακόμη πόλεις στην Ευρώπη και μάλιστα σε περιοχές της Θράκης ή των παραλίων⁹⁸.

Οι πόλεις της Βαλκανικής, οι οποίες επιβιώνουν, είναι η Ηράκλεια-Πέρινθος⁹⁹, η Μήδεια¹⁰⁰, η Αγγιάλος¹⁰¹, η Μεσημβρία¹⁰² και η Σηλυμβρία¹⁰³. Για το κεντρικό τμήμα της Βαλκανικής, πέρα από τους Στόβους¹⁰⁴, δεν έχουμε πληροφόρηση, ενώ από τις νοτιότερες περιοχές στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Σύνοδου (680/1) υπογράφουν, εκτός από τον Κορίνθου, ο ιεράρχης της οποίας υπέγραψε ως λιηγατάτος της Ρώμης¹⁰⁵, οι επίσκοποι Αθηνών¹⁰⁶, Άργους και Λακεδαιμονίας¹⁰⁷. Ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου, μεγάλο τμήμα του οποίου ανήκε στην επαρχία Νήσων¹⁰⁸, δείχνει ωστόσο να έχει καλύτερη εκπροσώπηση στην 5' Οικουμενική Σύνοδο σε σχέση με τις πόλεις του εσωτερικού τόσο της Βαλκανικής όσο και της Μικράς Ασίας. Οι επίσκοποι των νησιών του Αιγαίου, δίνουν, όπως είδαμε, δυναμικό παρόν στη Σύνοδο, παρά τις αλληπάληλες ναυτικές επιδρομές που δέχεται ο χώρος του Αιγαίου ακόμη και η Κρήτη, πράγμα που μπορεί να συνδέεται με την κινητικότητα του στόλου¹⁰⁹. Η εκπροσώπηση των νησιών από τους επισκόπους *Ρόδου*¹¹⁰, *Μιτυληναίων*, *Μεθυναίων*¹¹¹ και *Καρπαθίων*¹¹²,

98. Θ. Παπαζώτος, Άνιχνευση τοπογραφική τής Άνατολικής Θράκης, *BF* 14/1 (1989), 543-565.

99. Νικηφόρος, 13,9· Βασιλική Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Σοφία Πατούρα - Α. Σαββίδης, Συμβολή στη μελέτη της Βυζαντινής Θράκης από μηχανογραφικό υλικό 4ος-9ος αιώνας, *BF* 14/1 (1989), 63-64.

100. Νικηφόρος, 67,18· Θεοφάνης, 434,13.

101. Νικηφόρος, 43,11· 73,17· TIB 6, 175-177. Ο επίσκοπος της δεν μνημονεύεται στην 5' Οικουμενική Σύνοδο.

102. Νικηφόρος, 35,8· 73,17.

103. Νικηφόρος, 13,13.

104. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 57.

105. *ACO*, 2, 2, 2, 822,30-31· 936, αρ. 10.

106. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 43· TIB 1, 126-129.

107. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 60 και 61 αντίστοιχα· βλ. επίσης στο τελευταίο τμήμα του

Μέρους Β'.

108. *D. O. Seals*, 2, 128-129.

109. Elisabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin*, Παρίσι 1988, 67-68.

110. *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 38. Παρά το γεγονός ότι η Ρόδος ότι κατά την εκστρατεία του αραβικού στόλου το 673/4 ήταν ορμητήριο των Αράβων: E. Kislinger, Im Zeichen der Dromonen, *Antike Welt* 28/2 (1997), 129.

111. Για τη Μιτυλήνη και τη Μήθυμνα βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 47 και 51 αντίστοιχα· TIB 10, 209-213 και 228-230.

112. *ACO*, 2, 2, 2, 942, αρ. 162. Για τον επίσκοπο Καρπάθου Ιωάννη, ο οποίος παραβρέθηκε στην 5' Οικουμενική Σύνοδο, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ταυτίζεται με τον

καθώς και *Λημνίων*¹¹³, *Κώνων*, *Χίου*, *Πάρου*, *Ναξίας*, *Τίνου*¹¹⁴, *Θήρας*, *Μήλου*¹¹⁵, όπως και της Κρήτης από τους *Γορτύνης*, *Καντάνου* και *Λάπλης*¹¹⁶, είναι ενδεικτική της υποστήριξης της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' από αυτό το τμήμα της αυτοκρατορίας. Η υποστηρίξει αυτή είναι πιθανό να προέρχεται τόσο από τις καλές σχέσεις των ναυτικών δυνάμεων με την κεντρική εξουσία, όσο και από τη σημαντική θέση των ιεραρχών της Κρήτης ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Εκκλησία της Ρώμης.

Η κάπως πυκνότερη παρουσία των επισκόπων από τις επαρχίες Θράκης και Αιμμώντου στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου σε σχέση με τις υπόλοιπες βαλκανικές περιοχές είναι παρόλα αυτά αποσπασματική, εάν συγκριθεί με όσες επισκοπές απαριθμούνται στο εκκλησιαστικό *Τακτικόν* του 7ου/8ου αιώνα (*Notitia* 1)¹¹⁷. Ανάλογη είναι και η διαπίστωση για τις επισκοπές της Θράκης, οι οποίες, μολονότι βρίσκονταν σε άμεση γεωγραφική συνάρτηση με την πρωτεύουσα και, επιπλέον, το 680/1 υπάγονταν διοικητικά στον *κόμη του Όψικίου και ύποστράτηγον Θράκης*, δεν στάθηκε δυνατόν να εκπροσωπηθούν στο σύνολό τους στη Σύνοδο. Η αποσπασματική τους παρουσία δείχνει, ίσως, ότι η στρατιωτική προσατία του Οψικίου δεν ήταν επαρκής για τη στρατιωτική και διοικητική αναστάσι του συνόλου της θρακικής ενδοχώρας της Κωνσταντινούπολης. Με βάση τις επισκοπικές υπογραφές, οι οποίες μνημονεύονται κατά σειρά τάξης στους καταλόγους της 5' Οικουμενικής Συνόδου, στην υψηλότερη θέση βρίσκεται η Ηράκλεια¹¹⁸ και ακολουθούν η Βιζύη¹¹⁹, η Σηλυμβρία¹²⁰ και η Σωζό-

ομώνυμο του θεολόγου της *Βιβλιοθήκης* του Φωτίου· Α. Kazhdan, John of Karpathos, *ODB*, II, 1065.

113. *ACO*, 2, 2, 2, 942, αρ. 159· TIB 10, 205-209.

114. *ACO*, 2, 2, 2, 942, αρ. 138, 139, 140, 141 αντίστοιχα. Πα τη Χίο: TIB 10, 20.

115. *ACO*, 2, 2, 2, 942, αρ. 142, 143 αντίστοιχα.

116. Γορτύνης, *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 11· Λάπλης και Καντάνου, *ACO*, 2, 2, 938, αρ. 62, 63 αντίστοιχα. Η πρώτη βρίσκεται σε πολύ υψηλή θέση, ενώ οι δύο επόμενες έπονται του Λακεδαμονίας. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι στην Κρήτη κατέφυγε ο Φαδαλάς με το στόλο του, σύμφωνα με τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 354,20-21) το 674. Ο Adamnanus, περιγράφοντας το ταξίδι του επισκόπου Argulf, σημειώνει ότι η Κρήτη αποτέλεσε σταθμό ανάμεσα στους Αγίους Τόπους και την Κωνσταντινούπολη γύρω στο έτος 683/4: Elisabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin*, ό.π., 539· βλ. επίσης, Γ. Λουπάσης, 'Η πόλις Κάντανος και ή έπισκοπή αυτής, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73) [Λειμών. Τιμητική προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Τωμαδάκη], 275-282.

117. Αν παραβάλουμε τον αριθμό των επισκοπών που εμφανίζονται στις υπογραφές της 5' Οικουμενικής Συνόδου με όσες αναφέρονται στη *Notitia* 1 (σ. 205-207 και 212-213), είναι προφανής η αριθμητική δυσαναλογία της εκπροσώπησης τους στη Σύνοδο.

118. *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 16.

119. *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 44. Πα την αναβάθμισή της, μετά την απόλεια της Τόμεως και της Οδυσσού κατά την ίδρυση του Βουλγαρικού κράτους βλ. *D. O. Seals*, 1, 170.

120. *ACO*, 2, 2, 2, 938, αρ. 49.

πολη¹²¹ καθώς και το Πάνιο¹²². Από την παλαιά επαρχία Αιμιμόντου συμμετείχε, όπως είδαμε μόνο ο επίσκοπος Μεσημβρίας¹²³.

Οι πληροφορίες εξάλλου στα *Acta Maximi* (652/3) για τη Βιζύη, την Πέριβρη¹²⁴, για την οποία γνωρίζουμε αργότερα ότι ήταν επισκοπή υποκειμένη στην Αδριανούπολη, καθώς και τη Μεσημβρία¹²⁵, δείχνουν ότι επρόκειτο περισσότερο για τόπους εξορίας του Μαξίμου του Ομολογητή και των μαθητών του, παρά για πόλεις με αστική ζωή. Το λιμάνι της Μεσημβρίας από όπου, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, απεχώρησε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ' και η συνοδεία του από το μέτωπο το καλοκαίρι του 680¹²⁶, φαίνεται ότι βρισκόταν σε μια συνοριακή περιοχή, πέρα από την οποία ο βυζαντινός έλεγχος συναντούσε αντιστάσεις. Στις περιγραφές επίσης της εκστρατείας του Κωνσταντίνου Δ' ανάμεσα στην περιοχή της Θράκης, στην οποία διαπεραιώθηκαν τα θέματα το 680¹²⁷, δεν μνημονεύονται παράλιοι σταθμοί, μολονότι ο θαλάσσιος δρόμος ήταν ανοικτός για την επιστροφή των πλοίων του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη και η θαλάσσια επικοινωνία στον Εύξεινο Πόντο ήταν καθοριστική για την επιβίωση της πρωτεύουσας κατά την αραβική πολιορκία λίγο προηγούμενα (674-678). Η υποχώρηση των ναυτικών αρχικά και των χερσαίων δυνάμεων στη συνέχεια το 681, άφησε ανυπεράσπιστα χωριά και πολίσματα της Θράκης όπως δείχνουν οι διηγήσεις που επακολούθησαν¹²⁸.

121. Βλ. πιο πάνω, σημ. 96· TIB 6, 454-456.

122. *ACO*, 2, 2, 938, αρ. 75· Π. Γεωργαντζής, 'Η εκκλησιαστική οργάνωση και διοίκηση της Δ. Θράκης κατά τη βυζαντινή εποχή', *BF* 14/1 (1989), 199-235· *D. O. Seals*, 1, 141.

123. Βλ. πιο πάνω, σημ. 97.

124. *Hypomnesticum de Théodore Spoudée*, 67,9· 75,18· *Acta Maximi*, PG 90, στήλ. 160D· TIB 6, 393.

125. *Hypomnesticum de Théodore Spoudée*, 70,15· *Acta Maximi*, PG 90, στήλ. 96C, 129A, 168A.

126. Θεοφάνης, 358,28-29. Η πρώτη μείνα κομμερκίου της Μεσημβρίας γίνεται ανάμεσα στα έτη 690/1, επί Ιουστινιανού Β' σε σφραγίδα: Zacos - Veglery, 1/1, πίν. 30, 182· *D. O. Seals*, 1, 173· TIB 6, 355-359.

127. Θεοφάνης, 358,16: πέρασμα μικρασιατικών θεματικών στρατευμάτων σε ευρωπαϊκά εδάφη. Στο όγδοο έτος της βασιλείας του Μανρικίου (Θεοφάνης, 267,33-34), ο αυτοκράτορας τας δυνάμεις από άνατολης επί την Θράκην μετήγαγεν. Ο Νικηφόρος (σ. 34,23) αναφέρει στρατὸν ὀπλίτην· Βλυσίδου, Συμβολή στη μελέτη της βυζαντινής Θράκης, ὁ.π., 65, (ὅπως σημ. 99).

128. Πά την αποσόβηση αυτών των επιδρομών φαίνεται ότι επιχειρήθηκε η εκστρατεία, η οποία τελικά απέτυχε: Νικηφόρος, 34,22-23· Θεοφάνης, 359,18-19· I. Barnea, Η περιοχή του κάτω Δούναβη υπό το φως των βυζαντινών σιγυλλίων, *Βυζαντιακά* 8 (1988), 83.

Μετά την ήττα των Βυζαντινών το 680 η Οδυσσός (Βάρνα)¹²⁹ και η κλεισούρα των Βερεγιάβων¹³⁰ φαίνεται να πέρασαν σε βουλγαρικό έλεγχο. Τα *Σκλαβινα έθνη* στα νότια του Δούναβη, τα οποία ελέγχονταν από τους Βυζαντινούς επί Κώνσταντος Β', όπως έμμεσα προκύπτει από την επιτυχία του εκστρατεία *κατά Σκλαβινίας* (656/7)¹³¹, υπέκτυψαν και αυτά στις βουλγαρικές πιέσεις. Η εκστρατεία του 680/1 υπήρξε η μόνη γνωστή χειροαία επιχείρηση του Κωνσταντίνου Δ' στα Βαλκάνια, στην οποία πρέπει να αναφέρονται υπαινικτικά τα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου¹³². Η περιορισμένη, ωστόσο, επιτυχία της δεν οδήγησε μόνο στην επίσημη αναγνώριση της εγκατάστασης των Βουλγάρων, αλλά έδειξε και την αδυναμία της Κωνσταντινούπολης να ανανεώσει διοικητικά τις πόλεις που είχαν καταστραφεί και να επιβληθεί στρατιωτικά στην περιοχή¹³³.

3. Οι «κοινωνικές κορυφές» της Θεσσαλονίκης και ο φιλόχριστος βασιλεύς

Οι διαρκείς πιέσεις των σλαβικών επιδρομών δεν έπληξαν μόνο τα αστικά κέντρα στη Βαλκανική Χερσόνησο, αλλά οδήγησαν σε κατάρρευση το ήδη παρωχημένο διοικητικό της σύστημα. Τις συνέπειες αυτής της πραγματικότητας αντιμετώπισε και η Θεσσαλονίκη, η οποία εξακολούθησε πάντως να αποκαλείται στις πηγές ως η *μεγαλόπολις εν Ίλλυρικῶ*¹³⁴, εξαιτίας ίσως της υψηλής της θέσης στην εκκλησιαστική ιεραρχία ως αρχιεπισκοπής του Ίλλυρικού, υπαγόμενης στον πά-

129. V. Velkov, Das Schicksal einer frühbyzantinischen Stadt zur Zeit der Völkerwanderung (Odessos-Varna), *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, Μόναχο 1960, 655-659.

130. Θεοφάνης, 359,9-15· Γεώργιος Κεδρηνός, 770,10. Η μνεία της *Ποντικής θαλάσσης*, μάλλον, υποδηλώνει ότι οι Βούλγαροι ακολούθησαν και την παραθαλασσία οδό· TIB 6, 202.

131. Θεοφάνης 347,6-7. Μετέφερε μάλιστα τμήματά τους στη Μικρά Ασία, όπως έμμεσα μαρτυρείται· βλ. Θεοφάνης, 348,18-20.

132. Lemerle, *Miracles*, I, §278, 220,15.

133. Αντίθετα οι επεμβάσεις με στόλο ήταν πάντα πιο αποτελεσματικές.

134. Θεοφάνης, 461,5-6· Lemerle, *Miracles*, I, §74, 106,17· §176, 168,7. Μνημονεύεται, επίσης, ως *θεόρρητος*, στο ίδιο §300, 232,29 και *θεόσωτος* §196, 185,8· §231, 208,9· §290, 229,16· επίσης ως *θεοφρούρητος* §10, 57,7· §180, 175,16 και, όπως και η Κωνσταντινούπολη, *θεοφύλακτος* §4, 51,14· §193, 179,6· Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, ό.π.*, 19-21 (όπως σημ. 89)· Τ. Λουγγής, Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα, *Βυζαντινά* 16 (1996), 54.

πα Ρώμης¹³⁵. Ενδεικτικές για τη διατήρηση των σχέσεων των εκκλησιαστικών αρχών της πόλης με τη Ρώμη είναι οι επιστολές, με τις οποίες ο πάπας Μαρκίνος (649-654) απευθύνθηκε στον αρχιεπίσκοπό της Παύλο (649-655)¹³⁶, επικρίνοντας την πολιτική του «Τύπου» του Κωνσταντος Β'. Η Εκκλησία της δεν φαίνεται, ωστόσο, να αντιμετώπισε προβλήματα αρέσεων, αφού ο μητροπολίτης της Ιωάννης παραβρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη και υπέγραψε στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου ως βικάριος του αποστολικού θρόνου της Ρώμης¹³⁷. Η κατάταξή της στη Σύνοδο αυτή, μετά τη Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη και τα πατριαρχεία της Ανατολής (Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας και Ιεροσολύμων) τονίζει τον εξέχοντα ρόλο της στην εκκλησιαστική ιεραρχία και την συμπαράστασή της στο εκκλησιαστικό έργο του Κωνσταντίνου Δ'.

Στην ανάδειξή της σε δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, πέρα από την υψηλή εκκλησιαστική θέση της, συνέβαλε η αντοχή των τειχών της, η διατήρηση της θαλάσσιας επικοινωνίας και η στρατιωτική προστασία της από μια τοπική στρατιωτική φρουρά¹³⁸. Οι τοπικές αρχές ήταν, ωστόσο, ανίσχυρες να ανατρέψουν την ύφεση της οικονομίας, των συναλλαγών και της ναυσιπλοΐας, καθώς και των δραστηριοτήτων του νομισματοκοπείου της, στο οποίο έως την βασιλεία του Ηρακλείου κόβονταν χρυσά και χάλκινα νομίσματα¹³⁹. Η διακοπή των εργασιών του νομισματοκοπείου συνετέλεσε στην υποβάθμιση των διοικητικών και οικονομικών λειτουργιών της πόλης σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, μολονότι η διακίνηση των προϊόντων κυρίως δια θαλάσσης δεν ανακόπηκε ακόμη και σε εποχές μεγά-

135. Ch. Pietri, *Roma christiana: Recherches sur l'Église de Rome: son organisation, sa politique, son idéologie de Militiade à Sixte*, École française de Rome 1976, τόμ. II, 1105-1107 και 1119-1134.

136. Mansi X, 785B-786C· 833A-849C· Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum*, 1605-1606· Στράτος, *Βυζάντιον*, τομ. Δ', 111· βλ. επίσης, σχόλιο του Lemerle, *Miracles*, II, 28-29. Για τη σφραγίδα του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Παύλου βλ. *Coll. Seyrig*, αρ. 271· Στις επιστολές αυτές μνημονεύονται δύο αποκρισιάριοι του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παύλου· Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 66.

137. *ACO*, 2, 2, 2, 822,22-23· 936, αρ. 6· Lemerle, *Miracles*, II, 29.

138. *Tò ánthos tōn rómalaiotéron*: Lemerle, *Miracles*, I, §250, 213,20· 202, σημ. 9.

139. Σύμφωνα με τον P. Lemerle (*Miracles*, II, 68), έκλεισε γύρω στο 585/6. Αντίθετα, ο Ph. Grierson (*Catalogue*, 2, 1, 36-37) δέχεται ότι λειτούργησε ως τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. Μικρές, επίσης, είναι οι πιθανότητες να διατηρήθηκε η παραγωγή όπλων βλ. Hendy, *Studies*, 415, 417· Haldon, *Praetorians*, 319· D. M. Metcalf, *The Mint of Thessalonica in the Early Byzantine Period, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, *Actes du Colloque organisé par l'École française de Rome*, Ρώμη 1984, 126-128.

λων κρίσεων¹⁴⁰. Επικεφαλής της τοπικής διοίκησης βρισκόταν ο *ἐπαρχος* ή *ὑπαρχος*¹⁴¹. Το αξίωμα του ἐπαρχου ήταν σημαντικό, όπως φαίνεται ήδη στην πρώτη συλλογή των *Θαυμάτων*¹⁴². Ο ἐπαρχος, υψηλός αξιωματούχος, διορισμένος από την κεντρική εξουσία, κατείχε δικαιοδοσίες περιορισμένες στην πόλη της Θεσσαλονίκης λόγω των Σλάβων¹⁴³. Στις αρμοδιότητές του περιλαμβάνονταν η άμυνα και ο επισιτισμός της πόλης¹⁴⁴. Επιφορτισμένος με αυτά τα καθήκοντα απευθυνόταν συχνά στην Κωνσταντινούπολη για βοήθεια, σύμφωνα με τις περιγραφές των επεισοδίων της δεύτερης συλλογής των *Θαυμάτων* σχετικά με το λιμό (τέταρτο Θαύμα) και τον επικείμενο *ἐμφύλιον πόλεμον* (πέμπτο Θαύμα)¹⁴⁵.

Τα κρίσιμα αυτά γεγονότα, τα οποία περιγράφονται στα *Θαύματα*, ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την οικονομική δυσπραγία της πόλης. Η επιβίωση των Θεσσαλονικέων για αρκετό διάστημα βασίστηκε στην οχύρωση της πόλης τους, αφού οι ναοί εκτός της πόλης και οι *οικήσεις τῶν προαστείων* της είχαν μετατραπεί σε κρησφύγετα των Σλάβων¹⁴⁶. Η συντήρηση των οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης ενέπιπτε στις αρμοδιότητες των τοπικών αρχών, στις οποίες καταλέγονταν

140. Παρότι στα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου δηλώνεται το αντίθετο: Lemerle, *Miracles*, I, §69, 102,1. Πλοία, ναυλωμένα από τον Ηράκλειο με κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη (610-611), που αγκυροβόλησαν στη Θεσσαλονίκη και ανεφοδιάστηκαν με κριθάρι, σιτάρι και όσπρια βρίσκουμε στα *Χρονικά* του πατριάρχη Αλεξανδρείας Ευτυχίου (PG 111, στήλ. 1085). Σταθμός στο ταξίδι από την Αφρική (Βυζαντινή) του επισκόπου Θηνών, Κυπριανού, προς την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 680 ήταν η Θεσσαλονίκη, στην οποία έφτασε παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε με τους Σλάβους: Lemerle, *Miracles*, II, 163-165· Durliat, *Ville*, 522.

141. Καραγιαννόπουλος, *Τὸ Βυζαντινὸ διοικητικὸ σύστημα στὰ Βαλκάνια*, ὁ.π., 16-23 (ὅπως σημ. 90).

142. Lemerle, *Miracles*, I, 39-40. Πα τις μνείες του ἐπαρχου στο β' μισό του 7ου αι. βλ. Lemerle, *Miracles*, I, §210, 188,22-23· §231, 209,5· §290, 229,16.

143. Πα την υπαγωγή των αρμοδιοτήτων του υπάρχου του Ιλλυρικού στον ἐπαρχο βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Λ'έπαρχο de Thessalonique*, ὁ.π., 157-162· *D. O. Seals*, I, 50· Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Τα θέματα του Μακεδονικού χώρου. Το θέμα Θεσσαλονίκης ὡς τις αρχές του 10ου αι.*, *Βυζαντινά* 19 (1998), 157-163.

144. Lemerle, *Miracles*, I, §231, 209,1.5· §289, 229,9-17. Πα τη θαλάσσια οδό του ανεφοδιασμού της πόλης βλ. Laiou, *Exchange and Trade*, 701.

145. Lemerle, *Miracles*, I, §305, 233,32.

146. Lemerle, *Miracles*, I, §184, 176,26· §212, 189,9-10· §253, 214, 2 και II, 86, σημ. 108· Janin, *Grands centres*, 384· N. K. Moutsopoulos, *Monasteries outside the walls of Thessaloniki during the Period of Slav Raids*, *Cyrrillomethodianum* 11 (1987), 129-164.

και οι επίσκοποι της¹⁴⁷. Παρά τα προβλήματα, τα οποία ανέκυσαν με τις επιδρομές στην Βαλκανική Χερσόνησο, οι επικεφαλής της διοίκησής της, αλλά και η τοπική αριστοκρατία διατηρούσαν δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη¹⁴⁸, όπως δείχνουν οι σχετικές εμφατικές μνείες στη δεύτερη συλλογή των *Θαυμάτων* του Αγίου Δημητρίου (β' μισό του 7ου αιώνα). Ο ιστορικός πυρήνας της δεύτερης αυτής συλλογής των *Θαυμάτων* ή συλλογής του Ανωνύμου¹⁴⁹, τοποθετείται ανάμεσα στη δεύτερη δεκαετία του 7ου αιώνα και πριν από τα τέλη του. Πρόκειται για την εποχή, κατά την οποία είχαν αρχίσει να σταθεροποιούνται οι νέες συνθήκες στα Βαλκάνια, λίγο πριν από την οριστική εγκατάσταση και την ίδρυση του κράτους των Βουλγάρων. Τα κείμενα αυτά, απευθυνόμενα σε ένα ακροατήριο πιστών του προστάτη αγίου της Θεσσαλονίκης, αναφέρονται σε σχετικά πρόσφατες καταστάσεις, αξιολογώντας τις αντιδράσεις του λαού, της τοπικής διοίκησης και των αξιωματούχων από την πρωτεύουσα. Δεν γνωρίζουμε όμως, αν ο συντάκτης αυτής της δεύτερης συλλογής των *Θαυμάτων* του Αγίου Δημητρίου υπήρξε κληρικός ή διετέλεσε επίσκοπος Θεσσαλονίκης είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι διατηρούσε στενούς δεσμούς με την πόλη του¹⁵⁰.

Οι ιδιαίτερα συχνές και επαινετικές αναφορές αυτής της συλλογής στον Κωνσταντίνο Δ', ο οποίος αποκαλείται *βασιλεύς παγγάλνος, φιλόχριστος ό πάντας ταῖς εὐσεβείαις νικῶν και χριστοστεφής*¹⁵¹, μαρτυρούν την ομοφροσύνη Ανωνύμου και αυτοκράτορα και παραπέμπουν σε ανάλογους χαρακτηρισμούς

147. J.-M. Spieser, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I: Les inscriptions de Thessalonique*, *TM* 5 (1973), αρ. 5, 7, σ. 154-156.

148. Καραγιαννόπουλος, *Η επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολεως, ό.π.*, 211-229, (όπως σημ. 83).

149. Lemerle, *Miracles*, II, 84, 172-177. Την πολλαπλή ανάπλαση των γεγονότων στα *Θαύματα* έχει επισημάνει ο P. Speck, *De miraculis Sancti Demetrii, qui Thessalonicam profugus venit* [Ποικίλα Βυζαντινά 12, Varia IV], Βόννη 1993, 267-291.

150. Lemerle, *Miracles*, II, 84-85· Vryonis, *Παρακμή*, 37-38.

151. Lemerle, *Miracles*, I, §232, 209,16· §237, 210,11· §239, 210,32· §278, 220,13. Η απεικόνιση έφιππου αυτοκράτορα στο νότιο τοίχο του ναού του Αγίου Δημητρίου έχει συσχετισθεί και με τον Κωνσταντίνο Δ', παρόλο που ο αυτοκράτορας αυτός δεν είχε ποτέ εκστρατεύσει στην πόλη, όπως ο Ιουστινιανός Β': Ch. Walter, *Papal Political Imagery in the Medieval Lateran Palace*, *Cahiers archéologiques* 20 (1970), 126 (= *Prayer and Power in Byzantine and Papal Imagery*, Var. Reprints, Λονδίνο 1993, VIIb)· διαφορετική ερμηνεία είναι αυτή του Γ. Βελένη, *Έφιππος άγιος στην ιστορική τοιχογραφία του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, επιμ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα 2004, 375-392.

στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου και στη μεταγενέστερη βυζαντινή ιστοριογραφία. Αντίθετα, ο Ανώνυμος, ο οποίος εκπροσωπούσε τους «πολίτες», δηλαδή όσους προστάτευε ο άγιος, αποδοκιμάζει την αναποτελεσματικότητα και την αναληγσία των *κρατούντων* της πόλης¹⁵². Στην «κορυφή της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης», όπως η αφήγηση του Ανώνυμου συντάκτη των *Θαυμάτων* αφήνει να διαφανεί και ο εκδότης τους, P. Lemerle, έχει επισημάνει¹⁵³, εντοπίζεται μια αριστοκρατία, στην οποία μετείχαν οι οικονομικά ισχυροί και οι ανώτεροι διοικητικοί αξιωματούχοι. Αυτοί οι λίγοι σε αριθμό άρχοντες της Θεσσαλονίκης, αν και δεν μνημονεύονται ονομαστικά στα δύο *Θαύματα*, αποτελούν σε γενικές γραμμές μια élite, η οποία παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίνου Δ'.

Με την ύπαρξη μιας τάξης αριστοκρατών στη Θεσσαλονίκη και τη Ρώμη συνδέονται πιθανότατα οι απεικονίσεις του αγίου Δημητρίου ως υπάτου τον 7ο αιώνα, οι οποίες προηγήθηκαν εκείνων της στρατιωτικής του μορφής¹⁵⁴. Οι τοπικές αυτές élite επικοινωνούσαν συχνά με την πρωτεύουσα. Σε αυτές πρέπει να εντάσσονται οι *τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως*¹⁵⁵ και οι *ἔξοχοι τῶν πρώτων*¹⁵⁶ υψηλοί αξιωματούχοι, οι οποίοι υπάγονταν στις δικαιοδοσίες του *ἐπάρχου*. Αυτή η ανώτερη τάξη διατηρήθηκε και μεταγενέστερα, όπως φαίνεται και στην αναφορά επιστολής (25 Μαρτίου 797) του Θεοδώρου Στουδίτη, σύμφωνα με την οποία, κατά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη, οδηγήθηκε στον *ὑπαρχο*, αφού τον υποδέχθηκε *τῶν ἐξόχων εἰς μετὰ στρατιωτῶν*¹⁵⁷. Αξιωματούχοι της Θεσσαλονίκης και ανώτεροι λειτουργοί της Κωνσταντινούπολης αποκαλούνται, επίσης από τον Ανώνυμο συντάκτη των *Θαυμάτων, κρατούντες*¹⁵⁸. Σε αυτούς τους ισχυρούς

152. Lemerle, *Miracles*, I, §120, 135,17· §252, 213,31· §254, 214,9· §281, 221,5 §293, 230,19. Παρόμοια διάκριση ανάμεσα στους πολίτες και το δήμο κάνει ο εκ Θεσσαλονίκης καταγόμενος Πέτρος Πατρίκιος βλ. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Β', 93, σημ. 82.

153. Lemerle, *Miracles*, II, 135-136.

154. P. Lemerle, Note sur les plus anciennes représentations de saint Démétrius, *ΔΧΑΕ* 10 (1981), 7-8· Ruth J. Macrides, Subversion and Loyalty in the Cult of St. Demetrius, *Bsl* 51 (1990), 189-197.

155. Lemerle, *Miracles*, I, §244, 211,33· §282, 221,17.

156. Lemerle, *Miracles*, I, §231, 209,7· του ίδιου, *Miracles*, II, 113.

157. *Theodori Studitae Epistulae*, έκδ. G. Fatouros [CFHB 31/1,2], Βερολίνο 1991, 1, αρ. 3, 15,106 και 111· J.-Cl. Cheynet - B. Flusin, Du monastère Ta Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la route de l'exil, *REB* 48 (1990), 193-211, ιδιαίτερα 201, σημ. 29.

158. Lemerle, *Miracles*, I, §278, 220,14.

παράγοντες της πόλης γίνεται μια μόνο αναφορά στην πρώτη συλλογή των *Θαυμάτων*¹⁵⁹ ενώ στη δεύτερη, οι μνείες τους είναι περισσότερες¹⁶⁰ και η αλαξινική συμπεριφορά τους αντιπαράβάλλεται στη σωτήρια δράση του αγίου Δημητρίου και τη συμπαράσταση του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης¹⁶¹.

Το τέταρτο Θαύμα αυτής της δεύτερης συλλογής αναφέρεται επαινετικά στην πρόνοια του Κωνσταντίνου Δ' για την έγκαιρη συγκέντρωση αποθεμάτων σιτηρών στις δημόσιες αποθήκες της πόλης, ώστε να ληφθούν μέτρα για τον επικείμενο λιμό (676-678)¹⁶². Παράλληλα, εγκωμιάζεται η μέριμνα του αυτοκράτορα για ναυτική βοήθεια, η οποία δεν ήταν πάντως απόλυτα αποτελεσματική, προφανώς, επειδή η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας αντιμετώπιζε αποκλεισμό ταυτόχρονα με τη Θεσσαλονίκη. Η διάσωση της πόλης αποδίδεται, ωστόσο, στην επιτυχή εκστρατεία, την οποία πραγματοποίησε ο ίδιος αυτοκράτορας¹⁶³ και, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, υπήρξε καθοριστική για την απαλλαγή της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους. Στο Θαύμα αυτό, στο οποίο περιγράφεται η υπόθεση του Περβούνδου, είναι αντίθετα, διάχυτος ο σκεπτικισμός για την απουσία συμπαράστασης από τους κρατούντες. Τις δυσκολίες επίλυσης των προβλημάτων της πόλης επέτεινε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον διορισμένο από τον αυτοκράτορα, έπαρχο της πόλης και τις επιτόπιες αρχές· η κρίση αυτή που αποτυπώνεται ανάγλυφα ήδη, στην πρώτη συλλογή των *Θαυμάτων*¹⁶⁴, οξύνθηκε επί Κωνσταντίνου Δ'¹⁶⁵, υποδαυλίζοντας ακραίες κοινωνικές αντιδράσεις, οι οποίες, σύμφωνα με τη διήγηση του τέταρτου Θαύματος, εκδηλώθηκαν κατά τη διάρκεια του λιμού μεταξύ 676 και 678. Οι εύθραυστες σχέσεις ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και τους Σλάβους αποτέλεσαν από την άλλη πλευρά, ένα ακόμη καταλυτικό στοιχείο κοινωνικής αποσταθεροποίησης, όπως δείχνει η κρισιμότητα της πρεσβείας *τῷ δεσπότη* Κωνσταντίνου Δ' για τη διάσωση του Περβούνδου, στην οποία μετείχαν Σλάβοι *σὺν τῇ πόλει*¹⁶⁶.

159. Lemerle, *Miracles*, I, §121, 135,17.

160. Lemerle, *Miracles*, I, §252, 213,31· §254, 214,9· §281, 221,5· §293, 230,19.

161. Lemerle, *Miracles*, I, §281, 221,5-7: *τῶν κρατούντων καὶ ἐν τούτῳ ἀργησάντων διὰ τὸν οὐπερ ἐποίησαν ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἐκφοριῶν, μήπως γνωσθέντες ἀγανακτήσει καὶ ὑποβληθῶσι.*

162. Lemerle, *Miracles*, I, §237, 210,11· Φ. Μαλιγκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 1991, 85-101.

163. Lemerle, *Miracles*, I, §278, 220,12-20.

164. Lemerle, *Miracles*, II, 77.

165. Lemerle, *Miracles*, II, 134-135.

166. Lemerle, *Miracles*, I, §232, 209,12· Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα θέματα του Μακεδονικού χώρου, *ό.π.* (όπως σημ. 143)· Θ. Κορρές, Παρατηρήσεις σχετικές με την

Ο Κωνσταντίνος Δ' φαίνεται ότι, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, βρισκόταν ήδη σε δύσκολη θέση, επειδή ο λιμός της Θεσσαλονίκης συνέπεσε με το θαλάσσιο αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες το 673/4¹⁶⁷. Τα περιοριστικά μέτρα στην Κωνσταντινούπολη κατά του *ῥηγός τῶν Πυγγίων*, Περβούνδου¹⁶⁸, δεν τελεσφόρησαν τελικά. Την ίδια απειθαρχη στάση επέδειξαν και οι *ἄρχοντες* της Θεσσαλονίκης στις προτροπές του αυτοκράτορα σχετικά με τη διάθεση των αποθεμάτων σίτου, τα οποία φυλάσσονταν *ἐν τοῖς δημοσίοις ὠρείοις*¹⁶⁹. Οι μομφές του Ανωνύμου για τους *ξένους* και *ἐγχωρίους* ἄρχοντες και τους *τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως*¹⁷⁰, οι οποίοι, αν και αρμόδιοι, δεν κατόρθωσαν να ανατρέψουν τον αρνητικό συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον πληθυσμό εντός των τειχῶν της πόλης και των Σλάβων ἔξω από αυτά, δείχνουν ότι μέρος της ευθύνης είχαν και οι κρατικές υπηρεσίες της Κωνσταντινούπολης. Η υπονόμηση των συμφερόντων της πόλης από τον *γνωστὸν καὶ ἀγαπώμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἔρμηνευτήν*¹⁷¹ και ἡ ὁμοία με εκείνη των κρατούντων αλαζονεία του, ἔδωσαν την ευχέρεια στον Περβούνδο να δημιουργήσει εκ νέου συνθήκες πολιορκίας της Θεσσαλονίκης, γεγονός που αποκαλύπτει τις λεπτές ισοροπίες ανάμεσα σε μια μεγάλη βυζαντινὴ πόλη και στις ανυπότακτες πληθυσμικές ομάδες της ευρύτερης της περιοχής.

Η αποτυχία μιας αποτελεσματικής στρατιωτικής ή διοικητικής βοήθειας από την Κωνσταντινούπολη για την ανασυγκρότηση της εκτεταμένα κατεστραμμένης ενδοχώρας ανάμεσα στις δυο πόλεις οδήγησε σε αδιέξοδο τη Θεσσαλονίκη, τη δεύτερη μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας, η οποία *ἀοίκητος ἤμελλε γίνεσθαι*¹⁷². Η αδιέξοδη αυτή κατάσταση θα μπορούσε να αποσοβηθεί, εάν προ-

---

πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678). Παλαιότερη ἔρευνα και νεότερες ερμηνείες, *Βυζαντινά* 19 (1999), 137-165.

167. Lemerle, *Miracles*, I, §244, 211,28· §251, 213,23· και *Miracles*, II, 117-118.

168. Lemerle, *Miracles*, I, §231, 209,3· §232, 209,5-6· και *Miracles*, II, 131. Για τον τίτλο ἴσῃ βλ. Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988, 45.

169. Lemerle, *Miracles*, I, §244, 211,32· Durliat, *Ville*, 389-406· Μαλιγκούδης, *Θεσσαλονίκη*, ὁ.π., 85-101.

170. Για τη διοίκηση της πόλεως βλ. Lemerle, *Miracles*, I, §244, 211,33· §282, 221,17· Dagron, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin*, ὁ.π., 12 (ὅπως σημ. 87).

171. Lemerle, *Miracles*, I, §235, 209,24,31,33, §238, 210,19,21,30,31. *Ἐρμηνευταὶ* ἀναφέρονται στο *Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου* (899) ως υπάλληλοι του λογοθεσίου του δρόμου: *Oikonomidēs, Listes*, 312.

172. Lemerle, *Miracles*, I, §250, 213,16-17· H. Ditten, *Soziale Spannungen in dem von Slawen bedrohten Thessalonike des ausgehenden 6. und des 7. Jh. n. Chr. Zu den Wechselwirkungen zwischen äusserer Bedrohung und inneren Verwicklungen, Volk und Herrschaft im frühen Byzanz*, ἐκδ. Fr. Winkelmann [BBA 58], Βερολίνο 1991, 28.

σφόντονταν τελικά στην πόλη τα εφόδια, τα οποία έσπευσε να στείλει ο Κωνσταντίνος Δ' με δέκα καράβους, χωρίς να γίνουν αντικείμενο αθέμιτης κερδοσκοπίας και άσπλαγχνίας¹⁷³. Οι συνέπειες αυτής της ανεπάρκειας της διοίκησης της Θεσσαλονίκης να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων της σε είδη πρώτης ανάγκης δημιούργησαν εχθρικό κλίμα, όπως σημειώνει ο Ανώνυμος, έναντι των αξιωματούχων της και οδήγησαν σε ακραίες αντιδράσεις. Η εσπευσμένη πώληση των εφοδίων προδίδει τη συνολικά δύσκολη κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία μετά την πτώση των σιτοπαραγωγικών επαρχιών στους Άραβες¹⁷⁴. Η απαγορευμένη πώληση¹⁷⁵ και η ανεξέλεγκτη εξαγορά των εφοδίων, τα οποία απέστειλε στη Θεσσαλονίκη ο αυτοκράτορας κατά τη διάρκεια του λιμού¹⁷⁶, αποκαλύπτουν τις δυσχέρειες ανεφοδιασμού αυτής της παλαιότερα ανθηρής πόλης.

Η δυσαρέσκεια του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης εκφράστηκε ανοικτά με τη μαζική της εγκατάλειψη και την καταφυγή του στους Σλάβους, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, όπως αρκετά δραματοποιημένα περιγράφεται στα *Θαύματα* το 677/8, όταν πλειστός εις τὸν βάρβαρον προσερρύνη λαός, λογισμὸν τινα τοιοῦτον τοῖς ὑπεναντίοις ὑποτίθεται, ὥστε πάντας τοὺς εἰς αὐτοὺς προσειμένους εἰς τὰ ἀνώτερα τῶν Σκλαβίνων ἔθνη πιπράσκειν, μήπως αὐτῶν ἐκείσε πληθυνομένων, καὶ ὡς τῆς πόλεως πλησιαζούσης, ἑτέρους τρόπους μετελεύσονται¹⁷⁷. Τις ακραίες αυτές καταστάσεις, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, επιχείρησε να εξομαλύνει ο αυτοκράτορας και ο φιλόχριστος στρατός του εκστρατεύοντας στη Θράκη¹⁷⁸. Το επιτυχημένο αποτέλεσμα της εκστρατείας αφήνει ερωτηματικά για την ταύτισή της με την επιχείρηση του Κωνσταντίνου Δ' στο Δούναβη το 680/1 ή τη μεταφορά στον διάδοχο της θετικής απήχησης της γνωστής από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη εκστρατείας κατά *Σκλαυνίας*¹⁷⁹, του πατέρα του, Κώνσταντος Β' το 656/7. Η αποσιώπηση της αυτο-

173. Lemerle, *Miracles*, I, §251, 213,25· Antoniadis-Bibicou, *Douanes*, 187-191· E. Kissinger, Pane e demografia: L'approvvigionamento di Costantinopoli, *Nel Nome del Pane*, έκδ. O. Longo - P. Scarpi, Trento 1995, 288-293.

174. Durliat, *Ville*, 399, σημ. 242. *Θαύματα* επισιτισμού βρίσκουμε επίσης στον *Βίον* του πατριάρχη Ευτυχίου (552-565/577-582) *PG* 86/2, στήλ. 2293· Μαλιγκούδης, *Θεσσαλονίκη*, ό.π., 99, σημ. 12.

175. Lemerle, *Miracles*, I, §244, 211,33-212,4.

176. Lemerle, *Miracles*, I, §251, 213,22-23.

177. Lemerle, *Miracles*, I, §249, 213,8-19.

178. Lemerle, *Miracles*, I, §278, 220,15.

179. Θεοφάνης, 347,6-7· Lemerle, *Miracles*, II, 191. Επιχειρήσεις εναντίον των *Σκλαυνίων* και μάλιστα νικηφόρες πραγματοποιήσαν ο πατέρας του Κώνσταντος Β' και ο γιος του Ιουστινιανός Β'. Η εκστρατεία του πρώτου χρονολογείται το 656/7 και του

κρατορικής εκστρατείας του Κωνσταντος Β' είναι ίσως ενδεικτική της προτίμησης του Ανωνύμου να επαινεί το διάδοχό του, Κωνσταντίνο Δ'· ενδέχεται μάλιστα, η διηγήσή του να αποτελεί μια μεταγενέστερη ανάπλαση των γεγονότων με βάση αυτήν την εύνοια. Παρά τη συμπάθεια του Ανωνύμου προς τον Κωνσταντίνο Δ', η οποία συμπίπτει με την ανάλογη επαινετική στάση των μεταγενέστερων βυζαντινών ιστορικών, η πολιτική του στα Βαλκάνια δεν εντάσσεται στα επιτεύγματά του, αφού μετά τη συνθηκολόγηση το καλοκαίρι του 680, ένα τμήμα της περιοχής υποτάχθηκε στους Βουλγάρους και η ανασφάλεια για τη Θεσσαλονίκη εξακολούθησε και μετά την αποτροπή του λιμού, όπως φαίνεται στο πέμπτο Θαύμα.

Οι σχέσεις Θεσσαλονίκης και Σλάβων δεν άλλαξαν σημαντικά μετά την υπαγωγή των *πάκτων των Σκλαυινιων* στους Βουλγάρους κατά την ήττα του 680¹⁸⁰. Σε αυτό το διάστημα, ένας νέος αξιωματούχος, ο *στρατηγός τῶν Σερμησιάνων*¹⁸¹ βρισκόταν εγκατεστημένος στην πόλη. Με το αξίωμα αυτό ο Κωνσταντίνος Δ' τίμησε τον Μαύρο, ο οποίος ήταν προηγουμένως των *ἀρχόντων ἔξοχος* υπό τον Κούβερ, που αποκαλείται *ἄρχων και χαγάνος*¹⁸². Η παρουσία, ωστόσο, του *ἄρχοντος* Μαύρου με στρατό *ἀποφύγων Σερμησιάνων*¹⁸³ προκαλούσε πίεση και φόβο εμφυλίων συγκρούσεων στη Θεσσαλονίκη. Η πιθανή συνένωση των δυνάμεων του Μαύρου με εκείνες του Κούβερ, ο οποίος έτεινε κάθε φορά να επιβληθεί στο σύνολο *τῶν πέριξ ἔθνων*, προκαλούσε αισθήματα ανασφάλειας για την επέκτασή τους προς *τὰς νήσους και τὴν Ἀσίαν*, αλλά και την ίδια την Κωνσταντινούπολη¹⁸⁴. Ο Μαύρος, επικεφαλής του στρατού των Σερμησιάνων, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη με τους υφισταμένους του στρατιωτικούς, έχοντας υπό τον έλεγχό του *τὰς σιτήσεις (...)* *ἐκ τῶν τοῦ δημοσίου*¹⁸⁵. Τις δυνάμεις του Μαύρου έσπευσε, μάλιστα, να ενισχύσει ο Κωνσταντίνος Δ' με το στόλο των καράβων, υπό τον στρατηγό Σισίνιο¹⁸⁶, ο οποίος τελικά

δεύτερο το 688/9. Για τις προβληματικές χρονολογήσεις βλ. στο *ίδιο*, 129-130· Speck, *De miraculis Sancti Demetrii*, *ό.π.*, 267-291 (όπως σημ. 149).

180. Θεοφάνης, 359,17· Nystazopoulou-Pelekidou, *Les Slaves*, *ό.π.*, 351.

181. Lemerle, *Miracles*, I, §292, 230,10. *Eq(u)itum Sermisi(ani)*, με επικεφαλής έναν *optio num(eri)*, μαρτυρούνται σε πάπυρο (αρχές του 7ου αι.) στη Ρώμη· βλ. Domnicir(ius?), Martindale, *Prosopography*, IIIA. Ένας επίσης ακόμη *optio numeri Sermisiani* μαρτυρείται σε πάπυρο την ίδια εποχή: Brown, *Gentlemen and Officers*, 59.

182. Lemerle, *Miracles*, I, §291, 229,21.

183. Lemerle, *Miracles*, I, §292, 230,7.

184. Lemerle, *Miracles*, I, §291, 229,30-31.

185. Lemerle, *Miracles*, I, §294, 230,22-23.

186. Lemerle, *Miracles*, I, §295, 230,30-31·225, σημ. 6.

απελευθέρωσε τη Θεσσαλονίκη. Με την κατάπλευση του στόλου στην πόλη, οι φόβοι για την κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους του Μαύρου και του στρατού του σταμάτησαν.

Για την απαλλαγή της από την απειλή αυτής της κατάχρησης, η Θεσσαλονίκη είχε εναποθέσει τις ελπίδες της, σύμφωνα με τον τοπικό εξυμνητή του πολιούχου της, στον επικεφαλής του στόλου, στρατηγό Σισίνιο, *ἀνδρὶ συνετῷ καὶ τῷ θεῷ ἅπασιν ἀνατεθειμένῳ*¹⁸⁷. Σύμφωνα με τον Ανώνυμο, ο *πανεύφημος στρατηγός* Σισίνιος απεσταλμένος του Κωνσταντίνου Δ΄ ήταν πιστός τόσο στον αυτοκράτορα, όσο και τον άγιο Δημήτριο. Οι χαρακτηρισμοί της ευσέβειας του Σισινίου, αλλά και όσων στρατιωτών υπάγονταν στις δικαιοδοσίες του, είναι ανάλογοι με τους επαίνους που αποδίδονται στον Κωνσταντίνo Δ΄ και απέχουν από την καχυποψία έναντι του στρατού του Μαύρου. Η Ορθοδοξία και η ευσέβεια στο πέμπτο Θαύμα της δεύτερης συλλογής, αποτελούν γενικότερα γνώρισμα εκείνων οι οποίοι συμπαρίστανται στην πόλη. Ελαινετικά αναφέρονται, επίσης, όσοι θεωρούνται αντάξιοι *τῆς ὀρθοδόξου (...)* *πίστεως*¹⁸⁸, οι οποίοι *επιδίωκαν* την επανεγκατάστασή τους στις πατρίδες τους, δηλαδή στους τόπους της καταγωγής τους. Η επιθυμία για την επιστροφή στις προηγούμενες συνθήκες της ζωής επιδοκιμάζεται από τον Ανώνυμο, υποδηλώνοντας μάλλον και τη δική του προσδοκία για την επαναφορά των παλαιότερων ισορροπιών στην πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση, οι οποίες είχαν ανατραπεί, με τη μεταβολή της δημογραφικής συνοχής των Βαλκανίων και την κατάρρευση των περισσότερων πόλεων. Ο ίδιος εξάλλου αποκαλεί, πέρα από τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη και *τάς ἀπομεινάσας τῆς Θράκης πόλεις, πατρίους*¹⁸⁹, τόπους καταγωγής όσων είχαν βρεθεί υπόδουλοι ή υπόσπονδοι των Αβάρων και των Βουλγάρων. Σύμφωνα με τον Ανώνυμο, η ιδεώδης αποκατάσταση της ζωής στην πόλη της Θεσσαλονίκης θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί μέσω της μοναδικής σταθεράς της τόσο ταραγμένης αυτής περιόδου δηλαδή, της λατρείας του αγίου Δημητρίου.

Οι έπαινοι του Ανωνύμου σε όσους επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην αστική ζωή των παλαιών πόλεων της Θράκης βρίσκονται σε αντιθετική παράθεση με τον ψόγο *τῶν ἀσθενεστέρων τῷ λογισμῷ*, οι οποίοι αυτομολούσαν στους Σλά-

187. Lemerle, *Miracles*, I, §296,231,1· του ίδιου, *Miracles*, II, 154-160.

188. Lemerle, *Miracles*, I, §285, 228,13· §288, 229,1· του ίδιου, *Miracles*, II, 146-147.

189. Lemerle, *Miracles*, I, §288, 228,31· 229,1· το πνεύμα αυτό εκφράζει και η αναφορά περί πόλεων των ορθοδόξων: στο ίδιο, §296, 231,8.

βους λόγω του λιμού και *ἀφίσταντο τῆς πίστεώς τους*¹⁹⁰. Κατώτεροι των προσδοκιών της πόλης ήταν πολύ πλέον των αυτομόλων, οι εκπρόσωποι των «κοινωνικών της κορυφών», οι οποίοι δεν έδρασαν αποτελεσματικά στις κρίσεις της *μεγαλοπόλεως* Θεσσαλονίκης, εξαιτίας της αδυναμίας τους να αντιληφθούν τις νέες αναγκαιότητες και να αντεπεξέλθουν στις νέες δημογραφικές και οικονομικές ανάγκες. Οι σπασμωδικές ενέργειές τους θα μπορούσαν ίσως να ταυτιστούν με τη διαγωγή της ανώτερης τάξης της βασιλεύουσας πόλης και τις ευρύτερες της προσπάθειες για την επιστροφή σε πρακτικές και αξίες, οι οποίες αντιστοιχούσαν στα πρότυπα του βου αιώνα. Οι εκπρόσωποι της άρχουσας τάξης στα δυο μεγάλα αστικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, εκφράζοντας την επιθυμία της επαναφοράς των παλαιών κοινωνικών σταθερών που επικρατούσαν στις πάτριες *πόλεις*, έδειξαν πολλές φορές αδυναμία να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες που είχαν δημιουργηθεί όχι μόνο στα Βαλκάνια, αλλά και σε ολόκληρη την αυτοκρατορία κατά τη δημογραφική και οικονομική αστάθεια του 7ου αιώνα.

Β'. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ Β' ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ Δ'

1. Οι σχέσεις του Κώνσταντος Β' με το στρατό της Μικράς Ασίας.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικράτησαν με την εδαφική σύμπτυξη¹⁹¹ της αυτοκρατορίας τον 7ο αιώνα επέφεραν, όπως είναι φυσικό, αλυσιδωτές μεταβολές στην πολιτική διοίκηση, αλλά και την εικόνα που παρουσίαζε η βυζαντινή κοινωνία, η οποία φαίνεται ότι άρχισε να αλλάζει, δίνοντας μάχη επιβίωσης. Οι εκστρατείες του Ηρακλείου, οι οποίες είχαν πολλαπλώς επαινεθεί και υμνηθεί στην Κωνσταντινούπολη¹⁹², έδωσαν το έναυσμα για διοικητικές μεταρρυθμίσεις

190. Lemerle, *Miracles*, I, §248, 213,6.

191. Η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 332,11-19) αποδίδει την πτώση του στρατού, ο οποίος πρέπει να σημειωθεί ότι αναφέρεται ως *ῥωμαϊκός*, και την εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας στον Ηράκλειο· *De thematibus*, 60,20-21: *Νυνὶ δὲ στενωθείσης κατὰ τὴν ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας καὶ ἀκρωτηριασθείσης ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Ἡρακλείου τοῦ Λίβυος*.

192. Haldon, *Seventh Century*, 46-47.

στο στρατό, μετατοπίζοντας παράλληλα το κέντρο βάρους της βυζαντινής άμυνας στην Ανατολή. Η εμφάνιση στρατευμάτων από τις ανατολικές επαρχίες και τα νέα στρατιωτικά αξιώματα από τα θέματα, τα οποία μνημονεύονται στις πηγές την περίοδο αυτή, μαρτυρούν εύγλωττα τις επιπτώσεις αυτών των αλλαγών στον χαρακτήρα των θεσμών¹⁹³.

Στηριζόμενος στη δύναμη των θεματικών στρατών ο Κώνστας Β' ηγήθηκε μεγάλων εκστρατειών σε Ανατολή και Δύση¹⁹⁴. Η αυτοκρατορική παρουσία στις μικρασιατικές επαρχίες είναι φανερή και στη μέριμνα για την ενίσχυση των οχυρώσεών τους, η οποία έχει τοποθετηθεί χρονικά στη βασιλεία του. Τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν ότι οι οχυρώσεις σε διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας βελτιώνονταν ή επισκευάζονταν επί Κώνσταντος Β'. Οικοδομικές δραστηριότητες, οι οποίες αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της βασιλείας του, εντοπίζονται σε φάσεις των τειχών της Άγκυρας των Σάρδεων και της Περγάμου¹⁹⁵. Επιτυχώς αντιμετωπίστηκαν από τον Κώνσταντα Β' και οι αραβικές επιθέσεις στην Ανατολή¹⁹⁶ πριν από την εκστρατεία του στη Δύση. Αρχικά, στο πλευρό του Κώνσταντος Β' βρέθηκαν ο κόμης των εξκουβιτόρων *Ουαλεντίνος* ή *Βαλεντίνος* και η σύγκλητος¹⁹⁷. Η υποστήριξη της συγκλήτου και η στρατιωτική ενίσχυση του Κώνσταντος Β' από το στρατιωτικό *τάγμα των εξκουβιτόρων* δείχνουν ότι σε αυτήν την πρώτη φάση της βασιλείας του ήταν αγαπητός στην Κωνσταντινούπολη, πράγμα το οποίο δεν συνεχίστηκε ως το τέλος της βασιλείας

193. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 17-19.

194. Εκστρατεία, πολύ μικρότερης κλίμακας κατά των Σκλαβηνίων της Βαλκανικής επιχείρησε και ο Ιουστινιανός Β' (Θεοφάνης, 364,9· 11-12). Ο Κώνστας Β', όπως και ο Ηράκλειος, στο χρονολόγιο που φέρει τον τίτλο *Συναγωγή χρόνων*, το οποίο αποδίδεται σε Ανώνυμο συντάκτη και εκδόθηκε μετά την *Ιστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου (Ex codice Monacensi Graeco, 510, έκδ. C. de Boor, 232,7, και 9-10), χαρακτηρίζεται *μονοθελήτης, ταξειδάρης*, αναφορά που πρέπει να σχετίζεται με τις μακρόχρονες εκστρατείες τους· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 11-13· Kaegi, *Unrest*, 151-166.

195. Foss, Ankara, 74-75: στον εσωτερικό παλαιότερο περίβολο των τειχών στις οχυρώσεις της Άγκυρας εντοπίστηκε φάση των χρόνων της βασιλείας του Κώνσταντος Β'· βλ. επίσης, P. Charanis, A Note on the Byzantine Coin Finds in Sardis and Their Historical Significance, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73) [Λειμών. Τιμητική προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Τωμαδάκη], 175-180. Στον ίδιο αυτοκράτορα αποδίδονται οχυρώσεις στη θέση Σαράντα Κολώνες (Πάφος): K. Kypris, Cyprus, Byzantium and the Arabs the mid-7th to the Early 8th Century, *Oriente e Occidente, Studi in Onore di G. Pistarino*, έκδ. Laura Balletto, Γένοβα 1997, 647-649.

196. Για την ειρήνη με τον Μωαβία Α' βλ. Θεοφάνης, 347,16-17· Lilie, *Reaktion*, 68.

197. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, 72.

του¹⁹⁸. Πρέπει, όμως, να τονιστεί ότι ο Κώνστας Β', εκτός από τις εκστρατείες του στη Μικρά Ασία, ήταν αρκετά ισχυρός στρατιωτικά, γιατί αντιμετώπισε με επιτυχία τις εξεγέρσεις των Αρμενίων στρατιωτικών αξιωματούχων: του Βαλεντίνου Αρσακίδη (643/4) και λίγα χρόνια αργότερα του πατρικίου τῶν Ἀρμενίων Πασαγνάθη (650/1)¹⁹⁹.

Παρά το γεγονός ότι η εξέγερση του Βαλεντίνου στην Κωνσταντινούπολη σημειώθηκε δυο χρόνια μετά την άνοδο του Κωνσταντος Β' (643), σύμφωνα με τον Σεβέος²⁰⁰, η καταστολή της δεν ήταν δύσκολη. Στη διήγηση του Σεβέος γίνεται επίσης λόγος για τις στρατιωτικές δυνάμεις του Βαλεντίνου (τρεις χιλιάδες στρατιώτες) και την ενίσχυσή του από έναν ακόμη στρατιωτικό αξιωματούχο και υφιστάμενό του, τον Αντωνίνο²⁰¹. Οι καλές σχέσεις του Κωνσταντος Β' με τον *κόμη τῶν ἔξοκουβιτόρων* δεν κράτησαν για πολύ²⁰² μολονότι μέρος των στρατευμάτων του είχαν παλαιότερα επικεφαλής τον *σακελλάριον* Φιλάγριο, έμπιστο αξιωματούχο του Ηρακλείου²⁰³. Την εμπιστοσύνη του Κωνσταντίνου Γ' προς τον Βαλεντίνο²⁰⁴, ο οποίος φρόντισε ώστε να γίνει ομαλά η αυτοκρατορική διαδοχή (641), ανταπέδωσε ο τελευταίος στον Κώνσταντα Β', ακόμα και μετά την άνοδο στο θρόνο της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά, αντιπασσόμενος στα σχέδιά τους. Σύμφωνα με τον πατριάρχη Νικηφόρο, ο Βαλεντίνος *τήν Χαλκηδόνος καταλαμβάνει ὡς τοῖς τέκνοις Κωνσταντίνου ἐπικουρήσων*²⁰⁵.

Η στενή σχέση του Βαλεντίνου με την οικογένεια του Κωνσταντος Β' δεν απέτρεψε την θανάτωσή του μετά την εξέγερση, αφού παραδόθηκε από τον πατριάρχη στο πλήθος ή τη φρουρά της πρωτεύουσας. Η ανάμνηση της εξέγερσής του πρέπει να ήταν επιπλέον καταλυτική, γιατί το αξίωμα του κόμητος των εξ-

198. *ἔμισήθη ὑπὸ τῶν Βυζαντίων*: Θεοφάνης, 351,16-17· Λουγγής, *Δοκίμιο*, 21-22.

199. Θεοφάνης, 343,3-5· 344,26· Kaegi, *Unrest*, 157-158.

200. Σεβέος, 105-106, 108, επιβεβαιώνοντας τη σχετική σιωπηλή παραδοχή του Θεοφάνη.

201. Σύμφωνα με τον Σεβέος (σ. 105-106), ο Αντωνίνος τελικά κήχηκε ζωντανός μέσα στην πόλη.

202. Παρόλο που σύμφωνα με τον Σεβέος (σ. 105), ο Βαλεντίνος είχε υπό τις διαταγές του τρεις χιλιάδες στρατιώτες και τη δυνατότητα για επέμβαση στην ίδια την πρωτεύουσα.

203. Νικηφόρος, 28,27-30.

204. Τον 7ο αι. είναι προφανές ότι σακελλάριοι, όπως λίγο μεταγενέστερα ο κόμης του Οψικίου Θεόδωρος ο Κολωνείας, έχουν τους διαδόχους του αυτοκρατορικού θρόνου υπό την προστασία και την εύνοιά τους. Επί Ιουστινιανού Β', ο σακελλάριος Στέφανος ο Πέρσης φαίνεται να ασχολείται με ανάλογα καθήκοντα· βλ. Θεοφάνης, 367,15.

205. Νικηφόρος, 29,22-23· Μισίου, *Διαθήκη*, 65-66.

κουβιτόρων δεν απαντά στο εξής στις πηγές²⁰⁶. Παρά την εξέγερση αυτή, είναι αξιοσημείωτο ότι σε στρατιωτικά αξιώματα αναδεικνύονται και πάλι Αρμένιοι. Αυτό δείχνει η πληροφορία του Σεβέος, σχετικά με τον Άρμένιο *πρίγκιπα* Θεόδωρο Rstuni, ο οποίος μετά τη θανάτωση των δύο αυτών στρατιωτικών αξιωματούχων, ορίστηκε επικεφαλής του αρμενικού στρατού²⁰⁷. Η επιτυχία του νέου αυτοκράτορα να καταστείλει την εξέγερση του πατρικίου και κόμητος των εκκουβιτόρων Βαλεντίνου²⁰⁸ επαινείται παρά την εχθρική στάση που τηρεί γενικότερα προς τον Κώνσταντα Β΄ η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη τονίζεται, μάλιστα, ότι τότε ακριβώς ο Κώνστας Β΄ *τὸν λαὸν εἰς τὴν ἑαυτοῦ εὐνοίαν μετήγαγε*²⁰⁹, γεγονός που δείχνει ότι οι ενέργειές του βρήκαν μεγάλη αποδοχή στο στράτευμα.

Παρά την αποδοχή αυτή, όπως ο Βαλεντίνος, έτσι και ο επικεφαλής στρατευμάτων από την Αρμενία²¹⁰, πρίγκιψ Θεόδωρος Rstuni, δεν έμεινε τελικά πιστός στον Κώνσταντα Β΄²¹¹, αφού στράφηκε προς τον Μωαβιά Α΄ κατά την περίοδο που ο ίδιος ο αυτοκράτορας βρισκόταν στην Αρμενία. Το ενδιαφέρον πάντως του αυτοκράτορα για την άμυνα στην Ανατολή δεν ανακόπηκε. Παρά τις εύθραυστες ισορροπίες, που υποδήλωνε η αμφίθυμη στάση του Θεοδώρου Rstuni, ο Κώνστας Β΄ κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη συμπαράσταση, όπως φαίνεται, άλλων τμημάτων του αρμενικού στρατού και να στείλει ορισμένα από αυτά με επικεφαλής τον στρατηγό Μωριανό στις περιοχές της Αλβανίας του Καυκάσου και της Σιουνίας· η ήττα τους, ωστόσο, από τους Άραβες το 653²¹² είναι ενδεικτική των δυσκολιών που έκρυβε το εγχείρημα. Η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη αναφέρεται επιγραμμα-

206. Στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο παραβρέθηκε ο τοποτηρητής του· βλ. πιο πάνω, στο σχετικό κεφάλαιο για την κεντρική διοίκηση στο Μέρος Β΄.

207. Σεβέος, 106· Για την προαγωγή του γιου του Θεοδώρου Rstuni, Smbat, σε δρογγάριο από τον Κώνσταντα Β΄ βλ. Haldon, *Praetorians*, 211.

208. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ΄, 275. Στο αξίωμα αυτό αναβιβάσθηκε από υπασπιστής του σακελλαρίου Φιλαγρίου (Νικηφόρος, 29,20), επί Μαρτίνας και Ηρακλών· βλ. επίσης Νικηφόρος, 31,21. Οι εκκουβίτορες ήταν *τάγμα περατικών*: Οικονομίδες, *Listes*, 330· για τον Βαλεντίνο ως πρώτο κόμη του Οψικίου βλ. Haldon, *Praetorians*, 174.

209. Θεοφάνης, 343,3-6.

210. Σεβέος, 108, όπου αναφέρεται καθαρά ότι ο Θεόδωρος Rstuni πήρε το αξίωμα του στρατηγού (*général en chef*). Ο Θεόδωρος (Sebéos, 131-132) αργότερα προσχώρησε στους Άραβες· Haldon, *Praetorians*, 211· Κουντούρα-Γαλάκη, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 373, σημ. 1.

211. Σεβέος, 135.

212. Σεβέος, 145· Θεοφάνης, 345,12. Σύμφωνα με τον J.-R. Martindale (*Prosopography*, IIIB, Maurianus 2), ο Μαυριανός της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη ταυτίζεται με αυτόν της σφραγίδας Zacos - Veglery, αρ. 2902 με τον τίτλο *ἀπὸ ὑπάτων*.

τικά σε αυτήν την εκστρατεία του Κώνσταντος Β', τοποθετώντας το πέρας της στην Καισάρεια της Καππαδοκίας στα τέλη του 651²¹³.

Σύμφωνα με τη διήγηση του Sebeos, ο Κώνστας Β' έφτασε ώς τις πόλεις της Αρμενίας Δούβιο (Τίβιο/Dvin) και Θεοδοσιούπολη (Karın)²¹⁴. Η έκβαση των επιχειρήσεών του δεν έδωσε αποτέλεσμα θετικό ή λύση μόνιμη, όπως δείχνει η αρνητική απόχρωση της αξιολόγησής της, η οποία αντανακλάται στη φράση της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη *άπελπίσας ύπέστρεψεν*. Το ίδιο ασαφές είναι η περιγραφή της εσπευσμένης επιστροφής του αυτοκράτορα στην πρωτεύουσα στην *Ιστορία* του Σεβέος²¹⁵. Η τοποθέτηση, ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, του Μαυριανού ή Μωριανού²¹⁶ ως επικεφαλής των στρατευμάτων της Αρμενίας δείχνει ότι ο Κώνστας Β' είχε τουλάχιστον την πρόθεση να αφήσει εγγυήσεις για την ασφάλεια της περιοχής πριν επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Αυτήν ακριβώς την εποχή τοποθετείται τόσο η δυναμική καταστολή της εξέγερσης του Πασαγνάθ (δέκατο έτος της βασιλείας του Κώνσταντος Β', 650/1), ο οποίος μνημονεύεται από τον Θεοφάνη ως *ὁ Ἀρμενίων πατρίκιος*²¹⁷, όσο και η αντιμετώπιση εκείνης του Θεοδώρου Rstuni²¹⁸, που αναφέρεται από τον Σεβέος ως επικεφαλής στρατιωτικών σωμάτων. Ακόμα και αν τα δυο αυτά επεισόδια ανταρσιών

213. Θεοφάνης, 344,28-29· Σεβέος, 134. Η εκστρατεία στην Αρμενία τοποθετείται από το ενδέκατο ως το δωδέκατο έτος της βασιλείας του Κώνσταντος Β'. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 35-36) τήν χρονολογεί στα τέλη του 651. Οι εκατό χιλιάδες στρατού, που μνημονεύει ο Σεβέος, θα πρέπει να είναι ένας υπερβολικός αριθμός, ο οποίος πάντως δείχνει ότι επρόκειτο για μεγαλειώδη αυτοκρατορική εκστρατεία.

214. Σεβέος, 134 κ.ε. για τους ανταγωνισμούς της αρμενικής αριστοκρατίας.

215. Η εσπευσμένη επιστροφή του Κώνσταντος Β' το 652 συνδέθηκε από τον Α. Στράτο (*Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 198-199) με την εξέγερση στη Θράκη των Αρμενίων στρατιωτικών αξιωματούχων, Γεωργίου και Μανουήλ Βαγρατιδή και του Σεμπάτ ή Συμβατίου, «στρατηγού» Θράκης, με βάση τον Χρ. Μ. Μπαρτικιάν (*Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς Ἀρμενικὰς πηγὰς*, Θεσσαλονίκη 1981, 54). Ωστόσο, στη διήγηση του Σεβέος (σ. 131) η συνωμοσία των Αρμενίων προηγείται της εκστρατείας στην Αρμενία. Αντίθετα, στο συριακό *Βίο* του Μαξίμου του Ομολογητή (σ. 319) αναφέρεται ότι ο Μάξιμος εκμεταλλεύτηκε την απουσία του αυτοκράτορα στην Αρμενία (Αζερμπαϊτζάν), για να εγκατασταθεί στα *Πλακιδιάς* στην Κωνσταντινούπολη.

216. Θεοφάνης, 345,12-13· Σεβέος, 138· Κουντούρα-Γαλάκη, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 114, σημ. 3.

217. Θεοφάνης, 344,26-27· βλ. και Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 276. *Ἀρμενίων πατρίκιος* Ιουστίνος αναφέρεται στον *Βίον Θεοδώρου Συκεῶν*, I, 152,66.

218. Σεβέος, 107-108, 112.

ταυτίζονται, η δυναμική τους κάνει φανερό ότι ο Κώνστας Β' είχε πάντοτε υπό τις διαταγές του ένα σχετικά μεγάλο όγκο στρατευμάτων²¹⁹.

Στην περιγραφή μάλιστα της καταστολής αυτών των εξεγέρσεων στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, η οποία, όπως ήδη έχει λεχθεί, δεν φαίνεται να συμπαθεί αυτόν τον αυτοκράτορα, λανθάνει μια μεταστροφή υπέρ της ηγεσίας του Κώνσταντος Β' στα στρατεύματα. Αυτή η αλλαγή είναι πιθανόν να οφείλεται στη γενικότερη αμφίθυμη στάση του στρατού κατά τον 7ο αιώνα²²⁰. Ο στρατός, που βρισκόταν υπό τις διαταγές του Βαλεντίνου το 642, μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι δεν πρέπει να ήταν θεματικός. Αλλά τόσο ο Βαλεντίνος, όσο και ο Πασαγνάθης ή ο Θεόδωρος Rstuni²²¹, αλλά και ο Σαπώρ ο Περσογενής²²² και ο Μζεξ ή Μιζίζιος ο Αρμένιος²²³, είναι εμφανές ότι ανήκουν σε μια στρατιωτική αριστοκρατία, η οποία, παρά τις αντιθέσεις και εξεγέρσεις της, βρίσκεται σταθερά στην ηγεσία των βυζαντινών στρατευμάτων οπωσδήποτε έως τη δολοφονία του Κώνσταντος Β'. Μετά το θάνατο του Κώνσταντος Β', ενός κατεξοχήν αυτοκράτορα-στρατηλάτη, αυτό που με αρκετή βεβαιότητα μπορεί να υποστηριχθεί, είναι ότι επιχειρήθηκε να περιοριστεί η παρουσία αυτής της στρατιωτικής αριστοκρατίας, που έδειχνε να προέρχεται κυρίως από τις αρμενικές περιοχές της αυτοκρατορίας.

Δεν είναι υπερβολή να ισχυρισθεί κανείς ότι αυτοί οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι είναι κατά κύριο λόγο επιφανείς Αρμένιοι²²⁴ και, όπως φαίνεται, αποτελούν την πλειοψηφία του στρατιωτικού αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Οι Αρ-

219. Sebēos, 131-132: ενδέκατο έτος της βασιλείας του Κώνσταντος Β', πράγμα που δείχνει ότι είναι αρκετά πιθανό να ταυτίζονται οι δύο αυτές εξεγέρσεις.

220. Διχασμός των στρατευμάτων παρατηρείται ήδη επί Ηρακλείου, στη μάχη του ποταμού Ιερομιάκα το 636: Θεοφάνης, 337,3-338,10· Kaegi, *Unrest*, 150-151.

221. Kaegi, *ό.π.*, 163, όπου συνδέονται η στάση του Αρμενίου Θεοδώρου Rstuni και η εκστρατεία του Κώνσταντος Β' στην Καισάρεια και τοποθετούνται στο έτος 651. Η περίπτωση του είναι πιθανόν συσχετίσιμη με την αριστοκρατική καταγωγή του, όπως φαίνεται και από την αναφορά της *Ιστορίας* του Sebēos (σ. 108) για την προαγωγή του *à la dignité de général en chef*.

222. Θεοφάνης, 348,29-30· Μιχαήλ Σύρος, XI, 451 (ως Aparasitgan).

223. Θεοφάνης, 352,3· Μιχαήλ. Σύρος, XI, 451· Fr. Winkelmann, *Zum byzantinischen Staat (Kaiser, Aristokratie, Heer)*, *Byzanz im 7. Jahrhundert*, 204.

224. Sebēos, 103-109, σχετικά με τη δράση Αρμενίων που δεν εμφανίζονται σε βυζαντινές πηγές (καθόλου στον πατριάρχη Νικηφόρο και ελάχιστα στον Θεοφάνη), παρά το γεγονός ότι ο Κώνστας Β' τους εμπιστευόταν και στηριζόταν σε αυτούς στις εκστρατείες του.

μένιοι στρατιωτικοί ανήκουν, μάλλον, σε μια αριστοκρατία, συνδεδεμένη στενά με τους τόπους καταγωγής της· χαρακτηριστικό αυτής της ανώτερης τάξης ήταν η έλλειψη διοικητικής συνοχής και οι χαλαρές σχέσεις με την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης, πράγμα που εξηγεί και τις στάσεις στο στρατό. Ένα μεγάλο, όμως, τμήμα αυτής της αριστοκρατίας δείχνει να ομονοεί με τους Βυζαντινούς, μετά την παρουσία του Κώνσταντος Β΄ στα εδάφη της, ακόμη και μετά τη μεγάλη σφαγή αριστοκρατών, η οποία προηγήθηκε της εκστρατείας αυτής στην Αρμενία²²⁵. Ανάμεσα στους ισχυρούς Αρμενίους στρατιωτικούς ηγέτες τοποθετείται ο Θεόδωρος Rstuni, ο οποίος αποκαλείται από τον Sebeos *πιστός Αρμένιος πρίγκηψ*²²⁶. Αυτή η υψηλή τιτλοφορία του Θεόδωρου Rstuni μπορεί να παραπέμπει στη μεγάλη στρατιωτική του ισχύ, η οποία του επέτρεψε αργότερα να εξεγερθεί κατά του αυτοκράτορα.

Την ίδια περίοδο αρκερά ισχυροί φαίνεται να ήταν επίσης οι Αρμένιοι Δαβίδ, Θωμάς, Μουσέλ και Χαμαζάσπ, οι οποίοι φέρουν τον τιμητικό τίτλο του *κουροπαλάτου*²²⁷ και ο Συμβάτιος, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του δρουγγαρίου²²⁸. Αν όμως στην ηγεσία του στρατού επί Κώνσταντος Β΄ βρισκόμαστε στρατιωτικούς ηγέτες από την Αρμενία, επί Κωνσταντίνου Δ΄ δεν παραμένει από αυτούς, τουλάχιστον από όσα γνωρίζουμε από τις πηγές μας, παρά μόνον ένας. Ο μόνος υψηλός αξιωματούχος αρμενικής πιθανόν καταγωγής, γνωστός για την καθοριστική του συμβολή στη συγκρότηση της ορθόδοξης Ὁικουμενικής Συνόδου, είναι ο πατριάρχης και κόμης του Οψικίου Θεόδωρος Κολωνείας. Έτσι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι επιφανείς Αρμένιοι στρατηγοί, Μζεξ και Σαπώρ, δεν αποκλείεται να ήταν μονοθελείς, να υπήρξαν δηλαδή ομόφρονες του Κώνσταντος Β΄, όπως αντίθετα ο κόμης Θεόδωρος υπήρξε ορθόδοξος και υποστηρικτής του Κωνσταντίνου Δ΄.

225. Sebeos, 130.

226. P. Peeters, Πασαγνάθης-Περσογενής, Byz. 8 (1933), 405-422· Κουντούρα-Γαλάκη, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 113-115.

227. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ΄, 38· του ίδιου, Οί «Κουροπαλάται» κατά τὸν Ζ΄ αἰῶνα, *Βυζαντινά* 5 (1973), 54-56. Γενικά το αξίωμα αυτό δινόταν σε έμπιστα πρόσωπα από την οικογένεια του αυτοκράτορα: Bury, *Imperial Administrative System*, 34.

228. Sebeos, 131· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ΄, 198-199.

2. Ο στρατός επί Κωνσταντίνου Δ΄

Μολονότι ο πιο ισχυρός άνθρωπος επί Κωνσταντίνου Δ΄, ο πατρίκιος και κόμης του Οψικίου Θεόδωρος, καταγόταν από την Κολώνεια της Αρμενίας, στις πηγές δεν βρίσκουμε αναφορές για αρμενικά στρατεύματα, όπως επί Κωνσταντίνου Β΄. Με αυτή τη διαπίστωση συνδέεται και το γεγονός ότι οι αραβικές επιδρομές δεν φαίνεται να αντιμετωπίστηκαν στρατιωτικά μακριά από την Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο Δ΄. Η Μικρά Ασία δείχνει να είναι ανυπεράσπιστη²²⁹ ήδη από την εποχή που ο Κώνστας Β΄ εξεστράτευσε με στόλο και στρατό στη Δύση και οι Άραβες δρούσαν ανενόχλητοι στα εδάφη της. Η μοναδική αναφορά που διαθέτουμε για την προστασία των εδαφών της από τους Άραβες είναι η ανακατάληψη του Αμορίου, όχι από τον θεματικό στρατό, αλλά από τον απεσταλμένο του νεαρού τότε αυτοκράτορα-διαδόχου, Ανδρέα κουβικουλάριο (667/8)²³⁰. Παρόλο που σε αυτήν την επιχείρηση μαρτυρείται η εξόντωση πέντε χιλιάδων Αράβων, η προέλασή τους λίγα χρόνια αργότερα προς την Κύζικο και την Κωνσταντινούπολη δεν ανακόπηκε. Η ευκολία και η ταχύτητα αυτής της προέλασης των Αράβων και η παραμονή των στρατευμάτων τους για τέσσερα συνεχή χρόνια στην Κύζικο (673-678), καθώς και η ταυτόχρονη παρουσία του στόλου τους στις θαλάσσιες προσβάσεις της πρωτεύουσας έκαναν φανερή τη μεγάλη υποχώρηση της άμυνας της Μικράς Ασίας. Αυτή η αδυναμία στρατιωτικής προάσπισης, ακόμα και περιοχών σε κοντινή απόσταση με την Κωνσταντινούπολη, ίσως δεν ήταν άσχετη με τη μεταφορά στη Δύση από τον Κώνσταντα Β΄ των στρατευμάτων, που έδειχναν να τήν υπεράσπιζαν έως τότε, όπως έμμεσα φαίνεται από τη μνεία για τον Αρμένιο Μζεζ *cum exercitu Orientali*²³¹.

Η απουσία δραστηριοποίησης στρατευμάτων από την Ανατολή για ένα μεγάλο διάστημα, σχετιζόταν ακόμη με το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄, κατά το

229. Ο Κώνστας Β΄ εκστρατεύει εναντίον των Αράβων το 662/3: Θεοφάνης 345,26-27· Sebeos, 133-134. Όμως, από το 664 έως την εξέγερση του Σαπώρ (668) οι αραβικές επιδρομές είναι πυκνότερες στη Μικρά Ασία. Η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη δίνει μια σειρά από πόλεις, φρούρια ή άλλες θέσεις, οι οποίες υπέστησαν είτε επιδρομές: *κατά Ῥωμανίας* (σ. 348,10), *Ἐξάπολις* (σ. 348,27): είτε εξεγέρσεις, όπως των Σκλαβήνων στην Απάμεια, *ἐν κόμῃ Σελευκοβόλφῳ* (σ. 348,23-24), είτε ανταρσίες, όπως αυτή του Σαβωρίου: *Ἀραβισσός* (σ. 350,3), *Ἄμνησις* [Μελιτηνή] (σ. 350,6), *κλεισοῦραι* (σ. 350,11), *Ἀδριανούπολις* (σ. 350,21): βλ. Brändes, *Städte*, 106-108· Lilie, *Reaktion*, 55-56, 67-72.

230. Θεοφάνης, 351,5-6.

231. *Βίος Αδεοδάτου* (672-676): LP, I, 346· Guillou, *Régionalisme*, 158, σμμ. 66· Haldon, *Praetorians*, 450-452, σμμ. 377.

οριακό έτος της διαδοχής, αντιμετώπισε εξεγέρσεις εκπροσώπων της αρμενικής στρατιωτικής αριστοκρατίας. Κατά την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο, η αντιπαράθεση ανάμεσα στον νέο αυτοκράτορα και τα μικρασιατικά στρατεύματα έγινε φανερή στη στάση των επιφανών στρατηγών Μζεξ και Σαπωρίου, οι οποίοι είχαν ακολουθήσει τον Κώνσταντα Β' στη Δύση και τού ήταν πιστοί τουλάχιστον ως την δολοφονία του. Η εξέγερση του Αρμενίου πατριζίου και στρατηγού των Ανατολικών Μζεξ/Μιζίζιου²³² θα κατασταλεί, κατά πάσα πιθανότητα, από το στόλο του Κωνσταντίνου Δ' έχοντας επικεφαλής²³³ είτε τον ίδιο, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, είτε τον έξαρχο Ιταλίας, σύμφωνα με τις δυτικές πηγές²³⁴. Η ερμηνεία των κινήτρων της εξέγερσης αυτής είναι πραγματικά δύσκολη, καθώς όλες της οι πτυχές παραμένουν σκοτεινές: τα αίτια της ανακήρυξης του Μιζίζιου ως αυτοκράτορα στη Σικελία μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β', ή το αξίωμα, το οποίο πρέπει να κατείχε στο στρατό δεν μνημονεύονται στις πηγές. Από την άλλη πλευρά, η διάσταση ανάμεσα στο *Liber Pontificalis*, το οποίο από το επεισόδιο αυτό αναφέρει μόνο την επέμβαση του στρατού της Ιταλίας, και τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, η οποία αντίθετα, μνημονεύει μόνο τη ναυτική εκστρατεία του νεαρού διαδόχου²³⁵, προβάλλει αρκετά συγκεχυμένα τις αντιθέσεις ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ', τους Αρμένιους στρατιωτικούς ηγέτες και τα στρατεύματα της Ανατολής.

Η δυσπιστία ανάμεσα στα στρατεύματα της Μικράς Ασίας και στον Κωνσταντίνο Δ' ήταν πάντως υπαρκτή και οδήγησε στην εσκεμμένη αποδυνάμωση της αντιπολιτευόμενης μερίδας της αρμενικής αριστοκρατίας επί της βασιλείας του· τη σημαίνουσα θέση των αρμενικών στρατευμάτων φαίνεται να πήρε ένα άλλο στρατιωτικό σώμα, το οποίο στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη ονομάζεται *δύναμις Ρωμαϊκή*²³⁶. Το στράτευμα αυτό συμμετείχε στην κατάπλιξη της στάσης

232. Θεοφάνης, 352,3: *Μιζίζιον τινα Ἀρμένιον*. Ο Μιχαήλ Σύρος (XI, 451) τον αναφέρει ως πατριζίο. Θα μπορούσαμε, όμως, να πούμε ότι ο λόγος της στάσης αυτής του στρατηγού των Ανατολικών Μζεξ είναι η δολοφονία του Κώνσταντος Β': Lounghis, *Obsequium*, 54-55 και σημ 6· αντίθετα, Kaegi, *Unrest*, 182-183 και Haldon, *Praetorians*, 450-452, σημ., 377, οι οποίοι τον αναφέρουν ως κόμη του Οηκίου.

233. Θεοφάνης, 352,5.

234. Brooks, *The Sicilian Expedition*, 455-459.

235. Guillou, *Régionalisme*, 160 και 225.

236. Θεοφάνης, 350,20· 354,12-13· *δύναμις Ρωμαϊκή* απαντά επίσης στον Θεοφάνη και σε προγενέστερες βασιλείες: *ό.π.* 85,30· 101,21· 103,6· 266,24· 337,4-5. Η τελευταία της μνεία βρίσκεται στο ίδιο πάντοτε κείμενο επί Ιουστινιανού Β': *ό.π.* 363,28. Ο όρος *Ρωμαϊκή δύναμις* χρησιμοποιείται όταν αντιπαράθεται σε άλλα στρατεύματα με καταγωγή

του Σαβώριου, το 667/8, ο στρατηλάτης του τελευταίου, Σέργιος, είχε μάλιστα συμμαχήσει *μετά βοηθείας βαρβαρικής*²³⁷. Η ρωμαϊκή δύναμη αποστέλλεται από τον αυτοκράτορα και έχει ως σημείο εκκίνησής της, την Κωνσταντινούπολη και όχι τη Μικρά Ασία ή την Αρμενία, μολονότι στην ηγεσία της βρίσκεται κάποιος, κατά πάσα πιθανότητα, Αρμένιος, ο πατρίκιος Νικηφόρος, ο οποίος όμως, δεν φέρει αξίωμα από το θεματικό στρατό. Η *δύναμις* αυτή, που δεν δείχνει να είναι θεματικός στρατός, επεμβαίνει στη Μικρά Ασία καθώς υποχωρούν οι Άραβες, αλλά δεν προχωρεί στο εσωτερικό της.

Η πιο ενδεικτική ίσως περίπτωση, από την οποία εξάγεται το συμπέρασμα της ολοκληρωτικής μεταβολής του στρατεύματος από τον Κώνσταντα Β' έως τον διάδοχό του, Κωνσταντίνο Δ', είναι η επαναφορά στο προσκήνιο εκείνου του στρατεύματος, που πρώτο είχε αντιταχθεί στον Κώνσταντα Β' το 642, υπό τον Βαλεντίνο²³⁸. Κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' η μνεία του *θεοφυλάκτου βασιλικού Όφικίου*²³⁹, του στρατιωτικού σώματος το οποίο ο J. Haldon ταυτίζει με τα στρατεύματα, που διοικούσε ο πατρίκιος και κόμης Βαλεντίνος το έτος 641/2, δείχνει να εκφράζει την προσπάθεια για την ανασυγκρότηση ενός στρατού με μόνιμη παρουσία στην πρωτεύουσα πιστού στον αυτοκράτορα και τη σύγκλητο.

3. Όφικιον, Ρωμαϊκή δύναμις και θεματικός στρατός: ο Κωνσταντίνος Δ' και ο στρατός του Κώνσταντος Β'.

Στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' γίνεται φανερό ότι η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη προτιμά να χρησιμοποιεί τον όρο *δύναμις Ρωμαϊκή*, όταν αναφέρεται σε στρατεύματα πιστά στον αυτοκράτορα. Η πρώτη ενδιαφέρουσα περίπτωση αυτών των αναφορών σχετίζεται ακριβώς με τη στρατιωτική δράση κατά τη μεταβατική περίοδο που πρέπει να πέρασε ο βυζαντινός στρατός από τη βασιλεία του Κώνσταντος Β' σε εκείνην του Κωνσταντίνου Δ' και που, σε γενικές γραμμές, πρέπει να έχει ως εξής: ο πατρίκιος Νικηφόρος²⁴⁰ (δεν αναφέρε-

αλλοεθνή, είτε αυτά υπηρετούν στον βυζαντινό στρατό, είτε όχι, εντοπίζονται επίσης, στην *Ιστορία* του Λέοντος Διακόνου (Δ', 10, 70,4).

237. Θεοφάνης, 350,9.

238. Haldon, *Praetorians*, 174-178· W. E. Kaegi, *Two Studies in the Continuity of Late Roman and Early Byzantine Military Institutions*, *BF* 8 (1982), 96-97.

239. Haldon, *Praetorians*, 179-180· Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 166.

240. Θεοφάνης 350,19-21· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 248.

ται άμεσα η καταγωγή του αλλά, όπως δείχνουν τα πράγματα, ήταν και αυτός Αρμένιος²⁴¹) ηγείται μιας *Ρωμαϊκής δυνάμεως*, με σκοπό να καταπνίξει την εξέγερση του Σαπώρ του *Περσογενοῦς*, ο οποίος αναφέρεται από τον Θεοφάνη ως στρατηγός Αρμενιάκων (είναι χρονολογικά ο πρώτος επώνυμος στρατηγός θέματος των Αρμενιάκων). Σύμφωνα με τον Θεοφάνη, ο οποίος περιγράφει τα γεγονότα του 7ου αιώνα²⁴² αρκετά αργότερα, η εξέγερση του στρατηγού των Αρμενιάκων Σαπώριου τοποθετείται έτσι, ώστε να στρέφεται εναντίον του Κώνσταντος Β', ο οποίος τόν είχε τιμήσει με υψηλές θέσεις στην ηγεσία του βυζαντινού στρατεύματος. Ο Παύλος Διάκονος τόν αναφέρει επικεφαλής είκοσι χιλιάδων στρατιωτών, στην Ιταλία²⁴³. Ο αριθμός αυτός που αντιστοιχούσε πάνω-κάτω στην στρατιωτική δύναμη ενός μεγάλου θέματος, όπως είναι οι Αρμενιάκοι, οδήγησε τον Α. Στράτο⁴ στη διατύπωση της λογικής υπόθεσης ότι ο Κώνστας Β' είχε πάρει μαζί του στην Ιταλία τον στρατηγό των Αρμενιάκων Σαβώριο²⁴⁴.

Στην εξιστόρηση αυτή του Θεοφάνη, πέρα από την καταδίωξη των Αράβων, εξίσου ενδιαφέρουσα με το χρονολογικό πρόβλημα είναι η διαπίστωση ότι, κατά τη μετάβαση από τη βασιλεία του Κώνσταντος Β' σε εκείνην του Κωνσταντίνου Δ', μια *δύναμις Ρωμαϊκή* είχε το 677 ως κύριο καθήκον της να καταπολεμήσει κάποια άλλη στρατιωτική δύναμη, υπό την ηγεσία, του Σαβωρίου του *Περσογενοῦς*. Επειδή το παράδειγμα αυτό του Θεοφάνη δεν είναι το μόνο, σε ό,τι αφορά τη δράση των στρατευμάτων της Κωνσταντινούπολης εναντίον των θεμάτων, δεν θα ήταν άσκοπο να εξετασθεί σε σχέση με ένα άλλο πλησιέστατο χρονικά παράδειγμα: σύμφωνα με την πιο αξιόπιστη και σύγχρονη μνεία²⁴⁵ ο Αρμένιος στρατηγός Μιζίζιος (Μζεζ) βρίσκεται στη Σικελία, επικεφαλής του *exercitus Orientalis*²⁴⁶ και μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β'. Ο Μιζίζιος αυτός, είναι σύμφωνα με τις ενδείξεις των πηγών, στρατηγός των Ανατολικών, επειδή ο όρος

241. Σε αυτήν τη διήγηση δεν μνημονεύεται η καταγωγή του, αλλά λίγο μεταγενέστερα αναφέρεται ο πατριώτης Νιηφόρος ως πατέρας του Φιλίππικου-Βαρδάνη· βλ. Θεοφάνης 372,8.

242. G. Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert*, *BNJ* 7 (1930), 1-56· Kaegi, *Unrest*, 326.

243. Παύλος Διάκονος, *HL*, V, 10.

244. Γύρω στους 20.000 στρατιώτες· βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 220-221, σημ. 772, όπου πέρα από την ταύτιση του Saburgus-Σαβωρίου, διατυπώνει την λογική υπόθεση ότι ο αυτοκράτορας έστειλε πίσω τον στρατηγό του που απέτυχε να νικήσει τον δούκα των Λογγοβάρδων Ρομουάλδο (στη θέση Forinus). Βλ. σχετικά στο Μέρος Α'.

245. *Βίος Αδεοδάτου*: *LP*, I, 346.

246. Gouillard, *Aux origines*, 295, 251-255.

exercitus Orientalis στις λατινικές πηγές²⁴⁷ αποδίδει με ακρίβεια το στρατό του θέματος των Ανατολικών²⁴⁸. Αυτόν τον Μιζίξιο έχει ως πρώτο μέλημά του να καταπολεμήσει ο Κωνσταντίνος Δ' και σε αυτό το σκοπό δραστηριοποιείται με μεγάλη επιμέλεια είτε ο ίδιος αυτοπροσώπως²⁴⁹, είτε με τον έξαρχο Ραβέννας²⁵⁰. Τα αιτήματα αυτών των στρατευμάτων της Μικράς Ασίας δεν έγιναν δεκτά από τη συγκλητική αριστοκρατία στην Κωνσταντινούπολη κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'.

Το σημαντικό και στις δυο περιπτώσεις είναι ότι, ευθύς μετά την άνοδό του στην εξουσία, ο Κωνσταντίνος Δ' αντιμετωπίζει την ανώτατη ηγεσία του βυζαντινού στρατού της εποχής με στρατεύματα, τα οποία τού είναι πιστά και δείχνουν να μην είναι θεματικά. Η στάση των *πρωτείων* των Ανατολικών²⁵¹ τοποθετήθηκε από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη στο έτος 669 και καταπνίγηκε²⁵², με τη σύμφωνη γνώμη του Κωνσταντίνου Δ' και της συγκλήτου²⁵³, ακολουθώντας

247. *Βίος Αδεοδάτου*, LP, I, 346· ACO, 2, 2, 2, 886,23· Gelzer, Themenverfassung, 19-23.

248. Νικηφόρος, 52,22: *Λέων ο πατρίκιος, τηνικαῦτα στρατηγός ὄν τοῦ τῶν ἀνατολικῶν λεγομένου στρατοῦ*. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 14) εύλογα υποθέτει ότι στη Σικελία θα δημιουργήθηκε δυσανεμία στο στρατό των Ανατολικών, επειδή ο Μζεξ ως Αρμένιος, και με προγόνους στρατηγούς Αρμένιους, ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Δεσμεύεται όμως και αυτός από τη μνεία του Μζεξ ως κόμητος του Οψικίου από τον μεταγενέστερο πάπα Γρηγόριο Β' Kaegi, *Unrest*, 165-16· Haldon, *Praetorians*, 179, και 359, σμμ. 1091· βλ. αντίθετα Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 351, σμμ. 1.

249. Θεοφάνης, 352,5-9.

250. Στον *Βίο Αδεοδάτου* (LP, I, 346), δεν αναφέρεται έξαρχος Ραβέννας, αλλά η συμμετοχή του εξυπακούεται, επειδή τον *exercitum Italiae*, αποτελούσαν στρατεύματα *per partes Histriae, alii per partes Campaniae, nec non et alii per partes Sardiniae Africae*, τα οποία κατέπνιξαν την εξέγερση. Πρέπει, οπωσδήποτε, εδώ να τονιστεί ότι οι στρατοί της Δύσης αντιτίθενται σε στρατεύματα της Ανατολής.

251. Θεοφάνης, 352,14-23. Ο J. Haldon (*Seventh Century*, 371) θεωρεί ότι η εξέγερση αυτή χρονολογείται το 680.

252. Η τιμωρία των στασιαστών έλαβε χώρα *ἀντίπεραν ἐν Συκαῖς* (Θεοφάνης, 352,21-22). Το ότι πρωτοστάτησε στην καταστολή της ο Θεόδωρος Κολωνείας, ο οποίος το 680 μαρτυρείται ως κόμης του Οψικίου, συνάδει με το γεγονός ότι το *ἐν Συκαῖς τεῖχος καὶ ἡ Χρυσὴ καλουμένη πύλη* ήταν έδρες, *λοχαγῶν ταξιάρχων, καὶ ὀπλιτῶν*, δηλαδή των ταγμάτων των σχολῶν και των εξκουβιτόρων: Αγαθίας Σχολαστικός, Ε', 15,1· Janin, *Constantinople*, 425-426· E. Dallegio d'Alessio, Galata et ses environs dans l'antiquité, (*R)EB* 4 (1964), 223-224.

253. Fr. Winkelmann, Zum byzantinischen Staat (Kaiser, Aristokratie, Heer), *Byzanz im 7. Jahrhundert*, 189· Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, 72-74 και 126-128, για τη χρονολόγη-

το παράδειγμα της καταδίωξης του Σαβώριου. Τα *πρωτεΐα* της εξέγερσης αυτής, τα οποία εκπροσωπούσαν τον αγροτικό στρατό των Ανατολικών, οδηγήθηκαν από τη Χρυσόπολη στην Κωνσταντινούπολη από τον πατρίκιο Θεόδωρο Κολωνείας και εξοντώθηκαν σε ενέδρα²⁵⁴. Η εκπροσώπηση του στρατού από τα *πρωτεΐα* θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την αντίστοιχη δραστηριοποίηση των επικεφαλής ή *πρώτων* των αγροτικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας στα διαβήματα τους προς τον άγιο Θεόδωρο Συκεώτη²⁵⁵.

Όπως στην εξέγερση του Σαβώριου, που μόλις αναφέρθηκε και την οποία φαίνεται να κατέπνιξε ο Κωνσταντίνος Δ' με τη βοήθεια των αφοσιωμένων σε αυτόν ανθρώπων από την Κωνσταντινούπολη (*Βυζαντιών*), σημαντικός εκπρόσωπος των οποίων είναι σε αυτήν την περίπτωση ο Ανδρέας κουβικουλάριος, έτσι και σε εκείνη των Ανατολικών, τα στρατεύματα των μικρασιατικών επαρχιών αντιμετώπιστηκαν από την πιστή στον αυτοκράτορα στρατιωτική ομάδα. Συνεπώς, κάθε ένας από τους δύο επιφανείς *Βυζαντιούς*, παλαιούς κηδεμόνες του Κωνσταντίνου Δ', έχει αντιμετωπίσει με επιτυχία από έναν επαρχιακό θεματικό στρατό, απειλητικό για τη διατήρηση της βασιλείας του: ο Ανδρέας κουβικουλάριος υπήρξε ο αποφασιστικός συντελεστής της εξουδετέρωσης των Αρμενιάκων (667/8) και ο Θεόδωρος Κολωνείας των Ανατολικών (669/680)²⁵⁶. Από την άλλη πλευρά, οι περιπτώσεις του Μεζέξιου και του Σαβώριου, στρατηγών του Κώνσταντος Β', μοιάζουν μεταξύ τους και ως προς τον χαρακτήρα των εξεγέρσεων και ως προς τη χρονική στιγμή, κατά την οποία εκδηλώθηκαν. Περισσότερο όμως, όλα αυτά τα γεγονότα προβάλλουν την εξόντωση από τον Κωνσταντίνο Δ' ανώτατων στρατιωτικών ηγετών πιστών στον Κώνσταντα Β'.

ση της στάσης του 669 το 680. Η μνεία της εξέγερσης ενός ακέφαλου στρατεύματος τοποθετείται στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη το 669· σύμφωνα με το κείμενο αυτό, το θέμα των Ανατολικών εκπροσωπήθηκε από τα *πρωτεΐα*. Είναι, όμως, γνωστό ότι τον τίτλο αυτό έφεραν συνήθως υπάλληλοι, με κατώτερα αξιώματα στους δήμους (*Oikonomidēs, Listes*, 326), πράγμα το οποίο αποτελεί πιθανόν μια περιφρονητική φράση της πηγής. Χαρακτηριστική είναι μια πληροφορία από την ίδια πηγή (Θεοφάνης, 293,13-16) για τα *πρωτεΐα του δήμου*, τα οποία απέρριψαν το *τάλαντον χρυσίου* που τους απέστειλε ο πατρίκιος Γερμανός, ο οποίος σκόπευε να ανατρέψει τον Φωκά το 605/6.

254. Θεοφάνης, 352,16· πρβλ. *Περί επιβουλής κατά βασιλέων γεγονυίας. Δ. Έκ της ιστορίας Γεωργίου μοναχού, Excerpta de insidiis*, έκδ. C. de Boor, Βερολίνο 1905 (ανατύπ. Hildesheim 2003), *Excerpta historica III*, 40,186: (...) *ἀποστέλλει πρὸς αὐτοὺς πατρίκιον ὡς δῆθεν ἀποδεχόμενος τοῦτο*.

255. Kaplan, *Hommes et terre*, 198-199.

256. Για την πολιτική στάση των Βυζαντιών βλ. στο υποκεφάλαιο «ο Κωνσταντίνος Δ' και οι Βυζάντιοι» στο Μέρος Β'.

Αυτὴ ἡ σύγκρουση με τὸ στρατό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐξηγεῖ ἰσως τὴν ἐμφάνιση στη *Χρονογραφία* τοῦ Θεοφάνη το 677/8 μίας Ῥωμαϊκῆς δὴνναμης²⁵⁷, ὑπὸ τοὺς τελειῶς ἄγνωστους ἀπὸ ἄλλες μνείες στρατιωτικὸς ἠγέτες, Φλώρο, Πετρῶνά και Κυπριανό. Ἡ δὴνναμη αὐτὴ μάλιστα ἐπέδειξε ἰδιαίτερη ἀποτελεσματικότητα στην καταδίωξη τῶν Ἀράβων στη Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴν ὑποχώρησή τους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Κωνσταντίνος Δ', ἀντιμετωπίζοντας ἤδη, ἀπὸ τις ἀρχές τῆς βασιλείας του, τὴν ἀνοικτὴ ἐχθρότητα τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, δὲν δείχνει στο ἐξῆς νὰ πλαισιώνεται ἀπὸ στρατιωτικὸς προερχόμενους ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ θεματικὰ στρατεύματα. Ἀν στη συνέχεια διόρισε τὸν πατρικίῳ Σισίννιο τὸν Ρενδάκι, στρατηγὸ Ἀνατολικῶν το 675²⁵⁸, τότε μπορούμε νὰ πούμε με σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας του, ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν ἠγεσία τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ παρουσιάζεται με ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ ἐκείνην τοῦ προκατόχου του, Κώνσταντος Β'. Στο μέτρο τῶν διαφορετικῶν ἀξιωματῶν τῶν στρατεύματος, τοὺς ὁποῖους ἐμπιστεύονται οἱ δύο διαδοχικοὶ αυτοκράτορες, οἱ ἰσορροπίες μεταβάλλονται δραματικὰ ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ πατέρα Κώνσταντος Β' σε ἐκείνην τοῦ γιου τοῦ Κωνσταντίνου Δ'.

Ὁ ἠγέτες τῆς Ῥωμαϊκῆς δὴνναμης, Φλώρος, Κυπριανός και Πετρῶνάς, σε ὅσες μνείες εἶναι γνωστοὶ δὲν μνημονεύονται ὡς Ἀρμένιοι ἢ Περσογενεῖς· ἀντίθετα, ὁ πατρικίῳ Νικηφόρος, πὸν διοικεῖ τὴν ἄλλη Ῥωμαϊκὴν δὴνναμην το 667/8 ἐναντίον τοῦ Σαβῶριου²⁵⁹, ταυτίζεται κατὰ πάσα πιθανότητα με τὸν Περσαρμένιον, Νικηφόρο, τὸν πατέρα τοῦ μεταγενέστερου αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλίππικῶ (713-715)²⁶⁰. Σύμφωνα με τὰ παραπάνω, ὁ ὅρος δὴνναμης Ῥωμαϊκὴ πρέπει νὰ σημαίνει, κατὰ τὸν Θεοφάνη, ἓνα τμήμα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ²⁶¹. Το ἀξιωματῶ ὅμως εἶναι ὅτι, σε ἀντίθεση με τὰ θέματα, και τις δύο φορές ἡ Ῥωμαϊκὴ αὐτὴ δὴνναμης δείχνει πιστὴ στον Κωνσταντίνο Δ'. Στον ἀντίποδα τῆς ἀφοσίωσης τῆς Ῥωμαϊκῆς δὴνναμης στον Κωνσταντίνο Δ' βρῖσκαται ἡ δὴσπιστία πὸν θα ἐκ-

257. Θεοφάνης, 354,13. Νωρίτερα στο ἴδιο, 270,21-22: *σὺν πάσαις ταῖς Ῥωμαϊκαῖς δὴνναμης και 273,2-3: Πέτρον δὲ τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν, στρατηγὸν τῆς δὴνναμης ποιεῖται Ῥωμαίων.*

258. Παννόπουλος, Σισίννιος Ῥενδάκις, 579-593· Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes* [BBA 57], Βερολίνο 1991, 101-102· Βλυσίδου, *Μικρὰ Ἀσία τῶν Θεμάτων*, 351, σημ. 1.

259. Θεοφάνης, 350,20.

260. Ἀγάθωνος διακόνου Ἐπίλογος: ACO, 2, 2, 2, 899,9-10.

261. Ὅπως και ὁ Ἡράκλειος (Θεοφάνης, 337,3-5) μετὰ τὴν ἦττα τῶν Βυζαντινῶν ἀπέστειλε κατὰ τῶν Ἀράβων ἕτερον στρατηγόν, ὀνόματι Βαάνην και Θεόδωρον σακελλάριον μετὰ ἑρωμαϊκῆς δὴνναμης.

φραστεί από τα *καβαλλαρικά* λίγο αργότερα²⁶², τα οποία θα διαδώσουν στο μέτωπο τη φήμη *τὸν βασιλέα φεύγειν* κατά την εκστρατεία του 680²⁶³. Αυτή η διάδοση για τη φυγή του αυτοκράτορα και την εγκατάλειψη του στρατεύματος φωτίζει έμμεσα τα αίτια της ήττας των Βυζαντινών και κάνει προφανές ποιο τμήμα από τα στρατεύματα εκείνα δεν είχε εμπιστοσύνη στον Κωνσταντίνο Δ'.

Αν οι στρατηγοί του μικρασιατικού θεματικού στρατού δεν μνημονεύονται ονομαστικά, κατά τη σύγκρουση του Κωνσταντίνου Δ' με τα *καβαλλαρικά* το 680, ο πιστός στον αυτοκράτορα επικεφαλής του Οψικίου αναφέρεται σε πολλές πηγές. Ο πατρίκιος Θεόδωρος, ο οποίος εμφανίζεται ως σημείο συνάντησης των δύο «αντιθετικών» μεταξύ τους βασιλείων, πατέρα και γιου, είναι ο πατρίκιος Θεόδωρος ο Κολωνιάς²⁶⁴. Ο ίδιος ταυτίζεται με τον Θεόδωρο πατρίκιο, κόμη του Οψικίου και υποστράτηγο Θράκης της 5' Οικουμενικής Συνόδου και αυτόν που μνημονεύει ο Μιχαήλ Σύρος, ως συνεργάτη του πάπα Αγάθωνος για τη σύγκληση μιας ορθόδοξης Συνόδου στη Ρώμη και αποκαλείται ως *un soldat qui avait le rang du comte, et qui était de Colonia des Arméniens*²⁶⁵. Ο αυτοκράτορας, ο οποίος στο εξής θα έχει στο πλευρό του τις συμπαγείς δυνάμεις του κόμητος του Οψικίου, πατρίκιου Θεοδώρου, θα προστατεύεται στην Κωνσταντινούπολη από τις δυναμικές διεκδικήσεις των θεματικών στρατών.

Ο πανίσχυρος αυτός πατρίκιος δρούσε στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, πριν από την άνοδο του Κωνσταντίνου Δ' στο θρόνο. Στη σθεναρή του επιρροή στηρίχθηκε λίγο αργότερα, η στρατιωτική δύναμη, η οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές ως συγροτημένο στρατιωτικό σώμα που αποκαλείται *θεοφύλακτον βασιλικὸν Ὀψίκιον*²⁶⁶. Ο διοικητής του δείχνει να έχει επίσης δικαιοδοσίες και στα προερχόμενα από τη Θράκη στρατεύματα ως *ὑποστράτηγος*²⁶⁷. Το στρατιωτικό σώμα του Οψικίου δείχνει σχεδόν ανύπαρκτο στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β', αν εξαιρέσει κανείς την αρκετά μεταγενέστερη χρονικά μνεία του πάπα Γρηγορίου Β' για τον κόμη Μεζεύξιο, η οποία εκτός από προβληματική²⁶⁸, οφείλεται ασφαλώς και στο γενικό

262. Θεοφάνης, 359,4· Λουγγής, *Δοκίμιο*, 23-24.

263. Θεοφάνης, 359,4-5, όπου προστίθεται ότι *φόβω συσχεθέντες τῇ αὐτῇ φυγῇ ἐχρήσαντο* για την επίδραση των ειδήσεων στο ηθικό του στρατού βλ. Haldon, *Three Treatises*, 163.

264. Θεοφάνης, 351,27· 352,18.

265. Μιχαήλ Σύρος, XI, 447.

266. Λουγγής, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 166-168.

267. Lilie, "Thrakien" und "Thrakesion", 7-47.

268. Haldon, *Praetorians*, 194-195· Βλυσίδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 70, σημ. 8.

τρόπο που ο πάπας Γρηγόριος Β΄ χρησιμοποιεί στην επιστολή του τον όρο «Οψίκιον» —«οψίκια» αλλά και στη μεταγενέστερη ακμή του στρατού του Οψικίου, την οποία θα πρέπει να γνώριζε²⁶⁹. Ο τρόπος που ο κόμης του Οψικίου, Θεόδωρος Κολωνείας αντιπαρατίθεται αρχικά στο θέλημα του Κώνσταντος Β΄ όσον καιρό ο Κωνσταντίνος Δ΄ ήταν ανήλικος, αλλά πάντως νόμιμος διάδοχος του θρόνου, και η παρέμβασή του στην ηθική και υλική εξόντωση των *πρωτείων τῶν Ἀνατολικῶν*²⁷⁰ επιβεβαιώνουν ότι η κοινωνική ομάδα που αποκαλείται από τον Θεοφάνη, με το γενικό όρο *Βυζάντιοι*, έχει και αυτή στη διάθεσή της μια στρατιωτική δύναμη, στην οποία μπορεί να στηρίζεται και, όπως φαίνεται, αυτή είναι το Οψίκιον.

Την εποχή αυτή, η στρατιωτική αυτή δύναμη είναι εχθρική προς τον θεματικό στρατό της Μικράς Ασίας, ο οποίος αποκαλείται *καβαλλαρικόν/α* (Ανατολικοί ή/και Αρμενιάκοι) και είχε ακολουθήσει τον Κώνσταντα Β΄ στην Ιταλία. Η παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, τη Βιθυνία και τη Θράκη του στρατιωτικού σώματος που αποκαλείται *Όψικιον*²⁷¹, το οποίο φαίνεται να υποστηρίζει τον Κωνσταντίνο Δ΄ και τους *Βυζαντίους*, καθώς και η απουσία από τη Μικρά Ασία των καβαλλαρικών θεμάτων, τα οποία ακολούθησαν τον Κώνσταντα Β΄ από το 663 έως το 667/8 και που, γυρίζοντας άγνωστο πώς, βρέθηκαν αντιμέτωπα με την εχθρότητα της νέας κρατικής εξουσίας, εξηγούν αρκετά πειστικά, τους λόγους για τους οποίους η Μικρά Ασία βρέθηκε για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα τόσο ανυπεράσπιτη και στο έλεος των βαρβαρικών επιδρομών. Η αντιπαράθεση αυτή είναι επίσης, διαφωτιστική για την εχθρότητα των θεματικών στρατών προς την πολιτική και κοινωνική κατάσταση που διαδέχθηκε τη βασιλεία του Κώνσταντος Β΄· δίνει τέλος, μια εξήγηση στο ερώτημα γιατί ο όρος *δύναμις Ρω-*

269. Η φρουρά ή στρατιωτική συνοδεία, η οποία μνημονεύεται στην υποδοχή και προστασία των παπικών απεσταλμένων στην 5^η Οικουμενική Σύνοδο (Νοέμβριος 680-Σεπτέμβριος 681) από το *Liber Pontificalis* (*Βίος Αγάθωνος*, LP, I, 351), αποκαλείται ως *obsequium pietas imperialis, de palatio caballos stratos*, αν και εδώ είναι πολύ αμφίβολο, αν πρόκειται για το στρατό του Οψικίου· αυτήν την έννοια πρέπει να είχε και η μνεία του *κόμητος του Όψικίου Μεξευξίου* στις επιστολές του πάπα Γρηγορίου Β΄: βλ. Βλυσιδου, *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, (ό.π.).

270. J. Haldon, *Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer*, *Klio* 68 (1986), 181 και σημ. 118 (= *State, Army and Society in Byzantium*, Var. Reprints, Λονδίνο 1995, II).

271. J. Haldon, *Strategies of Defence, Problems of Security: the Garrisons of Constantinople in the Middle Byzantine Period*, *Constantinople and its Hinterland*, 147.

μαϊκή μοιάζει να υποδεικνύει τη μεταβολή στην ανώτατη διοίκηση του βυζαντινού στρατού, μετά τη θανάτωση των στρατηγών αρμενικής καταγωγής, που διοικούσαν τα θέματα και τους στρατούς. Σε τελική ανάλυση, ο όρος *δύναμις Ῥωμαϊκή* και στις δύο μνείες, που αφορούν τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' στον Θεοφάνη, μπορεί να σημαίνει ένα τμήμα του στρατού του *᾽Οψικίου*.

Αν ο όρος *δύναμις Ῥωμαϊκή* στο κείμενο του Θεοφάνη χρησιμοποιείται ως αντιδιαστολή φραστική στον όρο *θέμα*, που παραπέμπει στα στρατεύματα των Ανατολικών και των Αρμενιάκων και σχετίζεται με το Οψίκιον, είναι ένα ακόμη ερώτημα που προκύπτει, επειδή δείχνει να αποτελεί μια συνειδητή και σταθερά επαναλαμβανόμενη διάκριση. Το πιθανότερο είναι ότι με τον όρο *δύναμις Ῥωμαϊκή* υπονοείται μια στρατιωτική μονάδα, υπό τις διαταγές αξιωματούχου που φέρει και τον τίτλο του πατρικίου, πράγμα που μπορεί να δηλώνει ότι δεν είναι στρατηγός ή ότι δεν προέρχεται από το θεματικό στρατό, αλλά κατάγεται από τα αρχαία πολιτικά αξιώματα και για το λόγο αυτό δεν έχει απολύτως καμιά σχέση με τα μικρασιατικά θέματα που διοικούνται από στρατιωτικούς καθαρά ηγέτες. Πάντως, αν και γνωρίζουμε ότι το Οψίκιον δρούσε στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ' και επίσης έχουμε τη βεβαιότητα ότι ο Θεόδωρος Κολωνείας υπήρξε ο επικεφαλής του, δεν βρίσκουμε αναφορές για το τόσο σπουδαίο αυτό θέμα, ούτε στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, ούτε στην *Ιστορίαν σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου.

Είναι πιθανό, λοιπόν, η απουσία ιστορικών αναφορών σχετικά με τις εσωτερικές συγκρούσεις στο στράτευμα επί Κωνσταντίνου Δ' να οφείλεται στην προσπάθεια αποφυγής των εκκλησιαστικών συγγραφέων του 9ου αιώνα να συγκρίνουν τη διαγωγή του Οψικίου της εποχής τους με εκείνη των πρώτων μικρασιατικών θεμάτων. Όπως προκύπτει από ένα σχετικά μεγάλο αριθμό δεδομένων, το Οψίκιον φαίνεται να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διασφάλιση των όρων της σύγκλησης, αλλά και της απρόσκοπτης διεξαγωγής της 5' Οικουμενικής Συνόδου, όπως έγινε αργότερα, το 787 στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο²⁷². Η συμπεριφορά του στρατού του Οψικίου, αλλά και η κοινωνική προέλευση καθώς και η διαγωγή όσων τέθηκαν επικεφαλής του επί Κωνσταντίνου Δ' ήταν αναντίστοιχη της στάσης του αγροτικού στρατού των θεμάτων της Μικράς Ασίας και για το λόγο αυτό ένα στράτευμα γνήσια ρωμαϊκό και αυτοκρατορικό, σε αυτήν την πρόωμη φάση του θεσμού, δεν θα μπορούσε να φέρει τον τίτλο του θέματος στις πηγές. Το Οψίκιον στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ' στήριξε την

272. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 56.

αυτοκρατορική εξουσία και η δράση του βρισκόταν επιπλέον σε απόλυτη συμφωνία με τα ιδεολογικά αιτήματα και τις πολιτικές επιδιώξεις της συγκλήτου.

Γ. Η «ΕΙΡΗΝΙΚΗ» ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΑΡΑΒΩΝ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ

1. Η ειρήνη με τον χαλίφη Μωαβία Α΄ (677/8)

Οι συμφωνίες ειρήνης ανάμεσα στο Βυζάντιο και το νεοσύστατο αραβικό χαλιφάτο²⁷³ ανέδειξαν την Κωνσταντινούπολη ως σταθερό πόλο για την αναγνώριση²⁷⁴ ενός νέου γεωπολιτικού παράγοντα, που είχε αρχίσει να συγκροτείται στην Ανατολή. Με την καθιέρωση της Δαμασκού ως έδρας της δυναστείας των Ομμεϊαδών²⁷⁵, τα σύνορα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας άρχισαν να αναπροσδιορίζονται με βάση την αραβική επέκταση. Η απόκρουση των αραβικών επιθέσεων, αρχικά στο Αμόριο (χειμώνας του 667)²⁷⁶ και, στη συνέχεια, την Κωνσταντινούπολη και το Σύλλαο (677/8)²⁷⁷ από τον Κωνσταντίνο Δ΄, έδωσε την ευκαιρία για την ειρηνική συμφωνία με το Χαλιφάτο, άσχετα αν οι επιδρομές στα ανατολικά σύνορα δεν σταμάτησαν²⁷⁸. Με τη συμφωνία ειρήνης γινόταν φανερό ότι οι Άραβες δεν θα αμφισβητούσαν την κυριαρχία του Βυζαντίου στη Μικρά Ασία και η βυζαντινή πρωτεύουσα θα έμενε απόρρητη· η σθεναρή αντίσταση, την οποία συνάντησαν στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να τούς ήταν πρωτόγνωρη, επειδή οι πόλεις της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου είχαν ήδη, περάσει στον έλεγχό τους σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η σύναψη ειρήνης το 678 ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ΄ και τον επικεφαλής των Α-

273. Για την αριστοκρατική καταγωγή του Μωαβία Α΄ βλ. M. Hinds, *EI*, 265-270.

274. Dagron, *Empereur et prêtre*, 71.

275. H. A. R. Gibb, *Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate*, *DOP* 12 (1958), 219-233· Donner, *Early Islamic Conquests*, 131-145· Marie-France Auzépy, *De la Palestine à Constantinople (VIIIe-IXe siècles)*: Étienne le Sabaïte et Jean Damascène, *TM* 12 (1994), 183-204.

276. Θεοφάνης, 351,5-9.

277. Ήδη, το 655 ο Θεοφάνης (σ. 345,16-18) τονίζει ότι ο Μωαβία εξόπλιζε στόλο με σκοπό τὸ ἀνελεῖν (...) κατὰ Κωνσταντινουπόλεως. Οι ίδιες προθέσεις τού αποδίδονται και από τον Sebeos, 110- 111.

278. Brooks, *Arabs*, 182-208.

ράβων, Μωαβία Α', με πρωτοβουλία του τελευταίου και μετά την αποτυχημένη αραβική πολιορκία της βυζαντινής πρωτεύουσας, σηματοδότησε την αρχή μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Άραβες. Οι μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές, προβάλλοντας αυτή τη νέα κατάσταση στην Ανατολή, εξαιρούν το νικηφόρο αποτέλεσμα και το ειρηνευτικό πνεύμα του Κωνσταντίνου Δ'.

Αφετηρία των διπλωματικών διαδικασιών για τη σύναψη ειρήνης πρέπει να είναι το έτος της λύσεως της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης και της συνακόλουθης συντριβής του αραβικού στόλου στο Σύλλαιο της Παμφυλίας από κακοκαιρία, καθώς επέστρεφε στις βάσεις του (677/678)²⁷⁹. Η πρωτοβουλία για την ειρήνη αυτή αποδίδεται, όπως αναφέρθηκε, στον Άραβα χαλίφη. Πέρα όμως από την παραδοχή της ήττας εκ μέρους των Αράβων, η μεταγενέστερη περιγραφή των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Δαμασκό²⁸⁰ δείχνει ότι σημαντική παράμετρος αυτής της ειρήνης ήταν η εκ νέου αναγνώριση της εγκαθίδρυσης μιας νέας κρατικής οντότητας στην Ανατολή. Ανάλογη ειρηνευτική συμφωνία με όρους επίσης ευνοϊκούς ανάμεσα στο Βυζάντιο και τον Μωαβία Α' είχε πραγματοποιηθεί και επί Κώνσταντος Β' το 657/658²⁸¹, μετά τις δυναμικές εκστρατείες με το θεματικό στρατό στην Κασάρα της Καππαδοκίας (650/651)²⁸² και τον αυτοκρατορικό στόλο στο Φοίνικα της Λυκίας (655)²⁸³.

Σε μια ακόμη παλαιότερη ανακωχή, η οποία είχε πραγματοποιηθεί επίσης επί Κώνσταντος Β', είναι αρκετά πιθανό να αναμείχθηκαν αξιωματούχοι από την αρμενική αριστοκρατία. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη αναφέρεται ότι ο Κώνστας Β' απέστειλε στους Άραβες *Προκόπιόν τινα*²⁸⁴, χωρίς να μνημονεύονται τα αξιώματά του· στην *Ιστορία* του Sebeos και σε μεταγενέστερες συριακές πηγές είναι ευκρινέστερο ότι η αποστολή αυτή είχε και τη συγκατάθεση του στρατού. Η ανά-

279. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 44. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τονίζει μόνο την προσφορά του Κωνσταντίνου Δ' στην ειρήνη με τους Άραβες (*De Administrando Imperio*, 21,9-16)· πρβλ. και στο *ίδιο*, 48, 28-32, όπου μνημονεύεται νίκη κατά των Αράβων.

280. R. G. Houry, *Calife ou roi: du fondement théologique-politique du pouvoir suprême dans l'Islam sous les califes orthodoxes et omeyyades*, *Syrie*, 323-332.

281. Κατά τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 347,17-18), η συμφωνία ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Άραβες οφειλόταν στα εσωτερικά προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιζε το Χαλιφάτο.

282. Θεοφάνης, 344,28-29· ή έως το Dvin, Sebeos, 134.

283. Θεοφάνης, 345,27-346, 18.

284. Θεοφάνης, 344,21-24· Sebeos, 111. Για την αποστολή του Προκοπίου βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 280-281· Prokopios 6354, *PmbZ*, τόμ. 4.

μειξη του τοπικού στρατού, από τον οποίο πιθανόν προερχόταν ο Προκόπιος, πράγμα που ίσως δικαιολογεί την άγνοια των αξιωμάτων του από τον Θεοφάνη, φαίνεται ότι ήταν αναμενόμενη, εξαιτίας της γειτνίασης των περιοχών της ανατολικής Μικράς Ασίας (Αρμενίας) με τις εστίες εξόρμησης των Αράβων.

Η προσέγγιση των Αράβων με τμήματα του αρμενικού στρατού πρέπει, στην περίπτωση της εξέγερσης του Σαβωρίου το 667²⁸⁵, να ακολουθούσε το προηγούμενο των συνεννοήσεων επί Κώνσταντος Β΄. Ο στρατηγός Σαβώριος και ο στρατηλάτης του Σέργιος προσέφυγαν στον Μωαβία Α΄ και προσπάθησαν να τον στρέψουν εναντίον του νέου αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος Δ΄ απέστειλε εναντίον τους εκστρατευτικό σώμα από την Κωνσταντινούπολη, το οποίο κατέπνιξε τη στάση τους. Τόσο, όμως, κατά τη διάρκεια αυτής της εξέγερσης του Σαβωρίου (667/8), όσο και δέκα χρόνια αργότερα στην ειρήνη του Κωνσταντίνου Δ΄ (677/8) με τον Μωαβία Α΄, οι διαδικασίες για τις διπλωματικές συμφωνίες φαίνεται ότι διεκπεραιώθηκαν από εξέχοντες αξιωματούχους από την Κωνσταντινούπολη και όχι από εκπροσώπους της τοπικής αριστοκρατίας. Τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Δαμασκό ανέλαβε στην πρώτη περίπτωση, ο Ανδρέας κουβικουλάριος και στη δεύτερη, ο αρχαιογενής πανεύφημος πατριάρχης Ιωάννης Πιτζιγαύδης. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις φαίνεται, συνεπώς, ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄ βασιζόταν σε ανθρώπους, οι οποίοι κατάγονταν από την αριστοκρατία της πρωτεύουσας, ενώ αντίθετα δεν έτρεφε εμπιστοσύνη σε αξιωματούχους προερχόμενους από το στράτευμα. Πρόκειται, λοιπόν, για μια διπλωματία, η οποία δείχνει διαφορετική εκείνης του Κώνσταντος Β΄ σε σχέση με τα πρόσωπα που αναλάμβαναν να τήν εκπροσωπήσουν ενώπιον του Άραβα χαλίφη. Ο Σαβώριος είναι ένας Αρμένιος στρατηγός, ενώ παρόμοιο αξίωμα έφερε πιθανόν και ο Προκόπιος· αντίθετα, τόσο ο Ανδρέας, κουβικουλάριος, όσο και ο πατριάρχης Ιωάννης Πιτζιγαύδης δεν φέρουν στρατιωτικά αξιώματα.

Οι όροι της ειρήνης με τους Άραβες το 678 προέβλεπαν τριάντα χρόνια ανακωχής, και μάλιστα με ετήσιες χρηματικές αποζημιώσεις προς τους Βυζαντινούς²⁸⁶, γεγονός που υποδηλώνει τη σημασία και τη σπουδαιότητά της, αλλά δεν δικαιολογεί γιατί αυτή ειδικά η ειρήνη έγινε αποδεκτή από τη Δύση ως δεσποτι-

---

285. H. Kennedy, *Byzantine-Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid-Eleventh Century*, *Byzantine Diplomacy*, 135-136.

286. Θεοφάνης, 355,23-25. Dölger, *Regesten*, 239· για την απήχισή της στις μεταγενέστερες αραβικές πηγές βλ. Beihammer, *Byzantinische Urkundenwesen in arabischen Quellen*, 330-332.

κή και, μάλιστα, με ένα μοναδικό συγχρονισμό, αφού για την επικύρωσή της στη συνέχεια «πρεσβευτές» από όλα τα κράτη της Δύσης βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη²⁸⁷. Δεν είναι δυνατό να βεβαιωθεί επακριβώς, εάν οι διπλωματικές ενέργειες του Κωνσταντίνου Δ' για την ειρήνευση με τη Ρώμη με τον *gloriosus asecretis* Επιφράνιο²⁸⁸ προηγήθηκαν της δεσποτικής ειρήνης ή υπήρξαν επακόλουθό της. Είναι, πάντως, αξιοσημείωτο ότι όλες αυτές οι ειρηνευτικές πρωτοβουλίες σε Ανατολή και Δύση αναφέρονται στις πηγές στην έκθεση του έτους 678/9. Οι διπλωματικές αυτές δραστηριότητες είχαν, όπως φαίνεται, την έγκριση της συγκλήτου, αφού την αποστολή προς τον πάπα Ρώμης διεκπεραίωσε ο Επιφράνιος, δηλαδή, ένα ακόμη μέλος της συγκλητικής τάξης της Κωνσταντινούπολης, ενώ την πρεσβεία προς τον Μωαβία Α' ένας διακεκριμένος αριστοκράτης της πρωτεύουσας όπως δείχνει ο τίτλος του *πανευφήμου* πατρικίου, τον οποίο έφερε ο Ιωάννης Πιτζιγαύδης²⁸⁹.

2. Αντανακλάσεις στη Δύση: η «δεσποτική ειρήνη» (678)

Η «δεσποτική ειρήνη» παραδίδεται στις πηγές ως μια θριαμβική και επίσημη συμμετοχή της Δύσης στους πανηγυρισμούς για την ήττα του στόλου των Αράβων στην Κωνσταντινούπολη και των χερσαίων δυνάμεών τους στη Μικρά Ασία²⁹⁰. Αυτή η διπλωματική επιδοκιμασία της επιτυχίας του Κωνσταντίνου Δ' για τη σύναψη ειρήνης με τους Άραβες απηχούσε, με βάση την αναγραφή των εκπροσώπων της Δύσης στις πηγές, την αναγόρευση του Βυζαντίου ως κορυφαίου κρατικού παράγοντα που δέσποζε στην κορυφή της ιεραρχίας στην Ανατολή²⁹¹. Ο χαρακτηρισμός της *ειρήνης* ως *δεσποτικής* θα μπορούσε να εκφράζει γενικότερα την ιδέα της πρωταρχικής ή αρχαιότερης, κυρίαρχης εξουσίας του Βυζαντίου στην Οικουμένη. Ο όρος *δεσπότης* ήταν εξάλλου μέρος της αυτοκρατορικής τιτλοφορίας για το Βυζάντιο²⁹². Η θεολογική πλευρά του επιθετικού προσ-

287. Νικηφόρος, 33,7-9· Θεοφάνης, 356,2-6· Lounghis, *Ambassades*, 124. Διαφορετικές είναι οι θέσεις του Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 220-222.

288. *LP*, I, 350.

289. Νικηφόρος, 34,25-26· Θεοφάνης, 355,17-18. Για την υστεροφημία του: *De Administrando Imperio*, 21,11.

290. Νικηφόρος, 33,7-9· Θεοφάνης, 356, 2-8.

291. Lounghis, *Ambassades*, 122-123.

292. Chrysos, *The Title Βασιλεύς*, 69, 231· Rösch, *ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*, 39-40. Ο Ιωάννης Λυδός (*Ioannes Lydus, On Powers or the Magistracies of the Roman State*, έκδ. Α.

διορισμού δεσποτικός/ή συνδέθηκε επίσης με την ανάδειξη των χριστολογικών ζητημάτων στις θεολογικές συζητήσεις του 7ου αιώνα²⁹³, ενώ η χρήση του ήταν επιπλέον συχνή και οικεία στις αυτοκρατορικές επιγραφές²⁹⁴.

Η αναγνώριση του Βυζαντίου από τη Δύση αντανακλούσε από την άλλη πλευρά το νέο περιεχόμενο της εκκλησιαστικής και πολιτικής στάσης του Βυζαντίου έναντι της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της οποίας πνευματικός εκπρόσωπος στη Δύση ήταν ο πάπας της Ρώμης. Η αποδοχή της βυζαντινής κυριαρχίας από τον πάπα²⁹⁵ ήταν σημαντική, επειδή πέρα από την πνευματική του επιρροή, οι πολιτικές του δραστηριότητες ήταν την εποχή αυτή εκτεταμένες. Η Δύση εκπροσωπείτο από τον πάπα, ο οποίος είχε αποσύρει την εμπιστοσύνη του από το Βυζάντιο ιδιαίτερα μετά τη Σύνοδο του Λατερανού, γεγονός το οποίο ήταν ορατό στις εκκλησιαστικές σχέσεις, αλλά και στο επίπεδο της διπλωματίας²⁹⁶. Οι πανηγυρισμοί, οι οποίοι επικράτησαν στην Κωνσταντινούπολη για τη «δεσποτική ειρήνη», μολονότι συνδέονται με τη νίκη επί των Αράβων, απηχούν τη χαρά για τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στους πιστούς της Ορθοδοξίας. Η κρίση αυτή, που είχε προκληθεί με τα αυτοκρατορικά διατάγματα του Ηρακλείου και του Κώνσταντος Β', αλλά κυρίως με την επιθετικότητα του τελευταίου έναντι της Δύσης, έτεινε έτσι να διευθετηθεί με την αποκατάσταση της επικοινωνίας σε επίπεδο διπλωματικό και πολιτικό.

Bandy [The American Philosophical Society Memoirs Series, 149], Philadelphia 1983, α', 5, 6) αναφέρει ότι ο τίτλος αυτός είχε καθιερωθεί στις αυτοκρατορικές επικλήσεις, μολονότι δεν ήταν συμβατός με την αρχαία ρωμαϊκή ιδεολογία.

293. Ενδεικτικά: *Αναστάσιος Σιναιτής, Ὁδηγός*, Anastasii Sinaitae, *Viae Dux*, έκδ. K.-H. Uthemann [Corpus Christianorum, Ser. Graeca 8], Turnhout-Leuven 1981, I, 2,29-65.

294. Την οικουμενικότητα του τίτλου εκφράζει επιγραφή, η οποία έχει εντοπιστεί στη Σαρδηνία (Turris Libisonis/Porto Torres) και αναφέρεται σε έναν αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, τον οποίο αποκαλεί *τὸν μόνον τροπαιοῦχον τῆς ὅλης οἰκουμένης δεσπότην καὶ ἐχθρῶν ὀλετήρα Λαγγοβαρδῶν καὶ λοιπῶν βαρβάρων*. Η ταύτιση αποδίδεται στον Κώνσταντα Β' ή Κωνσταντίνο Δ': A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie* [Collection de l'École Française de Rome 222], Ρώμη 1996, 243-246, πίν. 230. Για τη στρατηγική σημασία της Σαρδηνίας βλ. στο υποκεφάλαιο «Νομισματική παραγωγή και επικοινωνίες στη Δύση και την Ανατολή» του Α' Μέρους.

295. Οι *episcopi et hieraticos possessorum atque habitatorum et peregrinos* (LP, I, 337) όφειλαν να εφαρμόσουν τις διατάξεις του «Τύπου», πράγμα που οδήγησε σε δυσσαρέσκεια και εξέγερση κατά της Κωνσταντινούπολης: Lounghis, *Ambassades*, 432-433.

296. Λουγγής, *Ιδεολογία*, 71-74.

Παράλληλα με την πολιτική ρήξη, στην επιδείνωση των επικοινωνιών ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση είχε συντελέσει και η σταδιακή επικράτηση των Αράβων στη θάλασσα. Η ειρήνη με τους Άραβες και η *άμερμνία* σε Ανατολή και Δύση δείχνουν την ανάγκη για την ανοικτή επικοινωνία στη Μεσόγειο και την προσδοκία για τη διατήρηση των καλών σχέσεων της συγκλητικής τάξης της βυζαντινής πρωτεύουσας με τη Ρώμη²⁹⁷. Η συμμαχία αυτή και η αναγνώριση από τη Δύση ήταν επωφελέστατες για την ανώτερη αυτή τάξη της Κωνσταντινούπολης, η οποία επιπλέον προωθούσε την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας. Η αναβίωση της εκκλησιαστικής επικοινωνίας ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη άνοιξε νέα διπλωματική σελίδα και, με βάση τις μαρτυρούμενες χρονολογήσεις, είχε ως αφετηρία της την επιστολή του αυτοκράτορα προς τον πάπα Δόνο (678): αυτή η επίσημη διατυπωμένη επιθυμία του Κωνσταντίνου Δ' για την επιστροφή στην Ορθοδοξία, συμπίπτει με την εκπλήρωση της «δεσποτικής ειρήνης».

Ο χαρακτηρισμός του Κωνσταντίνου Δ' ως *είρηνικοῦ* ἢ *είρηνοποιου* αυτοκράτορα στην 5' Οικουμενική Σύνοδο²⁹⁸ εκφράζει σαφώς το περιεχόμενο της τακτικής που εφαρμόστηκε επί της βασιλείας του στη διπλωματική αντιμετώπιση των προβλημάτων σε Δύση και Ανατολή. Η ειρήνη στην Εκκλησία αποτελούσε άλλωστε αίτημα των πατερικών κειμένων και είχε ενσωματωθεί στις νομικές διατυπώσεις ήδη επί Ιουστινιανού Α'²⁹⁹. Η διαλλακτική αυτή στάση, προσέδιδε νέο περιεχόμενο στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους άλλους λαούς της Οικουμένης, όπως απαιτούσαν οι συνθήκες του 7ου αιώνα³⁰⁰. Η αποκατάσταση των σχέσεων

297. Ψευδο-Φρεδεγάριος, IV, 81· Λουγγής, *Ιδεολογία*, 67-70. Ενδεικτική για τις λεπτές πολιτικές ισορροπίες με τη Δύση, που φαίνεται ότι αποκατέστησε ο Κωνσταντίνος Δ', είναι η αλλαγή πολιτικής έναντι της Δύσης του διαδόχου του και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β' και η σύγκρουσή του με την αριστοκρατία της Ραβέννας· Head, *Justinian II*, 137-139. Για τη «θριαμβευτική» διαπόμπευση της κεφαλής του αυτοκράτορα στη Ραβέννα βλ. στο *ίδιο*, 148.

298. Ο Κωνσταντίνος Δ' επευφημείται ακόμη ως *ορθόδοξος, φύλαξ τῆς ορθοδοξίας* και *στήριγμα τῶν ἐκκλησιῶν*: ACO, 2, 2, 1, 210, 6· ACO, 2, 2, 2, 654, 21· 702, 10· Rösch, *ΟΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*, 49.

299. Sp. Troianos, La paix comme bien légal protégé à Byzance, *Historia et Jus*, II (1989-2004), 485-492· πρβλ. C. Pitsakis, Guerre et paix en droit byzantin, *Méditerranées* 30/31 (2002), 203-232. Γενικότερα βλ. T. S. Miller, Introduction, *Peace and War in Byzantium* [Essays in Honor of G.T. Dennis S.J.], έκδ. T. S. Miller - J. Nesbitt, Ουάσινγκτον 1995, 1-13.

300. Για την έννοια της Οικουμένης γενικά βλ. A. Kazdan, Oikoumene, *ODB*, III, 1518. βλ. τώρα: J. Koder, Η γεωγραφική διάσταση της βυζαντινής οικουμένης, *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, επιστ. επιμ. Ευ. Χρυσός, Αθήνα 2005, 25-45.

με τη Ρώμη όσο και η ειρήνη με τους Άραβες στην Ανατολή και λίγο αργότερα με τους Βουλγάρους στα Βαλκάνια, μολονότι εκ πρώτης όψεως δείχνουν να αφορούν υποθέσεις διαφορετικές, σχετίζονταν με ευρύτερες επιλογές, οι οποίες πήγαιζαν από την πολιτική αντίληψη της συνδιαλλαγής μέσω της διπλωματίας και όχι της αντιμετώπισης με στρατιωτικά μέσα.

Έτσι, γίνεται κατανοητό, γιατί η ειρήνη με τους Άραβες θα ήταν ατελής, εάν *οί προς τὰ ἑσπέρια οἰκοῦντες μέρη, ὃ τε Χαγάνος τῶν Ἀβάρων και οἱ ἐπέκεινα ῥῆγες, ἔξαρχοί τε και κάσταλδοι*³⁰¹ δεν ἔσπευδαν να συνάψουν τη «δεσποτική ειρήνη» μέσω των εκπροσώπων τους στην Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά μιας ειρήνης, η οποία φέρει τη σφραγίδα του αυτοκράτορα, αφού ονομάζεται δεσποτική, πέρα από την αυτονόητη ταύτιση Κωνσταντινούπολης και Δύσης με την Ορθοδοξία, υποδηλώνει και μια πραγματική ανάγκη για την αναγνώριση της Κωνσταντινούπολης από τη Δύση. Αυτή την υποστήριξη εκφράζει και η εκκλησιαστική εκπροσώπηση της Δύσης, η οποία πραγματοποιήθηκε κατά την 5' Οικουμενική Σύνοδο δια μέσου των παπικών αποκρισιarίων.

Η παρουσία των εκπροσώπων της Δύσης υπήρξε η πιο ἔμπρακτη βοήθεια στην επίτευξη της καταδίκης ὄσων είχαν υπονομεύσει τις πολιτικές ισορροπίες σε βάρος της ορθόδοξης συγκλητικής αριστοκρατίας. Αυτό το πνεῦμα εξέφραζε και η συνοδική αναφορά του πάπα Αγάθωνος, την οποία μετέφεραν οι εκπρόσωποί του και διαβάστηκε κατά την τέταρτη συνεδρία· η αναφορά αυτή προς τον *μεγάλον βασιλέα* Κωνσταντίνο δήλωνε με ἔμφαση τις δικαιοδοσίες του πάπα στη Δύση. Το κείμενο αυτό αποτελεί μια μοναδική, από ὄσο είναι ὡς τώρα γνωστό, σύντομη ἔκθεση των αποφάσεων της Συνόδου της Ρώμης (679)³⁰². Στην κατακλείδα της, ο κατάλογος των υπογραφῶν των εκατόν εἴκοσι πέντε επισκό-

---

301. Νικηφόρος, 33,7-9· Θεοφάνης, 356,2-3. Οι τίτλοι αυτοί ἔχουν συσχετισθεῖ είτε με δυτικούς βασιλεῖς είτε, με τοπικούς ἄρχοντες· Goubert, *Byzance*, II, 1, 67-68. *Ῥῆγες* αποκαλούνται στη *Χρονογραφία* του Ἰωάννη Μαλάα ὄλοι οι δυτικοὶ βασιλεῖς· βλ. Chrysos, *The Title Βασιλεύς*, 54. Η ἴδια τιτλοφορία χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Κωνσταντίνο Ζ' και το 10ο αἰῶνα για τα δυτικά βασιλεία: βλ. Lounghis, *Ambassades*, 182. Πα τους καστάλδους βλ. J.-M. Martin, *La Pouille du VIe au XIIe siècle* [Collection de l'École Française de Rome 179], Palais Farnèse 1993, 165 και 232-234.

302. Θεοφάνης, 332,5-8. Η συνοδική επιστολή, που εκφωνήθηκε στα ελληνικά κατά την τέταρτη συνεδρίαση της Συνόδου, αποτελεί πιθανῶς και το μόνο «Πρακτικό» της που ἔχει διασωθεῖ βλ. *ACO*, 2, 2, 1, 122,6-138,29· Richards, *The Popes and the Papacy*, 198-199· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 122-123.

πων³⁰³ μαρτυρούσε τη συγκατάθεση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αρχόντων για την απόλυτη κυριαρχία του πάπα σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο³⁰⁴ και την πρόθεσή τους για συμπαράσταση στο έργο του Κωνσταντίνου Δ' στην Κωνσταντινούπολη.

Ο αριθμός των εκκλησιαστικών αξιωματούχων της Δύσης υπό τον προκαθήμενο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας συγκρίνεται σε αυτήν την επιστολή του Αγάθωνος με το *ἀναρίθμητον πλήθος, ἀπὸ τῶν κλιμάτων τοῦ ὠκεανοῦ*³⁰⁵. Έτσι, γινόταν πρόδηλη στους παρόντες στη Σύνοδο, κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους της Κωνσταντινούπολης η έκταση των δικαιοδοσιών του πάπα. Στην ίδια επιστολή δηλωνόταν ακόμη ότι η κατοχύρωση και υπεράσπιση των δογμάτων στη Δύση, αποτελούσε καθήκον της Αγίας Έδρας, η οποία βρισκόταν *ἐν μέσῳ τῶν ἔθνῶν τῶν τε Λαγγιβάρδων καὶ Σκλάβων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Φράγγων, Γάλλων καὶ Γότθων καὶ Βρετανῶν*³⁰⁶. Η σύμπτωση στην απαρίθμηση των λαών της Δύσης στη συνοδική επιστολή του Αγάθωνος με τους εκπροσώπους της δεσποτικής ειρήνης αποδίδεται με τρόπο που θα μπορούσε να συσχετίζει τους τέσσερις ήδη ορθόδοξους λαούς, Φράγκους, Γάλλους, Γότθους και Βρετανούς με τα όσα αναφέρονται μεταγενέστερα στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη περί *ἔξοχωτάτων πρὸς τὴν Δύσιν ἔθνῶν* της «δεσποτικής ειρήνης»³⁰⁷.

Ο πάπας Ρώμης, επί Κωνσταντίνου Δ', προβάλλεται ἄλλωστε ως *μεσότοιχος* και *μεσόφραγμα* ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή στις κατά σαράντα περίπου χρόνια μεταγενέστερες επιστολές του πάπα Γρηγορίου Β' (715-731)³⁰⁸. Οι κοινές επιδιώξεις του Κωνσταντίνου Δ' και της Εκκλησίας της Ρώμης για την Ορθοδοξία γίνονται εμφανέστερες, όταν ο πάπας αυτός τόνιζε στον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (717-741) ότι αυτές οι αρχαιότερες πολιτικές επιλογές όφειλαν να

303. *ACO*, 2, 2, 1, 140,1-158,33.

304. *ACO*, 2, 2, 1, 134,13-14: *ἀπάντων τῶν κατὰ τὰ ἀρκτῶα καὶ δυτικὰ κλίματα ἐπισκόπων, ἐν ἧ* (ενν. η συνοδική αναφορά) *καὶ τῆς ἀποστολικῆς ἡμῶν πίστεως τὴν ὁμολογίαν προσαπηρεξάμεθα*· πρβλ. *Βίος Αγάθωνος*: *LP*, I, 350.

305. *ACO*, 2, 2, 1, 134,1. Αυτή τη γεωγραφική θέση των Σλάβων *τῷ τέρματι τοῦ δυτικοῦ ὠκεανοῦ* παρουσιάζει και ο Θεοφύλακτος Συμοκάττης, *ς*, 2, 12.

306. *ACO*, 2, 2, 1, 132,25-27· 134,1.

307. Θεοφάνης, 356,4· Lounghis, *Ambassadors*, 123. Οι δικαιοδοσίες αυτές επαναλαμβάνονται και σε άλλα χρονογραφικά έργα: Ševčenko, *The Search for the Past*, 285.

308. Gouillard, *Aux origines*, 295: *οἱ ἀρχιερεῖς οἱ κατὰ καιρὸν ἐν Ῥώμῃ διὰ τὴν εἰρήνην καθέζονται, τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως μεσότοιχον καὶ μεσόφραγμα τυγχάνοντες*. Βλ. και Lounghis, *Ambassadors*, 131.

αποτελούν θέσμιο για κάθε βυζαντινό αυτοκράτορα. Στις ίδιες επιστολές αναφέρεται ότι οι χώρες της *Φραγγίας, των Ουάνδαλων, της Μαυριτανίας και της Γοθθίας* αποτελούσαν τμήματα της *έσωτέρου δύσεως*³⁰⁹ και υπογραμμίζεται ότι σε αυτές, σε αντίθεση με την Ανατολή, η Ορθοδοξία δεν τέθηκε ποτέ υπό αμφισβήτηση. Η αναφορά αυτή παραπέμπει στην εικόνα της Δύσης, όπως είχε ήδη περιγραφεί από τον πάπα Αγάθωνα στην 5' Οικουμενική Σύνοδο. Η υιοθέτηση αυτής της στάσης των χωρών της Δύσης έναντι του Βυζαντίου από τον πάπα Γρηγόριο Β' αντανακλά τις ισορροπίες που είχαν νωρίτερα προβληθεί ως ιδανικές στην παπική επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Δ' και είχαν γίνει δεκτές από την 5' Οικουμενική Σύνοδο³¹⁰. Αν η πραγμάτωση της «δεσποτικής ειρήνης» από τους πρέσβεις των ηγεμόνων της Δύσης έχει αποτυπωθεί στις πηγές ως μια πανηγυρική αναγνώριση του Βυζαντίου, ανάλογη εμφανίζεται η αιτιόσφαιρα της υποδοχής των εκπροσώπων του πάπα Αγάθωνος στην Κωνσταντινούπολη. Με την απήχηση των εορτασμών της «δεσποτικής ειρήνης» το 678 συμπίπτει λοιπόν η λαμπρή υποδοχή των παπικών απεσταλμένων και κυρίως η ηχηρή περιγραφή της εμπέλειας των ορίων της παπικής αρχής στη Δύση, κατά την ανάγνωση της συνοδικής αναφοράς του Αγάθωνος στην 5' Οικουμενική Σύνοδο.

Ο πάπας Ρώμης, ο οποίος εκπροσωπήθηκε στη Σύνοδο με τους απεσταλμένους του, είχε ήδη διαμεσολαβήσει διπλωματικά ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τους Λογγοβάρδους ηγεμόνες³¹¹, αλλά και τα υπόλοιπα κράτη στη Δύση, με τα οποία το Βυζάντιο επιζητούσε πάντοτε να επικοινωνεί. Η σημαίνουσα θέση του πάπα στη Δύση έθετε ακόμη πιο επιτακτική την προϋπόθεση της αναγνώρισης του βυζαντινού αυτοκράτορα ως ορθοδόξου. Από την άλλη πλευρά, τις ισορροπίες Βυζαντίου και Δύσης πρέπει να είχε επηρεάσει ο σχηματισμός των Λογγοβαρδικών ηγεμονιών στην Ιταλία και ο περιορισμός και η παρακμή

309. Gouillard, *Aux origines*, 295, 297, 305.

310. Ο Α. Στράτος (*Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 54-56). έχει παρατηρήσει ότι ο χαγάνος των Αβάρων δεν είχε εδαφικές σχέσεις με το Βυζάντιο και αποδίδει το γεγονός της αναφοράς του, στον διεθνή αντίκτυπο, που είχε η νίκη με τους Άραβες. Η συσχέτιση όμως με την Ορθοδοξία του πάπα είναι πολύ πιο ρεαλιστική. Ο Θεοφάνης με τη συμπεριλήψη και μάλιστα την πρόταξη των Αβάρων στην ειρήνη προοπάθησε να τής προσδώσει αίγλη, τονίζοντας την αρχαιότητα των λαών που την είχαν σεβαστεί.

311. Η επιστολή του Αγάθωνος είναι πιθανό να υπονοεί τον Λογγοβάρδο ηγεμόνα Πέρκαριτ (671/2-688): βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 55. Η σημασία του διπλωματικού και πολιτικού ρόλου του πάπα σε αυτήν την ειρήνη έχει άλλωστε τονιστεί: Lounghis, *Ambassades*, 122, σημ. 4.

του Αβαρικού κράτους³¹². Οι ενέργειες του Κωνσταντίνου Δ', που είχαν στόχο τους να πείσουν τον πάπα Ρώμης και κατ' επέκταση τη Δύση για την επιστροφή της Κωνσταντινούπολης στην Ορθοδοξία, κάνουν επίσης προφανή και την αποδοχή της επιρροής του τελευταίου στη διαμόρφωση του νέου πολιτικού χάρτη στα παλαιά δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Η ιδεολογική αυτή επικοινωνία αποτελούσε επιπλέον εγγύηση ότι ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ', δεν θα πραγματοποιούσε καμμία εκστρατεία στη Δύση, μειώνοντας το γόητρο της Ρώμης, όπως είχε κάνει στο πρόσφατο παρελθόν ο Κώνστας Β'. Πιθανόν, ακόμη, αυτό να εξηγήει και τους πανηγυρισμούς που επακολούθησαν για την αμοιβαία αναγνώριση που επιτεύχθηκε τελικά ανάμεσα στις Εκκλησίες της Δύσης και της Ανατολής.

Η διαπίστευση των πρέσβων από τη Δύση έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη, όπως υποδηλώνει η αποστολή των δώρων³¹³, αμέσως μετά την ειρήνη με τον Μωαβία Α', η οποία συνηθιζόταν σε τέτοιες περιπτώσεις. Αυτή η νίκη εναντίον των Αράβων υπήρξε θρίαμβος των ναυτικών, κυρίως, δυνάμεων του Κωνσταντίνου Δ', αφού όλα κρίθηκαν ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Κύζικο (673-677). Σε αυτές τις επιχειρήσεις με ναυτικό χαρακτήρα θα μπορούσε να είχε συμπαρασταθεί στον Κωνσταντίνο Δ' ο στόλος της Δύσης, για τη συμμετοχή του οποίου δεν διαθέτουμε παρά έμμεσες αναφορές. Αν όμως η συμμετοχή της Δύσης στη λύση της πολιορκίας ήταν έμπρακτη, τούτο θα μπορούσε να δικαιολογήσει και από μια άλλη σκοπιά την ευνοϊκή αυτή εξέλιξη της νίκης του Βυζαντίου επί των Αράβων. Είναι ακόμη αρκετά πιθανό μια ναυτική βοήθεια από τη Ραβέννα να ανταμείφθηκε και με τα προνόμια του Κωνσταντίνου Δ' προς τον κλήρο της, τα οποία συμπίπτουν χρονολογικά (671-677) με την πανηγυρική εκπλήρωση της δεσποτικής ειρήνης, καθώς ο χαρακτήρας τους είναι ακριβώς ναυτικός³¹⁴. Η παραλαβή αυτών των προνομίων από τον επίσκοπο Ραβέννας, Ρεπαράτο, θα μπορούσε να συνδέεται, λοιπόν, με την υλική και ηθική συμπαράσταση της πόλης του και μάλιστα του στόλου της στη λύση πολιορκία της Κωνσταντινούπολης³¹⁵.

312. A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Bratislava 1974, 154-156. Ήδη επί Φωκά (602-617), η προσέγγιση των Φράγκων έγινε μέσω του πάπα Γρηγορίου Α' και είχε ως στόχο τη διπλωματική αντιμετώπιση των Αράβων: Lounghis, *Ambassades*, 104-105.

313. Θεοφάνης, 356,4-5.

314. Dölger, *Regesten*, 237.

315. Με τον επίσκοπο Ραβέννας Ρεπαράτο έχει, εξάλλου, συνδεθεί και η ιστόρηση του ψηφιδωτού του Κωνσταντίνου Δ' στον Άγιο Απολλινάριο in Classe· βλ. Agnellus, *LP Ecclesiae Ravennatis*, XXVI, 115· Guillou, *Régionalisme*, 178.

Στην περιγραφή της «δεσποτικής ειρήνης» ενδιαφέρουσα είναι επίσης η σειρά τάξεως, με την οποία παρουσιάζονται οι εκπρόσωποι της Δύσης στην Κωνσταντινούπολη: αυτή η ιεράρχηση πρέπει να σχετίζεται με την τάξη της Οικουμένης, όπως ήταν αντιληπτή από τον Κωνσταντίνο Δ' και παραδίδεται στα μεταγενέστερα ιστορικά κείμενα του πατριάρχη Νικηφόρου και του Θεοφάνη του Ομολογητή. Έτσι, ο ρόλος του Βυζαντίου ήταν καθορισμένος στην Ανατολή, ενώ σύμφωνα με τη συνοδική επιστολή του πάπα Αγάθωνος, τα κράτη της Δύσης, των Φράγκων, Γάλλων και Γότθων και Βρετανών³¹⁶, με τον πάπα Ρώμης κοινό πνευματικό ηγέτη, εμφανίζονταν ως ισότιμοι σύμμαχοι. Αυτοί οι παλαιότεροι λαοί της Δύσης αποκαλούνται, στην ίδια επιστολή του Αγάθωνος, ως *πλείστοι ἐκ τῶν συνδούλων ὑμῶν*³¹⁷. Η έννοια της λέξης σύνδουλος, η οποία παρέπεμπε στην ιδιότητα του υπηκόου του αυτοκράτορα³¹⁸, ελεγκτείται έτσι στην παπική επιρροή στους λαούς της Δύσης. Σύμφωνα πάντα με την επιστολή του Αγάθωνος στα *ἔθνη* της Δύσεως, πέρα από τους παλαιότερους ορθόδοξους λαούς, καταλέγονται ακόμη και οι Λογγοβάρδοι και οι Σλάβοι³¹⁹, οι οποίοι είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν το αιρετικό και παγανιστικό τους παρελθόν και προσορίζονταν να ενταχθούν με τη σειρά τους στην επιρροή του πάπα Ρώμης. Οι Βρετανοί, αν και ακόμη δεν είχαν εκχριστιανισθεί ολοκληρωτικά, είχαν την περίοδο αυτή επικεφαλής της Εκκλησίας τους τον Θεόδωρο Ταρσού, ο οποίος έχαιρε της εκτίμησής του Αγάθωνος³²⁰.

Όλοι αυτοί οι δυτικοί σύμμαχοι του Βυζαντίου είχαν εκπροσωπηθεί σε Σύνοδο, την οποία είχε συγκαλέσει ο Αγάθων στη Ρώμη (679), παρουσιάζοντας έτσι, στη Δύση μια ομοιογενή ομάδα με συμπαγή ορθόδοξα φρονήματα έναντι της Ανατολής και των διασπαστικών της αιρέσεων. Τα αρχαία κράτη και τα νεότερα ἔθνη της Δύσης, εκ των *ἀρκτῶν και δυτικῶν κλιμάτων*, εκπροσωπήθηκαν ορθόδοξως και επαρκώς κατά τον Αγάθωνα, από τους απεσταλμένους του μοναχούς και επισκόπου στη Σύνοδο αυτή. Αυτή η αναγνώριση στα ογδοηκοστά έτη του 7ου αιώνα είχε, λοιπόν, μια ακόμη προϋπόθεση: την εμπέδωση αυτής της

316. Διαπιστευτήρια για διαρκή ειρήνη με τους Φράγκους είχαν μεταφέρει επί Ηρακλείου οι απεσταλμένοι του Δαγόμπερτου στην Κωνσταντινούπολη το 630: Dölger, *Regesten*, 202.

317 *ACO*, 2, 2, 1, 134,1.

318. Πρβλ. τις σχετικές επισημάνσεις για ανάλογη αναφορά στο ρητορικό κάτοπτρο του Αγαπητού Διακόνου: Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', 249.

319. Dölger, *Regesten*, 231: για τη συνθήκη Κώνσταντος Β' με τον Ρομούλδο.

320. *ACO*, 2, 2, 1, 132,21· A. Savvides, Theodorus of Tarsus, Greek Archbishop of Canterbury in A.D. 668/9-690, *ΕΕΒΣ* 47(1987-1989), 97-108.

νέας πραγματικότητας στην Ανατολή από όλους όσους ηγούνταν των λαών της Εσπερίας, δηλαδή του Χαγάνου των Αβάρων παλαιότερα³²¹, των ηγεμόνων των Λογγοβάρδων³²² και οπωσδήποτε των Φράγκων βασιλέων, αρχαιότερων ορθόδοξων συμμάχων της αυτοκρατορίας, μέσω της επιρροής του πάπα Ρώμης.

Από την άλλη πλευρά, γίνεται φανερό ότι ο Κωνσταντίνος Δ' με αυτήν τη δυτική συμμαχία και την αναγνώριση του πάπα ως πνευματικού άρχοντα με πολιτική επιρροή στη Δύση, κατάφερε να συγκαλέσει μια Οικουμενική Σύνοδο και, μάλιστα, την τελευταία σε αυτήν της τη διάσταση. Με τη «δεσποτική ειρήνη» υπερνηθήκαν, συνεπώς, οι αντιδράσεις της Ανατολής, οι οποίες είχαν αναστατώσει την Εκκλησία και είχαν επιφέρει δυσαρέσκεια στο στρατό. Ο θριαμβευτικός και ο οικουμενικός χαρακτήρας της «δεσποτικής ειρήνης» δείχνει να ολοκληρώνεται με την *ένωσιν τῶν ἐκκλησιῶν*³²³ κατά την 5' Οικουμενική Σύνοδο. Με τη Σύνοδο αυτή, αναβαθμίζεται ο ρόλος των δυτικών Εκκλησιῶν και τα ανατολικά πατριαρχεία ακολουθούν στα Πρακτικά κατά σειρά τάξεως τον πάπα Ρώμης³²⁴. Στην πραγματικότητα, ο πυρήνας αυτής της θριαμβολογίας για την ομόνοια σε Ανατολή και Δύση πρέπει να αφορούσε σε μεγαλύτερο βαθμό την επικράτηση της Κωνσταντινούπολης επί των διεκδικήσεων των επαρχιών της Μικράς Ασίας με βοήθεια από τη Δύση.

3. Η ειρήνη με τους Βουλγάρους (680/1) και οι βυζαντινές αντιμαχόμενες παρατάξεις: σύγκλητος και στρατιωτική ηγεσία

Αν η ειρήνη με το Χαλιφάτο και η αποκατάσταση των σχέσεων με τη Δύση παρουσιάζονται στις πηγές ως καθαρά διπλωματικές δραστηριότητες του Κωνσταντίνου Δ' χωρίς την παράμετρο των εσωτερικών ισορροπιών, η υπογραφή των

321. A. Avenarius, Die Konsolidierung des Awarenkhanates und Byzanz im 7. Jahrhundert, *Βυζαντινά* 13/2 (1985) [Δώρημα στον Ί. Καραγιαννόπουλο], 1021-1032.

322. Για την αναγνώριση των Λογγοβάρδων εξαιτίας της αποτυχίας της εκστρατείας του Κωνσταντίνου Β' βλ. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 219-225· W. Pohl, The Empire and the Lombards: Treaties, Negotiations in the Sixth Century, *Kingdoms of the Empire*, έκδ. W. Pohl, Leiden-N. Υόρκη-Κόλν, 1997, 112· E. Chrysos, Conclusion: De Foederatis Iterum, *Kingdoms of the Empire*, ό.π., 200.

323. Θεοφάνης, 359,28.

324. Για την πρωτοκαθεδρία των παπικών αποκρισιών στη Σύνοδο βλ. *ACO*, 2, 2, 2, 936, αρ. 1· V. Grumel, Quelques témoignages byzantins sur la primauté romaine, *EO* 30 (1931), 423-427.

συνθηκών ειρήνης με τους Βουλγάρους φέρει εμφανέστερα το στίγμα του διχασμού στο βυζαντινό στρατό. Η συμφωνία ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους εισβολείς από το Δούναβη επήλθε μετά την ταπεινωτική ήττα, στην εκστρατεία της οποίας ηγήθηκε ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Σύμφωνα με όσα είναι γνωστά από την έως τώρα έρευνα, στη βυζαντινή αυτοκρατορία, από τον Αρκάδιο (395-408) έως τον Μαυρίκιο (582-602), οι αυτοκράτορες δεν τίθενται κατά κανόνα επικεφαλής του στρατεύματος, αλλά παραμένουν στην Κωνσταντινούπολη και τις εκστρατείες στα σύνορα τις οδηγούν στρατιωτικοί αξιωματούχοι³²⁵. Το έτος 601 μια αντιπροσωπεία από το στρατό, που διαχειμαζε πέρα από το Δούναβη³²⁶, έφθασε στην Κωνσταντινούπολη να διαμαρτυρηθεί και αποπέμφθηκε³²⁷. Αυτό οδήγησε στην εξέγερση του στρατού και την τυραννίδα του εκατόνταρχου Φωκά³²⁸. Ένα ανάλογο στρατιωτικό κίνημα θα επαναληφθεί, όπως είδαμε το 669, αλλά ο Κωνσταντίνος Δ' και ο πατριάρχης Θεόδωρος Κολωνείας θα λάβουν δραστικά μέτρα για την καταστολή του.

Οι αυτοκράτορες, Ηράκλειος, Κώνστας Β', Κωνσταντίνος Δ' και Ιουστινιανός Β', άλλος λίγο άλλος πολύ, τίθενται επικεφαλής του στρατού με μια όμως σημαντική διαφορά: ο μὲν Κώνστας Β' περιοριζόμαστε από στρατηγούς των θεμάτων, όπως προκύπτει από τις μνείες των πηγών, ενώ ο Ηράκλειος όχι³²⁹. Για τον Κωνσταντίνο Δ' συμβαίνει το αντίθετο από ό,τι με τον πατέρα του Κώνσταντα Β'. Οι στρατηγοί του Κώνσταντος Β' απουσιάζουν από το πλευρό του διαδόχου του. Σε ένα μεγάλο διάστημα της βασιλείας του από το 669 έως το 680, ο Κωνσταντίνος Δ' δείχνει να στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στον στρατιωτικό ηγέτη, Θεόδωρο Κολωνείας. Η μοναδική εκστρατεία, στην οποία ο Κωνσταντίνος Δ' τέθηκε προσωπικά επικεφαλής, ήταν η βουλγαρική. Το στρατιωτικό αυτό εγχείρημα του Κωνσταντίνου Δ' κατέληξε στην ήττα των Βυζαντινών *ὑπὸ τοῦ μισσαροῦ καὶ νεοφανοῦς ἔθνονος*³³⁰ και οδήγησε στη συμφωνία για την καταβολή ἑτη-

325. Ο συσχετισμός της ίδρυσης του θεματικού θεσμού και της εγκατάλειψης των εκστρατειών από τους αυτοκράτορες προβάλλεται στο *Περὶ θεμάτων (De thematibus, 60,18)*: βλ. McCormick, *Eternal Victory*, 47.

326. Θεοφάνης, 286,14-21.

327. Θεοφάνης, 287,3-4.

328. Θεοφάνης, 287,6-8.

329. Επί Ηρακλείου μνημονεύεται ένας τουρμάρχης Αρμενιάκων, ο Γεώργιος (Θεοφάνης, 325,4-5) και ο στρατηγός Βαάνης καθώς και ο σακελλάριος Θεόδωρος, στη μάχη του Ιερομίαια (Θεοφάνης, 337,4-5). Αντίθετα, μνείες για τους στρατηγούς του Κώνσταντος Β' βρίσκουμε και σε ανατολικές και σε δυτικές πηγές.

330. Θεοφάνης, 359,24-25.

σιών πάκτων³³¹. Και εδώ, ο αυτοκράτορας ακολουθεί περισσότερο το παράδειγμα του προπάππου του Ηρακλείου, και όχι αυτό του Κώνσταντος Β'.

Στρατηγός δεν μνημονεύεται ούτε ένας στη σημαντική αυτή εκστρατεία, στην οποία ηγείται ο αυτοκράτορας, ενώ αναφέρονται πάντα τὰ θέματα³³², καβαλλαρικά³³³, πεζικά³³⁴, πλώϊμα³³⁵, μνείες που σημαίνουν σχεδόν πανστρατιά. Όταν, μάλιστα, ο αυτοκράτορας αποχωρεί από τη Μεσημβρία και φθάνει στην Κωνσταντινούπολη με μια μικρή συνοδεία, αυτό σημαίνει ότι το στράτευμα είχε κάθε λόγο να δυσπιστεί και να φοβάται. Οι βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις, τις οποίες, σύμφωνα με τον πατριάρχη Νικηφόρο³³⁶, θαύμασαν οι Βούλγαροι, υπέστησαν μεγάλη ήττα μετά την αποχώρηση του αυτοκράτορα και των οικήων του με πέντε δρόμωνες. Όπως, όμως, προκύπτει ήδη, στην πρώτη από τις συνεδρίες της 5' Οικουμενικής Συνόδου του Σεπτεμβρίου του 680, ο παντοδύναμος κόμης του Οψικίου, Θεόδωρος Κολωνείας³³⁷, διασφάλιζε τις συνθήκες εκείνες, ώστε ο Κωνσταντίνος Δ' εὐαγγελικῶς διανοησάμενος να κάνει συμφωνία ειρήνης με τους Βουλγάρους και να στραφεί ανενόχλητος στη σύγκληση της Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη.

Η προσωπική ηγεσία του Κωνσταντίνου Δ' στη βουλγαρική εκστρατεία το 680 οδήγησε το στρατό σε επαισχυντή ήττα μετά την προοχθεδιασμένη απομάκρυνσή του από την πρωτεύουσα, ακριβώς όπως οι αξιωματικοί, τα πρωτεία δηλαδή του θέματος των Ανατολικών είχαν με δόλο παρασυρθεί στη Κωνσταντινούπολη το 669. Η ομοιότητα ανάμεσα στις δύο αυτές ενέδρες σε βάρος του στρατεύματος οδήγησε ως τώρα πολλούς μελετητές στην ταύτιση της ανταρσίας του 669 με την εξέγερση στο πλαίσιο της Συνόδου, την οποία θα δούμε στη συ-

---

331. Θεοφάνης, 359, 20. Για τη συμφωνία αυτή βλ. Katerina Synellis, Die Entwicklung der Bedeutung des Terminus «πάκτων» im Rahmen der Entwicklung der "Internationalen" Beziehungen von Byzanz vom 4. bis zum 10. Jahrhundert, *Studien zur Geschichte der römischen Spätantike. Festgabe für Pr. J. Straub*, Αθήνα 1989, 244-245.

332. Θεοφάνης, 358,16.

333. Θεοφάνης, 358,16 και 359,4.

334. Θεοφάνης, 358,19.

335. Θεοφάνης, 358,16-17· Νικηφόρος, 35,2.

336. Νικηφόρος, 35,1-4.

337. Ο Θεόδωρος Κολωνείας πρέπει να πήγε στο Δούναβη με το στρατό και να ήταν από εκείνους που έφυγαν από τη Μεσημβρία με τους πέντε δρόμωνες (οικήοι: Θεοφάνης, 358,29-30). Το Οψίκιον πρέπει να μαρτυρείται ως πεζικό από τον Θεοφάνη, που το θέλει να παρατάσσεται κοντά στα πλοία: βλ. Lounghis, *Obssequium*, 54-60.

νέχεια, καθώς και την οριστική αφαίρεση των αξιωμάτων των αδελφών του αυτοκράτορα Ηρακλείου και Τιβερίου το 681. Η ανυπαρξία μνημών εξάλλου, για οποιοδήποτε διοικητή από τις στρατιωτικές μονάδες, οι οποίες εγκλωβίστηκαν στο Δούναβη, θα μπορούσε ακόμη να επιβεβαιώνει ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄ δεν μπόρεσε να στηριχθεί στο στρατό. Η φυγή του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, τη στιγμή αυτή, δείχνει επίσης ότι οι προτεραιότητές του ταυτίζονταν με εκείνες της συγκλήτου, η παρουσία της οποίας ήταν συνεχής στη Σύνοδο³³⁸. Είτε όμως πρόκειται για μια εσκεμμένη αποχώρηση του Κωνσταντίνου Δ΄ από τον πόλεμο, εξαιτίας της αναγκαιότητας της σύγκλησης Συνόδου, είτε κάποιος άλλης στρατιωτικής δυσχέρειας, η οποία προέκυψε από τις ιδιαιτερότητες του ίδιου πολέμου, είτε των κακών σχέσεών του με τα θέματα στο Δούναβη, η απογοήτευση από την αποτυχία του εγχειρήματος δεν αποτυπώνεται στην εναρκτήρια συνεδρία της Συνόδου, όπως κανείς θα περίμενε.

Στρατηγοί αφοσιωμένοι στον αυτοκράτορα, έστω και κακοί στο πεδίο της μάχης εμφανίζονται αργότερα επί Ιουστινιανού Β΄³³⁹, ο οποίος στο σημείο αυτό, όπως και σε άλλα, είτε μοιάζει τυχαία, είτε μμείται τον παππού του, Κώνσταντα Β΄, και όχι τον πατέρα του Κωνσταντίνο Δ΄. Από τις διαπιστώσεις αυτές καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η αντιπαλότητα στρατιωτικής ηγεσίας των θεμάτων και συγκλητικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης, επικεφαλής της οποίας ήταν ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Δ΄, ήταν αδιάλειπτη. Αυτά έχουν σε γενικές γραμμές υποστηριχθεί πιο πάνω. Η πραγματική όμως διάσταση των γεγονότων σε μια εποχή, όπως ο 7ος αιώνας, κατά τον οποίο πρώτος ο Ch. Diehl³⁴⁰ και στη συνέχεια και άλλοι³⁴¹, διέγνωσαν άνοδο της επιρροής της συγκλήτου, δείχνει να αφορά τους νέους ανταγωνισμούς, που είχαν αναδειχθεί στο εσωτερικό της βυζαντινής κοινωνίας. Η επανεμφάνιση του αυτοκράτορα επικεφαλής του στρατού αποτελούσε επιλογή της συγκλητικής αριστοκρατίας, η οποία έτρεφε αισθή-

338. G. Cankova-Petkova, Über die Bildung des bulgarischen Staates, *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*, έκδ. VI. Vavřínek, Πράγα 1978, 463-482. Διαφορετική εκτίμηση εκφράζεται από τον W.E. Kaegi (*Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Καίμπριτζ 1992, 219-220), ο οποίος δέχεται ότι ο πρεσβύτερος Κωνσταντίνος επιχειρούσε να ματαιώσει την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας και όχι να συμφιλιώσει το στρατεύμα με τη σύγκλητο.

339. Πα το έτος 685/6, στρατηγός Λεόντιος (Θεοφάνης, 363,28-29). Πα το έτος 709, δύο στρατηγοί: Θεόδωρος ὁ Καρτερούκας και Θεοφύλακτος ὁ Σαλιβᾶς (Θεοφάνης, 377,3-4).

340. Le Sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles, *Byz.* 1 (1924), 200-213.

341. Beck, Senat und Volk, 29-31.

ματα εχθρότητας ή ανασφάλειας έναντι της ανερχόμενης δύναμης των μικρασιατικών θεμάτων³⁴² και της ηγεσίας τους, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον αποκλεισμό τους από την 5^η Οικουμενική Σύνοδο.

4. Ο Κωνσταντίνος Δ΄ και τα προβλήματα της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων

Οι διαπιστώσεις για την πολιτική του Κωνσταντίνου Δ΄ σε Δύση και Ανατολή, όπως προκύπτουν και επιβεβαιώνονται από τις λίγες σχετικές μνείες, δια φωτίζουν την ακολουθία των γεγονότων την περίοδο αυτή. Ήδη από το 667, η αντιπαράθεση ανάμεσα στην πολιτική του Κωνσταντίνου Β΄ και της αριστοκρατικής ομάδας, η οποία επιτρόπευε τον Κωνσταντίνο Δ΄ στην Κωνσταντινούπολη, είναι εμφανέστατη στις πηγές. Ο πιστός στρατηγός του Κωνσταντίνου Β΄, Σευήρος/Σαβώριος, βρέθηκε αντιμέτωπος με εκείνους που μισούσαν³⁴³ τον αυτοκράτορα και εξεγέρθηκε. Η εξέγερσή του καταπνίγηκε³⁴⁴ και έτσι, όταν δολοφονήθηκε στις Συρακούσες ο αυτοκράτορας και ηγέτης του, το επόμενο έτος (668), η διαδοχή του Κωνσταντίνου Δ΄ ήταν απόλυτα ασφαλή³⁴⁵. Από εκεί και πέρα δεν απέμενε, παρά να χρησιμοποιηθεί ο πιστός στην εξουσία της Κωνσταντινούπολης στόλος, για να κατασταλεί και η επόμενη εξέγερση του επίσης πιστού κατά τεκμήριο, στον Κώνσταντα Β΄ και επίσης αλλογενούς στρατηγού Μζεξ. Η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη μπορούσε έτσι να παρουσιάσει τις εξεγέρσεις των στρατευμάτων των Αρμενιάκων και των Ανατολικών ως κινήματα εναντίον της δυναστικής νομιμότητας³⁴⁶.

Με την κατάπνιξη των δύο αυτών εξεγέρσεων οι δύο ισχυροί μικρασιατικοί καθαλλαρικοί στρατοί απέμειναν χωρίς ηγεσία, όπως φάνηκε στο κίνημα των Ανατολικών κατά του Κωνσταντίνου Δ΄ το επόμενο έτος (669). Οι επικεφαλής της στάσης των Ανατολικών ανασκολοπίζονται στην Κωνσταντινούπολη· έτσι, χωρίς αντίσταση ο Άραβας στρατηγός Φαδαλάς φτάνει με το στρατό του στην Κύζικο το 670 και από εκεί πολιορκεί την πρωτεύουσα. Είναι λοιπόν φανερό ότι η κατάπνιξη της πρώτης εξέγερσης από τον κουβικουλάριο Ανδρέα, φημισμένο

342. Για το ρόλο του στρατού στον αυτοκρατορικό θεσμό τον 7ο αι. βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 19-29.

343. Θεοφάνης, 351,24· Μιχαήλ Σύρος, XI, 446.

344. Θεοφάνης, 350,26-27· Μιχαήλ Σύρος, XI, 451-454.

345. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή*, 74-75· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ΄, 269.

346. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε΄, 135 κ.ε.

πολεμιστή κατά τον Μιχαήλ Σύρο³⁴⁷, με εντολή του Κωνσταντίνου Δ', διαδόχου τότε του θρόνου, δεν έφερε ηρεμία στη Μικρά Ασία. Η συνεργασία του κουβικουλάριου Ανδρέα με τον κλεισουροφύλακα της Αραβισού³⁴⁸ οδήγησε βέβαια στην εξόντωση του στρατηλάτη των Αρμενιάκων Σεργίου και του στρατηγού τους Σαβώριου³⁴⁹, χωρίς ωστόσο να αντιμετωπίσει ολοκληρωτικά τους Άραβες³⁵⁰. Σύμφωνα με τη διήγηση του Θεοφάνη³⁵¹, εκτός από τον Ανδρέα, στάλθηκε επίσης από την Κωνσταντινούπολη δύναμις *Ρωμαϊκή* υπό τον πατρίκιο Νικηφόρο. Αυτό το στρατιωτικό σώμα, το οποίο ξεκίνησε από την πρωτεύουσα, είχε στόχο την κατάπνιξη της εξέγερσης του θεματικού στρατού, αλλά δεν έδωσε οριστική λύση στα προβλήματα της Μικράς Ασίας.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εξηγηθεί το γεγονός ότι τα συντεταγμένα χερσαία τμήματα στρατού, δηλαδή η *δύναμις Ρωμαϊκή*, δεν προόσπισαν τη Μικρά Ασία, επιτρέποντας στον Φαδαλά να κατευθυνθεί το 670 στην Κύζικο³⁵², όπου και παραχαιμάζε έως το 677/8. Ανάλογη ήταν και η απουσία αντιδράσεων του στόλου της Κωνσταντινούπολης, όταν οι Άραβες εγκαθιστούσαν μόνιμες φρουρές στις ακτές και τα νησιά στα δυτικά της Μικράς Ασίας, καταφθάνοντας έως τη Σμύρνη νωρίτερα (671/2)³⁵³. Η άμεση αντιμετώπιση των Αράβων στη Μικρά Ασία δεν ήταν επιλογή της κεντρικής εξουσίας, ίσως επειδή δεν επιθυμούσε να αναλώσει δυνάμεις για την περιοχή ή ακόμη επειδή αδυνατούσε να διαθέσει εκστρατευτικά σώματα ικανά για την παρεμπόδιση των επιδρομών. Γνωρίζουμε ότι σχεδόν αμέσως επακολούθησε η μακρόχρονη πολιορκία-αποκλεισμός της πρωτεύουσας (673-678). Η καθυστερημένη αντιμετώπιση των Αράβων από τον Κωνσταντίνο Δ' στηρίχθηκε αποκλειστικά στο στόλο, ο οποίος του ήταν πιστός και ένα χρόνο νωρίτερα φάνηκε ότι ενισχυόταν συστηματικά

347. Μιχαήλ Σύρος, XI, 452.

348. Θεοφάνης, 350,9· Dölger, *Regesten*, 235.

349. Θεοφάνης, 350,3-6. Το χωρίο έχει ενδιαφέρον, επειδή ο αξιωματούχος αυτός, ο οποίος μνημονεύεται για πρώτη φορά στις πηγές, *ού γάρ συναπήει τῷ τυράνῳ*, πράγμα που δείχνει ότι είχε συνταχθεί με τις επιλογές της Κωνσταντινούπολης.

350. Bury, *Later Roman Empire*, II, 306-307· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Δ', 248-249· TIB 2, 144-145.

351. Θεοφάνης, 350,20· πρέπει να τονίσουμε ότι στη διήγηση του Μιχ. Σύρου (XI, 451-454) για την καταστολή της στάσης του στρατηγού των Αρμενιάκων Σαβώριου δεν μνημονεύεται ο πατρίκιος Νικηφόρος.

352. Θεοφάνης, 354,3· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 31-35.

353. Θεοφάνης, 353,15-16· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 33.

στην Κωνσταντινούπολη³⁵⁴. Η απόκρουση των Αράβων με το στόλο ενισχύει την εκδοχή για την επιλεκτική χρήση των δυνάμεων του στρατού. Η μαχητικότητα του στόλου υπέρ του Κωνσταντίνου Δ' είχε αποδειχθεί άλλωστε ήδη κατά την καταστολή της εξέγερσης του Μζεζ στη Σικελία (668).

Οι μινείες για την προετοιμασία στόλου από τον ίδιο τον αυτοκράτορα³⁵⁵ και η απουσία θεματικών στρατευμάτων, τα οποία με βεβαιότητα υπήρχαν τουλάχιστον έως τη δολοφονία του Κώνσταντος Β', φανερώνουν ταυτόχρονα ότι η μόνη δύναμη, στην οποία μπορούσε να στηριχθεί η κεντρική εξουσία ήταν πράγματι ο στόλος. Επίσης, άξιο της εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα ήταν το στρατιωτικό σώμα, κατά πάσα πιθανότητα χερσαίων δυνάμεων, υπό τους πατρικίους (στρατηγούς;) Φλώρο, Κυπριανό και Πετρωνά³⁵⁶, το οποίο συγκρούστηκε με αραβικά στρατεύματα με επικεφαλής τον Σουφιάν Ίμπν Αύφ, μετά την καταστροφή του αραβικού στόλου στο Σύλλαιο³⁵⁷ της Παμφυλίας. Οι ιστορικές πηγές δεν παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για τον τόπο, όπως επίσης και το χρόνο, της σύγκρουσης αυτής ανάμεσα στους Άραβες του Σουφιάν, και τους τρεις, κατά πάσα πιθανότητα στρατιωτικούς, βυζαντινούς αξιωματούχους³⁵⁸. Σύμφωνα όμως, με τη σειρά στην αφήγηση των γεγονότων της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη, οι Άραβες του Φαδαλά, μετά την ήττα τους, απομακρύνθηκαν από την πρωτεύουσα και κατέφυγαν στην Κρήτη³⁵⁹. Σε αυτό το κρίσιμο διάστημα (676-678), ο Κωνσταντίνος Δ' ασχολήθηκε προσωπικά με τις επαρχίες του Ιλλυρικού και την *μεγαλόπολιν* Θεσσαλονίκη.

Λίγο αργότερα (καλοκαίρι του 680), ο αυτοκράτορας εμφανίζεται να *κελεύει περᾶσαι πάντα τὰ θέματα ἐν τῇ Θράκῃ*³⁶⁰, για την αντιμετώπιση των βουλγαρικών επιδρομών, οι οποίες παραβίαζαν το σύνορο του Δούναβη³⁶¹. Κατά τη χρονική αυτή στιγμή και παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για μια μεγάλη εκστρα-

354. Θεοφάνης, 353,19-23· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 36-38.

355. Νικηφόρος, 32,10-11· Θεοφάνης, 353,19-23.

356. Θεοφάνης, 354,12-13· Γεώργιος Κεδρηνός, 765,10· Ιωάννης Ζωναράς, 224,8 (στρατηγός Κιβυρραιωτών)· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 45.

357. Θεοφάνης, 354,8-11· Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 43-44.

358. Παννόπουλος, Σισίνιος Ψενδάκις, 579-583.

359. Θεοφάνης, 354,20-21· Δ. Τσουγκαράκης, 'Η Βυζαντινή Κρήτη, *Κρήτη: Ίστορία και Πολιτισμός*, τόμ. 1, έκδ. Ν. Παναγιωτάκης, Κρήτη 21987, 340-341.

360. Θεοφάνης, 358,16. Ο πατριάρχης Νικηφόρος (σ. 34,22) από την άλλη πλευρά, αποκαλεί τα στρατεύματα αυτά *στρατὸν ὀπλίτην*.

361. Νικηφόρος, 34,20-22· Θεοφάνης, 358,11-15.

τεία, είναι αδύνατον να εντοπίσουμε ονομαστικά έστω και έναν αξιωματούχο με στρατιωτικούς τίτλους, εκτός από γενικές αναφορές σε *ἄρχοντας*³⁶² ή σε *στρατηγούς*³⁶³. Παρόλο που ο Θεόδωρος με τον τίτλο του *κόμητος τοῦ Ὀψικίου και ὑποστρατήγου Θωράκης*³⁶⁴, μνημονεύεται το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους (680), δηλαδή σχεδόν ταυτόχρονα στα Πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου, η παρουσία του δεν γίνεται αισθητή στα κείμενα που περιγράφουν τη βουλγαρική εκστρατεία του Κωνσταντίνου Δ'. Για τις σχέσεις του Κωνσταντίνου Δ' με το στρατό είναι ενδεικτικό ακόμη το γεγονός της «απουσίας» του αυτοκράτορα από το μέτωπο. Όπως συνάγεται από στις σχετικές περιγραφές, αν και ο ίδιος θα έπρεπε να ήταν επικεφαλής της επιχείρησης αυτής, χρησιμοποίησε εξαρχής τη θαλάσσια οδό για να φτάσει στο Δούναβη και δεν επέλεξε να ακολουθήσει τη χερσαία εκστρατεία μαζί με τα υπόλοιπα στρατεύματα.

Στη διήγηση, που παραθέτει ο πατριάρχης Νικηφόρος για την εκστρατεία του 680, γίνεται επίσης προφανές ότι τα *καβαλλαρικά* και τα *πλώμα*³⁶⁵ υπερτερούσαν σε όγκο έναντι των πεζικών, όπως δείχνει η πληροφορία για το θαυμασμό που προκάλεσαν στους εχθρούς κατά την παράταξή τους στο Δούναβη. Επιπλέον, τα σώματα του πεζικού, πέρα από το γεγονός ότι ήταν συγκριτικά πολύ λιγότερα, παρέμειναν στις ακτές κοντά στον αυτοκράτορα³⁶⁶, χωρίς να πλησιάσουν την εχθρική παράταξη. Ο αυτοκράτορας επιστρέφει στη συνέχεια στην πρωτεύουσα με όσους φαίνεται ότι τόν συνόδευσαν κατά την αποχώρησή του α-

362. Νικηφόρος, 35,9.

363. Θεοφάνης, 358,30.

364. Πρόκειται για την ασφαλή χρονολόγηση που μάς παρέχουν τα Πρακτικά της πρώτης συνεδρίας της 5' Οικουμενικής Συνόδου· βλ. *ACO*, 2, 2, 1, 14,11-14.

365. Νικηφόρος, 35,1-4.

366. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι στη διήγηση του πατριάρχη Νικηφόρου (σ. 35,7-11) για την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Δ' από το μέτωπο είναι φανερή η απόσταση ανάμεσα στις εκβολές του Δούναβη, όπου είχαν αγκυροβολήσει τα πλοία, και *τῶ ὄχρωμάτι*, όπου θα βρίσκονταν οπωσδήποτε τα *καβαλλαρικά*. Στην περιγραφή του Θεοφάνη (σ. 358,18), από την άλλη πλευρά, δεν φαίνεται ξεκάθαρα, αν η απόσταση του Ὀγλου, της περιοχής, όπου παρατάχθηκαν τα πεζικά, ήταν μακριά από την ακτή. Στη συνέχεια, η φήμη που διαδόθηκε από τα *καβαλλαρικά* για τη φυγή του αυτοκράτορα δεν θα μπορούσε να πάρει διαστάσεις, εάν τα στρατεύματα αυτά ήταν συνεχώς με τον αυτοκράτορα κοντά στην ακτή, οπότε θα μπορούσαν εύκολα να γνωρίζουν την πραγματικότητα για την αποχώρησή του. Για τον Ὀγλον βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 102, 102-107· V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Άμστερνταμ 1980, 174-177.

πό το Δούναβη³⁶⁷. Όπως σημειώνεται καθαρά στα σχετικά χωρία, κατά την αποχώρηση του αυτοκράτορα, με τους λίγους οικείους και τους πέντε δρόμωνες, το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού είχε παραμείνει στο μέτωπο. Τα καβαλλαρικά θέματα που διέδωσαν τη φήμη για τη φυγή του αυτοκράτορα, πρέπει να αποδεκατίστηκαν από τους Βουλγάρους και στη συνέχεια καταδιώχθηκαν *μέχρι του Δανουβίου*³⁶⁸, πράγμα που δείχνει ότι είχαν απομακρυνθεί σημαντικά από τις ακτές που είχε αγκυροβολήσει ο στόλος με τον Κωνσταντίνο Δ'.

Η άφιξη των καβαλλαρικών θεμάτων στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να έγινε λίγο πριν από τη συνεδρία, κατά την οποία ο πρεσβύτερος Απαμείας Κωνσταντίνος, επιχείρησε την εσωτερική συμφιλίωση, επικαλούμενος τα αποτελέσματα του πρόσφατου διχασμού στο μέτωπο, δηλαδή στις 9 Αυγούστου του 681³⁶⁹. Η άρνηση της Συνόδου να αποδεχθεί τις προτάσεις αυτού του κληρικού, πυροδότησε πιθανόν και τη στρατιωτική στάση που μνημονεύει το *συριακό Χρονικό* για την 5' Οικουμενική Σύνοδο. Στο απόσπασμα που σώζεται σε αυτή τη συριακή πηγή, το αιματηρό αυτό επεισόδιο συνδέεται ρητά και με την οριστική απομάκρυνση των αδελφών και της μητέρας του αυτοκράτορα από την Κωνσταντινούπολη³⁷⁰. Παράλληλα, η απουσία μνημών για τα καβαλλαρικά θέματα, η οποία σε αυτήν την τελευταία περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' είναι εμφανέστατη, επιβεβαιώνει τη διάσταση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και το θεματικό στρατό. Ίσως, αυτήν την ιδιαίζουσα κατάσταση εκφράζει και η εκπροσώπηση του στρατού του Δούναβη από ένα μέλος της Εκκλησίας της Απάμειας (επαρχία Συρίας Β').

Κληρικοί και, μάλιστα, όσοι κατείχαν υψηλές θέσεις ακόμη και πατριάρχες είχαν στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί για τον κατευνασμό των αντιδράσεων στο στράτευμα, όπως ο Αντιοχείας Γρηγόριος, ο οποίος επενέβη για την αποκατάσταση του στρατηγού Φιλίππικου επί Μαυρικίου³⁷¹. Οι αξιωματούχοι του στρατού των επαρχιών της Μικράς Ασίας δεν συμμετέχουν στη Σύνοδο, η πρώτη

367. Νικηφόρος, 35,7-9· Θεοφάνης, 358,28-31.

368. Θεοφάνης, 359,8.

369. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 139· για τις διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με το επεισόδιο αυτό βλ. στο υποκεφάλαιο «Ο Κωνσταντίνος Δ' και οι Βυζάντιοι», στο Μέρος Β' (όπως και πιο πάνω σημ. 338). Για τη σημασία της ομόνοιας στο στράτευμα και της τήρησης των αποφάσεων των Οικουμενικών Συνόδων βλ. Leontsini, *Adherence to the Chalcedonian Creed*, 71-78.

370. Brock, *Syriac Fragment*, 65, 71-78.

371. Ευάγγριος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 5', 13, 231,3-29.

συνεδρία της οποίας χρονολογείται το Σεπτέμβριο του 680 και στην οποία συμμετέχει μόνο ο κόμης του Οψικίου, έχοντας επιστρέψει μαζί με τον αυτοκράτορα ασφαλώς στην Κωνσταντινούπολη. Η απουσία των μικρασιατικών θεμάτων σε όλη τη διάρκεια της Συνόδου, πέρα από την έμμεση αναφορά τους στη συνεδρία της 9ης Αυγούστου του 681, αντανάκλα όχι μόνον τη στρατιωτική αντίθεσή τους με το Οψίκιον, αλλά πιθανότατα και την εναντίωσή τους στην ίδια την πολιτική της ενίσχυσης του αυτοκράτορα με αιχμή την Ορθοδοξία και τη συμφιλίωση με τη Δύση.

Η τόσο παραδοσιακή αντιμετώπιση αυτών των αντιθέσεων από τον Κωνσταντίνο Δ', καθώς οι συνθήκες ζωής στις επαρχίες γίνονται δυσχερέστερες με τις εξωτερικές πιέσεις και τις οικονομικές αντιξοότητες, δεν άφησε περιθώρια για βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τους θεματικούς στρατούς. Η όξυνση που επακολούθησε, δεν ωφέλησε την κεντρική εξουσία, όπως φάνηκε στη συνέχεια επί Ιουστινιανού Β'. Η αναχρονιστική αυτή πολιτική δεν μπόρεσε από την άλλη πλευρά, να ανακόψει τις πιέσεις στα σύνορα των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, στα οποία ήταν εμφανέστατη η ανάγκη για τη μόνιμη παρουσία ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Οι κύριες γραμμές της πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ΄

Η χρονική αφετηρία της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄ ταυτίζεται με ένα «ταξίδι-εκστρατεία» του νεαρού αυτοκράτορα στη Δύση, αναφορές για το οποίο γίνονται μόνο σε βυζαντινές πηγές. Πιθανολογούμενο ή απορριπτόμενο, το «ταξίδι» αυτό καταγράφει την πρόθεση του Κωνσταντίνου Δ΄ για την παραδειγματική τιμωρία του σφετεριστή του θρόνου του και την ενίσχυση της εξουσίας του με σύμμαχό του τον στόλο· οι μνείες του «ταξιδιού» αυτού αποτελούν, μάλλον, μαρτυρίες της επιθυμίας του νεαρού τότε αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ΄ να επικαλείται ερείσματα της ρωμαϊκής βασιλείας στη Δύση. Σε μια μεγάλη πόλη-λιμάνι της Δύσης, τη Ραβέννα, στη Βασιλική του Αγίου Απολλιναρίου βρίσκεται, άλλωστε, η λαμπρότερη απεικόνισή του. Ο Κωνσταντίνος Δ΄ είναι ο μόνος αυτοκράτορας μετά τον Ιουστινιανό Α΄, η μεγαλειώδης ψηφιδωτή παράσταση του οποίου σώζεται σε μια πόλη, όπως η Ραβέννα, με σημαντικό γεωγραφικό και οικονομικό ρόλο και με προνόμια που είχαν εκχωρηθεί στον εκπρόσωπο της εκκλησιαστικής της αρχής ήδη, από τον Κώνσταντα Β΄.

Όπως είναι γνωστό, στην παράσταση του Αγίου Απολλιναρίου in Classe, ο Κωνσταντίνος Δ΄ απεικονίζεται μαζί με τους αδελφούς και συναυτοκράτορες του, Ηράκλειο και Τιβέριο, καθώς και τον γιο του μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄. Το ψηφιδωτό αυτό είναι πιθανότατα προγενέστερο της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου, αφού ο Ηράκλειος και ο Τιβέριος απεικονίζονται στα νομίσματα ως το φθινόπωρο του 681 και οι μελετητές συμπεραίνουν ότι η επίσημη θεσμική απομάκρυνσή τους από το θρόνο πρέπει να έγινε τότε περίπου ή λίγο μετά. Η απεικόνιση στο ίδιο ψηφιδωτό του γιου και διαδόχου του, Ιουστινιανού Β΄, είναι επίσης σπάνια, μολονότι είχε στεφθεί συναυτοκράτορας το 680¹ και λίγο αργότερα, σύμφωνα με το *Liber Pontificalis*, στάλθηκαν *mallones capillorum* του ίδιου και του αδελφού του Ηρακλείου στον πάπα Βενέδικτο Β΄ (684-685)².

---

1. Θεοφάνης, 360,19-20.

2. *Βίος Βενεδίκτου Β΄*, LP, I, 363.

Στη Δύση βρίσκονταν ακόμη οι οικονομικές πηγές και οι ευρείες δυνατότητες που παρείχαν τα νομισματοκοπεία κατά την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ', όπως άλλωστε και ο στόλος, σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνουν οι πηγές για τον 7ο αιώνα. Ο ρόλος και η παρουσία βυζαντινού στόλου στην περιοχή της Μεσογείου ήταν καθοριστικός την περίοδο αυτή όχι μόνο για τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης, αλλά και για την προστασία της από τις επικίνδυνες ναυτικές δυνάμεις των Αράβων, οι οποίες από το έτος 655 και μετά αρχίζουν να ενισχύονται σημαντικά.

Η διαπίστωση αυτή για την επικοινωνία με τη Δύση έρχεται σε πλήρη συμφωνία με τη γενικότερη πολιτική ιδεολογία, η οποία υιοθετήθηκε επί της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' και εκφράστηκε στους ευρύτερους τομείς της δημόσιας ζωής: τη μίμηση του Ιουστινιανού Α'. Σε αυτήν την τάση πρέπει, όπως υποστηρίχθηκε, να εγγράφεται η επιστροφή σε παλαιότερα πρότυπα, η οποία εντοπίζεται στα νομίσματα των αρχών της βασιλείας του και έμοιαζε με αναχρονιστική μεταρρύθμιση³. Φαίνεται λοιπόν, όπως χαρακτηριστικά γράφτηκε από τον Π. Παννόπουλο, ότι ήταν πολύ φιλόδοξος και ήθελε να μιμείται τον Ιουστινιανό Α' σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής, αφού ανέγραψε πάνω στο νόμισμα, τη χάραξη, τη φόρμα και τον υποτιτλισμό του Ιουστινιανείου νομίσματος⁴. Στόχος του ήταν να αποκαταστήσει το ορειχάλκινο νόμισμα με ένα πολύ βαρύτερο (80% αύξηση βάρους), το οποίο τελικά αποδείχτηκε δύσχρηστο, ανεξάρτητα, αν μια τέτοια υπερβολή ήταν επιτρεπτή στις αρχές της βασιλείας του, επειδή ο πατέρας του Κώνστας Β' είχε επιτύχει μείωση του πληθωρισμού με σοφή νομισματική και οικονομική πολιτική⁵.

Σε ανάλογο πλαίσιο εγγράφεται η επευφημία του ως νέου Ιουστινιανού στην τελευταία συνεδρία της 5' Συνόδου, καθώς και το όνομα του γιου και διαδόχου του Ιουστινιανού Β'. Η αγωνιώδης προσπάθεια να μιμηθεί ο Κωνσταντίνος Δ' τον Ιουστινιανό Α' δεν εξαντλείται στη μίμησή του στα νομίσματα και τη φιλική διάθεση έναντι της Δύσης, αλλά ολοκληρώνεται με τη σύγκληση της 5' Οικουμενικής Συνόδου, όπως εκείνη που είχε συγκαλέσει ο Ιουστινιανός Α'. Οι ομοιότητες του Κωνσταντίνου Δ' με τον Ιουστινιανό Α' και οι μεγαλειώδεις απει-

3. Grierson, *Catalogue*, 2,1, 6 και 28.

4. Yannopoulos, *Manifestations*, 124.

5. Yannopoulos, *Manifestations*, 123· και αυτό αποδείχτηκε, όταν το ορειχάλκινο νόμισμα επανήλθε στο βάρος, που είχε επί Κώνσταντος Β' έως το 673. Η έκδοση φόλλων με βάρος μεγαλύτερο του κανονικού γίνονταν μόνο στην Κωνσταντινούπολη: Grierson, *Catalogue*, 2, 2, 518.

κονίσσει τους σε ψηφιδωτές παραστάσεις στις Βασιλικές της Ραβέννας, του Αγίου Βιταλίου για τον Ιουστινιανό Α' και του Αγίου Απολλιναρίου in Classe για τον Κωνσταντίνο Δ', συμπληρώνονται από την εξύμνησή τους από σύγχρονες εκκλησιαστικές πηγές, αλλά και τη μεταγενέστερη βυζαντινή ιστοριογραφία, επειδή συνεκάλεσαν Οικουμενικές Συνόδους και στήριξαν την Ορθοδοξία. Το κλίμα αυτό, πέρα από τις αυτοκρατορικές προθέσεις, εκφράζει λοιπόν και τη γενικότερη διάθεση της ανώτερης τάξης της πρωτεύουσας, κατά την πρώτη φάση της βασιλείας του, να πανηγυρίσει την απαλλαγή από τον μισητό προκάτοχό του, Κώνσταντα Β'. Η υπεράσπιση της Ορθοδοξίας από τον πάπα Ρώμης και η πλαισίωση της 5' Οικουμενικής Συνόδου, με επισκόπους και μοναχούς από τη Δύση για την καταδίκη των αιρετικών από την Ανατολή, επαναλαμβάνει την προσφιλή στην Κωνσταντινούπολη Ιουστινιάνεια τακτική⁶.

Ο θρίαμβος της Ορθοδοξίας επί Κωνσταντίνου Δ' επιβεβαίωσε τις προσδοκίες των πατρικίων συγκλητικών, οι οποίοι τον στήριξαν σε μια τόσο σημαντική επιλογή· ιδιαίτερα όμως, ενισχυμένος αναδείχθηκε ο πάπας Ρώμης, ο οποίος στο εξής, θα εκπροσωπεί στη Δύση όχι μόνο την εκκλησιαστική, αλλά και την πολιτική ομαλότητα. Με τον τρόπο αυτό στερεώνεται και η δύναμη του ποντίφηκα της Ρώμης έναντι της διεκδικήτριας Ραβέννας. Όπως ο Ιουστινιανός Α', έτσι και ο Κωνσταντίνος Δ' στηρίχθηκε στην ίδια κοινωνική δύναμη, την υστερορωμαϊκή ορθόδοξη συγκλητική αριστοκρατία, για να παταχθούν οι αιρετικοί· και οι δύο αυτοκράτορες καταδίωξαν τους μονοφυσίτες και τους αιρετικούς. Και οι δύο, επίσης, είχαν ιδιαίτερα προβλήματα στη Μικρά Ασία. Ο Ιουστινιανός Α' με τον Ιωάννη Καλπαδόκη⁷ και τους μονοφυσίτες, ο Κωνσταντίνος Δ' με τα θέματα της Μικράς Ασίας, που λίγο νωρίτερα αποτελούσαν το στήριγμα του μονοθελητή πατέρα του. Η βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' παρέχει αρκετές ενδείξεις για μια προσπάθεια κυριαρχίας των αξιωματούχων με τις εξέχουσες θέσεις, πάνω σε όσους προέρχονταν από τα θεματικά στρατεύματα με αρμενική κυρίως καταγωγή (Μζεξ, Σαπώρ, *πρωτεία* θέματος των Ανατολικών) και αυτό πρέπει να είναι σημαντικό, δεδομένου ότι από τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου και σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Κώνσταντος Β' η αλλογενής, κυρίως αρμενική, élite κατείχε δεσπόζουσα θέση στο στράτευμα.

Έτσι, το σκηνικό, το οποίο θα οδηγήσει στον τελικό χαρακτηρισμό του Κωνσταντίνου Δ', δείχνει αρκετά σύνθετο και περίπλοκο, με την Κωνσταντινού-

6. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 131.

7. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 435-449 και 463-483· Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 149-150.

πολη να αντιπαρατίθεται στις επαρχίες, το θεματικό στρατό να αντιπαρατίθεται στον Κωνσταντίνο Δ' και τη ρωμαϊκή βυζαντινή εξέχουσα τάξη να αντιπαρατίθεται στην αρμενική αριστοκρατία. Γίνεται έτσι προφανές, ποιοι ήταν εκείνοι που πέρα από τον Κώνσταντα Β' μισήθηκαν από τους *Βυζαντίους*⁸ και τους επισκόπους και σε ποιον επιβλήθηκε τελικά ο Κωνσταντίνος Δ' με τη θρησκευτική του πολιτική. Αυτό που εμπόδισε, ωστόσο, τον Κωνσταντίνο Δ' να μοιάσει στον Ιουστινιανό Α⁹, ήταν τα εκατόν είκοσι χρόνια που είχαν κυλήσει στο μεταξύ και φαίνεται να είχαν μετατρέψει ορισμένες ποσοτικές παραμέτρους στο συσχετισμό δυνάμεων, οι οποίες όμως, όσο περιέργο και αν φαίνεται, εξακολουθούσαν να είναι σχεδόν ίδιες ποιοτικά μετά από χρόνια. Για το λόγο αυτό, τόσο το πρόσωπο, όσο και η συμπεριφορά καθώς και η γενικότερη στάση του Κωνσταντίνου Δ' ανήκουν στην πρωτοβυζαντινή εποχή, η κοινωνία της οποίας βρίσκεται πλέον μπροστά σε πολλά αδιέξοδα.

Όπως ο Ιουστινιανός Α', έτσι και ο Κωνσταντίνος Δ' αντιμετώπισε ισχυρές πιέσεις και εισβολές στο σύνορο του Δούναβη, αλλά η παραβίασή του, επί της βασιλείας του πρώτου ήταν παροδική, ενώ επί Κωνσταντίνου Δ' έγινε μόνιμη. Όπως ο Ιουστινιανός Α', έτσι και ο Κωνσταντίνος Δ' επιδίωξε και πέτυχε μια «δεσποτική ειρήνη» στη Δύση, με τη διαφορά ότι τα εκατόν είκοσι χρόνια, που μεσολάβησαν, δεν επέτρεψαν στη «δεσποτική ειρήνη» του Κωνσταντίνου Δ' να μοιάζει με την *Pax Romana Christiana* που είχε επιβάλει ο Ιουστινιανός Α'. Φαίνεται πως ο Κωνσταντίνος Δ', δίδοντας στον γιο του το όνομα Ιουστινιανός και ανατρέφοντάς τον με την πίστη στην Ορθοδοξία, επεδίωκε την αναζωογόνηση των αρχαίων αξιών, οι οποίες ήταν ισχυρά εκπροσωπημένες τον 6ο αιώνα. Η μεγάλη απόσταση του Κωνσταντίνου Δ' από την πραγματικότητα έγινε αντιληπτή από τον Ιουστινιανό Β', η σύγκριση του οποίου με τον ομώνυμο του αυτοκράτορα του 6ου αιώνα σταματά στο επίπεδο της Ορθοδοξίας.

2. Η υστεροφημία του αυτοκράτορα

Αν για τους τομείς της οικονομίας, της διοίκησης και του στρατού, οι πληροφορίες των πηγών για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' είναι φειδωλές, οι ειδήσεις σχετικά με το εκκλησιαστικό του έργο είναι πολλές και εγκωμιαστικές. Στοι-

8. Θεοφάνης, 351,24.

9. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 373-387.

χεία για την προβολή του έργου του Κωνσταντίνου Δ' στους μεταγενεστέρους, πέρα από τις αφηγηματικές πηγές, δίνουν τα πορτραίτα του στα νομίσματα και οι εικονογραφικές παραστάσεις της 5' Οικουμενικής Συνόδου. Η παράδοση για την απεικόνιση της Συνόδου στο Μίλιον¹⁰, από τις πηγές της Κωνσταντινούπολης αλλά και της Δύσης για την αντίστοιχη ιστόρησή της στο ναό του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη¹¹ την ίδια εποχή (8ος αι.), είναι ενδεικτική για τον αντίκτυπο της εκκλησιαστικής πολιτικής του αυτοκράτορα στις δυο πρωτεύουσες σε Ανατολή και Δύση. Πλούσιες επίσης αναφορές για την 5' Οικουμενική Σύνοδο, ήδη από τα τέλη του 7ου αιώνα, γίνονται σε ορθόδοξα απολογητικά κείμενα, όπως η θεολογική πραγματεία του Αγάθωνος Διακόνου¹² και ο *Όδηγός* του Αναστασίου Σιναΐτη¹³ και, όπως είναι εύλογο, είναι εκθιαστικές για τον εμπνευστή της αυτοκράτορα.

Ο έπαινος της θρησκευτικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' είναι εφάμιλλος των εγκωμίων του Κωνσταντίνου Α', του Θεοδοσίου Α', του Μαρκιανού και του Ιουστινιανού Α'¹⁴. Η αναγνώριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή η 5' Οικουμενική Σύνοδος εντάσσεται ανάμεσα στις πιο λαμπρές οικουμενικές συνόδους¹⁵. Ο θετικός απόηχος της εκκλησιαστικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Δ' είναι προφανής και στη Δύση· στις μεταγενέστερες επιστολές του πάπα Γρη-

10. Στον μονοθελητή αυτοκράτορα Φιλιππικό-Βαρδάνη (711-713) αποδίδεται η κατάρτιση της παράστασης, όπως και στον εικονομάχο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ε' (741-775): *Βίος Στεφάνου Νέου*, 145,16-24 και 264-265, σημ. 410-411· Ch. Walter, *L'Iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Παρίσι 1970, 20-21· Haldon, *Seventh Century*, 80-82. Για την τύχη της εικόνας αυτής βλ. τη συνοδική επιστολή του *Ιωάννου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν ἀγιώτατον Πάπαν Ρώμης*, PG 96, στήλ. 1420A-D· Grumel, *Regestes*, 322 (λίγο μετά τις 4. 6. 713).

11. *Βίος Κωνσταντίνου* (708-715), LP, I, 391· Παύλος Διάκονος, HL, VI, 34· Walter, *L'Iconographie des conciles*, ό.π., 24-25.

12. *Άγάθωνος διακόνου Έπίλογος*, ACO, 2, 2, 2, 900,14.

13. *Άναστασίου Σιναΐτου Όδηγός*, V, 68/69 ό.π. (όπως στη σημ. 293, του Μέρους Γ').

14. ACO, 2, 2, 1, 136,4· 210,18· ACO, 2, 2, 2, 702,11· 750,3· 798,10. Στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Δ', η ευσέβεια επαινείται μεν όπως είχε καθιερωθεί στα κάτωτρω ηγεμόνος αλλά από εκπροσώπους της Εκκλησίας. Το περιεχόμενο, που είχαν οι έννοιες αυτές, θα πρέπει να εξετάζεται με βάση τα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα κάθε εποχής και κατ' επέκταση να συσχετίζεται με τις εκάστοτε σκοπιμότητες: K. Παΐδας, *Η θεματική των Βυζαντινών Κατόπτρων Ηγεμόνος της πρώϊμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005.

15. *Περί συνόδων και αιρέσεων*, PG 98, στήλ. 84D-85A.

γορίου Β' (715-731) κατατάσσεται μάλιστα ανάμεσα σε όσους *έβασίλευσαν θεο-πρεπώς*¹⁶. Η στάση του Κωνσταντίνου Δ' έναντι των ζητημάτων της Εκκλησίας είχε λοιπόν δημιουργήσει από τις αρχές του 8ου αιώνα, πολύ σύντομα δηλαδή, ένα παράδειγμα, το οποίο πρόβαλαν οι πάπες της Ρώμης στη Δύση και στη συνέχεια, οι βυζαντινοί χρονογράφοι στην Ανατολή. Θεωρήθηκε ακόμη ως ο *κρίκος*¹⁷ ανάμεσα στους πρώτους αυτοκράτορες που είχαν καθιερώσει την Ορθοδοξία και όσους ακολούθησαν χρονικά. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον πάπα Γρηγόριο Β', ο Κωνσταντίνος Δ' βασιλεύσε *ἅμα τῶν ἀρχιερέων μᾶ βουλή και γνώμη*¹⁸. Η ορθόδοξη υστεροφημία του Κωνσταντίνου Δ' στη Δύση διατηρήθηκε και στα κείμενα των διαδόχων του Γρηγορίου Β', όπως δείχνουν, οι υπομνήσεις στο πρόσωπό του, σε επιστολές του Αδριανού Α' (772-795)¹⁹ και του Νικολάου Α' (858-867)²⁰.

Αυτήν την αναγνώριση αντανακλά η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, στην οποία σημειώνεται ότι ο Κωνσταντίνος Δ' κατόρθωσε να ενώσει *τάς άπανταχῆ δημιουργήνας άγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας*²¹. Το επίτευγμά του αυτό, μαζί με την καταδίκη των αιρέσεων από την 5' Οικουμενική Σύνοδο, προβάλλεται ως το επιστέγασμα όλων των πράξεων της βασιλείας του. Τονίζεται μάλιστα ότι ο Κωνσταντίνος Δ', μετά την πραγματοποίηση της 5' Οικουμενικής Συνόδου, έζησε *έν γαλήνη και ειρηνική καταστάσει*²². Με ανάλογους χαρακτηρισμούς αναγράφεται στους σύντομους χρονογραφικούς καταλόγους ως *ό εις τήν ἕκτην σύνοδον*²³ αυ-

16. Gouillard, *Aux origines*, 299-300.

17. *Περὶ συνόδων και αίρέσεων*, PG 98, στήλ. 81B-C.

18. Gouillard, *Aux origines*, 299· Λουγγής, *Δοκίμιο*, 41.

19. *Epistolae Hadriani I. Papae, Epistolae Karolini Aevi*, III, MGH *Epistolarum* tomus V, III, 2,16-17.

20. *Epistolae Nicolai I. Papae, Epistolae Karolini Aevi*, VI, MGH *Epistolarum* tomus IV, IV epistola 88, 458.

21. Θεοφάνης, 359,27-28. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 351,21) η έννοια της *ορθοδοξίας* αντιπαραβάλλεται στη *μονοθελητική κακοδοξία* (σ. 347,10) και *δυσσέβεια* (σ. 347,12), χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής πολιτικής που εφαρμόστηκε από τον Κώνσταντα Β'. Η ένωση με την ορθόδοξη Ρώμη αποτελεί τη βασική προϋπόθεση της Ορθοδοξίας. Σε μία αρκετά μεταγενέστερη δογματική και πολιτική κρίση επί Κωνσταντίνου Ε' (741-775), ο Θεοφάνης (σ. 416,13-15) τονίζει ότι *ώρθοδόξησε* ο πατριάρχης *Άλεξανδρείας, Κοσμάς, σὺν τῇ πόλει αὐτοῦ, ἐκ τῆς τῶν Μονοθελητῶν κακοδοξίας*.

22. Νικηφόρος, 36,1-7.

23. Πρόκειται για τους καταλόγους που έχουν περιληφθεί στην έκδοση των έργων του πατριάρχη Νικηφόρου (de Boor), *Συναγωγή Χρόνων*, 224,23. Στον κατάλογο αυτό δεν αναφέρονται όσοι από τους αυτοκράτορες συνεκάλεσαν οικουμενικές συνόδους, παρ'όσον ο Κωνσταντίνος Δ'.

τοκράτορας ή ως *χριστιανός*²⁴. Το *Χρονικόν* μάλιστα του Γεωργίου Μοναχού, περιγράφοντας σε αρκετή έκταση τη βασιλεία του, απηχεί την ίδια εύνοια και αποδίδει ανακριβώς όμως στον Κωνσταντίνο Δ' ακόμη και τη σύνταξη των διατάξεων της εν Τρούλλω Συνόδου²⁵. Η επίσης μεταγενέστερη αναγνώρισή του ως *ὀρθοδόξου*²⁶ από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' (913-959) φαίνεται να σφράγισε την υστεροφημία του σε όλα τα βυζαντινά ιστοριογραφικά κείμενα. Η κατάδηλη επιθυμία του τελευταίου να προβληθούν το 10ο αιώνα οι ενέργειες του Κωνσταντίνου Δ' ως ιδανικές για την Ορθοδοξία, δείχνει ότι μάλλον την εποχή, κατά την οποία οι αντιπαραθέσεις των αιρέσεων έχουν λήξει οριστικά, είχε καθιερωθεί ως ένας από τους θεμελιωτές της στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Οι αφηγηματικές πηγές τόν αποκάλουν *πανευσεβή* και *χριστιανικώτατον* αυτοκράτορα και τόν παρουσιάζουν πλαισιωμένο από ευσεβείς ιεράρχες²⁷. Στο Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως η μνήμη του παραδίδεται επίσης ως ευσεβής και ορθόδοξη· το κείμενο αυτό συσκοτίζει τις αναφορές του παρωνυμίου Πωγωνάτος²⁸. Οι χαρακτηρισμοί περί Ορθοδοξίας, αλλά και η επωνυμία Πωγω-

24. *Οι βασιλεύσαντες ἐν Κωνσταντινουπόλει χριστιανοὶ καὶ αἵρετικοί*, *Ex codice Monacensi graeco 510*, Νικηφόρος (de Boor), 231,13-14. Ο όρος *χριστιανός* δεν αποδίδεται σε όλους τους αυτοκράτορες: Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Β', 119. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το γεγονός ότι στον ίδιο κατάλογο, (ό.π., 232,7 και 9-10) για τον ιδρυτή της δυναστείας Ηράκλειο, όπως και για τον προκάτοχό του Κώνσταντα Β', σημειώνεται ο ίδιος χαρακτηρισμός: *μονοθελήτης, ταξειδάρης*. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ταξι(ει)διον σημαίνει εκστρατεία και η μεία είναι σχετική με τη φιλοπόλεμη τους πολιτική.

25. Γεώργιος Μοναχός, 725,13-729,16.

26. *De Administrando Imperio*, 21,10-11.

27. Θεοφάνης, 360,1-7: *χριστιανικώτατος βασιλεύς και ως πανευσεβής βασιλεύς Κωνσταντίνος και οί εὐσεβείς ἱεράρχαι*. Ο ίδιος επίσης χαρακτηρισμός στο *ίδιο*, 361,15· Γεώργιος Κεδρηνός, 764,6· 770,22· 771,1· Ιωάννης Ζωναράς, 222,8-11· K. G. Pitsakis, *Sainteté et empire. À propos de la sainteté impériale: formes de sainteté «d'office» et de sainteté collective dans l'Empire d'Orient?*, *Bizantinistica [RSBS]*, serie seconda III - 2001, 206.

28. *Syn. Eccl. CP.*, στήλ. 47, 48. Στην αναγραφή της επετείου της μνήμης του πάπα Μαρτίνου, Πωγωνάτος είναι ο Κώνστας Β', αλλά στο *ίδιο*, στήλ. 55 το παρωνύμιο αντιστοιχεί στον Κωνσταντίνο Δ'· αντίθετα στο *ίδιο*, στήλ. 887 πάλι ως Πωγωνάτος αναφέρεται ο Κώνστας Β'. Η σύγχυση αυτή αφορά τις περισσότερες εκκλησιαστικές πηγές, ενώ είναι σαφές ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τόν αποκαλεί *νῖον Πωγωνάτου*: *De Administrando Imperio*, 21,11· βλ. αντίθετα, *Kleinchroniken*, 134. Ο πώγων του πατριάρχη Ευτυχίου (552-565 και 577-582) θμίζει τον Ααράν και συμβολίζει *τὸ λαμπρὸν τοῦ βίου και τὸ τέλειον*: *Βίος Εὐτυχίου*, PG 86/2, στήλ. 2365A. Πα τη γενειάδα στην Παλαιά Διαθήκη βλ. την απαρίθμηση των σχετικών χωριών: E. Hatch - H. Redpath, *A Concordance to*

νάτος εμφανίζονται πιο συστηματικά στους μεταγενέστερους του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου χρονογράφους, Λέοντα Γραμματικό (1013), Γεώργιο Κεδρηνό (τέλη 11ου/αρχές 12ου αι.) και Ιωάννη Ζωναρά (α' μισό του 12ου αι.). Η εικόνα του Κωνσταντίνου Δ' ως ορθόδοξου αυτοκράτορα²⁹, αλλά και η διασύνδεση του ταξιδιού του στη Σικελία με το παρωνύμιο Πωγωνάτος γίνονται σταθερά σημεία αναφοράς, όπως δείχνει το σχετικό χωρίο στην *Ίστορίαν σύντομον* του Μιχαήλ Ψελλού (1018-1081)³⁰. Το ίδιο συμβαίνει με την έμμετρη *Σύνοψη Χρονική* του Κωνσταντίνου Μανασσή (1187)³¹ και τη *Βίβλον Χρονικήν* του Μιχαήλ Γλυκά (α' μισό 12ου αι.)³². Η τελευταία πηγή, πέρα από την παραπάνω πληροφορία, δεν μνημονεύει παρά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δ', ενώ στη *Σύνοψιν Χρονικήν* του Κωνσταντίνου Μανασσή αναφέρεται εκτός από το ταξίδι του στη Σικελία και η σύγκληση της 5' Οικουμενικής Συνόδου. Στη λίγο μεταγενέστερη έμμετρη *Χρονικήν Ίστορίαν* του Εφραίμ (πριν από το 1332) ο Κωνσταντίνος Δ' αποκαλείται επίσης Πωγωνάτος και εγκωμιάζεται για την κατάργηση *της πατρώςας κακοδοξίας*³³ και τη νίκη του επί των Αράβων το 678. Εκτενέστερη, αλλά ταυτόσημη θεματικά, είναι η αφήγηση για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' στη *Σύνοψιν Χρονικήν* του Θεοδώρου Σκουταριώτη (β' μισό 13ου αι.)³⁴. Η Σύνοδος κατέχει πάντοτε ιδιαίτερη σημασία για τη θετική αποτίμηση της συνολικής πολιτικής του στάσης· οι ευνοϊκές κρίσεις για τον Κωνσταντίνο Δ' αντιπαραβάλλονται μάλιστα σε εκείνες των προκατόχων του και στο έργο του Νικητά Χωνιάτη (1155/7-1216/7) *Περί τῆς ἕκτης Συνόδου*³⁵.

---

the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament, Γκρατζ 1954, τόμ. 2, 1246. Γενικότερα για την ποιικιλία της σημασίας του πάγωνα ή της μακριάς κόμης και την καθιέρωσή τους ως μοναστικών συμβόλων βλ. Marie-France Auzéry, *Prolégomènes à une histoire du poil*, *TM* 14 (2002) [Mélanges G. Dagron], 1-19.

29. *Leonis Grammatici Chronographia*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1842, 159,12· Γεώργιος Κεδρηνός, 764,6: *Κωνσταντίνος (...)* ὀρθόδοξος· στο ίδιο, 770,22: ὁ εὐσεβῆς *Κωνσταντίνος*· Ιωάννης Ζωναράς, 225,18: ὀρθόδοξος δὲ ὦν ὁ *Κωνσταντίνος*.

30. Μιχαήλ Ψελλός, *Ίστορία σύντομος*, 80, 41, 68.

31. Κωνσταντίνος Μανασσής, 207,3785-3801.

32. Μιχαήλ Γλυκάς, *PG* 158, στήλ. 520C.

33. *Εφραίμ Αίνιου Χρονική Ίστορία*, έκδ. Ο. Λαμπιδής [CFHB XXVII], Αθήνα 1990, 56, 1445-57, 1474.

34. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ζ', Βενετία-Παρίσι 1894 (ανατύπ. Αθήνα 1972), 113,19-20.

35. Νικητά Χωνιάτου, *Thesauri orthodoxae fidei*, *PG* 140, στήλ. 81D-90B.

Αυτή η θρησκευτική πολιτική, η οποία επαινείται τόσο από τους ορθόδοξους ιστορικούς και χρονογράφους στην Κωνσταντινούπολη, όσο και από τους αρχιερείς της Ρώμης, δεν έτυχε ανάλογης αποδοχής από τις ανατολικές Εκκλησίες³⁶, αλλά και τα στρατεύματα της επαρχίας, την εχθρότητα των οποίων αντιμετώπισε κατ' επανάληψη. Οι επιλογές του Κωνσταντίνου Δ', λοιπόν, στην εκκλησιαστική πολιτική πρέπει να καθορίζουν με αρκετή ακρίβεια, όχι μόνο τις δογματικές του προτιμήσεις, που οπωσδήποτε φαίνεται να ταυτίζονται με τις απόψεις της Εκκλησίας της Ρώμης σε εκείνη τη συγκυρία, αλλά και να δίνουν το ιδιαίτερο στίγμα της πολιτικής του. Αυτή η στάση, η οποία επέφερε το θαυμασμό και τους επαίνους των βυζαντινών συγγραφέων για τον Κωνσταντίνο Δ', δεν εμπόδισε την άσκηση κάποιας, έστω περιορισμένης, κριτικής σε ό,τι αφορά τις ενέργειές του στο πολιτικό και στρατιωτικό πεδίο, γεγονός που δείχνει ότι τα υπερθετικά της ευσέβειας ήταν ανεπαρκή για την εκτίμηση του συνόλου του έργου του σε μερικά κείμενα της βυζαντινής ιστορικής παράδοσης³⁷.

Όπως λοιπόν έγραψε ο Α. Στράτος, ο Κωνσταντίνος Δ' δεν έπρεπε να είναι τόσο στρατιωτικός αυτοκράτορας³⁸. Αυτή η κακή σχέση του αυτοκράτορα με το στρατό του και, ιδιαίτερα, τα *καβαλλαρικά* τμήματά του, πρέπει να απηχείται στην αναφορά των *Πατρίων Κωνσταντινουπόλεως* σχετικά με την προέλευση του ονόματος του Αγίου Προκοπίου στο Κονδύλιον, σύμφωνα με την οποία *έκεϊσε ό ἵππος αὐτοῦ ἔκονδύλισεν καί ό Κωνσταντίνος ό πατήρ Ἰουστινιανοῦ τοῦ ἄνικο-πημένου ἔπεσεν*³⁹. Η ιστορία του αυτοκράτορα, ο οποίος πέφτει από το ἄλογό του σε πολυσύχναστο σημείο της βυζαντινής πρωτεύουσας, είναι πιθανό να απηχεί τις αντιδράσεις έναντι της συμπεριφοράς του προς τα μικρασιατικά στρατεύματα και, ιδιαίτερα, τα *καβαλλαρικά*. Η υποτίμηση της στρατιωτικής και ο έπαινος της θρησκευτικής του πολιτικής πρέπει να έχουν κοινό τους σημείο την ιδεολογία της διπλωματικής και όχι της στρατιωτικής αντιμετώπισης των εχθρών της αυτοκρατορίας, που εκφράζεται από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, στην οποία σημειώνε-

---

36. Είναι ενδεικτική η στάση του αρχιεπισκόπου Αντιοχείας Μακαρίου και της ομάδας του μέσα στην ίδια την 5' Οικουμενική Σύνοδο: Riedinger, *Latéinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte*, 63-75. Το *Χρονικό* του Μιχαήλ Σύρου (XI, 452) παρουσιάζει την αντίθεση του κλήρου των ανατολικών Εκκλησιών (Αιγύπτου, Συρίας, Παλαιστίνης, Αρμενίας), μολονότι τα πατριαρχεία τους εκπροσωπήθηκαν με τιτουλαρίους στην 5' Οικουμενική Σύνοδο.

37. Θεοφάνης, 359,21-25.

38. Στράτος, *Βυζάντιον*, τόμ. Ε', 165-166.

39. *Πάτρια*, 236,8· Janin, *Constantinople byzantine*, 345.

ται ότι ο Κωνσταντίνος Δ' μετά την βουλγαρική εκστρατεία δεν πολέμησε άλλο ώς το θάνατό του⁴⁰. Η ανάμνηση αυτής της σύγκρουσης ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Δ' και το στρατό και η αντιπάθειά του για τη στρατιωτική ζωή είναι όμως πιθανό να λανθάνουν στη σκαπτική μνεία των *Πατρίων* για το ταπεινωτικό συμβάν στον Άγιο Προκόπιο. Η πτώση από το άλογο έχει συνδεθεί εξάλλου, με την αμαρτία και την παρέκκλιση από τα σχετικά χωρία των Αποκαλύψεων⁴¹.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να καταλήξουμε ως εδώ, ότι η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη προβάλλει μια εικόνα εξιδανικευμένη, αλλά αποδίδει το στίγμα του γενικού χαρακτηρισμού του Κωνσταντίνου Δ', το οποίο, όπως φαίνεται, ακολουθήθηκε και από τους μεταγενέστερους συγγραφείς. Η προσφορά του Κωνσταντίνου Δ' στην κατοχύρωση της Ορθοδοξίας είναι τόσο πολύ σημαντική, ώστε να υπερκαλύπτει όλες τις άλλες δραστηριότητες, σε όλα τα πεδία της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, πολύ περισσότερο που οι Ορθόδοξοι στήριξαν τον Κωνσταντίνο Δ' στο έργο του. Χαρακτηριστική προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η επείκεια προς τον Κωνσταντίνο Δ', την οποία εκφράζει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, αφού τονίζει μόνον την προσφορά του στην ειρήνη με τους Άραβες μετά τη νίκη του στόλου το 678. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος κάνει μια ακόμη αναφορά, σχετικά με τον Κωνσταντίνο Δ' όταν αναφέρεται στην εν Τρούλλω Σύνοδο⁴², όπως και ο Γεώργιος Μοναχός ωρτίτερα. Είναι ακόμη άξιο προσοχής ότι ο Πορφυρογέννητος δεν μνημονεύει τη συνθήκη με τους Βουλγάρους, αλλά τη μεταγενέστερη κατάλυσή της από τον Ιουστινιανό Β'⁴³. Διαφοροποιημένος από το πνεύμα του υπερθετικού θαυμασμού ο Λέων Διάκονος στην ιστορική του διήγηση καταλόγισε ευθέως στον Κωνσταντίνο Δ' την οριστική εγκατάσταση των Βουλγάρων σε βυζαντινά εδάφη⁴⁴.

Η απήχηση της Ορθοδοξίας του Κωνσταντίνου Δ' αφομοιώθηκε στην εκκλησιαστική παράδοση κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, αλλά και μεταγενέστερα, ώστε να αναγράφεται σε μοναστηριακά τυπικά ή επιγραφικά μνημεία ως κτήτορας ή εκχωρητής προνομίων σε επισκοπές ή μονές: οι αναφορές αυτές εί-

40. Θεοφάνης, 359,25-28: *ἀλλ' οὗτος (...) καὶ ἦν ἔως τελευτῆς αὐτοῦ ἡρεμῶν ἐκ πάντων πολεμίων.*

41. Berger, *Patria*, 462-463. P. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley - Los Angeles - London 1985, 223-224.

42. *De Administrando Imperio*, 48,28-32. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται (εσκεμμένα;) σύγκριση με την εν Τρούλλω Σύνοδο, η οποία συνήλθε επί Ιουστινιανού Β'.

43. *De Administrando Imperio*, 22,24-26.

44. Λέων Διάκονος, ζ', 8, 103,20-23.

να, ωστόσο, αρκετά ασαφείς και θα μπορούσαν να ανάγονται και στον πατέρα του Κωνσταντίνου Β'. Υποθετικά σε ορισμένες από τις περιπτώσεις αυτές ο Κωνσταντίνος Δ' θα μπορούσε να έχει καθιερωθεί ως Πωγωνάτος, καθώς ίσως η ανάμνηση του σχετικού παρωνύμιου του Κωνσταντίνου Β' είχε σχεδόν σβήσει. Αναγωγή των δικαιοδοσιών της Εκκλησίας της Μονεμβασιάς στον Κωνσταντίνο Δ' γίνεται στο χρυσόβουλλο του Ιωάννη Γ' Καντακουζηνού (Οκτώβριος 1347;)⁴⁵. Νεότερες μοναστικές παραδόσεις για το Άγιο Όρος επικαλούνται επίσης το όνομα του Κωνσταντίνου Πωγωνάτου⁴⁶. Ανάλογη είναι και η αναφορά του στα *Χρονικά* για την ίδρυση ναών και μονών στην περιοχή της Πωγωνιανής της Ηπείρου⁴⁷, όπως μαρτυρεί η επιγραφή της μονής της Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου, *τῆ συνδρομῆ καὶ ἐξόδου τοῦ ἀοιδήμου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Μπωγωνάτου*⁴⁸. Τον Κωνσταντίνο Δ' προβάλλουν ακόμη ως ιδρυτή της μονής

---

45. Dölger, *Regesten*, 3029· Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Αθήνα 1990, 38-39. Το ίδιο συμβαίνει και με τη μνήμη του Μαυρικίου (582-602): V. Grumel, *La mémoire de Tibère II et de Maurice dans le Synaxaire de Constantinople*, *An. Boll.* 84 (1966), 249-259.

46. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο Άθωνικός Μοναχισμός*, Αθήνα 1992, 26-27.

47. Για την προφορική παράδοση, η οποία έχει αποτυπωθεί σε μεταγενέστερα Χρονικά της Ηπείρου, όπως το *Χρονικόν τῆς Πωγωνιανῆς*, και συσχετίζει παρετυμολογικά τα ηπειρωτικά τοπωνύμια με το παρωνύμιο πωγωνάτος βλ. Λ. Βρανούση, *Χρονικά τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατούμενης Ἡπείρου*, Ιωάννινα 1962, 168, σημ. 1. Είναι μάλιστα σημαντικό ότι η χρονολόγηση της ίδρυσης της Μονής Μολυβδοσκεπάστου τοποθετείται το 14ο αιώνα από τον Λ. Βρανούση, (*Χρονικά*, ό.π., 169, σημ. 1) εποχή κατά την οποία, χρονολογείται και το κτητορικό σημείωμα, το οποίο συνδέει την ίδρυσή της με τον Κωνσταντίνο Δ', καθώς επίσης και τοιχογραφία της μονής που απεικονίζει τον ίδιο αυτοκράτορα· Catherine Asdracha, *Les foires en Épire médiévale, la fonction justificative de la mémoire historique*, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien 4.-9. Oktober 1981, *Akten* II/3 (= *JÖB*, 32/3 1982), 437-446. Με βάση μεταγενέστερο *Χρονικό* (*Kleinchroniken*, 134), ο D. Turner (*The Trouble with the Trinity*, 79-80) συσχετίζει την αναφορά του Κωνσταντίνου, ως *ὁ τοῦ Δυρραχίου*, με την παράδοση της Πωγωνιανῆς· παρόλο που η μνεία αυτή είναι μάλλον άπιθανη, επειδή ο αυτοκράτορας με καταγωγή από το Δυρράχιο ήταν ο Αναστάσιος Α' (491-518): θα μπορούσε όμως εδώ να υponοείται η φιλοκληρική στάση του Κωνσταντίνου.

48. Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen* [Studien und Texte zur Byzantinistik 3], Frankfurt am Main 1997, 217-218. Η επισκοπή Πωγωνιανής της Ηπείρου ανάγεται στον Κωνσταντίνο Πωγωνάτο, ο οποίος για τον P. Soustal (*TIB* 3, 240) είναι ο Κώνστας Β'· πρβλ. D. M. Nicol, *The Churches of Molyvdoskepastos*, *BSA* 48 (1953), 141-153.

της Υψηλής Πέτρας (μονή Τσέπου) επίσης στην Ήπειρο, πολύ μεταγενέστερα κείμενα⁴⁹.

Στο ίδιο πλαίσιο της υποδειγματικής αυτοκρατορικής πολιτικής έναντι της Εκκλησίας κινείται εξάλλου, και η εικονογραφία των Οικουμενικών Συνόδων. Αυτό γίνεται φανερό στις μικρογραφίες του σλαβικού χειρογράφου του *Χρονοκοῦ* του Κωνσταντίνου Μανασσή⁵⁰, σε λατινικό κώδικα σχετικό με εκκλησιαστικούς κανόνες⁵¹, στις παραστάσεις της 5' Οικουμενικής Συνόδου, στην Τράπεζα της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου που χρονολογείται στη δεύτερη φάση των τοιχογραφιών (13ος αι.)⁵², καθώς και στο ναό της Βηθλεέμ της Ιερουσαλήμ⁵³, αλλά και στον ψηφιδωτό ή ζωγραφικό διάκοσμο μεταγενέστερων ναών⁵⁴. Με αυτές τις παραστάσεις ο Κωνσταντίνος Δ' κατατάσσεται ανάμεσα στους ευσεβείς αυτοκράτορες και η υστεροφημία του συνδέεται με την αυθεντία και την οικουμενική διάσταση του αρχαίου θεσμού των εκκλησιαστικών συνόδων.

49. Α. Βρανούση, 'Η ἐν Ἠρείρῳ Μονὴ Σωσινίου, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 6 (1956), 101-102, σμμ. 4.

50. Στον Κώδικα Vat. slav. 2: Walter, *L'iconographie des conciles*, *ό.π.*, 47.

51. Ὅπως στον Vat. lat. 1389: Walter, *L'iconographie des conciles*, *ό.π.*, 66.

52. Α. Ορλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου* [Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 28], Αθήνα 1970, 249-250 καὶ 268.

53. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἐπιγραφή στο *Corpus Inscriptionum Graecarum*, ἐκδ. E. Curtius - A. Kirchoff, τόμ. 4, Βερολίνο 1877, σφ. 8964· H. Stern, *Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, Byz.* 13 (1938), 447-450.

54. Ενδεικτικὰ αναφέρουμε τὶς ἀπεικονίσεις στὴ μονὴ Παντοκράτορος στὴ Δεζάνι, τὴν Ἁγία Σοφία τῆς Αχρίδας (14ος αἰ.), στὴν τράπεζα τῆς μονῆς τοῦ Βαῤκονο στὴ Βουλγαρία (16ος αἰ.), στὸ ναὸ τῆς Γεννήσεως στὸ Arbanasi στὴ Βουλγαρία (17ος αἰ.), στὸν Ἅγιο Σωζομενὸ στὸν Γαλατὰ Κύπρου (16ος αἰ.)· στὸ νάρθηκα τῆς μονῆς Ξηροποτάμιου, καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου (1555) στὸ Ἅγιο Ὅρος. Ἐπίσης, στὴ Ρουμανία, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Arges (Curtea) καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα στὴν Cozia (16ος-17ος αἰ.), καθὼς καὶ σε ἄλλους ναοὺς: Ορλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ό.π.*, 243, σμμ. 2· Walter, *L'iconographie des conciles, ό.π.*, 83-118 καὶ 269-273. Πὰ τὴν εικονογράφηση τῶν Οικουμενικῶν Συνόδων δίνεται, ἐξάλλου, ἡ ὁδηγία ἀπὸ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνά (*Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετροῦπολη 1909, 173) ὥστε ὁ Κωνσταντίνος Δ' νὰ ἀπεικονίζεται ὡς βασιλεὺς *μξαϊαπόλιος, διχαλογένης, καθήμενος εἰς θρόνον, καὶ ὄπισθεν τοῦ οἱ δορυφόροι τοῦ.*

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

- Άβαρου/χαγάνος των Αβάρων, 67, 93,
 151, 197, 211, 235, 237, 238, 240
 Αβράμιος, 89
 Αγάθων Διάκονος, 178
 Αγάθων πάπας, 60, 69, 89, 161, 162,
 171, 172, 182, 235, 237, 239
 Αγία Ελένη, 49
 Αγία Σοφία (Αχρίδα), 261
 Αγία Τριάδα (Cozia), 261
 Αγιλούλφος βασιλιάς Λογγοβάρδων,
 71
 Άγιος Απολλινάριος in Classe (Ραβέν-
 να), 40, 44, 70, 84-90, 238, 250, 252
 Άγιος Βιτάλιος (Ραβέννα), 85, 88, 252
 Άγιος Δημήτριος (Θεσσαλονίκη), 198,
 205
 Άγιος Μερκούριος, 65
 Άγιος Νικόλαος (Arges), 261
 Άγιος Πέτρος (Ρώμη), 254
 Άγιος Σωζομενός (Γαλατάς Κύπρου),
 261
 Άγκυρα, 183, 213,
 Agnellus επίσκοπος Ραβέννας, 85
 Αγκιάλος, 197, 199
 Adamnanus, 200
 Αδράμυτος/Hadrumetum, 94
 Αδριανός μοναχός, 66
 Αδριανός Α' πάπας, 255
 Αδριανούπολη (Θράκη), 198, 201
 Αδριανούπολη (Μικρά Ασία), 195, 216
 αετός/aquilae, 87-90
 Αθήνα, 183, 197, 198, 199
 Αιγαίο, 99, 154, 156, 157, 183, 199
 Αίγυπτος, 43, 158, 159, 229, 258
 Αμύμοντος, 184, 200
 Αλβανία (Καύκασος), 215
 Αλεξάνδρεια, πατριαρχείο, 56, 159,
 168, 181, 182, 192, 203, 255
 Αλεξανδρέττα, 113
 Άμαστρις, 192
 Αμοργός, 99
 Αμόριο, 106, 138, 139, 187, 196, 219, 229
 Αμνησία (Μελιτηνή), 219
 Αναστασία αυγούστα, 117
 Αναστάσιος Α', 67, 141, 260
 Αναστάσιος μοναχός, 97
 Αναστάσιος τοποτηρητής του κόμη-
 τος του βασιλικού εξκουβίτου/εκ
 προσώπου, 129, 130, 181
 Ανατολικών θέμα/orientalis exercitus,
 πρωτεία των Ανατολικών, 79, 81,
 104, 111, 113, 120, 132, 134, 135, 137,
 138, 139, 140, 146, 166-167, 187, 191,
 195, 220, 222, 223, 224, 227, 228, 242,

* παραλείπονται τα συχνά απαντώμενα ονόματα και όροι: Ανατολή, Δύση, Κώνστας Β', Κωνσταντίνος Δ', Ορθοδοξία

- 244, 252
 Ανδρέας διάκονος Περγάμου, 192
 Ανδρέας κουβικουλάριος, 78, 81, 134-135, 137, 138, 139, 140, 144, 196, 219, 224, 231, 244, 245
 Αντιόχεια πατριαρχείο, 56, 143, 159, 168, 168, 180, 181, 192, 203
 Αντιόχεια (προάστειο Δάφνη), 98
 Αντιόχεια (Πισιδία), 195-196
 Αντωνίνος, 214
 Αντώνιος Β' πατριάρχης, 170
 Απάμεια, 136, 145, 195, 219
 Απέργιος επίσκοπος Πέργης, 48, 193
 Άραβες, 37, 43, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 81, 95, 101, 103, 121, 150, 151, 152, 153, 154, 161, 168, 185, 192, 195, 229-232, 234, 238, 245, 246, 251
 Αραβισσός, 215, 219, 245
 Atculf επίσκοπος, 200
 Άργος, 183, 197, 199
 Αρέθας Καισαρείας, 60, 183
 Αρκάδιος, 241
 Αρκεσίνη (Αμοργός), 99
 Αρμενία, 55, 100, 165, 215, 216, 221, 231, 258
 Αρμενιάκων θέμα, 77, 81, 104, 113, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 166, 187, 191, 195, 222, 224, 228, 244
 Αρμενιάκων (αποθήκη), 110
 Αρμενίας (αποθήκη), 110
 Αρμενική Εκκλησία, 160, 181, 196
 Αρμένιοι, 76, 139, 214-218, 220, 221-222
 Αρτέμιος-Αναστάσιος, 152, 155, 189
 Ασία (αποθήκη), 110
 Αττάλεια, 195
 Αφρική/Εξαρχάτο, 67, 70, 83, 91, 92, 94, 95, 98, 99, 102, 150, 164, 204
 Αφρικής (αποθήκη), 108, 109
 Βαάνης στρατηγός, 225
 Βαλεαρίδες νήσοι, 95
 Βαλεντίνος υπασπιστής Φιλαργίου/κόμης των εξκουβιτόρων, 87, 188, 213-214, 217
 Βαλκάνια, 37, 61, 100, 113, 183, 186, 190, 191, 195, 197-202, 205, 221, 235, 244-249
 Βάνδαλοι, 47, 210, 212, 237
 Βασίλειος Α', 123
 Βελισάριος, 150
 Βενέδικτος Β' πάπας, 69, 174, 250
 Βενετία, 91
 Βερέγαβα κλεισούρα, 202
 Βερίνα κτήτωρ μονής Βυζαντιών (Ιερουσαλήμ), 143 βλ. και Ιωάννης κτήτωρ
 Βησιγοτθικό Βασίλειο Ισπανίας, 52, 66
 Βιγίλιος πάπας, 87
 Βιδίνιο (Βονωνία), 197
 Βιζύη, 200, 201
 Βιμηνάκιον, 197
 Βιθυνία, 92, 101, 111, 113, 183, 187
 Βιθυνία (αποθήκη), 110
 Βιταλιανός πάπας, 68, 71, 73, 108
 Βόρης-Μιχαήλ της Βουλγαρίας, 173
 Βουλγαρία/Βούλγαροι, 37, 43, 139, 144, 145, 146, 148, 150, 155, 156, 175, 176, 177, 185, 202, 205, 210, 211, 235, 242
 Βρετανία/Βρετανοί, 66, 236, 239
 Βυζακινή, 95, 204
 Βυζάντιοι, 74, 78, 119, 123, 126, 214,

- 224, 227, 253
 Βυζαντιών Εκκλησία, 140
 Βύζας, 141
- Γαβιθά, 158
 Γαλατία, 183
 Γαλατία (αποθήκη), 109
 Γάλλοι/Γαλατία, 93, 236, 237
 Γεννήσεως ναός (Arbanasi), 261
 Γεωργία, 100
 Γεώργιος Βαγρατίδης, 216
 Γεώργιος βασιλικός βεστίτωρ, 89
 Γεώργιος Βυζάντιος μοναχός, 143
 Γεώργιος Α΄ πατριάρχης, 55, 108, 126, 165, 170, 171, 176
 Γεώργιος πρεσβύτερος, 173
 Γεώργιος πρεσβύτερος και μοναχός των Ρενάτης, 172
 Γεώργιος τουρμάρχης Αρμενιάκων, 187
 Γερμανός Α΄ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 51, 151
 Γερμανός πατρίκιος, 224
 Γόρτυνα (Κρήτη) επισκοπή, 120, 200
 Γοτθία/οι, 71, 236, 237, 239
 Γρηγόριος αποκρισιάριος της μονής των Βυζαντιών (Ιερουσαλήμ), πατριάρχης Αντιοχείας, 143, 248
 Γρηγόριος Α΄ πάπας, 66, 71, 90
 Γρηγόριος Β΄ πάπας, 52, 67, 72, 223, 226, 227, 232, 255
 Γρηγόριος έξαρχος, 94
 Γρηγόριος ύπατος γενικός κομμερκιάριος, 109, 115
- Δαβίδ, 51-53
 Δαβίδ, γιος Ηρακλείου, 53
 Δαβίδ κουροπαλάτης, 218
 Δαγόβερτος βασιλιάς Φράγκων, 239
 Δάθεμον/Δάθεσμος (Παλαιστίνη), 158
 Δαμασκός, 138, 152, 185, 229, 230
 Δανιήλ Σινωπίτης πατρίκιος και έπαρχος, 189
 Δεβελτός, 198
 δεσποτική ειρήνη, 61, 90, 232-240
 δήμοι Κωνσταντινουπόλεως, 116, 189, 224
 Διογένης ασηκητής, 181
 διοικητής των Ανατολικών, 107
 διοικητής των ανατολικών επαρχιών, 105, 106, 107, 128, 133
 δομέστικος της βασιλικής τραπέζης, 128
 Domnicir(ius?) optio num(eri) eq(uitum) Sermisi(ani), 211
 Δόνος πάπας, 55, 108, 125, 161, 162
 Δορύστολο, 197
 Δούβιο (Τίβιο/Dvin), 216
 Δούναβης, εκστρατεία, 61, 146, 148, 150, 151, 156, 176, 177, 201-202, 241-242, 243, 246, 247, 248, 253
 δούκας Σαρδηνίας, 97-98
 δρουγγάριος Αιγαίου Πελάγους, 157
 δρουγγάριος Κιβυρραιωτών, 157
 Δυρράχιο, 260
- Έδεσσα, 196
 Έξδρα Αρμένιος καθολικός, 196
 «Εκθεση», 73, 95, 121, 122, 160, 163, 177, 182
 Ελενόποντος (αποθήκη), 109, 110
 Ελλάς/στρατηγός Ελλάδος, 187

- Ελλήσποντος (αποθήκη), 110
 Έμεσα, 192
 Εξάπολη, 78, 219
 έπαρχος Θεσσαλονίκης, 204, 206
 έπαρχος Κωνσταντινουπόλεως, 123
 186, 188, 189
 Επιφάνεια-Ευδοκία, κόρη Ηρακλείου,
 118
 Επιφάνιος αρχιεπίσκοπος Κύπρου,
 194
 Επιφάνιος gloriosus a secretis, 163, 232
 Ευλάμπιος έπαρχος, 189
 Ευμένιος επίσκοπος Γόρτυνος, 120
 Εύξεινος Πόντος, 192, 201, 202
 Ευπρέπιος, γιος του βασιλικού μάγικ-
 πος, 122
 Ευστάθιος διοικητής, 106
 Ευστάθιος στρατηλάτης, 182
 Ευστόχιος μοναχός μονής Βυζαντίων
 (Ιερουσαλήμ), 143
 Έφεσος, 143, 193
- Ζήνων**, 173
- Ηράκλεια-Πέριθος**, 199, 200
 Ηράκλειος, 41, 43, 44, 49, 53-54, 57, 59,
 62, 65, 68, 72, 73, 75, 92, 93, 100, 104,
 105, 106, 116, 117, 122, 124, 127, 132,
 138, 152, 158, 160, 162, 164, 177, 181,
 187, 188, 189, 190, 192, 196, 203, 204,
 212, 213, 214, 225, 241, 242, 252
 Ηράκλειος, αδελφός Κωνσταντίνου
 Δ', 41, 45, 54, 85, 87, 118, 119, 166,
 179, 242, 250
 Ηράκλειος, γιος Κωνσταντίνου Δ', 174,
 250
- Ηρακλωνάς, 53, 214, 215
- Θεοδελίνδη βασίλισσα Λογγοβάρδων**,
 71
 Θεοδόσιος Α', 48, 254
 Θεοδόσιος Γ', 152
 Θεοδόσιος, αδελφός Κώνσταντος Β',
 117, 140
 Θεοδόσιος πατριίκιος και λογοθέτης,
 132
 Θεοδοσιούπολη (Καρίν), 216
 Θεόδωρος από υπάτων και γενικός
 κοιμμερκιάρης, 112
 Θεόδωρος αρχιδιάκονος πατριαρχείου
 Κωνσταντινουπόλεως, 60
 Θεόδωρος, γιος του βασιλικού μάγικ-
 πος, 122
 Θεόδωρος έπαρχος, 189
 Θεόδωρος επίσκοπος Εφέσου, 193
 Θεόδωρος επίσκοπος Τριμιθούντος,
 194
 Θεόδωρος Καλλιοπάς ενδοξότατος
 πατριίκιος και έξαρχος, 73, 93, 154
 Θεόδωρος κανκελλάριος, 89
 Θεόδωρος Καρτερούκας στρατηγός,
 243
 Θεόδωρος Κολωνείας πατριίκιος, κό-
 μης του Οψικίου, 81, 106, 129, 130-
 131, 137, 140, 144-147, 171-172, 176,
 178, 181, 184, 214, 218, 219, 224, 226,
 227, 228, 241, 242, 247
 Θεόδωρος Α' πάπας, 66, 164
 Θεόδωρος Α' πατριάρχης, 126, 168,
 169, 170, 171
 Θεόδωρος πρεσβύτερος, 173
 Θεόδωρος πρεσβύτερος αρχιεπισκό-

- που Ραβέννας, 173
- Θεόδωρος Rstuni στρατηγός, 215, 216, 217, 218
- Θεόδωρος σακελλάριος, 188, 225, 241
- Θεόδωρος Στουδίτης, 206
- Θεόδωρος Ταρσού, 66, 165, 239
- Θεοφάνης ηγούμενος Βαίων Σικελίας/ τιτουλάριος πατριάρχης Αντιοχείας, 97, 173, 180
- Θεοφύλακτος κουβικουλάριος, 138
- Θεοφύλακτος Σαλιβάς στρατηγός, 243
- Θεσσαλονίκη, 92, 101, 103, 106, 157, 183, 186, 192, 197, 198, 202-212, 246
- Θήνες (Henchir Tina), 98, 204
- Θήρα επισκοπή, 200
- Θράκη, 146, 148, 149-151, 184, 186, 187, 188, 197, 199, 200, 201, 211, 216, 246
- Θράκη θέμα, 144-150
- Θρακῆσιοι/Θρακησιάνων θέμα, 148-149
- Θωμάς ενδοξότατος και από υπάτων, 131
- Θωμάς κουροπαλάτης, 218
- Θωμάς Β' πατριάρχης, 108, 126
- Ιερομίακας ποταμός, 158, 188, 217, 241
- Ιερουσαλήμ, 113, 143, 158, 159, 192, 200, 203
- Ιεροσολύμων μονή Βυζαντίων, 143
- Ιεροσολύμων πατριαρχείο, 56, 168, 182
- Ιλλυρικό, 103, 106, 185, 186, 198, 202, 204, 246
- Ιουλιανός λογοθέτης του στρατιωτικού, 129, 133
- Ιουλιανός επίσκοπος Τολέδου, 52, 67
- Ιουστινιανός Α', 44, 46, 48, 49, 51, 64, 65, 66, 67, 71, 86, 87, 88, 93, 100, 105, 130, 131, 141, 160, 234, 250-253, 254
- Ιουστινιανός Β', 42, 49, 51, 93, 110, 112, 114, 135, 138, 152, 160, 169, 174, 189, 194, 205, 209, 213, 214, 220, 234, 241, 243, 249, 250, 251, 258, 259
- Ιουστίνος Αρμενίων πατριός, 216
- Ιουστινιανός πατριός, 51, 82
- Ιουστίνος Β', 67
- Ισαάκιος πατριός και έξαρχος, 73, 163, 182
- Ισαυρία (αποθήκη), 109
- Ισαυρία επισκοπή, 181
- Ιστρία, 83, 91, 223
- Ιταλία/Έξαρχάτο, 37, 61, 64, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 74, 78, 79, 80, 83, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 123, 137, 150, 153, 163, 168, 183, 195, 220, 222, 223, 237
- Ιωάννης ασηκρήτις, 181
- Ιωάννης, γιος Καλλινίκης, 123
- Ιωάννης, γιος Μζεξ, 79
- Ιωάννης διάκονος, 173
- Ιωάννης διάκονος Βλαχερνών, 98
- Ιωάννης έπαρχος, 189
- Ιωάννης επίσκοπος Καρπάθου, 199-200
- Ιωάννης επίσκοπος Πέργης, 193
- Ιωάννης επίσκοπος Πόρτου, 173, 174
- Ιωάννης επίσκοπος Χαλκηδόνας, 192
- Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, 260
- Ιωάννης Καππαδόκης, 87, 252
- Ιωάννης κτήτωρ μονής Βυζαντίων (Ιερουσαλήμ), 143· βλ. και Βερίνα
- Ιωάννης μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, 203
- Ιωάννης Δ' πάπας, 164

- Ιωάννης Ε' πάπας, 98
 Ιωάννης Ε' πατριάρχης, 126
 Ιωάννης Στ' πατριάρχης, 52
 Ιωάννης, πατριίκιος και κοιαιίστωρ, 131, 180
 Ιωάννης Πιτζιγαύδης πατριίκιος, 231-232
 καβαλαρικά/ιπικά [caballos stratos], 58, 134, 145, 146, 176, 226, 242, 247, 248, 258
 Καισάρεια Καππαδοκίας, 216, 217, 230
 Καισάρεια Παλαιστίνης, 158
 Καρόριζος κουβικουλάριος, 138, 194
 Καλαβρία, 70
 Κάλαρις, Κάραλις (Cagliari, ecclesiae Turritanae), Calarisiani, 96, 98
 Καλλινίκη, 124
 Καλός διοικητής, 106
 Κάλυμνος, 99
 Καμπανία, 83, 223
 Κάντανος (Κρήτη) επισκοπή, 200
 Καππαδοκία, 112, 183, 196
 Καππαδοκία Α' (αποθήκη), 109
 Καππαδοκίας θέμα, 174, 195
 καραβησιάνοι στρατιώτες/καρραβησιάνων θέμα, 98, 102, 103, 155, 157, 187, 210
 Κάρπαθος, 199
 Καρχηδόνα, 92, 93, 94, 98, 108, 109
 καστελλάτοι/ένοπλοι κάραβοι/πλοία καστελλωμένα, 93, 94, 154
 Κίβοσσα κάστρο, 124
 Κιβυρραιωτών θέμα, 74, 157
 Κιλίκια, 101, 112, 194
 Κιλίκια (αποθήκη), 110
 Κιμμέριος Βόσπορος, 92, 100
 Κιτονάτος επίσκοπος Καλάρεως, 96-97
 κοιαιίστωρ/qu aestores, 128, 131
 Κολώνεια (Αρμενία), 124, 144, 219, 226· βλ. και Θεόδωρος κόμης του Οφικίου
 κόμης του βασιλικού εξκουβίτου, 129, 130, 214-215
 κόμης του βασιλικού Οφικίου, 128, 129, 215· βλ. και Οφίκιο
 Κομιτάς, διοικητής, 106
 Κόνων μοναχός των Αρσικίας, 172
 Κόνων πάπας, 149
 Κόρινθος, 183, 197, 198, 199
 Κοσμάς στρατηλάτης γενικός κομμερκιάριος, 109
 Κοσμάς έπαρχος, 189
 Κοσμάς πατριάρχης Αλεξανδρείας, 255
 Κούβερ άρχων και χαγάνος, 210
 κουράτορας των Ορμισδου, 105, 128, 130
 Κρήτη, 77, 194, 199, 200, 246
 Κύζικος, 92, 101, 103, 106, 111, 162, 192, 219, 238, 244
 Κυκλάδες (αποθήκη), 110
 Κυπριανός επικεφαλής Ρωμαϊκής δύναμης, 134, 162, 187, 225, 246
 Κυπριανός επίσκοπος Θηρών, 204
 Κύπρος, 101, 102, 194
 Κύρος πατριάρχης Αλεξανδρείας, 182
 Κωνσταντία (Κύπρος), 113, 194
 Κωνσταντίνος Α', 49, 131, 254
 Κωνσταντίνος Α' πατριάρχης, 126
 Κωνσταντίνος Γ' (641), 49, 50, 65, 116, 214

- Κωνσταντίνος Ε΄, 124, 254
 Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, 145, 256, 259
 Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος, 163
 Κωνσταντίνος διοικητής, 106
 Κωνσταντίνος επίσκοπος Νικαίας, 192
 Κωνσταντίνος κουράτωρ του βασιλικού των Ορμίσδου οίκου/εκ προσώπου, 130, 181
 Κωνσταντίνος πρεσβύτερος Απαμείας, 145, 176, 243, 248
 Κωνσταντίνος-Σιλουανός, 124
 Κωνσταντινούπολη, 40-41, 54-63, 64, 81, 92, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 112, 115, 121, 159, 161, 162, 163, 166, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 205, 208, 223
 Αγία Σοφία/Μεγάλη Εκκλησία, 117, 122, 174, 178, 179, 212, 216, 218, 224, 229, 234, 235, 240, 244, 245
 Άγιος Προκόπιος Κονδύλιον, 258, 259
 Δεύτερον, 75
 Έβδομον, 101, 116
 Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως/πατριαρχείο, 40, 47, 50, 54, 55, 63, 64, 66, 160, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 174, 186, 200, 203
 Κωνσταντινούπολη (αποθήκη), 110
 λιμένες
 Αγίου Μάμαντος, 152
 Ιουλιανού ή Σοφίας, 130, 152
 Καισαρίου, 152, 153
 Νεώριον, 152
 Μίλιον, 254
 οίκος των Ορμίσδου, 105, 128, 130, 181
 οίκος των Πλακιδίας, 58, 172, 173, 216
 οίκος Σεβήρου, 75
 παλάτι, 58, 227· σέμρετον Τρούλλου, 178
 Παναγία Βλαχερνών, 58· βλ. και Ιωάννης διάκονος Βλαχερνών
 Προκλιανήσιον, 152
 Χαλκή Πύλη, 142
 Χρυσή Πύλη, 223
 Χρυσούν Κέρας, 152
 Κώνστας Α΄, 64
 Κως επισκοπή, 194, 200
 Λακεδαιμονία επισκοπή, 183, 199, 200
 Λάπιθος (επαρχία Κυρήνειας, Κύπρος), θησαυρός, 53
 Λάππη (Κρήτη) επισκοπή, 200
 Λαζική (αποθήκη), 110
 Λεόντιος, 111, 152, 187, 243
 Λεόντιος δομέστικος της βασιλικής τραπεζής, 132
 Λεόντιος κόμης του οψαρίου και σπαθάριος, 87
 Λεόντιος έπαρχος, 127
 Λέων Α΄ πάπας, 164
 Λέων Β΄ πάπας, 47, 52, 89
 Λέων Γ΄, 52, 60, 71, 80, 105, 196, 223, 236
 Λέων Στ΄, 174
 Λέων διοικητής, 106
 Λέων πατριάρχης, 54, 136, 180, 181
 Λέων υποστράτηγος Θρακησίων, 148
 Λήμιος επισκοπή, 200
 Λιουτπράνδος βασιλιάς Λογγοβάρδων, 39
 Λογγίνος Σελινούντιος, 141
 Λογγοβάρδοι, 60, 65, 66, 71, 72, 90, 96, 236, 237, 239, 240
 Λουκάς μοναχός (Ιπλώνα), 169
 Λύκαστος διοικητής Αμορίου, 106
 Λυκία, 101
 μάγιστρος των οφφικίων, 128-129
 Μακάριος πατριάρχης Αντιοχείας, 97,

- 121, 168, 169, 178, 179, 180, 258
 Μακεδονία, 186
 Μάνης/Μανιαίοι, 123
 Μανουήλ Βαγρατιδής, 216
 Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, 122
 Mansuetus επίσκοπος Μιλάνου, 48, 171
 Μάξιμος Ομολογητής, 68, 73, 97, 121, 126, 140, 142, 150, 159, 163, 164, 166, 169, 173, 180, 188, 189, 201, 216
 Μαρκιανός, 48, 50, 164, 254
 Μαριανός κουβικουλάριος, 138
 Μαρκιανούπολη, 197
 Μαρίνα αυγούστα, 118, 215
 Μαρτίνος Α΄ πάπας, 48, 68, 71, 73, 87, 126, 142, 158, 164, 188, 203, 256
 Μαυριανός στρατηγός/Μαυριανός από υπάτων, 215
 Μαυρίκιος, 67, 68, 116, 138, 147, 201, 241, 248, 260
 Μαυριτανία, 95, 237
 Μαύρος στρατηγός Σερμησιάνων, 210-211
 Maugus επίσκοπος Ραβέννας, 86
 Μεσημβρία, 155, 175, 176, 178, 198, 201
 Μεσημβρία (αποθήκη), 110, 201
 Μεσόγειος, 90, 93, 95, 98, 101, 102, 103, 151, 157, 242, 251
 Μήθυμνα επισκοπή, 199
 Μήλος επισκοπή, 200
 Μηνάς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 180
 Μιζίχιος, Μζεζ/Μεζεύχιος, 76, 79, 81, 82, 83, 84, 91, 120, 153, 217, 218, 219, 220, 222-223, 224, 227, 244, 246, 252
 Μίκκι(ν)ο(α)ς πατριός κομμερκιάριος, 108, 109, 115
 Μικρά Ασία, 38, 41, 42, 63, 77, 78, 81, 84, 91, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 121, 132, 134, 135, 136, 147, 148, 154, 162, 183, 185, 186, 187, 190, 191-196, 199, 202, 212-229, 232, 240, 244-249, 252
 Μιτυλήνη επισκοπή, 199
 Μολδαβία, 100
 Μονεμβασία (επισκοπή), 260
 Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (Πάτμος), 261
 Μονή Βαίων/Αγίου Πέτρου Συρακουσών, 97· βλ. και Θεοφάνης ηγούμενος Βαίων
 Μονή Βαčκονο, 261
 Μονή Ξηροποτάμου, 261
 Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου (Ήπειρος), 260
 Μονή Παντοκράτορος (Dečani), 261
 Μονή Υψηλής Πέτρας (Ήπειρος), 261
 Μονοθελητισμός, 48, 55, 62, 125, 164, 166, 168, 177
 Μονοενεργητισμός, 48, 55, 62, 177
 Μονοφυσιτισμός, 161
 Μοντανοί, 123
 Μουσέλ κουροπαλάτης, 218
 Μουσέλιος, βασιλικός ασηκρήτης, 89
 Μωαβία Α΄ χαλίφης, 74, 76, 138, 151, 187, 215, 229, 230, 231, 232, 238
 Μωριανός στρατηγός· βλ. Μαυριανός
 Ναϊσός, 198
 Νάξος επισκοπή, 200
 Ναρσής κουβικουλάριος, 84, 138
 Νεάπολη, 92

- νέος Δαβίδ, 51-53
 νέος Θεοδόσιος, 48
 νέος Ιουστινιανός, 48, 49-50, 65, 167
 νέα Ιερουσαλήμ, 55
 νέος Κωνσταντίνος, 49-50, 65
 νέος Μαρκιανός, 48, 50, 167
 Νεστόριος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 142
 Νίκαια, 192
 Νικητάς μάγιστρος των οφφικίων, 129
 Νικηφόρος πατριάρχης/Νικηφόρος ο Περσαρμένιος, 94, 134, 142, 179, 187, 221, 222, 225, 245
 Νικόλαος από επάρχων, 89
 Νικόλαος Α΄ πάπας, 255
 Νικομήδεια, 92, 106, 183, 192
 Νίσιβης, 171
 Νουμηδία, 95

 Ξανθά γένη, 59, 60-61

 Όγλος, 150, 247
 Οδυσσός (Βάρνα), 102, 200, 202
 Ολύμπιος κουβικουλάριος και έξαρχος, 69
 Ολύμπιος έπαρχος των πραιτωρίων, 127
 Ονωριάδα (αποθήκη), 109, 111
 Ονώριος πάπας, 73
 Οστρογότθοι, 71
 Ουάλης, 142
 Οφίκιον θέμα, 42, 58, 61, 87, 128, 129, 130-131, 132, 133, 135, 136, 144, 145, 146, 147, 148, 171, 172, 176, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 200, 214, 215, 218, 220-221, 223, 226, 227, 228, 247, 249

 Παλαιστίνη, 95, 158, 229, 258
 Παμφυλία, 193, 195
 Πάνιο, 201
 Πάρος, 200
 Πασαγνάθης πατριάρχης Αρμενίων, 214, 216, 217
 Παυλικιανοί, 123, 125
 Παύλος ασηκρήτις, 181
 Παύλος βεσιτάριος, 89
 Παύλος διοικητής των ανατολικών επαρχιών, 106-107, 131-132, 133
 Παύλος διοικητής των Ανατολικών, 107
 Παύλος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, 203
 Παύλος Β΄ πατριάρχης, 160, 172
 Παύλος πατριάρχης και στρατηγός Σικελίας, 111
 Παύλος Σαμοσατεύς, 123
 Παφλαγονία (αποθήκη), 133
 Πάφος (Κύπρος, Σαράντα Κολώνες), 213
 πεζικά, 176, 242, 247
 Πέρβερη, 201
 Περβούνδος ρήγας Ρυγγίων, 207-208
 Πέργαμος, 192, 193, 213
 Πέρκαριτ βασιλιάς Λογγοβάρδων, 237
 Πέτρος, 89
 Πέτρος γενικός κομμερκιάριος και από υπάτων, 109, 110
 Πέτρος ενδοξότατος και από υπάτων/εκ προσώπου, 131, 181
 Πέτρος επίσκοπος Μεσημβρίας, 198
 Πέτρος επίσκοπος Σωζοπόλεως, 198
 Πέτρος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 125

- Πέτρος Γναφεύς, πατριάρχης Αντιοχείας, 159
- Πέτρος Μογγός, πατριάρχης Αλεξανδρείας, 159
- Πέτρος Πατριίκιος, 206
- Πέτρος Σικελιώτης, 123
- Πέτρος στρατηγός, 225
- Πετρωνάς επικεφαλής Ρωμαϊκής δύναμης, 134, 162, 187, 225, 246
- Πλουσιανός επίσκοπος Συλλαιίου, 193
- Πλουτίνος βασιλικός μάγιστρος, 122
- Πολύευκτος ενδοξότατος και από υπάτων/εκ προσώπου, 131, 181
- Πουλχερία αυγούστα, 50
- Πρίσκοσ στρατηγός Θράκης (magister militum per Thracias), 151
- Προκόπιος, 230-231
- Πωγωνάτος/πώγων/γένειον, 45, 65, 256-257, 260
- Πωγώνιανη (Ήπειρος), 260-261
- Πύλεσ και Σαγγάριος (αποθήκη), 109, 111
- Πύρρος πατριάρχης, 160
- questura exercitus**, 102
- Ραβέννα**, 40, 44, 65, 69, 70, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 100, 163, 168, 173, 234, 238, 250, 252· Εξαρχάτο της Ραβέννας-Πενταπόλεως· βλ. Ιταλία
- Ρεκάρεδος βασιλιάς Βησιγόθων, 66, 67
- Reparatus επίσκοπος Ραβέννας, 70, 85, 238
- Ρόδος, 74, 101, 194
- Ροθάριος, βασιλιάς Λογγοβάρδων, 66
- Ρομουάλδος δούκας Λογγοβάρδων, 222, 239
- Ρουμανία, 100
- Ρυγγίνοι, 154, 208
- Ρωμαϊκή δύναμη, 42, 77, 102, 121, 134, 162, 220-229, 245
- Ρωμαϊκό πλώμο, 102, 242, 247
- Ρωμανία, 158
- Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός, 174
- Ρώμη, Εκκλησία Ρώμης/πάπας, 39, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 90, 91, 93, 97, 103, 104, 105, 108, 121, 123, 125, 143, 144, 154, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 175, 186, 200, 203, 206, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 252, 255, 258
- Αροικίας μονή, 172
- Βυζάντιες μονές, 74, 143, 166
- Cellae Novae μονή, 171
- Ρενάτης μονή, 172
- Ρώμης Σύνοδος· βλ. Σύνοδοι
- Ρως, 60
- Σαβούρ (Savur)**, 76
- Σαβώριος ο Περσογενής, στρατηγός των Αρμενιάκων, 74-79, 104, 137, 138, 142, 156, 187, 195, 217, 218, 219, 220, 224, 225, 231, 244, 245, 252
- Σάγγαρος· βλ. Πύλεσ
- σακελλάριος, 116, 188, 189, 214, 225
- Σαλβιανός υποστράτηγος, 146
- Σάλων, 198
- Σάρδεις, 193
- Σαρδηνία, 70, 83, 95, 96, 97, 98, 108, 169, 223, 233
- Σαρδική, 198

- Σεβήρος/Σευήρος πατρίκιος· βλ. Σαβώριος
- Σέπτον (Ceuta)/septesianis exercitus, 95, 98
- Σβινθίλας βασιλιάς Βησιγόθων, 66
- Σεβαστόπολη Αρμενίας Α'/Αβασγίας, 111-112
- Σελεύκεια Σιδηρά, 195
- Σελευκόβολος κόμη Απαμείας, 136, 219
- Σέργιος από επάρχων και εργασιγιάρχης, 114
- Σέργιος Α' πάπας, 73
- Σέργιος Α' πατριάρχης, 122, 160, 169, 182, 183
- Σέργιος στρατηλάτης Αρμενιάκων, 221, 245
- Σηλυμβρία, 198, 200
- Σιγγιδόνα, 151, 197
- Σίδη (Παμφυλία), 195
- Σικελία, 51, 70, 71, 74, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 111, 120, 137, 150, 151, 153, 156, 158, 168, 173, 220, 222, 246, 257
- Σικελίας κομμέρκιο, 94
- Σινώπη, 192
- Σιουνία, 215
- Σίρμιο/Σερμησιάνοι, eq(uitum) Sermisiani), 197, 210
- Σιρόης βασιλιάς Περσίας, 117
- Σισίνιος Ρενδάκις πατρίκιος, 225
- Σισίνιος στρατηγός των καράβων, 102, 155, 156, 157, 187, 210-211
- Σισίνιος ή Σιαινάκιος στρατηγός Θρακησίων, 149
- Σιάθος, 102
- Σκλαβηνίες, 68, 136, 202, 209, 210, 213, 219
- Σλάβοι, 60, 136, 139, 156, 197, 198, 204, 207, 208, 209, 210, 211-212, 236, 239
- Σλοβακία, 100
- Smbat/Συμβάτιος (γιος του Θεοδώρου Rstuni), δρουγγάριος, 215, 218
- Σμύρνη, 101, 245
- Σολομών, 51
- Στέφανος μαθητής Μακαρίου Αντιοχείας, 179
- Στέφανος μοναχός των Αρσικίας, 172
- Στέφανος, πατρίκιος και διοικητής των επαρχιών, 106
- Στέφανος Πέρσης σακελλάριος, 142, 214
- Στέφανος στρατιωτικός λογοθέτης, γενικός κομμεργιάρης αποθήκης Παφλαγονίας, 133
- Στόβοι, 198, 199
- στρατιωτικός λογοθέτης, 105, 128, 130, 132, 133
- Στρυμονίτες, 154
- σύγκλητος, 50, 61, 63, 116, 117, 118, 119, 137, 167, 175, 179, 180, 181, 213, 223, 229, 240
- Συκές, 153, 223
- Σύλλαιο, 162, 193, 229, 230, 246
- Συμεών/Τίτος, 124
- Συμβάτιος ή Σεμπάτ «στρατηγός» Θράκης, 216
- Σύναδα, 196
- Σύνοδοι
- Σύνοδος Βυζακηνής, 95
- Σύνοδος Hatfield, 165
- Σύνοδος Λατερανού, 48, 65, 95, 122, 160,

- 164, 165, 166, 233
 Σύνοδος Μαυριτανίας, 95
 Σύνοδος Μιλάνου, 165
 Σύνοδος Νουμηδίας, 95
 Α' Οικουμενική Σύνοδος (Νίκαια), 171
 Δ' Οικουμενική Σύνοδος (Χαλκηδόνα), 43, 48, 54, 55, 56, 61, 62, 65, 124, 159, 165, 171, 178, 181
 Ε' Οικουμενική Σύνοδος (Κωνσταντινούπολη), 49, 65, 182
 Στ' Οικουμενική Σύνοδος (Κωνσταντινούπολη), 38, 39, 43, 44, 48, 52, 53, 58, 62, 65, 68, 96, 97, 105, 106, 118, 119, 121, 122, 124, 125, 127 κ.ε., 154, 161 κ.ε., 187, 195, 198, 200, 203, 206, 218, 226, 227, 228, 234, 235, 237, 240, 242, 243, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 257
 Πενθέκτη (εν Τρούλλω) Οικουμενική Σύνοδος, 183, 190, 191, 193, 195, 256, 257, 259
 Σύνοδος 754, 183
 Ζ' Οικουμενική Σύνοδος, 97, 228
 Σύνοδος Ρώμης, 48, 171, 235
 Σύνοδος Τολέδου, 52
- Συρακούσες, 92, 93, 94, 153, 173, 244
 Συρία, 43, 55, 112, 136, 165, 193, 195, 229, 258
 Σωζόπολη, 198, 200
 Σωζόπολη (Πισιδία), 195
 Σαφρόνιος πατριάρχης Ιεροσολύμων, 59
- ταξι(εί)διον, 213, 250, 256
 Τήνος επισκοπή, 200
 Τιβέριος Β', 67
 Τιβέριος, αδελφός Κωνσταντίνου Δ', 41, 54, 85, 87, 118, 119, 166, 179, 243, 250
 Τιβέριος Γ'-Αψίμαρος, 89
 Τίτος· βλ. Συμεών
 Τόμς, 200
- τοποτηρητής του κόμητος του βασιλικού εξκουβίτου, 129
 τουρμάρχης Ανατολικών, 173
 τουρμάρχης Αρμενιάκων, 187
 τουρμάρχης Θράκης, 149
 τουρμάρχης Καππαδοκίας, 174
 Τραπεζούντα, 192
 Τριβωνιανός, 87
 Τρωίλος πατριάρχης, 189
 Τύανα, 183, 196
 «Τύπος», 65, 68, 69, 73, 95, 121, 122, 123, 124, 125, 160, 162, 203, 233
 Turris Libisonis (Porto Torres)· βλ. Κάλαρις
- υποστράτηγος Θράκης, 144-150, 178, 188, 200, 226
 υποστράτηγος Θρακησίων, 148-149
- Φαδαλάς, 78, 111, 244, 245
 Φαραώ, 57
 Φαύστα ανγούστα, 119
 Φιλάργιος σακελλάριος και κουβικουλάριος, 116, 188, 189, 214, 215
 Φιλίππικός Βαρδάνης, 88, 89, 144, 179, 222, 225, 254
 Φιλίππικός στρατηγός, 248
 Φίλιππος στρατηλάτης Οψικίου, 182
 Φιλίππουπολη, 198
 Φιλομήλιο, 196
 Φλώρος επικεφαλής Ρωμαϊκής δύναμης, 134, 162, 187, 225, 246
 Φλώρος ύπατος, 89
 Φοίνικας, 74, 75, 78, 150, 151, 152, 156, 158, 230
 Φράγκοι, 52, 60, 67, 68, 90, 236, 237,

238, 239, 240
Φωκάς, 44, 45, 72, 104, 116, 152, 189,
224, 241
Φωτεινός ασηκρήτης, 181
Φώτιος πατριάρχης, 173
Vienna (Πέρα των Άλπεων Γαλατία),
69

Χαλκηδόνα, 192, 214· βλ και Δ' Οικου-
μενική Σύνοδος
Χαμαζάσπ κουροπαλάτης, 218
Χίος επισκοπή, 99, 200
Χοσρόης Β', 57, 127
Χρυσόπολη, 224
ώρειον των Καισαρίου, 153

OUTLINE OF THE POLICIES OF CONSTANTINE IV

The designation of Constantine IV as the last emperor of the Early Byzantine Period not only reflects the fact that he lived on the conventional divide between the Early and the Middle Byzantine periods; all his actions and options, as well as the general conduct of those who advanced his policies, generate an image of intense devotion to ancient values and institutions. This study of the media of imperial ideology concludes that during the reign of Constantine IV certain trends, which derived from previous centuries and especially the era of Justinian I, became relevant again. The evidence of coins or, for example, the mosaic in S. Apollinare in Classe, Ravenna, backs this conclusion, and is further corroborated by the acclamations addressed to the emperor and the Senate during the Sixth Ecumenical Council (680/1). On the other hand, praise of Constantinople as the city "protected by God" (*theophylaktos polis*) sought to promote the Byzantine capital as the principal bastion against external enemies and the focus of the re-establishment of Orthodoxy. The exaltations of the Sixth Ecumenical Council recorded in contemporary and later sources clearly reflect the significance attached to this latter triumph.

The convocation of this Council ten years after the ascent of Constantine IV to the throne is eloquent proof that his efforts to achieve reconciliation with the pope in Rome had finally borne fruit. The re-establishment of communication with Rome, the ancient capital of the Empire, was associated with the restoration of Orthodoxy and the public renouncement of the imperial edicts of his ancestors and predecessors, Heraclius and Constans II. This change in imperial policy towards the ancient western sectors of the Empire and the pope in Rome, as far as we can gather from the conciliar records, led to their recognizing Byzantium as a friendly power that respected their self-sufficiency and independence. Accordingly, representatives of the authorities of the old western parts of the Empire responded to the challenge of the new imperial stance and, as we are told in later byzantine sources, offered him their gifts. This recognition of the imperial peace (*despotike eirene*) coincides with the approval of Constantine's Orthodoxy by all the bishops of the West, as

recorded in the letter of Pope Agathon, that was announced and presented in one of the opening sessions of the Council in 680.

Besides the spiritual succour provided by the recognition of the empire as an orthodox ally of the pope, support from the West also proved to be financial. An examination of coin circulation and naval communications, as well as a comparison of fiscal administration measures in the western and eastern halves of the Empire, indicates that Constantine IV sought principally to maintain bonds with naval bases and financial resources. Fiscal exemptions offered to the Church of Rome and privileges granted to the archbishopric of Ravenna reflected a broad political favouritism. Besides, according to the seals of the *kommerkiarioi*, it seems that commercial activities were in the hands of an élite that maintained close relations with the West. By contrast, the appointment of a *dioiketes* in the eastern provinces reflects the official policy to tax Asia Minor in the regular way. This appears to have been the situation while the Arab naval threat to the coastline of Asia Minor was constant and, very soon, Constantinople itself was to suffer a blockade.

The construction of an imperial fleet under the pressure of the Arab siege of Constantinople between 674-678, in line with the traditional support that the navy represented for this emperor's authority, must have enhanced imperial prestige. This intimate relationship with the navy, a considerable part of which was until then stationed in the West, surely explains why the majority of the sources link their narratives of Constantine IV's ascent to the throne with a naval expedition to the West and the suppression of the uprising of *patrikios* Mizizios. The very popular account of these events was disseminated intensively by Byzantine writers, and served to illustrate the first triumph of the young emperor. The data supplied have often been disputed by scholars; yet their implications become clearer if compared with the reference in the *Continuaciones* of Isidore of Seville that Constantine vindicated his throne *cum classe qua potuit*, i.e. with the help of the fleet. This phrase, it seems, was later interpreted as a triumphal naval expedition to the West against the usurper of the throne.

Besides the aid from the navy the young emperor was dependent on the support of an élite in Constantinople labelled under the general term of *Byzantii* (in the Chronography of Theophanes). The favourable stance vis-à-vis the emperor of this more or less small social group was in marked contrast to its hostile stance towards the politics of his father and predecessor. One of the most energetic mem-

bers of the *Byzantii* was Theodore, the patrician of Koloneia. His decisive role in crushing the revolt of the theme of Anatolikon in 669 was commensurate with his overall supervision later on during the Sixth Ecumenical Council in 680/1, where he bore the office of the Count of Opsikion. The desired cooperation between the high officials and the papal envoys in the Council was ensured by the presence of the Opsikion military force, which, besides the navy, appears to have enjoyed the trust of the emperor.

The proceedings of the Council reflect the uncomfortable position in which the high officials present at the Council as well as the army of the Opsikion theme found themselves, since their relatively small number required general agreement among their ranks so as to deal with any opposition and, above all, to offset the absence of the other two themes, the Anatolikon and the Armeniakon. These armies were apparently sent off to the Danube where they had to engage in fierce fighting with the Bulgars, while the Council had already started its proceedings. The absence or deliberate (most probably) annihilation of the provincial army's representatives during the Council reflected the level of discontent regarding efforts to restore Chalcedonian Orthodoxy and re-establish relations with the West. The defeat of 681, although humiliating for the Byzantine army and the emperor, seemed to be quite convenient, for it helped avert a reaction to the official agreements between the papal officials, the Byzantine aristocracy and the army of the Opsikion theme.

Another delegation that was underrepresented at the Council was that of the Church's provincial members. The somewhat limited number of Church officials in comparison with those sees known from the *Taktikon* of the seventh century (*Notitia* 1) or even records of previous assemblies reflects the lack of favour found by the Council's decisions among the lower clergy. As implied in the Council's records, the majority of the provincial clergy did not approve the exclusion of the provincial thematic armies by the emperor and the capital's élite. The focus of all the state's protective actions on Constantinople and the dominant role of the Opsikion theme was inversely proportional to the requirements of the towns in Asia Minor, which were left at the mercy of the Arabs. These threats were not met during the reign of Constantine IV by the thematic troops but by a unit dubbed the "Roman force" (*dynamis rhomaïke*). This army was consistently deployed

away from the capital, under a leader who was clearly not dependent on the recently established thematic titlature.

As we are not informed of the activities of any officials of the themes during Constantine's IV reign, we are inclined to conclude that the only military division loyal to the emperor was that of the Opsikion theme. This conclusion becomes more clear if the continual and consistent devotion of the Opsikion's thematic commander, recorded as a Count in the acts of the Council, is compared with the positive outcomes and the well-executed expeditions undertaken by the leaders of the *dynamis rhomaïke*; since the latter were not related to the military hierarchy of the *themata*, but originated or were on friendly terms with the members of the central administration, it is quite probable that these military forces were identical.

Constantine IV was praised, with few exceptions, for establishing peace in East and West, restoring Orthodoxy, and reversing the policies of Constans II. As he avoided using the thematic military units of Asia Minor to repress internal insubordination and external threats, his posthumous reputation was exalted by those who were inclined thereafter to avoid military action in favour of diplomacy as the main lever for promoting the empire's well being and survival.

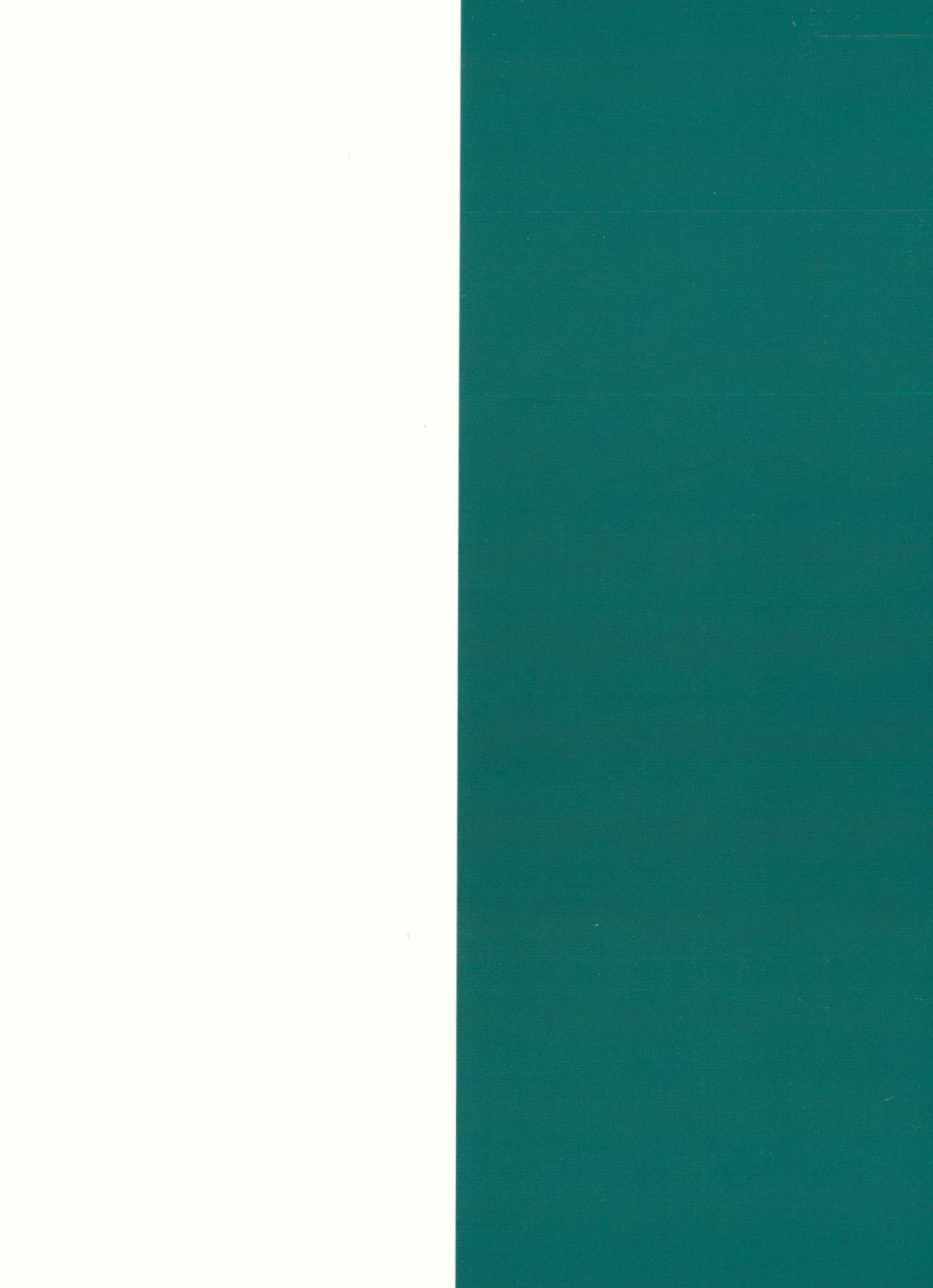

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ΄
Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ
ΕΚΛΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2006
ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 7

Maria Leontsini

CONSTANTINE IV (668-685)

The last emperor of the Early Byzantine Period

MD0005960239

ATHENS 2006

ISSN 1106-8949
ISBN 960-371-033-4